

У пошуках утраченого часу. Том 3: Германтська сторона

Марсель Пруст

Переклад Анатолія Перепаді

Леонові Доде, авторові "Подорожі Шекспіра", "Як ділити дитину", "Чорної зірки", "Маніяків і живих", "Світу образів" та безлічі інших шедеврів, незрівнянному приятелеві на знак подяки і подиву.
М.П.

ГЕРМАНТСЬКА СТОРОНА I

I

Вранішній щебет птаства докучав Франсуазі. За кожним словом "челяді" вона аж кидалася; біганиця "найминок" усе муляла їй, і вона щоразу питала, коли ж вони уговкаються; а все тому, що ми перевезлися. Звісно, служба не менше гасала і на піддашші нашої попередньої оселі; але там Франсуаза знала геть усіх і якось зрідилася з їхнім вештанням. А тут навіть тиша якось неприємно насторожувала її. Нова дільниця здавалась так само тихою, як галасливим той бульвар, де мешкали ми досі, тож навіть неголосна пісенька якогось переходня (чутна звіддала наче оркестрова мелодія) витискала сльозину з очей Франсуази-ви-гнанки. Ось чому я, хоч і кепкував з неї, що вона так важко переживає наш переїзд із будинку, де "нас так усі шанували", де вона з комбрейськими незмінними плачами пакувала свої речі і заявляла, що на світі кращого за цей дім нема, одначе, не дуже швидкий зніматися з насидженого місця їй оббуватися в новому, потягнувся до нашої старої наймички, побачивши, що лад у домі, де новий швейцар не виявляв до неї уваги, потрібної для її душевного здоров'я, довів її до нестями. Зрозуміти мене могла лише вона, у кожному разі, не ліврейний лакейчук, байдужий до комбрейського духу; для цього лакея переїзд на проживання до іншої дільниці правив за якісь канікули, коли за зміни обстановки ти відпочиваєш, як у дорозі; йому здавалося, ніби він потрапив до села; і навіть нежитю, напевно схопленому у вагоні з щілявими вікнами, він радів: оце провітрився так провітрився! Чхаючи, він тішився, що опинився в такому раю; найнятися до панів, "яким мандрівочка пахне", це його давня мрія. Тим-то я навіть і не подумав про нього, а подався просто до Франсуази; під час переїзду я сміявся з її сліз (знайшла з чого рюмсати!), вона ж не пробувала розбити мою нинішню журу саме тому, що поділяла її. Разом з гаданою "вражливістю" нервових людей зростає їхній егоїзм; співчувати чужим гризотам вони незугарні, зате

зі своїми носяться, як дурень з писаною торбою: Франсуаза бідкалася, тільки-но щось дошкуляло їй, зате вернула носа від мого болю, а то мені ще, чого доброго, полегшає від того, що моєму горю співчують, що моє горе бачать. Так само вона повелася й тепер, коли я заговорив з нею про наш новий дім. Ба більше: третього дня, коли мене через переїзд усе ще "температурило" і, мов той удав, який проглотнув цілого вола, я мучився, не в змозі "перетравити" виставлене на очі скринисько, Франсуаза пішла на стару квартиру по якісь забуті речі і, підступна, як усі жінки, повернувшись, заявила, що на нашому давньому бульварі від спеки вона мало не задихнулася, що, йдучи туди, довго "блукала", що ніде не бачила таких незручних сходів, що нині не вернулася б жити туди "ані за царство", чи хай би їй — ич, чого захотілося! — давали навіть мільйони і що все (тобто все, пов'язане з кухнею і коридорами) куди краще "облаштоване" в нашому новому помешканні. Одначе пора сказати, що ця квартира містилась у флігелі Германтського палацу, а перевезлися ми туди, бо бабуся, почувавши себе зле, потребувала свіжішого повітря. Але ми цього бабусі не сказали.

У певному віці Імена, даючи нам образ Непізнавального, який ми вклали в них, і водночас означаючи для нас якесь реальне місце, змушують нас тим самим ототожнювати у своїй свідомості обидва ці поняття, тож-бо ми шукаємо в якомусь місті душі, якої бути там не може, але якої нам уже не вигнати з його назви; Імена індивідуалізують не лише міста і річки, як їх індивідуалізують алегоричні картини, вони, Імена, змережують відмінностями і населяють дивами не лише світ фізичний, а й світ соціальний: тоді в кожному замкові, в кожній славетній чимось осаді мешкає дама чи фея, як у лісах живуть лісові духи, а в водах — річкові німфи. Іноді схована в глибу свого імені фея міняється за примхою нашої уяви, її творця; ось так і аура, яка оточувала в мені дукиню Германтську, довгі роки бувши для мене лише відблиском шкельця чарівного ліхтаря й церковного вітража, починала блякнути, щойно геть інші марення наситили її шумлявою вологою струй.

Але фея сохне, коли ми підступаємо до живої особи, названої її іменем, бо ім'я починає тоді віддзеркалювати жінку, а жінка нічого від феї в собі не має; фея може відродитися, коли ми відійдемо від жінки, та якщо залишимося при ній, фея умре вже остаточно, а вкупі з нею й ім'я, як рід Лузиньянів, приречений згаснути того дня, коли зникне фея Мелюзина. Тоді ім'я, в якому під новими й новими ґрунтами перемальовувань ми, зрештою, могли б відкрити гарний портрет незнайомки, досі небаченої, тоді це ім'я є вже тільки простим паспортним фото, потрібним на те, аби справдити, чи знаємо ми перехожу жінку і чи треба їй уклонятися. Та тільки-но якесь давнє вражіння, — так грамофонні диски зберігають виконавчий тон і стиль розмаїтих музик, — дасть змогу нашій пам'яті почути це ім'я в тодішньому для нас звучанні, ім'я на позір незмінене, ми зараз же відчуємо, яка відстань розмежовує між собою мрії, які роїлися перед нами, коли вимовлялися наново одні й ті самі склади. На мить із почутого знову щебетливого його звучання далекої весни ми можемо вичавити, як із малярського тюбика, щирий, забутий, таємничий і свіжий відтінок тих днів, а ми ж тішилися оманливою думкою, що їх пригадаємо, коли, подібно до богомазів,

забарвлювали наше минуле, вміщене на тому самому полотні, в умовні й однаковісінькі тони свідомої пам'яті. Ба ні, навпаки, кожна мить нашої минувшини уживала для своєї самотньої творчос-ти, в єдиній своїй гармонії, тодішніх фарб, яких ми нині вже не знаємо, але вони ще здатні раптово мене зчарувати, якщо випадково ім'я Германт відзискає на хвилю по стількох роках звучання — таке не схоже з теперішнім, — яке я схопив на весіллі панни Переп'є, поверне мені той теплий, яскравий, свіжий бла-кит, що ним оксамитилася пишна краватка молодій дукинї, й осяяні лазуровою усмішкою її очі, схожі на свіжорозквітлі й недосяжні барвінки. А ще старосвітське ім'я Германт скидається на дитський балончик із киснем чи іншим яким газом; коли я його розбиваю й випускаю те, що в ньому, я дихаю комбрейським повітрям того року, того дня — повітрям, змішаним з благоухан-ням розгойданого вітром глodu. Цей вітер, вісник дощу, віючи з майдану, то проганяв сонце, то розстилав його на червоному коверці ризниці, і тоді коверець полум'янів яскравим, майже рожевим кольором геранії і його пишання набирало, так би мовити, вагнерівської лагідности, святкової і шляхетної. Але навіть поза тими рідкісними моментами, коли ми нагло чуємо, як тремтить первісна сутність і як оживає знов, відзискуючи свою форму та візерунок з нині мертвих складів, мертвих, позаяк імена, знаходячи в запаморочливому вихорі буденного життя практичне застосування, геть-то знебарвлюються, — так запущена строката дзиґа здається у своєму швидкому обертанні зовсім сірою, — замислюючись над цим у хвилини задуми, ми натомість намагаємося, — повертаючись у минуле, — сповільнити, загамувати вічний рух, який нас пориває, і тоді перед нами помалу знову зринають, сусідуючи між собою, зовсім відрубні один від одного відтинки, яких у той чи інший період нашого життя прибирало те саме ім'я.

Безперечно, я не знаю, яка форма сполучалася в моїх очах із іменем Германт, коли моя мамка, звісно, несвідома того, як досі несвідомий і я, на чю честь складено цю пісеньку, заколисувала мене давньою мелодією "Слава маркізі Германтській", або коли через кілька років старий маршал Германт, сповнюючи гордістю серце моєї мамки, спинявся на Єлисейських Полях, кажучи: "Ач яка ловкенька дитина!" і діставав з кишенькової бонбоньєрки плитку шоколаду. Ці літа раннього дитинства уже не в мені, вони живуть окремо, я знаю про них, як і про те, що було перед моїм народженням, лише з розповідей. Але з бігом часу я знайшов у собі одну по одній сім чи вісім іпостасей цього імені; перші були найкращі; мало-помалу дійсність викурила моє марення з передової лінії, і воно засіло трохи далі, а потім дійшло до нового відступу. І водночас із дукинею Германтською змінювалася її оселя, так само зроджена з цього імені, запліднюваного рік у рік якимсь почутим мною словом, яке оновлювало мої давні марення; нова оселя відбивала ті марення самим своїм камінням, що набувало здатности віддзеркалювати, як віддзеркалює поверхня хмари або озера. Там, де бовванів безтілесний донжон, який був лише пасмугою помаранчевого світла і з верхоту-ри якого сеньйор та його малжонка вирішували долю своїх васалів, нині стелився — аж наприкінці "Германтської сторони", куди я не раз у поліття ходив з моєю ріднею берегом Вівон-ни, — річний край, де дукиня навчала мене ловити

пструги і перелічувала назви бузкових та блідо-червоних квітів, які клечали низенькі садові мури; а ось — дідизна, поетичне обійстя, де думна раса Германтів, ніби пожовкла й оздоблена віньєтками вежа, що перетривала віки, підносилася вже над Францією, тоді як небо ще світило пусткою там, де згодом повиростають Нотр-Дам де Парі і Нотр-Дам де Шартр; тоді як на шпилі Панського пагорба ще не осів собор, як на горі Арарат — ковчег, повен Патріархів та Праведників, які боязко визирають з вікон і дивляться, чи не вщух гнів Божий, ковчег, який прихопив із собою всі різновиди рослин, щоб розмножити їх потім на землі, напхом напханий звірятами, які вилазять звідти навіть крізь вежі, ковчег, де бугаї любісінько розгулюють по даху і оглядають згори рівнини Шампані; тоді як мандрівець, який покинув на схилку дня

Бове, ще не бачив позад себе на скруті невідступних, розпростертих на золотому екрані заходу чорних гіллястих крил бовейської катедри.

Цей Германт, ніби зійшовши з романної сторінки, був для мене примрійним краєвидом, який я ледве міг собі уявити і тому так палко мріяв побачити, краєвидом посеред справжніх земель і доріг, де могла раптом появитись якась геральдика, за дві милі від вокзалу; я все згадував назви сусідніх селитьб, ніби вони були біля стіп Парнасу чи Гелікону; і здавались вони мені найкращою умовою — з топографічного погляду — для зародження таємничого явища. Я знову оглядав під вітражами комбрейської церкви мальовані герби, чиє поле заселяли з віку до віку сеньйоріями, що їх цей славетний дім через шлюби і купівлю стягав до себе з усіх куточків Німеччини, Італії та Франції: безкраї землі на Півночі, могутні міста на Півдні, які злучилися, утворивши Германт, і з утратою своєї матеріальності повписували алегорично свої зелені донжони або сріблясті замки в його лазуровий герб. Я чув розмови про славні германтські гобелени і бачив, як вони, середньовічні, блакитні, цупкенькі, яскріли хмарою на легендарному амарантовому імені на узліссі заповітної пущі, де так часто полював Гільдеберт, і я сподівався, що всі тайнощі тих земель, всі тайнощі найвіддаленіших віків я збагну, не пускаючись у мандри, а тільки підступивши на мить у Парижі до дукинї Германтської, каштелянки замку й озерної пані, ніби її вид і її слова були овіяні особливими чарами тутешніх лісів та річок і мали ту саму печать старосвіччини, що й давній кодекс звичаєвого права, бережений у її архіві. Саме тоді я познайомився з Сен-Лу; він сказав мені, що замок почав називатися Германтським допіро від XVII віку після купівлі його предками. До тієї пори Германти жили в сусідстві, а титул їхній походить не від назви цієї місцевості. Містечко Германт дістало назву від замку, під яким розкинулося, а щоб не нівечити замкового краєвиду, чинний тоді сервітут розпланував вулиці й обмежив висоту будинків. Щодо гобеленів, то їх ткалося за малюнками Буше; їх придбав у XIX сторіччі один з Германтів, знавець, і висіли вони поряд з поганенькими полотнами ловів, які намалював він сам, у дуже бридкому салоні, оббитому андриноплем і плюшем. Ці пояснення Сен-Лу ввели до замку елементи, чужі імені Германт, і я тепер не можу оцінювати мурування замку з самого звучання складів. На тлі назви вже не світив відбитий в озері замок, і садибою дукинї Германтської мені нині видавався її палац, палац Германтів, чистий, як її ім'я, бо

жодна матеріальна і непроникна часточка не порушувала і не каляла його прозоросте. Як "церква" означала не лише святиню, а й зібрання вірних, так і палац Ґермантів обіймав у собі всіх осіб, які брали участь у житті дукині, але ці люди, яких я зроду не бачив, були для мене лише славними і поетичними іменами, а що зналися вони з людьми, які для мене були теж тільки іменами, то ще більше посилювали і ще ревніше хоронили таємницю дукині, творячи довкола неї широкий ореол, який як і блякнув, то хіба ближче до свого кресу.

Гостей на її раутах і прийняттях я уявляв собі безтілесними, без вусів і без черевиків, без банальних реплік, як і без реплік оригінальних, бодай у людському, побутовому плані, і вся ця, така сама нематеріальна, як бенкет марюк чи бал упирів, шуря-буря імен довкола статуетки з севрської порцеляни, себто довкола дукині Ґермантської, змагалася своєю прозорістю з шибками її шкляного палацу. Потім, коли Сей-Лу розповідав мені анекдоти про капелана і про садівників своєї кузинки, палац Ґермантів зробився, — як колись міг бути якийсь там Дувр, — таким собі замком, оточеним у центрі Парижа землями, успадкованими на підставі старожитного, дивом уцілілого права, на яких вона все ще тішилася феодальними привілеями. Але й ця остання садиба де й поділася, щойно ми оселилися поблизу маркізи де Вільпарізіс, у флігелі дукині Ґермантської.

То була одна з тих старих садиб, які подекуди перетривали аж до наших часів і на дитинці яких часто розміщалися, — чи то було шумовиння розбурханої ^ прибою демократії, чи то спадок ще давнішої доби, коли розмаїті рсі^сла гуртувалися круг сеньйора, — склепи, робітні, навіть якась ятка шевця чи кравця (подібна до тих, що туляться до примурків соборів, поки їх не змете естетика будівничих), комірчини швейцарів, а разом і чоботарів, які розводили курей і вирощували квіти, а в глибині двору, в самому "палаці" мешкала "пані графиня", котра, виїжджаючи старою парокінною колясою і струшуючи настурціями на капелюшку, ніби зірваними у швейцаровім садку (причому біля візника сидів лакей, злазячи з передка біля кожного аристократичного палацу в дільниці, щоб загнути ріжок візитівки), посилала невиразні усмішки і махала рукою швейцаровим діткам та зустрічним своїм пожильцям, не дуже розрізняючи їх у своїй погордливій ґречності й зрівняльній писі.

Найвельможнішою дамою в палаці була дукиня, елегантна і ще молода. Була то дукиня Ґермантська. Завдяки Франсуазі я мав уже уявлення про палац. Бо Ґерманти (Франсуаза часто називала їх "з долу", "нижні") зацікавлювали її розум від самого рана, коли, зачісуючи маму, вона кидала заборонений, непереборний, побіжний погляд на дитинець і казала: "О, двоє сестричок, мабуть, із долу", або: "Ех, гарні фазани в кухонному вікні! Звідки вони, здогадатися неважко: дук був на полюванні", аж до вечора, коли, подаючи мені піжаму і дослухаючись до гри на фор-тепіані та до шансонетки, вона підсумовувала: "Гості внизу, їм весело!" — і на її поправному обличчі, під нині вже білими косами, молода усмішка, жвава і гідна, на мить ставила всі її риси на своє місце і надавала їм чогось грайливого, ніби наша служниця мала скласти з кимось кадриль.

Але найбільше зацікавлював Франсуазу, справляючи їй неабияку втіху і завдаючи неабиякого болю, той момент у житті Германтів, коли відчинялася навстіж в'їзна брама і дукиня сідала до повозу. Було це зазвичай потому, як наша служба переставала правити вродисту месо, якою був для неї обід, месо, якої ніхто не мав права уривати і під час якої служба була під забороною такого "табу", що навіть батько не дозволяв собі їй дзвонити, знаючи зрештою, що ніхто не рушив би з місця і після п'ятого дзвінка і що він тим самим допустився б цієї нетактовності не тільки даремно, а й на шкоду самому собі. Бо Франсуаза (на старість губи копилячи через усяку дрібницю) ходила б уже цілісінський день з обличчям, розцяцькованим червоним клинописом — не вельми розбірливим, зате довгим рахунком її жалів і таємних причин незадоволення. А втім, вона нарікала і вголос, але мурмотіла собі під носа так, що ми не розрізняли слів. Вона гадала, що цим дошкуляє нам, "увіряється", "наприкрюється", і називалося це в неї "правити цілий Божий день вр'анішню обідню".

Спевнивши всі ритуали, Франсуаза, яка була — як у катакомбній церкві — водночас і священнослужителем і вірним, наливала собі останню склянку вина, скидала з шиї серветку, втирала нею губи, на яких були рештки вина й кави, згортала серветку, просилувала в кільце, болісним поглядом дякувала "своєму" молодому лакейчухові, який заподадливо припрохував: "Ще вина, пані? Чудовий букет!" — і йшла одразу відчиняти вікно під тим приводом, що нема чим дихати "в цій клятій кухні". Повертаючи ручку в віконній рамі і вбираючи в груди ковток повітря, вона бликала нібито ненароком у дитинець, нишком переконувалась, що дукиня ще не готова, міряла вогненно-презирливим поглядом запряжений повіз, а відтак, присвятивши на хвилику увагу земному, здіймала очі до неба, чию ясність завжди передчувала з м'якого повітря і теплого сонця; і довго дивилася на той ріг даху, де щовесни мостилися саме під димарем моїх покоїв голуби, подібні до тих, які аврукали в її комбрейській кухні.

— Ох, Комбре, Комбре! — вигукувала вона. (Цей поклик, вимовлений співучим голосом, так само як арлезіанська чистота її рис, викликали підозру, що Франсуаза походить з Півдня і що її втрачена батьківщина була тільки її другою батьківщиною. Але це вражіння могло бути і оманливим, бо нема, здається, такої провінції, яка б не мала свого Півдня, і скільки савойців та бретонців так само м'яко транспонують довгі й короткі звуки, як південці!) — Ох, Комбре, коли ж я тебе побачу, любий мій городочку! Коли ж то я проведу цілий Божий день під твоїм глодом і під нашим любим безом, послухаю зябликів та Вівонну, як та журкоче, мов шепче, замість проклятого дзвінка нашого панича, який тільки й знає, що кожні півгодини ганяти мене по цьому бісовому коридору. Та ще й вважає, що я не дуже моторна, треба, мовляв, чути дзвінок, як його ще нема; а як уже там на хвилику спізнишся, він аж нетямиться з гніву. Ох, любий Комбре! Може, я тебе побачу аж мертвою, коли мене кинуть у могильну яму, як камінь. Та як я спатиму вічним сном, мені все лунатимуть у вухах ці три дзвінки, через які мені вготовано пекельні муки.

Аж це її уривали крики з дитинця жилетника, котрий сподобався бабусі, коли вона візитувала маркізу де Вільпарізіс, і зажив не меншої ласки у Франсуази. Звівши голову

на грюкіт відчиню-ваного вікна, він уже добру хвилю намагався привернути увагу своєї сусідки, щоб поздоровкатися. Зальотність молодой дівчини, якою ставала Франсуаза, пом'якшувала тоді для пана Жюп'єна оприскливе лице нашої старої кухарки, згрубілої від віку, від злого гумору та від розжареної плити; коли Франсуаза віддавала йому чолом, уклоняючись стримано, невимушено й знічено, уклін її був граційний, але німий, бо хоч вона й порушувала мамину заборону визирати на дитинець, а все ж не сміла йти наперекір аж так, щоб перемовлятися через вікно: ще, чого доброго, "натруситься", як вона казала, їй від пані. Вона кивала жилетникові на запряжений повіз, ніби кажучи: "Добрі коненята, ге?" — а сама мурмотала: "Старі шкапи!" — знаючи, що він відповість, прикладаючи руку до уст, аби вона почула його притлумлений голос: "Ви теж могли б завести собі таких, якби побажали, а може, ще й більше, але ви цього не любите".

І Франсуаза, подавши скромний, ухильний і захоплений знак, мовляв: "Що кому до вподоби, ми люди прості", причиняла вікно з побоювання, як би мама не ввійшла. Оті "ви", які могли б мати більше коней від Германтів, були ми, але Жюп'єн мав цілковиту рацію казати "ви", бо, поминаючи егоїстичні втіхи, яких зазнавала лише наша служниця, — скажімо, коли кашляла без угаву, коли увесь дім боявся заметатися від неї, а вона з дратівливим смішком запевняла, що в неї не застуда, Франсуаза, як ті рослини, для яких злучена з ними тварина готує покорм, добуваючи його, споживаючи та травлячи для них, і пропонує їжу в вигляді решток, що чудово засвоюються, Франсуаза жила з нами у симбіозі; це ми з нашими чеснотами, з нашим маєтком, з нашим побутом, з нашим становищем, мали дріб'язково тішити її самолюбство (сюди слід ще доточити освячений обряд снідання за старожитнім звичаєм укупі з правом подихати по сніданню свіжим повітрям біля вікна, правом, ідучи "по справунки", повештатися вулицями, правом щонеділі одвідувати сестреницю) часткою втіх, необхідних їй у житті.

Тож зрозуміло, що в перші дні проживання у нашому домі, поки їй стали відомі ще не всі почесні титули мого батька, Франсуаза могла занидіти від хвороби, яку сама називала нудюю, надаючи цьому слову тієї моці, якою воно наділене у Корнеля або під пером вояків, які зрештою пускають собі кулю в лоба, надто "нудячи світом" без своєї нареченої, без свого села. Франсуазину нуду зцілив дуже швидко саме Жюп'єн, бо він робив їй розривку таку саму втішну, ба навіть гострішу, як та, що ми б їй рооили, коли б наважилися купити карету. "Гарні людяці сії Жюльєни (Франсуаза любила заступати незнайомі їй імена звичними для її вух), дуже порядні люди — це в них написано на обличчі". Справді-бо: Жюп'єн зрозумів і довів усім до відома, що ми не маємо виїзного екіпажу лише тому, що до нього байдужі.

Цей Франсуазин друг мало бував удома потому, як дістав місце в міністерстві. Спершу він укупі зі "шмаркачкою", яку бабуся взяла за його дочку, шив камізельки, але згодом це ремесло перестало бути вигідним, відколи дівка, яка ще змалку навчилася перешивати спідниці, вже на той час, як бабуся одвідала маркізу де Вільпарізіс, заходилася шити на дам, зробилася спід-ничницею. Попервах "підручна" у швачки,

приставлена щось сфастригувати, пришити волан, примоцювати гудзик, пружок, допасувати станик гапличками, вона скоро стала другою, потім першою помічницею, а відтак, з'єднавши собі клієнтуру серед вельможних дам, працювала уже в себе дома, тобто в нашому дитинстві, найчастіше з однією-двома цеховими товаришками, взятими на правах учениць. Відтоді присутність Жюп'єна стала необов'язковою. Певна річ, мала, коли вmaterіла, все ще мусила шити жилети. Але їй підсобляли подруги, і вона більше нікого не потребувала. Ось чому Жюп'єн, її вуйко, вистарався про місце собі. Спершу він звільнявся опівдні, а потім, обійнявши посаду урядовця, якому спочатку тільки допомагав, — не раніше обідньої пори. Його "призначення", на щастя, відбулося лише через кілька тижнів по нашому переїзді; тож він довгенько примілявся до Франсуази і тим самим допоміг Франсуазі без-болізько пережити першу, найважчу пору. А втім, не заперечуючи пільги, яку Жюп'єн дав Франсуазі як "заспокійливі ліки", мушу визнати, що спершу він сам мені не дуже сподобався. На відстані кількох кроків, нівечачи геть вражіння, справлене зблизька його товстими щоками та рум'янцем, його очі, зволожені співчуттям, горем і скорботою, насували думку, що він тяжко хворий або переживає траур. Звісно, чогось такого і близько не було, і говорив він, говорив чудово, радше зимним і глузливым тоном. З того розриву між поглядом та словами виникало щось фальшиве, неприємне, здавалося навіть, ніби він сам ніяковів, мов той гість, прибулий у твинчику, тоді як решта всі явилися у фраках, або мов той, хто має підтримувати розмову з її високістю, але не знає, як її титулувати і, замість сказати щось доладне, тільки харамаркає. Та це лише порівняння — насправді Жюп'єн був красномовний. За тим контрастом між його обличчям та очима (якого ти вже не помічав за ближчого знайомства), я незабаром відкрив у ньому рідкісний розум, чи не найлітературні-ший із тих, що мені будь-коли траплялися, в тому сенсі, що Жюп'єн, людина, певне, без освіти, добирав сам чи, може, присвоїв собі з проглинутих книжок найкучерявіші мовні звороти. Найобдарованіші люди, яких я знав, померли зовсім юними. Ось чому я був переконаний, що Жюп'єнові недовго ряст топтати. Він був добрий, милосердний, виявляв найделікатніші, найшля-хетніші почуття. Незабаром він випав із Франсуазиного життя. Вона навчилася обходитися без нього.

Навіть як постачальник або чийсь лакейчук приносив нам пакета, Франсуаза, вдаючи, ніби прибульцем не займається, не припиняла свого порання і лише показувала знехочу на стільця, але вона так спритно використовувала ті кілька хвилин, які чужий проводив у кухні, чекаючи на мамину відповідь, що рідко хто йшов, не пройнявшись твердим переконанням, що "як ми не маємо виїзного екіпажу, то через те, що нам до нього байдуже". Зрештою, їй страх кортіло, аби всі знали, "яких ми маємо грошей" (синтакса у неї кульгала, і вона казала "маємо грошей"), що ми багаті, не так тому, що саме з себе багатство, багатство без чесноти, було в Франсуазиних очах найвищим добром, як тому, що чеснота без багатства не була для неї ідеалом. Багатство було для неї ніби конечною умовою чесноти, брак якої позбавляв би чесноту заслуги і чару. Для неї це були поняття такі близькі, що, зрештою, чеснота і багатство помінялись у неї прикметами: від чесноти вона вимагала певного комфорту, а в

багатстві бачила щось повчальне.

Замкнувши досить швидко вікно, — інакше, чого доброго, мама "намилить їй добре шию", — Франсуаза, зітхаючи, починала прибирати на кухонному столі.

— Германти живуть ще й на вулиці Делашез, — мовив покойовий, — я мав друга, він служив у них за другого візника. А ще я знаю одного, не цього мого колегу, а його швагра, так той служив у війську разом з доїжджачим барона де Германта. "Але, слово чести, він мені не батько!" — додав покойовий, який любив мугикати модні мотивчики і оздоблював розмову сезонними дотепами.

Франсуаза, уже зморена, як це видно було з виразу її літнього обличчя, і привчена дивитися на речі по-комбрейському, все бачила у туманній далечині, і сам жарт до неї не дійшов — вона лише зрозуміла, що це жарт, бо останні слова покойового не в'язалися з попередніми і пролунали з уст того, кого вона вважала за жартівника. Отож вона всміхнулася доброзичливо і вдячно, ніби кажучи: "Віктор такий веселун!" Вона була, зрештою, рада, бо знала, що слухання таких от сміховинок чимось скидається на добропристойні світські розваги, ради яких усі квапляться причепуритися, не дуже зважають на вуличний холод і застуджуються. Зрештою вона симпатизувала молодому камердинерові, бо він усе обурювався, які драконівські декрети готує Республіка проти духівництва. Франсуаза не розуміла ще тоді, що найлютіші вороги наші не ті, що нам перечать і намагаються переконати, а ті, що роздмухують чи самі розпускають найприкріші для нас чутки, і гадки не маючи знайти їм бодай якесь виправдання, що полегшило б нашу згризоту і, може, пробудило в нас трохи пошани до партії, що її вони виставляють, на ще більшу нашу муку, нелюдською і тріумфальною заразом.

— Вони доводяться дукинї ріднею чи не всі, — поновлювала Франсуаза перервану розмову про Германтів з вулиці Делашез, як поновлюють музичний твір з анданте. — Хтось мені казав, що один із них одружується з герцогською кузинкою. Принаймні всі вони — "кревняки". Коліно Германтів — велике коліно! — шанобливо додавала вона, ставлячи велич цього коліна і на числі його представників і на його пишноті, — так Паскаль ставив істину віри і на розумі і на авторитеті Святого Письма. Бо наша служниця мала у своєму розпорядженні лише одне слово "великий" для обох понять, вона їх не розрізняла, її словесний запас, як деякі самоцвіти, мав ґандж, здатний затьмарювати Франсуа-зину думку.

— Я гадаю, чи вони не ті самі, що мають замок у Германті, за десять миль від Комбре, — в такому разі вони доводяться родичами їхній алжирській кузині.

Ми з матір'ю довго розмірковували, яка ж це алжирська кузина, аж поки до нас дійшло, що Франсуаза плутає Алжир із містом Анжером. Те, що далеко, може бути нам відоміше за близьке. Франсуаза, обізнана з назвою Алжир через огидні фініки, які нам прислали на Новий рік, не здогадувалася про існування Анжера.

Її мова, як сама французька мова, надто її топоніміка, рясніла помилками.

— Я хотіла про це поговорити з їхнім ключником. Ось тільки як же його величають? — урвала вона себе протокольним запитанням і сама ж відповіла: — Ага, його величають — Антуан. (Антуан, виходить, титул, або що?) Він міг би мені сказати, але це

ж великий пан, магнат, йому мов заціпило або він розучився говорити. Не пустить пари з вуст, як*ви його про щось запитаєте, — додала Франсуаза, вона висловлювалася, як пані де Севіньє: "не пустить пари з уст". — А мені б тільки знати, що в моєму чавунці кипить, у чужі я не зазираю, — мовила вона не дуже щиро. — В кожному разі все це не по-божому. А потім, йому бракує зваги. (Такий суд може навести на думку, що Франсуаза ставилася інакше до хоробрости, яка з її ще комбрейського погляду робила з людини хижого звіра. Але це було не так. "Звага" у неї означала звичайну розважливість.) — А ще про нього подекують, що він злодійкуватий, наче сорока, але чого не набалакають злі язики. Справжнє гніздо пліток — це швейцарська кімната, швейцарці-бо заздрісні і забивають баки дукинї. Але певне одне: цей Антуан — ледащо, а його Антуанеса ще переплюне його, — додала Франсуаза, утворюючи жіночий рід від імени Антуан з тим, щоб назвати пані шафареву; вона, певна річ, взувалася в своїй граматичній творчості на "клоуна" і "клоунесу". І тут вона показала свою винахідливість. Ще б пак: біля Нотр-Даму збереглася вулиця Шануанес, так її називали (її заселяли жінки шануанів, абощо?) старосвітські французи, чиею сучасницею, власне, Франсуаза й доводилася. А за хвилю Франсуаза навела ще один приклад як утворювати жіночий рід, додавши:

— Ну й звичайно, замок Германтів, він належить дукинї. І там вона пані мереса. А це не остання річ.

— Авжеж, не остання річ, — переконано притакнув молодий лакейчук, не схопивши у Франсуазиному голосі іронії.

— Гадаєш, хлопче, це не остання річ? Але ж для людей, таких як тамті, бути мером і мересою — абищиця. О, якби я мала замок Германтів, не часто б бачили мене в Парижі! І треба ж отаке, щоб панство, у якого дім повна чаша, щоб наш пан і наша пані мали здоров'я сидіти у цьому підлому місці, замість їхати до Комбре, якщо вони вільні і ніхто їх не тримає! Чого вони тягнуть з виходом на спочинок, якщо все мають? Чого їм виглядати? Смерти? Ох, аби я мала черствий хліб і дрова, щоб не мерзнути взимі, я б уже давно сиділа у себе, в братовій хатинці в Комбре! Там людина принаймі відчуває, що живе, перед нею немає всього цього громаддя, і така тиша, що вночі чути, як за дві милі кумкають жаби.

— Там, мабуть, і справді гарно, пані! — гукнув лакейчук у надпориві, ніби жаби така сама комбрейська особливість, як гондоли, — венеційська.

Лакейчук служив у нас не так давно як шафар і розповідав Франсуазі про те, що могло зацікавити її, а не його. А Франсуаза кривилася, коли її називали куховаркою, натомість із лакейчуком, який величав її в розмові "клюшницею", була дуже ласкава — такою ласкою принци крови обдаровують горливих молодиків, які величають їх "високістю".

— Там принаймні відомо, що довкола діється і яка нині відміна року. А в Парижі ні на Великдень, ні на Різдво якогось убогого жовтця і то не знайдеш, і навіть уранці, коли я піднімаю з ліжка мої старі кості, ангелюса не почуєш. А там дзвонено щогодини, не бозна-який пишний дзвін, але ти кажеш собі: "Ага, от і брат повертається з поля",

бачиш, як спадає вечір, благовіст зичить усім добра, ти встигаєш дати собі з усім раду, перш ніж запалиш лампу. А тут що ніч, що день, пора на боко-веньку, не можеш навіть розповісти, що ти впорав за день, чисто тобі німина німа.

— А от Мезегліз теж нібито гарний куточок, пані, — впав у річ лакейчук, для якого ця розмова прибирала дещо абстрактного присмаку і який випадково згадав наше мезеглізьке чаркування.

— Ох, Мезегліз! — мовила Франсуаза з широким усміхом, який завжди розтягував її уста, коли хтось згадував при ній ці назви: Мезегліз, Комбре, Тансонвіль. Вони становили нерозлучну частину її самої, тож-бо спіткавши, почувши їх у розмові, вона раділа сливе так само, як радіють учні, коли вчитель згадує про якогось сучасника, заскочені тим, що це ім'я може пролунати з катедри. А ще Франсуаза тішилася тим, що відчувала: для неї ці краї не те, що для інших; для неї це старі кумпани, з якими стільки пережито, і вона всміхалася їм, ніби вони пришили комусь квітку, бо віднаходила в них багато себе самої.

— Авжеж, синку, свята правда, Мезегліз прегарний куточок. А де ж ти міг почути про Мезегліз?

— Де я чув про Мезегліз? Та це ж місце знане, мені про нього говорили не раз і не два! — відповів лакейчук зі злочинною неточністю повідомників, котрі при нашій спробі об'єктивно усвідомити, наскільки залежатиме іншим на тому, що обходить нас, унеможливлюють нам такий намір.

— Ба, можеш мені повірити, що під вишнями там ліпше, ніж тут біля плити.

Навіть Евлалію наша служниця поминала добрим словом. По Евлаліїній смерті вона геть забула, що не любила тої за життя, як не любила всіх, хто клав зуби на полицю, хто "пухнув з голоду" через свою безпорадність, хто жив крихтами з багатого столу і хто, користуючись ласкою багатіїв, ще й "крутив хвостом", їй уже не долягало, що Евлалія щотижня вміла так спритно "вимантачити грошину" в моєї тітки. А тітку Леонію Франсуаза підносила до семи небес.

— То ви в самому Комбре, у кухні нашої пані тоді служили? — спитав лакейчук.

— Так, у пані Октав, жінки, мій хлопче, святої, от хто вже мав усього до призволящого, усмак; добра була жіночка; не шкодувала, так би мовити, ні куропатви, ні фазана, нічогісінко; ти міг прийти до неї пообідати і о п'ятій, і о шостій, м'яса ніколи в неї не бракувало, і то щонайвищого ґатунку, і вино біле, і вино червоне, усе, чого душа забажа. (Франсуаза вживала дієслова "шкодувати" в тому значенні, в якому його вживає Лабрюєр.) Усе вона робила власним коштом, навіть як родичі сиділи у неї на шії цілими місяцями та роками. (Ця увага не мала нічого образливого для нас, бо Франсуаза зростала тоді, коли слово "кошти" ще лунало не лише в судових залах і означало "видатки".) О, запевняю тебе, на голодному столі вона не держала нікого. Панотчик не раз казав так: "Якщо є на світі жінка, яка може сподіватися стати перед Господом, то це пані Леонія". Бідолашна пані! Ще й досі в моїх вухах чути її тоненький голосочок: "Франсуазо, ви знаєте, сама я не їм нічого, але мені хочеться, щоб усім страва смакувала так, як смакувала мені". Звісно, куховарили не для неї. Ви б її бачили!

Важила вона не менше, як фунтик із вишнями; її нібито не було. Мені вона не йняла віри, вперто уникала всіх лікарів. Ох, от уже в кого трапезували без поспіху! Вона любила, щоб служба в неї була сита. А тут, ну от хоча б тепер, у нас нема часу комара задушити. Все робиться абияк.

Найбільше Франсуазу дратували грінки, які смакували батькові. Вона була переконана, що то він коверзує і хоче, щоб інші перед ним "танцювали".

— Можу посвідчити, — мовив лакейчук, — що нічого такого я зроду не бачив!

Він говорив так переконано, ніби бачив усе на світі й зі свого тисячорічного досвіду, що обіймав звичаї всіх країн, знав: смажити грінки ніде не заведено!

— Так, так, — бурчав шафар, — але все це можна легко поламати: робітники збираються страйкувати в Канаді, а міністр недавно сказав нашому панові, що хапонував за це двісті тисяч франків.

Шафар не ганив міністра не тому, що сам був чесняк, а тому, що вважав усіх політиків за лайдаків, і казнокради здавалися йому не такими страшними злочинцями, як звичайнісінькі злодії. Він навіть не задумувався, чи добре розчув ці історичні слова, і його не вразила неймовірність того, щоб сам винуватець сказав їх своєму батькові і щоб батько не викинув його за двері. Однак комбрейська філософія посіяла у Франсуази сумнів, щоб канадський страйк міг уплинути на споживання грінок. "Допоки світ буде світом, — казала вона, — пани, бачте, нас ганятимуть, а челядь вволютиме їхні капризи".

Всупереч теорії цього одвічного ганяння, моя мати, визначаючи, мабуть, не так, як Франсуаза, тривалість снідання челяді, вже чверть години не виходила з дива:

— Що ж вони можуть там робити? Уже дві години сидять за столом!

І вона несміливо дзвонила три-чотири рази. Франсуаза, лакейчук і шафар слухали поклик дзвінка, але не рушали, бо для них це було, ніби перші звуки налаштуваних інструментів перед відновленням концерту, коли слухачі відчують, що антракту залишилося кілька хвилин. Ось чому, коли дзвінок повторювався і лунав усе настирливіше, служба починала нашорошувати вуха. Розуміючи, що пора перепорилася і що повернення до праці близьке, по якомусь голоснішому дзвінку вона зітхала: така наша доля, і тоді лакейчук виходив покурити надвір, Франсуаза, кинувши про нас щось сердите на кшталт: "Хреста на них нема!" — дерлася на сьомий поверх прибирати, а шафар, узявши в мене поштового паперу, притьмом брався до свого приватного листування.

Хоч як високо носився шафар "з долу", Франсуаза, проте, в перші дні сказала мені, що Ґерманти живуть у палаці на засаді якогось споконвічного права, що його винайняли не так давно, що сад, у який палац виходив невідомою мені стороною, невеличкий і подібний до всіх сусідніх садів; врешті я довідався, що тут не заведено ні сеньйоріальної шибениці, ні укріпленого млина, ні голубника на стовпах, ні кабиці, ні шпихліра, ні сеньйорії, ні постійних чи звідних мостів, так само як поронів, митників, дороговказів, замкових валів і подорожніх каменів. Але як Ельстір під ту пору, коли бальбецький затон, утративши свою таємничість, зробився для мене лише дещицею

солоні води, нічим не відмінною від усіх інших на земній кулі, зненацька повернув йому своєрідність, сказавши мені, що це опалова бухта Вістлера в її сріблясто-блакитних тонах, так само й давній батьків приятель ознаймив нас якось про дукиню, коли ім'я Германт утратило під ударами Франсуази останню пов'язану з ним селитьбу: "Вона посідає найкраще становище в Сен-Жерменському передмісті, її дім — перший у Сен-Жерменському передмісті". Безперечно, перший салон, перший дім у Сен-Жерменському передмісті — це було надто вбого проти тих жител, які я одне по одному вимарив. Але, зрештою, і ця оселя, якій випало стати останньою, оселя, хоч яка скромненька, мала, окрім власної оболонки, ще й якусь таємничу ауру.

І я відчував тим більшу потребу відкрити в "салоні" дукині Германтської та в її приятелях таємницю її імені, що не знаходив відгадки в ній самій, коли вранці вона виходила з дому або вдень виїжджала повозом. Звичайно, уже в комбрейській церкві вона явилася мені перетвореною, з щокими недоступними, непроникними для барв імені Германт та для днів на вівоннських берегах, явилася на місці моєї спаленої мрії, як лебідь чи верба, якими перекинулися божество чи німфа, аби потім, у згоді з законами природи, попливти по воді або загойдатися на вітрі. Проте скоро я губив з очей ці згаслі відблиски, як вони з'являлися знов, схожі на рожеві й зелені білки вечорового сонця тому, як їх розіб'є весло, і, поки моя думка сиротувала, ім'я швиденько вбирало в себе згадку про обличчя. Тепер я часто бачив дукиню біля вікна, в дитинці, на вулиці, і якщо мені не щастило втілити в неї ім'я Германт, не щастило переконати себе, що це дукиня Германтська, я винуватив мій розум у нездольності довести до кінця те, чого я від нього вимагав; але й вона, наша сусідка, дукиня, теж була, як на мене, не безгрішна, тільки що цей гріх її не бентежив, їй не дошкуляла, як мені, гризота, вона навіть не здогадувалася, що це прогріх. Скажімо, дукиня Германтська вдягалася по-модному, ніби почала вважати, що стала простою смертною, і вона дуже дбала про вишукані туалети, бо тут інші жінки могли їй дорівнятися і навіть перевищити її; я бачив, як захоплено вона проводжала поглядом на вулиці добре вбрану акторку; а вранці, коли вона виходила з дому, — буцімто опінія переходнів, чию вульгарність вона підкреслювала, відверто виводячи надвір своє неприступне для них життя, могла бути для неї трибуналом, — я помічав, як вона грає перед свічадом, грає дуже переконливо, позбувшись усякого роздвоєння й іронії, палко, задержувато, амбітно, наче королева, яка зголосилась у придворній виставі втілити субретку, — як вона грає роль нижче від своїх можливостей, роль елегантної жінки; забуваючи, наче у міті, про вроджену свою велич, вона все пильнувала, щоб вуалетка не бгалася, щоб не брижилися рукави, поправляла плащ, — так божистний лебідь виконує набір рухів у дусі своєї пташиної породи, зберігає нерухожими намальовані обабіч дзьоба очі й по лебединому кидається на гудзик чи на парасольку, забувши, що він бог. Але як мандрівник, розчарований при першому погляді на місто, переконує себе, що, може, йому відкриються чари міста, коли він відвідає його музеї, познайомиться з городянами, попрацює в бібліотеках, я переконував себе, що аби я мав вступ до дукині Германтської, аби належав до кола її приятелів, аби ввійшов у її життя, то пізнав би те,

що під своєю блискучою оранжевою оболонкою реально, предметно містить у собі для інших її ім'я, — адже сказав он батьків друг, що рід Германтів є чимось відрубним у Сен-Жерменському передмісті.

Життя, яке, на мій суд, там провадили, впливало з джерела, такого далекого від царини досвіду і здавалося мені таким відрубним, що я не міг уявити собі на дукининих вечорах людей, з якими колись водився, живих людей. Бо вони були б нездольні нагло змінити свою натуру і, мабуть, мовили б там речі десь такі, як я чув; їхні розмовники, певне, знизилися б до відповіді такою самою людською говіркою; а отже, на вечорі в першому салоні Сен-Жерменського передмістя випадали б хвили, які я вже переживав раніше, а такого бути ніяк не могло. Щоправда, мій розум ставав тоді ні в сих ні в тих, і навіть прихильність тіла Христового в облатці здавалася мені не таємничішою, ніж цей розташований на правобережжі Сени перший салон Сен-Жерменського передмістя, звідки вранці до моїх покоїв долітало, як там вибивають меблі. Проте демаркаційна лінія, що відокремлювала мене від Сен-Жерменського передмістя, саме через свою умовність видавалася мені цілком правдешньою; я відчував, що постілька Германтів, постелена на той бік екватора (самотканий хідничок, про який мати, помітивши його, як і я, того дня, коли двері у Германтів стояли отвором, наважилася сказати, що вона зовсім благоденська) — це вже Сен-Жерменське передмістя. Зрештою, як же могла їхня їдальня, їхня темна галерея з червоними плюшевими меблями, яку я іноді бачив з нашого кухонного вікна, не мати для мене таємничих чарів Сен-Жерменського передмістя, не бути його найістотнішою часткою, його географічною належністю, якщо опинитися в цій їдальні означало бувати в Сен-Жерменському передмісті, дихати його атмосферою, якщо всі, хто перед обідом сидів у галереї на шкіряній канапі, обік дукині Германтської, мешкали в Сен-Жерменському передмісті? Певна річ, і деінде, а не лише в передмісті, на деяких вечорах можна було вряди-годи бачити, як велично тронує посеред елегантної низоти хтось із цих людей, які є лише іменами і які при нашій спробі уявити їх собі обертаються в турнір або в панський ліс. Але тут, у першому салоні Сен-Жерменського передмістя, в темній галереї були тільки вони. Вони були за коштовні колони, які підпирають святиню. Навіть на звичні раути дукиня Германтська добирала гостей із тісного кола, і при столі, застеленому на дванадцять осіб, вони скидалися на золоті статуї апостолів у каплиці Сент-Шапель, символічні і святі слупи довкола Божого престолу.

Що ж до садка, обмурованого високими мурами за палацом, садка, де дукиня Германтська частувала влітку по обіді оранжа-дою й лікерами, то як я міг би сумнітися, що сидіти там між дев'ятою та одинадцятою вечора на залізних стільцях, обдарованих не менш магичною владою, як шкіряна канапа, і не дихати особливими леготами Сен-Жерменського передмістя так само неможливо, як відбувати сіесту в оазі Фіг'юнг і водночас бути не в Африці? Єдино уява і віра здатні виокремити деякі предмети, деякі істоти і створити атмосферу. Овва! звідати мальовничі за-кутини, переміряти западини та згір'я, оглянути видатні пам'ятки та мистецькі роботи Сен-Жерменського передмістя, очевидно, мені вже не судитиметься! Я здобрів тим, що з

трепетом видивлявся в чистому морі (без надії туди пристати), — ніби на крайній до мене мінарет, ніби на першу-ліпшу пальму, ніби на окраїну промислового комплексу чи на узлісся екзотичної пущі, — на зачовгану постилку узмор'я.

Палац Германтів для мене починався від надвірної брами, а для дука його прибудови тяглися ген-ген, бо він, вважаючи всіх своїх пожильців за фермерів, за вілланів, за орендарів раціональних дібр, з якими не_цанькаються, голиврр вранці^, нічний сорочці при вікні, сходив^щі щищцї, ^адещ^іі^рг^ди, в камі-зельці, у піжамі, у волохатій шкотській куртці якогось крикливого кольору, в куцому ясному напівпальті, коротшому за маринарку, і велів головному конюхові пускати шлаптю свіжокупленого коня. Не раз, не два кінь розбивав вітрину Жюп'єнові, той вимагав відшкодування, а дук кипів від обурення. "Навіть якщо забути про те, скільки добра робить дукиня квартирантам і парафіянам, — казав собі дук, — вимагати чогось від нас — безсоромність із боку цього хлюста". Проте Жюп'єн правив своєї, ніби зовсім не тямлячи, що за "добро" робила коли кому дукиня. Але ж вона справді славилася доброчинністю, та що всіх не ола-скавиш, то пам'ять про одного обмилуваного дає підставу утриматися від допомоги іншому, на його превелику досаду. Але все зводилося не лише до благодії — зрештою, ця дільниця уявлялася дукові — і то на добрі гони — лише продовженням його дитинця, розлеглим манежем для його коней. Справдивши, як новий кінь клусує сам, він казав його запрягати й об'їхати сусідні вулиці, причому головний конюх біг при повозі, тримаючи в руках віжки, і ганяв коня туди й сюди перед дуком, а дук стояв на пішоході, здоровенний, рослявий, у ясній парі, з сигарою, простоволосий, з винозорим моноклем, аж поки сам не стрибав на передок, аби ще раз випробувати коня, і їхав, уже в новому запрягові, до своєї полюбовниці на Єлисейські Поля.

Дук Германтський вітався в дитинці з двома подружніми парами, більш-менш належними до його світу: з подружжям своїх кузенів, які, мов родина робітників, зроду не бували удома і не пасли своїх діток, бо дружина зранку поспішала до "БсЬоІа" вдосконалюватися в контрапункті й фузі, а чоловік ішов до своєї робітні різьбити по дереву й витискати шкіру; потім з баронством де Норпуа, вбраним незмінно в чорне, жінка, як винаймачка стільців, а муж, як катафальник, яке кілька разів денно ходило до церкви. Барон був братанець старого посла, з яким ми колись підтримували знайомство і якого батько спіткав на сходах, дивуючись, звідки ж він іде, бо батько думав, що така значна особистість, яка на приятельській стопі з найвидатнішими європейцями і, мабуть, байдужа до аристократичного марносластва, навряд чи водиться з цими худобахолками, дрібноголовими клерикалами. Осіли вони в цьому домі недавно; Жюп'єн сам звернувся у дитинці до чоловіка, який віддавав чолом дукові Германському, причому, не знаючи точно його імені, Жюп'єн назвав його "паном Норпуа".

— Ха! Ха! Пан Норпуа! Оце знахідка! Постривайте! Скоро цей добродій назве вас громадянином Норпуа! — гукнув, удаючись до барона, 'Германтський'^ Нарешті він міг зігнати свою злість на Жюп'єгіюЙ за те, що той казав йому "пан", а не "ваша

вельможність".

Якось дук Германтський потребував щось з'ясувати в галузі, пов'язаній з батьковим фахом, і дук відрекомендувався йому з чарівною гречністю. Відтоді він часто просив батька зробити якусь сусідську послугу, і коли батько спускався сходами, думаючи про справи і намагаючись уникнути зустрічі, дук покидав своїх машталірів, підходив до батька у дитинці, з послужливістю, успадкованою по давніх королівських покойових, поправляв йому комір пальта, брав його за руку, затримуючи його долоню в своїй, ба навіть пестячи її, аби з нецеремонністю дворака довести, що його багатоцінна плоть не гребує такими доторками, і проводжав його як на смичу — дуже знудженого і з єдиною думою про те, як вирватися — аж до парадної брами. Одного дня, зіткнувшись з нами, коли вони з дружиною виїжджали з дитинця, він дуже прихильно з нами привітався і, мабуть, сказав дукині, як мене звати, але чи міг я гріти надію на те, що їй запам'ятаються моє ім'я та моє обличчя? Та ще й яка мізерна рекомендація — бути їй названим яко пожилець! Куди важливішою рекомендацією була б зустріч із дукинею у маркізи де Вільпарізіс, котра, власне, попросила мене через бабусю прийти до неї і, знаючи, що я збираюся присвятити себе літературі, додала, що серед її гостей будуть письменники. Але батько вважав, що вести світське життя мені ще рано, а потім, оскільки його турбувало моє здоров'я, він не хотів, щоб я знічев'я виходив надвір увечері.

Один з виїзних лакеїв дукині Германтської часто розмовляв із Франсуазою, от я й почув, які салони відвідує дукиня, але я їх собі не уявляв; від тої хвили, як вони стали часткою її життя, життя, яке я бачив лише крізь призму її імені, хіба не були вони чимось незбагненим?

— Сьогодні великий вечір китайських тіней у принцеси Парм-ської, — мовив лакей, — але ми туди не потрапимо, бо п'яти-годинним потягом пані їде до Шантії провести два дні у дука Омальського. Покоївка і камердинер ідуть з нею. Я остаюся. Принцесі Пармській буде прикро, вона разів з чотири, як не більше, писала дукині.

— То ви сей год до замку Германт не поїдете?

— Уперше нас там не буде. Задля ревматизму дуків лікар не пускає його, поки там не поставлять калориферів. А раніше ми там оселялися щороку до січня. Якщо опалення не підведуть, пані, може, поїде до Каннів до дукині де Гіз, але це ще невгадно.

— А до театру не ходите?

— Ходимо часом до Опері, за абонементом принцеси Парм-ської — раз на тиждень; подекують, там дуже шиковно, показують п'єси, опери, все що заманеться. Дукиня абонементу для себе не взяла, але ми буваємо й так, у ложі тої або тої її приятельки, чи в бенуарі принцеси Германтської, заміжньої за кузеном нашого дука. Це дука Баварського сестра... Отож-бо ви підніметесь — і ви у себе вдома, — мовив лакей, для якого, дарма що він ототожнював себе з Германтами, було, проте, "панство" як таке, поняття дипломатичне, яке дозволяло йому трактувати Франсуазу з такою шанобою, ніби вона служила у якихось княжат. — А виглядаєте ви, пані, здорові нівроку.

— Ге! аби ж то не ці кляті ноги! На долині ще стерпно ("на долині" — означало: у дитинці, на таких вулицях, де Франсуаза любила гуляти, словом, на рівному місці), — але, ох, уже ці каторжні сходи! До побачення, пане, може, ще побачимось ввечері.

Франсуаза надто вподобала розмови з лакеєм потому, як той відкрив, що дукові сини часто носять титул принца і заховують його до батькової смерті. Безперечно, культ шляхти, злитий і зжитий з духом обурення нею, вибуялий на панщизняній землі, ще дуже сильний у французького люду. Франсуазі можна було говорити про геній Наполеона або про бездротовий телеграф, і це не привернуло б її уваги й анітрохи не сповільнило рухів у момент вигрібання попелу з коминка чи накривання столу, але коли вона дізнавалася такі-от подробиці або коли їй казали, що молодшого сина дука Германтського називають зазвичай принцем Олерон-ським, вона скрикувала: "Ой, як гарно!" — і просто мліла, як перед старовинним вітражем.

Франсуаза довідалася ще від камердинера принца Агригент-ського (цей камердинер заприятелював з нею, носячи часто листи до герцогині), що в світі тільки й мовиться, що про шлюб маркіза де Сен-Лу з панною д'Амбрезак, і що це справа майже вирішена.

Вілла і лежа-бенуар, куди дукиня Германтська вливала своє життя, видавалися мені не менш ворожбитськими, аніж її апартаменти. Такі імена як дуки де Гіз, як принци Пармські, як дуки Германт-Баварські, виокремлювали з-поміж решти дачних місць ті, куди вирушала дукиня, а також щоденні свята, які слід від її карети пов'язував з її палацом. Імена мені підказували, що в цих виїздах, у цих святах минає життя дукині Германтської, але сама дукиня не робилася мені ближчою. Кожен виїзд, кожне свято виставляли по-різному дукиніне життя, вони повивали його новою таємницею, нічим не розпорошуючи попередньої, і та таємниця, бережена тонкою перебіркою, замкнена мовби в начиння, занурена у хвилі буденщини, пересувалася, та й годі. Дукиня могла снідати на Середземномор'ї під час карнавалу, але тільки в віллі дукині де Гіз, де королева паризького товариства була — в своїй білій пікейній сукні серед численних принцес крови — лише гостею, такою самою, як усі, а отже, ще хвильнішою в цій метаморфозі для мене, була ще більшою мірою сама собою, — так хореографія змушує зірку балету займати по черзі місце то тієї, то тієї балерини, її посестер; вона могла дивитися китайські тіні, але неодмінно на вечорі у принцеси Пармської, дивитися трагедію чи слухати оперу, але тільки з ложі-бенуар принцеси Германської.

У тілі людини для нас скупчуються всі можливості її життя, спогад про людей, з якими вона знайома, з якими допіро розлучилася або з якими має побачитися. Отож-бо коли я, довідавшись від Франсуази, що дукиня Германтська піде пішки снідати до принцеси Пармської, угледів, як вона опівдні виходить із дому в сатовій сукні тілесного кольору, над якою її личко мінилося так само, як міниться на спаді сонця хмарка, я бачив перед собою всі розривки Сен-Жерменського гтередмістя, замкнені наче в мушлі між тих лискучих скожок із рожевого перламутру.

Батько мав у міністерстві приятеля, такого собі А. Ж. Моро, так той, аби його не плутали з іншим Моро, завше ставив перед своїм прізвиськом ініціали, і скорочено його

так і називали: А. Ж. Так от, якимсь побитом А. Ж. дістав крісло на гала-виставу в Опері; він запропонував квитка батькові, а що Берма, якої я не бачив на сцені з дня мого першого розчарування, мала грати один акт у "Федрі", то бабуся упрохала батька віддати квитка мені.

Сказати по ширості, я не рѣгнув дивитись ту саму Берму, що кілька років тому так збурила мене. І мені було гірко усвідомлювати свою теперішню байдужість до того, ради чого я жертвував здоров'ям та спокоєм. У мені, звичайно, не вигасла охота розглянути зблизька коштовні часточки дійсности, яку вгадувала моя уява. Але нині уява вже не вкладала їх у мову великої акторки; тому, як я побував у Ельстіровім ательє, я переніс на гобелени, на полотна сучасних малярів духовну віру, яку давніше щепила мені ота гра, ота трагічна Бермина штука; коли ж моя віра і моя жага перестали щомиті творити собі кумира з Берминих речей та рухів, їхні "двійники", загніжджені в моєму серці, потроху зів'яли, як зів'яли "двійники" небіжчиків у Давньому Єгипті, яких доводилося весь час підгодовувати для підтримання снаги. Бермина штука змарніла й підупала. Душа, наділена глибиною, вже не домувала в ній.

Прийшовши з батьковим квитком до Опері, я побачив на передніх сходах чоловіка і взяв його за Шарлюса. Чимось він його нагадував. Коли ж він повернув голову до службовця, аби про щось його запитати, я збагнув, що вклепався, але без вагання відніс незнайомця до Шарлюсового класу, не тільки з огляду на його одяг, а й з огляду на те, як він розмовляв із контролером та капельдинерками, які його не пропускали. Бо, окрім індивідуальних прикмет, у ту добу була дуже помітна різниця між багатим надриганчиком з аристократичних кіл і багатим надриганчиком зі світу фінансистів чи великих промисловців. Де один з цих останніх дженджиків надумав би з шику одмовлятися надутими речами у розмові з кимось нижчим за нього, там великий пан, лагідний, усміхнений, розігрував би комедію покори й терпеливості, вдавав би з себе простого глядача, підкреслюючи цим перевагу доброго виховання. Бачучи, як цей добрий пан покриває добродушним усміхом неприступний поріг особливого світу, що його носив у собі, не один синаш багатого банкіра, що входив у цю хвилину до театру, можливо, взяв би його за простачиська, якби не добачив у ньому дивовижної схожості зі ^віжонадрукованим в ілюстрованих часописах портретом братанця австріяцького цісаря, принца Саксонського, тоді паризького гостя. Я знав, що цей принц великий друг Германтів. Підійшовши до білетера, я чув, як принц Саксонський (чи той, кого я за нього брав) мовить з усміхом: "Я не знаю номера ложі, кухня казала мені, аби я просто спитав про її ложу".

Може, то був принц Саксонський; може, то дукиня Германт-ська (в такому разі я побачив би її в один з моментів її непроникного для мене життя, в ложі-бенуар її кухні) стояла перед його уявним зором, коли він мовив: "Кухня казала мені, аби я просто спитав про її ложу", — ось чому його усміхнений і відрубний погляд і такі прості слова розтопили моє серце (куди сильніше, ніж якась одірвана мрія) приторком чи то близького щастя, чи то минутого чару. Принаймні, кажучи ці слова контролерові, незнайомиць відвалював на звичайному вечорі буденного мого життя випадкове війстя

до нового для мене світу; коридорчик, який йому показано, скоро він вимовив слово "бенуар", і куди він поспішився, був вогкий, облуплений і нібито провадив до якихось морських печер, до казкового царства водяних німф. Я спостерігав, як попереду простує лишень пан у фраківі, та й годі; але я наводив на нього, щоправда, незграбно, наче хибкий рефлектор, думку, що це принц Саксонський і що зараз він побачить дукиню Германтську. І хоча цей фрачник був сам, ця думка, що була чимось поза ним, невловна, розлегла, летюча, як світляний відблиск, здавалося, витала попереду й провадила його, наче божество, супутнє грецькому воякові й незримо для решти людей.

Я подався на своє місце, на ході намагаючись пригадати цілком один вірш із "Федри". Я декламував його подумки так, що виходив недобір стіп; та оскільки я їх не рахував, то мені здавалося, що між моїм кульгавим варіантом і класичним віршем немає жодних точок дотику. Я б не здивувався, якби з мого неоковирного рядка треба було викинути складів із шість, щоб вивершити дванадцятистопник. Аж це я пригадав його, незборимі пороги диких завалів упали, мов якими чарами, склади як стій вляглися в олександрійський вірш, те, що було зайве, відпало, лопнувши, як лопається банька на воді. А той вирод, з яким я борюкався, був не чим іншим, як одною-однісінькою стопою.

Певну кількість крісел у партері віддано на продаж до каси, їх розкупили сноби або цікаві, охочі подивитися на людей, яких інакше вони не могли б побачити зблизька. І справді, якусь дешицю широко світського життя, зазвичай прихованого, можна було спостерігати тут відкрито, бо принцеса Пармська сама роздала між своїми приятелями ложі, балкони та бенуар, отож зала для глядачів стала чимось ніби салоном, де кожен сновигав, підсідаючи то тут, то там до якоїсь знайомої дами.

Біля мене сиділи звичайні люди, які, хоча й не зналися з власниками абонементів, проте хотіли показати, що впізнають їх, і називали вголос їх на імена. Вони додавали, що ці обранці долі приходять сюди як до себе у вітальню; цим вони хотіли сказати, що абоновані навіть не дивляться на сцену. Насправді все було навпаки. Кебетливий студент, який купив крісло у партері, щоб послухати Берму, думає лише про те, як би не забруднити рукавичок, не сколошкати сусіда, здружитися з ним, усміхнено презирнутися з кимось, із негречною міною уникаючи погляду знайомої, до якої він по довгих ваганнях вирішує нарешті підійти, та ба, перш ніж устигає до неї добратися, розлягаються три удари і змушують його, як ізраїльтян у Червоне море, кинутися в бурхливу хлань глядачів та глядачок, яких він підіймає з крісел і яким рве сукні й відтоптує ноги. Зовсім інакше було зі світськими людьми: ті сиділи у себе в ложах на балконах, нагромаджених один над одним, як у навислих вітальнях, де одну стіну викинуто, чи в кав'яреньках, куди ходять ласувати баварками, і їх не бентежили свічада в золотих рамах та червоні канали локалю в неаполітанському стилі; і байдужою рукою вони торкалися до позолоти колон, які підтримували цю святиню штуки; їх не зворушували незвичайні гонори, якими їх немовби вшановували дві різьблені фігури з простягненими до лож пальмовим та лавровим гіллям, лише їхня нічим не забита

голова могла вільно слухати все, що гралося на підмостках, якщо тільки вони мали на в'язах цю голову.

Спершу панували тільки млисті сутінки, де нараз вирізнявся, наче сяйво невидимого самоцвіту, фосфоресцентний блиск славетних очей чи медальйон Генріха IV, вирізьблений на чорному тлі, видатний профіль дука Омальського, якому невидима дама кричала: "Хай Ваша Вельможність дозволить, щоб я скинула з вас пальто!" — а той відповідав: "Даруйте, що це ви, пані д'Амбре-зак!". Попри кволе борсання, дама скидала з нього пальто, і всі їй заздростили: ще б пак, сподобитись отакої чести.

Але в інших бенуарах, сливе в усіх, білі богині, насельниці цих похмурих жител, тулилися під темними стінами, застаючись не-видимицями. Проте в перебігові вистави їхні туманно схожі на людські форми поволеньки вилонювалися одна по одній з розлитої там пільми, тяглися до світла, показували свої напівоголені тіла й доходили до того місця, де світлотінь стояла одрубом і де їхні осяйні личка визирали поза веселим, кудрим, легесеньким колиханням пір'ястих вахлярів, під гривною пурпурового волосся, усіяного перлами і ніби закандзюбленого, мов ті баранці на морі; далі починався партер, оселя смертних, назавше відбита від темного і прозорого царства, якому то тут, то там була за межу струмиста, гладесенька поверхня ясних, дзеркалистих очей водяних богинь. Бо узбережні страпонтени, обриси розміщених у партері хох різьбилися в тих очах лише за законами оптики і згідно з кутом падіння, як це буває з двома царствами околишнього світу, до яких, — свідомі того, що вони позбавлені, навіть у зародку, душі, подібної до нашої, — ми вважаємо за безглуздя усміхатися чи приглядатися: мінералами і незнайомими нам людьми. То була межа їхнього царства, натомість у глибині винозорі дочки моря щохвилі оберталися з усмішкою до бородатих тритонів на бескетті провалля або до якогось водяного напівбога з черепом із полірованого камінця-наметня, до якого хвилию приплескало ослизлу водорость, та з кружальцем гірського кришталю замість очей. Вони нахилялися до них, частували їх цукерками; часом хвиля розступалася, породжуючи нову нереїду, і та, припізніла, усміхнена і присоромлена, виринала квіткою з пільми; потім, по завершенні дії, уже не сподіваючись почути співливий рев суходолу, який виманив їх на поверхню, ці різнолікі посестри дружно поринали в морок, гинучи там. Але з усіх цих криївок, до чийого порогу блаженна хіть подивитися на справу рук людських спроваджувала цікавих богинь, найславетніший був згусток пбтемня-ви, знаний як бенуар принцеси Германтської.

Ніби можна богиня, яка здаля править іграми нижчих божеств, принцеса вподобала собі місце у глибині, на бічній канапі, червоній, мов кораловий риф, біля чогось широкого, шклис-того, сяйливого, очевидячки, свічада, що викликало думку про розпливчастий, хисткий обруб, який творить промінь світла у сліпучому водному кришталі. Велика біла квітка — разом і перо, і віночок, як деякі морські водорості — пухнаста, наче крило, спускалася з чола принцеси по щоці, з зальотною, любовною, живою гнучкістю повторюючи її вигин і ніби даючи їй прихисток, як затишне кубельце синьовода дає його рожевому яйцю. На волоссі у принцеси, звіщуючись аж до брів, а

потім з'являючись на шиї, напиналася сітка з білих черепашок, які ловляться в південних морях і які в господині були поперемішувані з перлами: морська мозаїка, ледь явлена з хвиль і вряди-годи занурена в тінь, у глибу якої навіть тоді людська присутність виказувала себе блискучими бісиками принцесиних очей. Врода, що підносила її над іншими казковими доньками сутемряви, не втілювалася вповні, зримо й винятково у її шиї, плечах, руках, стану. Чарівна, урвиста лінія стану була хіба витоком, безперечним початком незримих ліній, які око радо продовжувало собі на втіху, і довкола цієї жінки зроджувалися дивовижні лінії, творячи разом ніби примару ідеальної фігури, різьбленої в мороці.

— Се принцеса Германтська, — мовила моя сусідка до свого супутника, пухкаючи на літері "п" і показуючи цим, що титул здається їй кумедним. — Вона не поскупилася на перли. Мавши стільки коштовностей, я б не робила такої виставки; вважаю, що це несмак.

А проте, пізнаючи принцесу, всі охочі знати, хто присутній у залі для глядачів, відчували, як у їхньому серці зводиться достеменний трон на славу красі. Справді, обличчя дукині Люксембурзької, баронеси де Мор'єнваль, маркізи де Сент-Еверт одразу впізнавалися по примітному червоному носярі з заячою губою чи зморшкуватих щоках із маленькими вусиками. Тих рис було, зрештою, достатньо, щоб чарувати, бо їхня узвичаєна абетка дозволяла прочитати славне, шановне ім'я; вони навіть викликали думку, що бридота наділена якимось аристократизмом і що вельможній дамі байдуже, гарна вона чи не гарна, її врода — це порода. Але подібно до того, як деякі мистці малюють замість підпису щось гарне: метелика, ящірку, квітку, так і принцеса виставляла в кутку ложі гоже своє тіло та личко, даючи цим доказ, що краса може бути найшляхетнішим підписом, бо присутність принцеси Германтської, яка запросила до театру лише осіб зі свого найтіснішого кола, в очах шанувальників аристократії була найкращим свідоцтвом автентичности образка, який становила собою її ложа, видовищем сцени з її щоденного, окремішнього життя в мюнхенському та паризькому палацах.

Наша уява — це попсута катеринка, яка грає завжди невлад; ось чому за кожним разом, коли при мені говорили про принцесу Германт-Баварську, у мені починав співати спомин про деякі витвори XVI сторіччя. Нині, коли я бачив, як вона частує цукерками череватого фрачника, мені треба було відірвати її від цього спогаду. Звісно, попри це я був далекий від думки, що вона та її гості такі самі люди, як усі інші. Я добре розумів, що тут вони лише грають і що в цьому своєрідному пролозі до дійства з їхнього достеменного життя (найважливіша частина якого розгорталася, певна річ, не тут) вони відбувають невідомі мені обряди, вдають, ніби частуються цукерками або відмовляються від них, роблять безглузді й загодя розраховані рухи, наче па у танцівниці, яка то стоїть на пуантах, то кружляє з шарфом. Хто знає, може, коли богиня частувала цукерками, в голосі її лунала іронія (бо я бачив, що вона посміхається): "Цукерку хочете?" Але чи мене це обходило? Мені б здалася прегарною вишукана зумисна сухість, в душі Меріме чи Мельяка, з якою богиня казала б щось

напівбогові, а той напівбог уже знав би, якими високими думками вони поділяться між собою, звісно, коли знову заживуть справжнім життям, і, підтримуючи лицедійство, відповів би з тою самою лукавою таємничістю: "Ну, від вишні я не відмовлюся". І я слухав би цей діалог так само хтиво, як сцену з "Мужа дебютантки", де брак поезії та глибоких думок — всього, що було для мене таким звичним і що Мельяк, на мій суд, мав-таки кебету вкласти у свою комедію, — здавався мені якоюсь гожістю, гожістю умовною і через це ще таємничішою і ще повчальнішою.

— Цей товпига — маркіз де Ганансі, — проголосив з виглядом знавця мій сусіда, недочувши прізвища, вимовленого пошепки за його плечима.

Маркіз де Палансі, випроставши шию, похилившись набік, приліпившись великим своїм круглявим оком до шкельця монокля, звільна пересувався у прозірчистій тіні і, мабуть, не помічав партерної публіки, як не помічає риба, пропливаючи за шибкою акваріуму, тлуму цікавих. Вряди-годи він завмирав, імпозантний, засапаний, оброслий мохом, і тоді глядачі навряд чи сказали б, мучиться він, спить, пливе, знесе зараз яйце чи тільки дихає. Ніхто не викликав у мене таких заздрощів, як цей чоловік, мені було заздро бачити, яким паном почувався він у ложі і як байдуже частувався цукерками з рук принцеси; вона пестила його своїми прегарними очима з алмазу-гранчака, ніби злагодженими в цю мить розумом і доброзичливістю. Ці очі, коли були спокійні, відзначалися хіба чисто фізичною красою, тільки своїм мінералогічним блиском, але, зрушені найлбгшим відрухом, вони осявали глиб партеру нелюдськими, чудородними горизонтальними вогнями.

Проте незабаром мав початися акт "Федри", де грала Берма, і принцеса виступила наперед; аж це я побачив, так наче принцеса сама була театральною з'явою, як у стязі іншого світла, коли вона її перетинала, одмінилася не лише барва, а й матеріял її строїв. І в висохлому, оголеному, уже відокремленому від світу вод бенуарі принцеса, перестаючи бути нереїдою, постала в біло-блакитному тюрбані, ніби якась дивна трагедійниця в наряді Заїри, а то й Оросмана; потім, коли вона сіла в першому ряду, я побачив, що затишне кубельце синьовода, яке бережко ховало рожевий перламутр її щік, було пестливим, блискучим, шовку-ватим, величезним райським птахом.

Аж ось мої очі відвернула від бенуару принцеси Германтської дрібна, зле убрана, бридка жіночка з вогненними очима, — вона ввійшла з двома молодиками і сіла? недалеко від мене. Нарешті завіса піднялася. Я з жалем ствердив, що в мені нічого вже не залишилося від колишніх захоплень, захоплень драматичним мистецтвом Берми, коли, щоб нічого не втратити з надзвичайного явища, задля якого я полетів би на край світу, я тримав свою душу наготові, ніби ті чутливі платівки, які встановлюють астрономи в Африці чи на Антилах з метою ретельного спостереження за кометою чи сонячним затемненням; коли я тремтів на думку, що якась випадкова хмаринка (артистка не в ударі, вихватка серед публіки) зіпсує вражіння від вистави; коли я радів, що зможу побачити виставу за найкращих умов, саме в цьому театрі, присвяченому їй, мов той вівтар, де мені здавалось, що до її появи під маленькою червоною куртиною якось причетні і контролери з білою гвоздиною, призначені нею самою, склеписта стеля над

партером, повним зле убраних людей, капельдинерки, які продають програмки з її фотографією, каштани у сквері, всі супутники, повірники моїх тодішніх вражень, як мені гадалось, нерозлучних з ними. "Федра", "Сцена освідчення", Берма — все це існувало для мене як щось самодостатнє. Далекі від світу житейського досвіду, ці явища жили самі собою, мені треба було тільки підступити до них, і я б пройнявся ними, наскільки стало б мені духу, і, відкриваючи навстіж очі й душу, став би ще душевно багатшим. Але яке ж любе було мені життя! Те нидіння, яким я жив, не мало жодної ваги, наче хвилі, коли ми вдягаємося, збираємося десь іти, оскільки поза тим незаперечно існували прекрасні і важкодосяжні, не до кінця збагненні, тривкіші реальності: "Федра", Бермина гра. Насичений тими мареннями про досконалість драматичного мистецтва такою мірою, що чимале їхнє число можна б тоді видобути, піддавши аналізу мій розум о будь-якій порі дня, а то й ночі, я скидався на вольтів стовп, заряджений електрикою. І ось настала хвилина, коли навіть хворий, навіть ризикуючи приплатитися за це життям, я мусив побачити Берму. Але тепер, ніби пагорб, який здалеку здається зробленим з лазуру, а зблизька знову повертається до кола наших звичних уявлень про предмети, все це випало зі світу абсолюту і стало предметом таким самим, як усі, предметом, який я брав до уваги, бо я був тут; артисти своєю вдачею нічим не відрізнялися від моїх знайомих, намагалися якнайкраще вимовляти вірші з "Федри", а вірші вже не творили чудового і неповторного явища, від усього геть-то окремішнього, то були менш чи більш удалі вірші, готові потонути в огромі французької поезії, де вони були поперемішувані з іншими. Це знеохотило мене, знеохотило тим більше, що хоча предмета мого впертого і чинного прагнення вже не було, залишалася та сама моя схильність до мрійливості, яка змінювалася рік у рік, але штовхала мене на раптові вибрики, змушуючи забувати про небезпеку. Той вечір, коли я, хворий, вирушив до замку оглянути Ельстірове полотно або готичний гобелен, так нагадував день мого від'їзду до Венеції, день, коли я ходив дивитися на Берму чи поїхав до Бальбека, аж я відчував заздальгит, що до того, ради чого жертвую собою, я згодом дещо збайдужію, — йтиму повз замок і не зайду поглянути на полотно, гобелени, а колись я б наражався на безсонні ночі, на болісні напади хвороби. Марноту своїх зусиль я пояснював хисткістю своїх захоплень і водночас я відчував їхню надмірність, якої раніше не усвідомлював, — так, якщо сказати неврастенікові, що він утомився, його відчуття втоми подвоїться. Наразі моя мрійливість надавала чару всьому, що могло її привабити. І навіть у моїх найзмисловіших прагненнях, завше спрямованих до однієї мети, зосереджених довкола того самого марення, як першу спонуку я міг розпізнати ідею, ідею, ради якої я пожертвував би життям і центральним пунктом якої, як у пообідніх моїх роздумах за книжкою в комбрейському саду, було поняття досконалості.

Я вже не був поблажливий до завважених тоді мною добрих намірів акторів, виконавців ролей Ариції, Ісмени та Іполита, переконливо віддати в репліках та грі ніжність або гнів. Не тому, що ці артисти, — вони були ті самі, що й раніше, — не силкувалися з колишнім розумінням ролей надати своєму голосові відтінку лагідності

чи зумисної двозначності, а своїм жестам — трагічної лагідності або ж благальної солодкавості. Їхні інтонації наказували голосові: "Будь солоденьким, щечечи як соловейко, песть" — або навпаки: "Будь безтямним" — і зараз же кидалися до нього, щоб порвати його своїм шалом. Проте непокірний голос виривався з-під їхнього диктату, він затято залишався їхнім голосом з його фізичними ганджами та красотами, з його звичною вульгарністю і звичною награністю і все ще розкривався як цілий букет акустичних і соціальних явищ, непідвладний почуттю декламованих віршів.

Так само жест казав тим артистам, казав їхнім рукам, їхнім пеплумах: "Будьте величні". Але неслухи-члени дозволяли напинатися — між раменом і ліктем — біцепсові, який геть не знав ролі; вони свідчили й далі про нудне, сіре че'вріння і в'язали не расінівські рими, а вузли м'язів; а їхнє рясне одіння, яким вони драпувалися, опадало сторчма, і тільки оприсклива м'якість тканини опиралася ще законові тяжіння. У цю мить дамуля, яка сиділа біля мене, скрикнула:

— Хоча б хто плеснув! І як вона вичепурилася! Але дуже вже вона підтоптана, їй каюк, у такому разі сходять зі сцени.

Сусіди засикали на неї, і двоє молодих дамулиних попутників якось заспокоїли крикуню, — тепер лютилися тільки її очі. Зрештою мішенню цієї люті могли бути лише успіх, слава, бо Берма хоч і багато заробляла, але була в боргах як у шовках. Вона не переставала призначати ділові чи приятельські побачення, а прийти на зустрічі не могла, через те мала на кожній вулиці хлопчиків на побігеньках, і ці групи за її наказом скасовували побачення, вона замовляла в готелях апартаменти, якими ніколи не користувалася, купувала океани парфумів, щоб купати сучок, відшкодовувала директорам невстійки. Бермине марнотратство було прозаїчніше і не таке заласне, як Клеопатрине, — Берма процвиндрила б провінції й царства, але тільки на пневматичну пошту і на паризьких візників. Так ось, ця дамуля акторувала, але в акторстві їй не повелося, і вона запалала смертельною ненавистю до Берми.

Берма, нарешті, вийшла на кін. Аж це — о диво! — так само, як вечірнє визуджування уроків виснажує нас до знемоги, а вранці ми проказуємо вивчене мов отчеш, так само, як розпачливі зусилля нашої пам'яті не воскрешають обличчя умерлих, а коли ми перестаємо про них думати, ті постають перед нашим зором як живі, Бермин талант, який тікав від мене, коли я пнувся спіймати найяскравіше в ньому, нині, по роках забуття, в годину байдужості, відкрився моєму захопленню у всесилі своєї очевидності. Колись, намагаючись виокремити її талант, я ніби вилущував із почутого саму роль — роль, спільну власність усіх акторок, що грають "Федру", — яку я вивчив загодя, щоб по тому, як я вилущу її, залишився один Бермин талант. Але той талант, який я силкувався схопити поза ролю, зливався з нею водно. Так само і з великим музикою (здається, так було з Вентейлем, коли той музикував), його гра це гра такого великого піяніста, що вже не знаєш, чи він піяніст, бо (скірпа всьому цьому переборові пальців, які раз у раз досягають чудових ефектів, всьому цьому нотному шпунуванню, в якому слухач, не знаючи, чого триматися, бачить обдарування в його фізичній, відчутній на дотик реальності) його гра стає такою

прозорою, такою насиченою твореним нею, що її самої вже не бачиш, тепер вона лише вікно, відкрите на мистецький шедевр. Я міг розпізнати наміри, які оточували пишною чи тонкою крайкою голос та міміку Ариції, Ісмени, Іполита; але Федра втілила їх у собі, і моя свідомість не вміла відірвати від її дикції та поз, уловити в ощадливій простоті гладеньких поверхонь цих останніх акторські знахідки, акторські ефекти, що не були б глибинні та підшкурні. Бермин голос, вільний від шлаку безчулої та опірної духові матерії, не попускав цілих патьоків сліз, які аж лилися по мармуровому голосу Ариції та Ісмени, адже мармур сліз не вбирав: її голос був чарівно гнучкий кожною своєю жилкою, як інструмент великого скрипаля, у тоні якого, кажучи, що він незрівнянний, ми хвалимо не якусь його фізичну прикмету, а душевну щедрість; і як в античному краєвиді на місці зниклої німфи починає трискати неживе джерело, так очевидний і свідомий намір перетворився в Берми на забарву тембру, на химерну його чистоту, щирю й холодну. Берміні руки, що їхсамі вірші — тим самим поривом, який викидав з її уст голос — підносили до грудей, ніби підхоплене бистриною листя; її поза в цій сцені, яку вона помалу відпрацювала і яку мала ще змінити, поза, обрана після роздумів куди глибших, ніж ті, чиї сліди проступали в жестах її колежанок, роздумів, які втратили свою свідому основу, стопилися в якесь гало, творячи довкола постаті Федри світіння якихось щедрих і крутих стихій, які зчарований глядач брав не за успіх актриси, а за істне життя; навіть білі шати, томливі, щирі, ніби зроблені з чогось живого, зіткані чи то поганською, чи то янсеністською мукою, круг якої вони закоцюбли у вигляді крихкого й замерзлого кокону; все це — голос, поза, жести, шати — було круг цього тіла думки, тобто круг віршів (на противагу людському тілові, це тіло не закриває непроникною заслоною душі, воно схоже на вбілені, оживлені шати), лише додатковими покривами, покликаними не ховати, а, навпаки, увиразнювати душу, яка присвоїла їх собі й розлилася в них; лише стопом різних, нині прозорих субстанцій, нашарування яких ще яскравіше заломлювало ув'язнений у них центральний промінь, що пронизував їх наскрізь і розширював, збагачував та розцвічував пломінку тканину, в яку був сповитий. Так грала Берма, вона творила довкола твору інший твір, теж одуховлений генієм.

Моє вражіння — сказати по щирості, приємніше від давнішого — власне, зоставалося тим самим. Хіба що я вже не протиставляв його своєму колишньому абстрактному й хибному уявленню про драматичне мистецтво; до мене дійшло, що, власне, це і є драматичне мистецтво. Мені подумалося, що за першим разом я не відчув утіхи від Берминої гри з тієї самої причини, з якої не відчув утіхи від побачення з Жільбертою на Єлисейських Полях; я йшов до Жільберти надто великим хтієм. Між тими двома розчаруваннями була, може, не тільки ця подібність, а ще й інша, глибша. Людина, твір (чи його виконання), якщо вони дуже своєрідні, справляють на нас особливе вражіння. Ми несемо з собою поняття "краси", "стильової розкутості", "патетики", що їх із біди можемо відкрити в банальному хисті, в поправних рисах обличчя, а тут наша чуйна свідомість натикається на якусь кричущу форму, яка нам у голові не вкладається, бо з чим її їдять ми не знаємо. Наше вухо ріже звук, химерно

запитальний тон. Мозок запитує: "Чи те, що я відчуваю, гарне? Чи це — захват? Чи це і є колоритність, шляхетність, сила?" А йому у відповідь знов гострий голос, химерно запитальний тон, деспотичне вражіння, справлене незнайомою нам цілком, матеріальною істотою, що не лишала місця для "різних тлумачень". Твори посправжньому гарні, якщо їх широко слухати, мають розчарувати нас найбільше, бо в арсеналі наших уявлень нема жодного, яке вдовольняло б наші нові підходи.

Бермина гра саме це мені й доводила. В її виконанні і тоді впадали в око шляхетність, розуміння того, що вклав у річ автор. А нині я усвідомив ще й інші переваги Берминого виконання — широту, поезію, потугу, чи радше те, чому заведено давати ці визначення, але так, як дають назви Марс, Венера, Сатурн планетам, не наділеним нічим мітологічним. Ми відчуваємо в одному світі, а мислимо і називаємо в іншому, ми можемо усталити між двома світами згоду, але заповнити відстань, що ділить їх, нездольні. Власне, цю відстань, цю щілину я й мав подолати, коли, вперше побачивши Берму, ловлячи кожне її слово, насилу зумів узгодити її гру з моїми уявленнями про "шляхетну інтерпретацію", про "оригінальність" і заплескав у долоні не зразу, немовби мої оплески зродилися не з самого мого вражіння, а були пов'язані з моїми попередніми уявленнями, з тією втіхою, якої я зазнав, правлячи собі: "Нарешті я чую Берму". Ріжниця між надзвичайно своєрідною особистістю, надзвичайно своєрідним твором і поняттям краси дуже велика, але не менша й між почуттями, які вони викликають, і поняттями любови, захоплення. Ось чому ми їх не помічаємо. Я не втішався, коли слухав

Берму (як не втішався, коли бачив Жільберту). Я казав собі: "Ні, я нею не захоплююся". А проте я намагався тоді якнайглибше вникнути в Бермину гру, я був поглинутий тільки цим, я силкувався якнайширше розкрити свою думку, аби ввібрати в неї все, що містила її гра. Тепер я зрозумів, що це, власне, означало: щоб захоплюватися нею.

Чи геній, який Бермине виконання простоявило, був лише геній Расінів?

Зразу я думав, що тільки Расінів. Я переконався в помилковості своєї думки, коли дія завершилася, після викликів; у цей час моя сусідка, стара злюка, випроставши свою дрібну постать, сидючи бока, скам'янівши, схрещувала на грудях руки, аби показати, що вона овацій не підтримує і щоб усі бачили її обурення, але хоча вона думала, що її поведінка викличе сенсацію, ніхто її не зауважив. Наступна п'єса була з тих новинок, які колись, позбавлені всякого розголосу, здавалися мені хирявими, дрібними, такими, що живуть, поки їх грають на сцені. Та все ж я не відчував того розчарування, яке вражає, коли бачиш класичний твір і переконаєшся, що вічність цього шедевра обмежується шириною рампи і часом якоїсь злободенної вистави. Тепер до кожної тиради, що, як я відчував, подобалася публіці і колись стане знаменитою, я доточував, через брак слави, якої в минулому мати вона не могла, славу прийдешню, доточував, виконуючи душевну роботу, протилежну тій, що ми робимо, уявляючи собі шедеври у хвилини їхньої неспівомовної появи, коли їхня назва, ще нікому невідома, здається, ніколи не зблисне тим самим світлом, що й інші твори цього автора, і не стане в один ряд із

ними. А Берми-на роля не опиниться колись серед найкращих її ролей і не стане в один ряд із "Федрою". Не можна сказати, що п'єса сама собою мала якусь літературну вартість, а все ж Берма грала її так само чудово, як і "Федру". Тут до мене дійшло, що творчість письменника для трагедійниці тільки матеріал, не такий-то вже для неї й важливий матеріал для високомистецької інтерпретації, — так великий маляр, з яким я познайомився в Бальбеці, Ельстір, знайшов тему для двох прегарних полотен у банальному шкільному будинкові та в соборі, який уже сам із себе великий витвір мистецтва. І достоту як маляр розчиняє дім, віз, людей у дивовижному світловому ефекті, який їх злютовує водно, так Берма накидала широкі завої жаху чи ніжності на слова того самого литва, всі однаково пригашені чи допасовані одне до одного, які пересічна акторка викарбувала б по черезно геть усі. Берма, звісно, робила на кожному з них відповідний притиск — вірші у неї й виходили віршами. Хіба першою ознакою упорядкованої складності, себто краси, не є почута рима, себто щось таке, що скидається на те слово, з яким римується, і водночас не схоже на нього, зумовлене ним, але наділене якимось новим поняттям, не є відчуття двох схрещених між собою систем — розумової і метричної? Але Берма вводила слова, вірші, навіть цілі "тиради" в розлогіші злуки, і було так утішно бачити, як вони мусять, дійшовши до межі, затримуватися, уриватися; так поет знаходить уподобу в тім, щоб погаятися хвилику з римованим словом, яке має злетіти, а компоніста приборкує розсипані слова лібретом кованим і летючим ритмом. Таким чином у фрази сучасного драматурга, не менш вправно, ніж у расінівські вірші, Берма впроваджувала широкі образи скорботи, шляхетності, пристрасти, і то були її власні шедеври, в яких її впізнавано, як упізнають маляра в портретах, мальованих з різних моделей.

Мені вже не хотілося, як колись, щоб Берма завмирала в якійсь позі, щоб не гасли, ледь народившись, чудові переливи барв, які вона створювала, користуючись миттєвими світловими ефектами, мені не хотілося, щоб вона сто разів повторювала який-небудь вірш. Я розумів, що моє давніше прагнення було вимогливіше від волі поета, волі трагедійниці, волі великого мистця-декоратора, її режисера, і що цей шарм, яким спалахував той чи інший вірш, її мінливі, неспійманні рухи, нові й нові образи становили собою коротку рвію, разову мету, минуще диво театрального мистецтва, диво, яке увага надто захопленого глядача знищила б, силкуючись його закріпити. Ба більше, мені не залежало навіть на тому, щоб ще раз почути Берму, я був цілком задоволений; раніше, коли я надто захоплювався, я тим самим прирікав себе на розчарування (чи то предметом моїх захоплень була Жільберта, чи то Берма), я вимагав від завтрішнього вражіння тієї втіхи, якої мені не давало вражіння вчорашнє. Не прагнучи зглибити радість, яка мені щойно була послана і яку я, мабуть, міг би пережити якось плідніше, я казав собі, як колись казав мій однокласник: "Для мене Берма стоїть на першому місці", хоча щось мені підказувало, що цей вибір, це твердження, що Берма стоїть "на першому місці", не пояснює, в чому її геній, хай цей мій здогад і вдовольняв мене.

Щойно почалася друга п'єса, я глянув у бік бенуару принцеси Германтської.

Порухом, що викреслив чарівну лінію, по якій мій дух гнався в пустці, принцеса Марія обернула голову в глиб ложі. Гості теж підвелися, обертаячись до дверей; і в утвореній ними шпалері, зі звитяжницькою самонадією і маєстатом богині, а заразом із несподіваним кокетливим замішанням в усміхнених очах від того, що так спізнилася і наробила такого шелесту посеред вистави, сповита в білий муслін, з'явилася дукиня Германтська. Вона підійшла до своєї кухні, віддала глибокий уклін до білявого молодика, який сидів у першому ряду, а потому, обернувшись до морських священних потвор, які плавали в глибу гроти, привіталася до цих напівбогів із Жокей-клубу (о, як я хотів зараз бути ними, а надто — маркізом де Палансі!), привіталася невимушено, як вітаються до давніх приятелів, з якими бачаться день у день протягом п'ятнадцяти років. Я відчував, що тут якась таємниця, але не здолав розгадати загадку її зверненого на приятелів усміхненого погляду, в чиєму блакитному блиску, поки дукиня по черзі ручкалася з друзями, якби я зумів розкласти його крізь призму і проаналізувати його кристалізацію, може, мені відкрилася б сутність того неznаного життя, яке струмувало в ньому цієї миті. Дук Германтський ішов за дружиною, причому іскри монокля, білозуба усмішка, білота гвоздики в петельках та плісированого пластрона висявали ще сліпучіше через те, що він звів брови, розтулив рота і розстебнув фрак; штивний, не рушаючи головою, він опускав простягнену руку на рамена охочих поступитися йому місцем тритонів, наказуючи їм сідати, а потім віддав низько чолом білявому молодикові. Цілком імовірно, що дукиня, охоча позбиткуватися, як подекували, з того, що вона називала "крайнощами" своєї кухні (крайнощами для її широко французької стриманості мали здаватися всякі об'яви німецької поетичності й захопленості), гадаючи, що цього вечора та надіне туалет, як на "бал в опері", захотіла дати їй науку доброго смаку. Замість чудового і м'якого пір'я, яке звішувалося у принцеси аж до шиї, замість сітки з черепашок та перел, дукиня прикрасила волосся лише простою егреткою, яка бовваніла над її орлім носом і булькатими очима і нагадувала пташиний чубчик. Її шия та плечі вилонювалися з сніговобілої хвилі мусліну, над якою маяв вахляр із лебединого пір'я, але далі сукня, чий корсаж був оздоблений тільки незліченними блискітками (то з металевих паличок і пацьорків, то з діамантів), облягала її тіло з широко британською дебелистю. Та хоч би які різні були ці два туалети, як тільки принцеса поступилася дукинї своїм кріслом, обидві не могли не замилюватися одна одною.

Можливо, дукиня Германтська назавтра з посмішкою відгукуватиметься про дещо химерувату фризур, яку зробила собі принцеса, але, звісно, хвалитиме її і заявить, що вона була чудово зачісана; а принцеса, на чий смак її кухня одягалася холоднуvато, сухувато, трохи "кравцюvато", все ж убачатиме в цій суворості урочу витворність. Зрештою гармонія у їхніх стосунках і загальний напрям їхнього виховання згладжували контрасти не лише у строях, а й у поведженні. В тих невидимих магнітних лініях, напнутих між ними вишуканістю манер, вигасала природна принцесина експансивність, натомість дукинина одвертість у полі їхнього тяжіння робилася стриманішою, сповнювалася солодкості й шарму. Як у п'єсі, граній зараз на кону, для

того, щоб зрозуміти, якою широкою поезією наповнювала Берма свою гру, досить було б довірити її роллю, яку лише вона могла грати, будь-якій іншій виконавиці, так глядач, підвівши очі до двох лож балкону, зауважив би, що фризура баронеси Мор'єнваль, у якій та бачила подібність до туалету принцеси Германтської, свідчила лише про її ексцентричність, претензійність і несмак, а вперті й дорогі потуги маркізи де Камбремер наслідувати в туалетах і шикові дукиню Германтську надавали їй подоби провінційної пансіонерки, прямої, як тичка, сухої і кощавої, з катафалковим плюмажем, увіткнути у волосся сторчма на дротині. Може, їй не було місця в Цій залі, де тільки найпишніші жінки сезону сиділи в ложах (навіть на горішніх ярусах, ложі яких знизу видавалися великими кошиками, обсадженими людськими квітами і прив'язаними до стелі червоними оксамитовими стрічками) і творили ефемерну панораму, яку смерті, скандали, хвороби, звadi могли в будь-який час змінити і яку в цю хвилю закріпили увага, спека, запаморочення голови, кур, елегантність і нуда, закріпили в цю вічну і трагічну мить несвідомого чекання і спокійного заціпеніння, схожу на мить, що передує вибухові бомби чи першого полум'я пожежу.

Маркіза де Камбремер опинилася тут тому, що принцеса Пармська, вільна від снобізму, як більшість титулованих осіб, зате катована гординою і жадою чинити добро (жада ця в ній дорівнювала любові до того, що вона вважала за Мистецтво), відступила кілька лож таким особам, як маркіза де Камбремер, особам не належним до великопанського світу, але пов'язаним із принцесою філантропічною діяльністю. Маркіза де Камбремер не спускала з очей дукині та принцеси Германтських, анітрохи при цьому не бентежачись: власне, з ними вона була незнайома, тож їм і на думку не спадало, що вона домагається чоломбиття. А проте вона ось уже десять років завзято допоминалася свого: бувати у цих великих пань. І ось, за її підрахунками, вона мала добитися своєї мети уже через п'ять років. Проте вона заслабла на одну з тих недуг, якої не відперти, а що була бита в медицині і знала про свою приреченість, то боялася не дожити до тої пори. Того вечора вона була принаймні щаслива, що всі незнайомі дами бачать коло неї їхнього друга, молодого маркіза де Босержана, брата пані д'Анжанкур, який мав вступ до обидвох кіл і коли обертався в товаристві жінок не вищого світу, то ті з марнославства любили зводити це на очі жінок вищого. Він сидів позаду маркізи де Камбремер, у кріслі, поставленому бокаса, аби зручно було лорнетувати інші ложі. Він знав тут усіх; уклоняючись, напрочуд елегантно вигинав свій тонкий стан, похилив ху-паву голову з ясним чубом і, підводячи своє випростане тіло, усміхався блакитними очима, поштиво і воднораз невимушено, надзвичайно точно гравіюючи у ромбоїдальній рамі ложі, куди його вписано, старовинну ритовину із зображенням пихатого і запобігливого панка. Він часто ходив до театру на запрошення маркізи де Камбремер; у залі для глядачів і на роз'їзді, у вестибюлі йому ставало духу триматися її, хоча їх оточувало ціле гроно блискучіших його приятельок, до яких він уникав озиватися, щоб не пантеличити їх, ніби був у підозрілому товаристві. Якщо тоді проходила принцеса Германтська, гожа і легка, як Діана, тягнучи за собою запаморочливе манто, повертаючи до себе всі голови і приковуючи всі погляди (погляд

маркізи де Камбремер дужче, ніж будь-який інший), маркіз де Босержан удавав, ніби щироє зі своєю сусідкою, отож на приязну і сліпучу принцесину усмішку відповідав скуто і силувано, з добропристойною стриманістю і милосердним холодом людини, гречність якої може в цю мить бути обтяжливою.

Навіть якби маркіза де Камбремер не відала, що бенуар належить принцесі, вона здогадалася б і так, що дукиня Германтська її гостя, з загостреної цікавості до того, що відбувається на кону та в залі для глядачів, яку виявляла дукиня з люб'язносте до господині. Але водночас із цією відцентровою силою інша, супротивна сила, викликана тим самим прагненням бути гречною, привертала увагу дукині до свого власного туалету: до своєї егретки, намиста, корсажу, а також і до принцесиного туалету; з принцесою дукиня трималася як її васалка, як її піддана, прибула сюди лише на те, щоб з нею зустрітися, ладна піти за нею куди завгодно, якщо властительці ложі спаде охота покинути театр; решта публіки було для неї лише зібранням незнайомців, цікавих тим, що можна вгадувати, хто з них хто, хоча серед них було чимало її друзів, у чиї ложі її запрошували якогось іншого тижня і щодо кого вона виявляла тоді стеменнісінько таку саму виняткову, довільну, однотижневу лояльність. Маркіза де Камбремер здивувалася, побачивши того вечора дукиню в театрі. Вона знала, що дукиня зазвичай не вилазить довго з Германта, і гадала, що та й досі там. Але їй сказано, що вряди-годи, коли в Парижі йшла цікава вистава, дукиня Германтська, ледве випивши чаю з мисливцями, веліла запрягати і на заході сонця шпарким клусом спершу через похмурий ліс, а потім шляхом гнала до Комбре, щоб устигнути на потяг і ввечері прибути до Парижа. "Може, з Германта вона приїхала ради Берми", — мислила захоплено маркіза де Камбремер. І пригадувала, як Сванн іноді висловлювався тим суржилом, яким мовив і пан де Шарлюс: "Дукиня Оріана — одна з найшляхетніших істот у Парижі, вона належить до найрафінованішої, найрідкіснішої еліти".

Що ж до мене, хто судив із прізвищ Германт-Баварські чи Конде про життя і думки двох кузин (судити з прізвища, про їхню вроду я вже не міг, бо бачив їх), то я волів би знати їхній суд про "Федру", ніж суд найбільшого критика на світі. Бо в його суді я знайшов би тільки розум, розум гостріший за мій, але того самого складу. Та що думали принцеса Марія і дукиня Оріана, ці поетичні створіння, чиї думки розкрили мені б їхню душу, я уявляв з допомогою їхнього прізвища, я відчував у цьому ірраціональний чар і, мучений ностальгією, сподівався віднайти в їхніх вражіннях від "Федри" чар тих літніх полуднів, коли я ходив гуляти на Германтську сторону.

Маркіза де Камбремер вивчала туалети двох кузинок. Щодо мене, то я не сумнівався, що туалети становлять невід'ємну частину їх самих, не так у тому сенсі, в якому ліврея з червоним коміром і небесними закатами належала колись лише до дому Германтів чи Конде, як у тому, що вони, мов у птаха оперення — не тільки прикраса, а й продовження його тіла. Туалет цих двох жінок здавався мені в однієї снігово-білою, у другої строкатою матеріялізацією їхнього внутрішнього життя, і як жести принцеси Германтської, бачені мною, відповідали якійсь потаємній думці, так пір'я, що звішувалося на її чоло, і осяйний від блискіток корсаж її кузини, здавалося, щось

виражали, творили для кожної з цих жінок тільки їй належну емблему, значення якої мені хотілося досягти: райський птах здавався мені таким самим невід'ємним від принцеси, як павич від Юнони; мені й на думку не спадало, щоб ще якась жінка узурпувала блискітний корсаж Оріани — це було б усе одно, що узурпувати блискучу, ошиту френдзлями егіду Мінерви. І коли я звертав очі на цей бенуар, то він куди мальовничіше, ніж плафон театральної зали, розмальований зимними алегоріями, скидався, завдяки чудородній прогалині між хмарами, на зібрання богів під червоним піддашшям, у яскравому вікні лазуру між небесними стовпами, богів, задивлених на людей. Я глядів на цей хвилинний апофеоз зворушено, протверезуючи себе думкою, що Безсмертні не знають мене; дурство, щоправда, бачило колись мене, але навряд щоб пам'ятало; мені не боліло, що дукиня з тієї ложі, де вона сиділа, може роздивлятися безіменних, збірних партерних мадрепорів, бо я блаженно відчував, як моя істота розчинилася в їхній масі.

Аж це, тієї самої миті, коли за законом заломлення променя в байдужому струмуванні цих двох небесних очей віддзеркалилась невиразна форма одноклітинного організму, позбавленого самостійного буття, себто моя форма, я побачив розжеврені у них іскорки: з богині перекинувшись жінкою і ставши для мене в тисячу разів гарнішою, дукиня послала в мій бік руку в білій рукавичці, яка досі спиралася на край ложі, і привітно помахала нею; водночас мій погляд відчув, бо його опалив своїм мимовільним блиском вогонь зіниць принцеси, палахкотячи так, що вона й уявити собі не могла, лише тому, що вона глипнула, аби побачити, з ким це вітається її кузинка, коли та, впізнавши мене, пролила на мене іскряву, небесну зливу своєї усмішки.

Тепер щоранку, задовго перед тим, як дукиня виходила, я йшов круглим шляхом на ріг вулиці, якою вона зазвичай ходила, і коли момент її з'яви, за моїми підрахунками, наближався, з неухважною міною чвалав їй назустріч, дивлячись у протилежний бік, і зводив на неї очі, тільки розминаючись, ніби зустріч ця для мене геть випадкова. У перші дні навіть, аби не прогавити її, я чекав під самим будинком. І за кожним разом, коли брама відчинялася (пропускаючи одного по одному геть усіх, тільки не її), гуркіт брами викликав у мене тривале серцебиття. Бо ніколи схибнутий шанувальник великої акторки, незнайомий їй, ідучи "на чати" при артистичному під'їзді, ніколи запекла чи ідолопо-клонна юрма, зібрана, аби зневажити стратенця або скласти хвалу великій людині, і щоразу, як із в'язниці чи з палацу долітає якийсь гамір, певна, що він ось-ось з'явиться, не були такі збурені, як я у чеканні виходу цієї великої дами, яка у скромній одежі, завдяки гожості своєї ходи (зовсім не такої, як тоді, коли вона входила до салону чи ложі), уміла зі своєї вранішньої прогулянки, — інших погуляльників я тоді не помічав! — створити цілу поему елегантності, стати пишною оздобою, найекзотичнішою квіткою погідного ранку.

Але через три дні, побоюючись, що швейцар розкусить мій маневр, я намислив чатувати на дукининій дорозі десь набагато далі. Часто перед цією театральною виставою я, як стояло на годині, робив невеличкі прохідки перед сніданком; як падав дощ, виходив надвір, щойно проясниться, і нагло на мокрому ще хіднику, який світло

вкривало золотим лаком, у пишноті перехрестя, димучого від пари, підрум'яненої й визолоченої сонцем, помічав пансіонерку в супроводі вчительки або молочарки в білих рукавах; я завмирав на місці, схопившись за серце, а серце рвалося вже до нового життя; я намагався запам'ятати вулицю, годину, браму, за якої дівча (іноді я простував слідком) зникало безслідно і безповоротно. Овва, скоролетющість цих любих образів, які я сподівався побачити знову, не давала їм закарбуватися в пам'яті. Дарма! Мені не так болісно було усвідомлювати, що я хворий, що не вмію засадити себе за роботу, почати писати книжку, земля здавалась мені гостиннішою, життя цікавішим відтоді, як я бачив, що й паризькі вулиці, а не самі тільки баль-бецькі шляхи, бувають красунями, яких я так часто намагався випарувати з лісів Мезеглізу і кожна з яких запалювала в мені жагу, — ось тільки вгонобити її могла тільки оця, здавалося мені, щойно зустрінута.

Після повернення з Опері я доДав до образів, які прагнув віднайти, образ дукинї Германтської, поставної, з високою фри-зурою ясного м'якого волосся, з обітницею пестоців в усмішці, якою вона обдарувала мене з ложі кухні. Мене манило рушити цією степою, якою, як я чув від Франсуази, ходила дукиня, і водночас я прагнув не пропустити побачених позавчора двох дівчат, коли вони вийдуть зі школи або коли у них завершиться урок Закону Божого. Але у пам'яті мені весь час мріли осяйна усмішка дукинї Германтської і те вражіння ніжності, яке вона справляла. І я несамохіть майже порівнював (так жінка приміряє до сукні набір коштовних гудзиків, щойно подарованих) цю усмішку і це відчуття з моїми колишніми романтичними мареннями, які з мене вибили холод Альбертини, раптовий від'їзд Жізелі, а ще раніше зумисна і тривала розлука з Жільбертою (скажімо, марення про те, як мене покохає жінка і ми житимемо вкупі); потім я зіставляв із цими мріями образи одної чи другої з зустрінутих дівчат і зараз же знову прикидав до того всього спогад про дукиню. Супроти таких думок спомин про дукиню Германт-ську в Опері був дрібничкою, зірочкою при довгому хвості огнистої комети; такими почуттями я жив задовго до знайомства з дукинею Германтською, а от спогад про неї не устоявся: в ті години, коли з образу, що бував у мені нарівні з образами інших ладних жінок, той спогад помалу перейшов у стан єдино-можливого і остаточного злиття — поминаючи всякий інший жіночий образ — з моїми романтичними мріями, далеко від нього давнішими, — в ті короткі години, коли вони малювалися мені найяскравіше, я мав би гарненько справдити, що ж він, той спомин, таке: але тоді я ще не відав, як багато для мене він важитиме; він був тільки солодкий, як перше побачення з дукинею Германтською в мені самому, він був перший шкід — єдиний правдивий, єдиний зроблений з натури, єдиний, що був справді дукинею Германтською; і берегти його, не вміючи на ньому зосередитися, я мав щастя лишень кілька годин, а проте він мав бути, той спогад, чудовим, скоро завше, тоді ще вільно, без поспіху, без муки, без примусу, не з нудьги, поверталися до нього мої любовні думки; згодом, у міру того, як ці думки означувалися остаточно, спогад набирався від них більшої моці, але якось розмазувався. Небавом я вже не вмів воскресити його; і в своїх мріях, звичайно, спотворював його цілковито, бо

при кожній зустрічі з дукинею Германтською я бачив як розминається те, що мені вроїлося, з тим, що я бачив. Ще й тепер, коли на вулиці з'являлася дукиня Германтська, я зразу розрізняв її високу постать, її ясні очі, її м'яке волосся, розрізняв усе, ради чого щодня стовбичив тут, але потім я відвертався, щоб через кілька хвилин показати, що ця зустріч, задля якої я сюди прийшов, була для мене сюрпризом, а коли, не раніше як порівнявшись з дукинею, я зводив на неї очі, то бачив червоні плямки — чи то від вітру, чи то від висипки на похмурому її виду, а вона сухо, ніби забувши, яка була люб'язна зі мною того вечора в театрі, відповідала на мій уклін, який я віддавав їй щодня зі здивованою міною і який, очевидно, викликав у неї нехіть. А проте по кількох днях, під час яких образ двох панночок зі змінним успіхом борювався за панування у моїх любовних думках зі спогадом про дукиню Германтську, спогад про неї відроджувався найчастіше ніби сам собою, а його конкурентки самі собою пропадали; врешті-решт я переніс усі мої любовні марення, переніс загалом ще добровільно, ніби з власного вибору й уподобання, на нього. Я перестав думати і про дівчат-катехізниць, і про молочарку; дарма що вже не сподівався віднайти на вулиці те, по що туди йшов: пестоші, які мені прирікала в театрі усмішка, силует, ясні очі під ясним волоссям, — все це існувало для мене лише здалеку. Тепер я не зумів би навіть сказати, яка з себе дукиня Германтська і по чому я її впізнавав, бо її вид, так само як і її подоба, щодня мінялися, як мінялися сукня та капелюш.

Чому, бувало, угледівши бузковий капелюшок, а під ним гладеньке, любе личко, чари якого були симетрично розміщені довкола пари блакитних очей, личко, на якому лінія носа наче сходила нанівець, я з радісним хвилюванням угадував, що не вернуся додому, не зустрівшись з дукинею Германтською? Чому я відчував той самий неспокій, вдавав ту саму байдужість, відводив очі з тим самим неуважним виглядом, що й напередодні, коли на перехресті різьбився профіль у темно-синьому точку, ніс, гострий, як пташиний дзьоб, що виростав із червоної щоки, перетятої пронизливим оком, наче єгипетське божество? Одного разу я навіть побачив не жінку з пташиним дзьобом, а ніби самого птаха: сукня, ба навіть точок дукині Германтської були хутряні, ніде не визирало жодного клаптика матерії, отожд здалося, ніби тіло у неї вкрите хутром, як у того шуліки, чиє пишне, гладеньке, полове і м'яке оперення нагадує шерсть. Посеред цього природного оперення маленька голівка закандзюблювала свій пташиний дзьоб, а булькаті очі були гострі й блакитні.

Якось я кілька годин поспіль перемірював вулицю, а дукиня Германтська ніяк не з'являлася, аж це з молочарні, втуленій між двома палацами в цій аристократичній і людській дільниці, виринуло розпливчате незнайоме обличчя чепурної жінки, купувель-ниці сирків, і перш ніж я встиг її розгледіти, у мене вдарив, наче блискавка, яка потребувала б, аби мейє досягти, менше часу, ніж дукинин образ загалом, її погляд. Іншим разом, не спіткавши її і чуючи, як дзиґар вибиває полудень, я подумав, що чекати вже не варто, і журно потюпорив додому; поглинутий своїм розчаруванням, я тупо дивився, як даленіє повіз, аж це зрозумів, що з віконця коляси мені кивнула дама і що її риси, то апатичні й мляві, то, навпаки, напружені й живі, які складаються

під округлим капелюшком з високою егреткою в личко незнайомки, — це риси дукинї Германтської, якій я навіть не відклонився. А іноді, вертаючи додому, я бачив її у швейцарській кімнаті, де нечвидний швейцар, зненавиджений мною за його очі-нишпорки, бив їй низькі уклони і, звісно, "рапортував". "Рапортував", бо вся челядь Германтів зачаювалася за віконними фіранками і, тамуючи подих, стежила за перебігом нечутної їй розмови, після якої дукиня неодмінно позбавляла прогулянки когось зі служби, кого запродував "заворітник".

Через те, що дукиня Германтська являлася переді мною в різних іпостасях, і ці іпостасі забирали щоразу трохи інший, то вузчий, то ширший простір ув ансамблі її туалетів, моє кохання не пов'язувалося з чимось одним у ній самій та в її наряді, адже щодня і виглядала, і одягалася вона інакше, і дукиня могла змінити вроду та одягу майже цілком, анітрохи не уймаючи мого трепету, бо попри ці подробиці, попри новий комірець, попри нове обрамлення незнайомої щоки я завжди відчував, що це дукиня Германтська. Я кохав жінку-невидимицю, яка всьому цьому давала розгін, її, чия ворожість боліла мені, чие наближення викликало у мене струс, чие життя мені хотілося підгорнути собі, чийх приятелів мені хотілося розігнати! Вона могла ввіткнути синю трепітку чи мати ятрення шкіри — від цього вчинки її не втрачали б для мене ваги.

Якби я сам не помітив, що дукинї Германтській увірилися наші щоденні зустрічі, я б про це здогадався з виразу холоду, догани та жалю, який скривлював обличчя Франсуазі, коли та допомагала мені вбиратися на вранішні прохідки. Тільки-но я просив подати речі, як відчував зустрічний вітер, який стругав з її змарнілого, поораного зморшками обличчя. Я навіть не пробував заробити Франсуазиної довіри: головою муру не проб'єш. Вона мала хист миттю здогадуватися про кожну халепу, в яку могли вскочити мої батько-матір та я, а звідки він у неї, залишалося для мене таємницею. Може, цей хист не крив у собі нічого надприродного і пояснювався тим, що вона дізнавалася про все зі своїх надійних джерел; таким чином дикі племена довідуються про деякі новини на кілька днів раніше, ніж пошта повідомляє їхні європейські колонії, і причиною цьому не телепатія, а сигнальні багаття, розпалювані на сусідніх пагорбах. Якщо говорити, зокрема, про мої прохідки, то, може, служба дукинї Германтської чула, як її пані скаржилася, що я їй раз у раз муляю очі, і переказувала її обурення Франсуазі. Щоправда, якби навіть батьки найняли мені іншу служницю, я б на тому не зискав. З певного погляду, Франсуаза ніякою служницею не була. В усіх її перечуваннях, у доброті й милосерді, в черствості й гордині, у мудрості й дрібноголовості, в білій її шкірі та червоних руках жила сільська панянка, чий батьки "гнули на панство", а потім зубожіли і мусіли віддати її на службу. П'ятдесят років тому вона внесла до нашого дому сільське повітря і дух фільваркового життя завдяки мандрівці, протилежній мандрівці звичайній: саме село перебралось до мандрівника. Як вітрина місцевого музею прикрашена оригінальними мережками, гаптованими руками селянок, і досі відданих цьому ремеслу, так наше паризьке помешкання було присмачене словами Франсуази, підказуваними її наступництвом, старосидьнуванням і

вірними одвічним законам. І вона вміла гаптувати ними, наче кольоровими нитками, вишневі дерева та птахів свого дитинства, ліжко, на якому вмерла її матір і яке вона бачила й досі. Але, зголосившись у Парижі до нас, вона всотала, — як і кожен, хто опиняється на її місці, тільки ще запопадливіше, — погляди і казуїстику челяді з інших поверхів. Винагороджуючи себе за ту пошану, яку мусіла виявляти до нас, вона переказувала нам ті шорсткі слова, якими відгукувалася про свою пані куховарка з п'ятого поверху, переказувала з утіхою, сказано, наймичка, ото ж, уперше в житті ми відчули начебто солідарність із гидкою мешканкою п'ятого поверху і сказали собі, що, мабуть, ми й насправду панство!

Цей перенівець Франсуазиного характеру був, мабуть, неминучий. Певний життєвий уклад через свою ненормальність криє в собі хиби: таким химерним життям жив у Версалі посеред свого двору король, мов якийсь фараон чи там дож, але ще химернішим життям жили двораки. Химерія життя челяді, певна річ, ще потворніша, і відчуття її притуплює у нас лише звичка. Але аби я вигнав Франсуазу, нова служниця мала б неодмінно ті самі, аж до найдрібніших, риси. Справді-бо: згодом у мене служив різний люд; уже й так обтяжені хибамі, знайомими мені у служби, вони улягали в мене швидким подальшим змінам. Засади нападу зумовлюють правила контрудару, — отак і служники різно, щоб легше переносити нерівності мого характеру, проробляли в своєму характері прим'ятини якраз навпроти моїх нерівностей; натомість вони користалися з моїх прогалин для своїх нароснів. Я про свої прогалини не знав, як і про наросні, що заповнювали місце між ними, саме тому, що були ті прогалини. Але мої служники, помалу зводячись на лихе, відкрили мені на них очі.

Саме через їхні вади, які неминуче у них вилазили, я пізнав свої власні хиби, вроджені й незмінні; характер челяді показав мені негатив мого характеру. Ми колись із матір'ю вволю кпили з пані Сазра, яка мовила про службу: "Це раса, це плем'я". Але мушу признатися, що я й не подумав поміняти Франсуазу на якусь іншу наймичку і то ось чому: цю іншу довелося б так само неминуче і з цієї ж таки рації віднести до челядницької раси взагалі і до племені моєї служби зокрема.

Повертаю чи ся до Франсуази, доречно сказати, що за кожним разом, коли я мав сісти маком, на обличчі у Франсуази загодя проступало вже готове співчуття; а коли, утнівившись за те, що вона мене жаліє, я прикидався, ніби, навпаки, моє зверху, моя облуда розбивалася об її поштиву, але видиму недовіру та почуття своєї непомильності. Бо вона знала правду; вона таїла її і тільки поводила губами, ніби в неї напханий рот і вона жує ласий шматок. І навіть слова, які мені мовлено, так хвацько вбивали своє незмінне значення в мою сприйнятливую голову, що я так само відмовлявся вірити, щоб той, хто присягався, ніби любить мене, насправді мене не любив, як сама Франсуаза була певна, прочитавши в газеті, що кюре або інший йогомосць на поштову вимогу може переслати нам засіб від усіх хвороб або ж відкрити нам спосіб стократ примножити наші прибутки. (Натомість якщо наш лікар прописував їй найпростішу масть від нежиті, вона, така терпелива до всякого болю, скигвила, що їй доводиться весь час шморгати носом, бо "щипає", і вона вже не знає, на яку ступити.)

Але Франсуаза перша довела мені (до мене це дійшло, щоправда, потім, коли я дістав ще одне свідчення, тільки для мене ще болісніше, як це буде видно в останніх томах моєї книги, від жінки, дорожчої мені за Франсуазу), що істина для свого вияву обходиться без слів і що її, мабуть, легше впіймати безсловесну й голу, у безлічі зовнішніх ознак, навіть у деяких невидимих явищах, які в людських характерах те саме, що в природі атмосферні перепади. Я міг би дійти до цього, либонь, своїм розумом, скоро мені самому траплялося тоді у своїй мові часто розминатися з правдою, але правду я таки зраджував мимовільними рухами та вчинками (які Франсуаза тлумачила цілком слушно), — я міг би дійти до цього, либонь, своїм розумом, для цього треба було тоді тямити, що під ту пору я іноді бував брехунцем і крутієм. Тож-бо брехня та крутіїство народжувалися в мені, як і в усіх, так безпосередньо і неспогадано, з потреби самооборони, задля чогось особливого, що мій розум, захоплений високими ідеалами, попускав моєму характерові спотайна робити свої невідкладні справуночки і не озиратися на задні колеса.

Якщо Франсуаза ввечері зі мною панькалася, просила дозволу посидіти у моєму покоеві, мені здавалося, ніби лице в неї робиться прозорим, і я бачу в ній саму добрість і ширість. Але Жюп'єн, людина, як з'ясувалося згодом, язиката, пробовкався, ніби Франсуаза казала йому про мене "бодай би його зашморгнуло", казала, що я тільки й думаю, як їй у кашу наплювати. Жюп'єнова розповідь виставила кліше моїх взаємин із Франсуазою в новому світлі, прямо протилежному тому кліше, на якому я любив спиняти свій погляд, на якому Франсуаза мене божествила і підносила до небес, і я збагнув, що не тільки світ фізичний різниться від того, яким ми його бачимо; що всяка дійсність, либонь, так само розминається з тією, яку, на наш суд, ми сприймаємо безпосередньо і яку творимо з допомогою невидимих, але дійових понять, так само, як дерева, сонце та небо були б зовсім інакші, якби на них дивилися істоти, чії очі були б збудовані інакше, ніж у нас, або ж вони мали замість очей інші органи, і ці органи давали б не зорові, а інші уявлення про дерева, небо та сонце. Хоч би там як, а вікно, яке зненацька розчахнув Жюп'єн у зовнішній світ, ужахнуло мене. Добре ще, що йшлося про Франсуазу, яка мало мене обходить. А що як такі стосунки між людьми взагалі? І який же з мене буде сіромаха, якщо й кохання таке? Це таємниця прийдешнього. Поки що йдеться лише про Франсуазу. Чи й справді вона так думає про мене? А чи не сказала вона так лише на те, щоб Жюп'єн зненавидів мене, щоб ми не взяли на її місце Жюп'єнної доньки?

До мене дійшло одне: з'ясувати навіпростець і певно, любить мене Франсуаза чи ненавидить, годі. І вона перша дала мені на розум, що будь-яка інша людина для нас не є (як я раніше гадав) чимось ясным і нерухомим, з усіма своїми прикметами, хибами, планами, намірами (ніби сад з усіма його грядками, бачений за сіткою), що вона — тінь, куди нам не пробратися, яку годі пізнати безпосередньо, про яку ми витворюємо для себе багато уявлень завдяки словам і навіть учинкам, що дають нам тільки неповну і, зрештою, суперечливу картину, тінь, за якою ми з однаковою ймовірністю можемо уявляти собі яріння зненавиди і любови.

Я кохав на правду дукиню Германтську. Найбільшим щастям було б для мене, аби я міг ублагати Господа, щоб її злидні побили і щоб вона убога, знеславлена, позбавлена всіх привілеїв, які раніше стояли між нами, безхатня, 'вацурана всіма, прийшла до мене жебрати притулку. Я малював собі її прохачкою. І навіть у ті вечори, коли коливання атмосфери чи приплив мого здоров'я розгортали в мені забутий сувій, змережений колишніми вражін-нями, замість скористатися з новонародженої снаги, замість кинути її на розшифрування моїх-таки власних думок, які зазвичай тікали від мене, замість узятися, нарешті, до праці, я розмовляв сам із собою, думав якось невлад, ковзав по поверхні, компонував ув уяві, допомагаючи собі щедрими жестами, цілий пригодницький роман, пустопорожній і висмоктаний з пальця, де озлидніла дукиня приходила до мене на жебри, зате я, кому пофортунило, ставав багатієм і потужником. А тим часом, поки я цілими годинами сплітав вузол подій і думав над тим, якими словами зустрів би дукиню, даючи їй гостелюбний захист, ситуація зоставалася та сама; насправді, гай-гай, я обрав, віддаючи їй душу й серце, жінку, яка мала, може, найбільше всіляких переваг і якій через це було до мене зовсім байдуже; адже вона була багата, тяжко багата, та ще й високого коліна; я вже не згадую її особистого чару, який спонукав садовити її на покуті, роблячи з неї щось на кшталт королеви.

Своїми ранковими чатами на дорозі я дратував її, це відчувалося; але навіть якби я мав силу волі не виходити два-три дні, може, такої витримки, такої великої офіри дукиня Германтська й не завважила б або приписала це якійсь випадковій перешкоді. І справді: чатів я зрікся б хіба у крайньому разі, бо дедалі нагаль-ніша потреба спіткати її, потреба стати на хвилю предметом її уваги, бачити, як вона б'є чолом, ця потреба брала гору над прикрою думкою, ніби я набридаю їй. Мені розумно було б на час кудись від'їхати; на це мені бракувало духу. Але думка про від'їзд запала мені в голову. Я казав Франсуазі пакувати речі, а за хвилю — розпаковувати. А що найприродніша і найусталеніша форма вислову підривається демоном наслідування та побоювання здатися відсталим, то Франсуаза, позичаючи слова з доччиного лексикону, казала, що в мене завелися вавки в голові. Моєї поведінки Франсуаза не схвалювала, казала, що я люблю "витвор-ки": коли вона не намагалася ганятися за модою, то вживала мови Сен-Сімона. І терпіти не могла, коли я паношився. Вона бачила, що це не впливає з моєї вдачі, мені не личить, і висловлювалася так: "сваволя у вас як неволя".

Поїхати мені стало б духу лише туди, де я був би ближче до дукині Германтської. Це було можливо. І справді, хіба не був би я ближче до дукині Германтської, ніж уранці на вулиці, самотній, упокорений, свідомий того, що жодне словечко з тих, що мені хотілося сказати їй, до неї не дійде під час моїх прохідок чи тупцювання на місці, яке може тривати без кінця-краю і ні на крок не просунути мене вперед, ближче до неї, — якби я поїхав за багато миль, але до когось, кого б вона знала, хто б розбирався, на її думку, в людях, хто цінував би мене, хто міг би замовити за мене слівце, хто, може, і не домігся б від неї того, чого я прагнув, але принаймні довів би це до її відома, поїхав до того, завдяки кому, — бодай через те, що я поцікавився б у нього, чи не зголоситься він щось переказати їй від мене, — я надав би моїм самотнім і німотним маренням нової,

розмовної, чинної форми, яка видалася б мені поступом, майже звершенням? Стати сумісником таємничого життя "Германта" (але ж "Германт" це вона, об'єкт моїх дум!), втрутитися в нього бодай опосередковано, ро-бом важеля, пускаючи в рух когось, хто має вступ до дукині, довго з нею розмовляє, — хіба це не спілкування, хай і віддаленіше, зате дійовіше, ніж вранішнє милування нею на вулиці?

Приязне ставлення Сен-Лу до мене та його захоплення мною здавалися мені незаслуженими і досі залишали мене байдужим. Аж це нараз я оцінив його почуття до мене; я подумав, а чому б йому не побалакати про це з дукинею Германтською, я б наважився попросити його зробити мені таку ласку. Бо коли ми закохані, нам хочеться, щоб кохана жінка знала, які ми носимо в душі скарби, що про них ніхто не здогадується, — так завжди чинять у житті невдахи та причепи. Нам болить, що вона про них не відає, і ми намагаємося втішитися, твердячи собі, що саме тому, що цих скарбів не видно, вона, може, збагачує свої уявлення про нас нікому не знаними перевагами над ближніми.

Сен-Лу довгенько не приїздив до Парижа, чи то утримуваний, як він висловлювався, службовою повинністю, чи то через гризоти, яких завдавала йому коханка. Двічі він уже був на межі розриву. Він часто писав мені про те, як було б добре, аби я приїхав до їхнього гарнізонного міста, чия назва так урадувала мене через два дні по його від'їзді з Бальбека, коли я прочитав її на конверті першого листа від мого приятеля. Це маленьке, аристократичне, військове містечко, ближче від Бальбека, ніж можна б судити з зовсім уже суходільного краєвиду, було оточене розлогими полями, де в спеку так часто танцює в далечині щось наче марево, але не безмовне, а якесь уривчасто-гомінке, марево, яке, — так лава тополь вимальовує своїми закрутами течію невидимої річки, — зраджує переміщення полка на маневрах, тож-бо навіть повітря вулиць, бульварів та площ, зрештою, набуло войовничо-музичної ритміки, і навіть найзвичайнісінький туркіт воза чи трамваю підхоплюється там хрипким тутуканням сурми, ладної натуркати вуха, зачаровані тишею.

Містечко було так близько од Парижа, що я міг того самого дня скочити в кур'єрський, вернутися до матері та бабусі й лягти на своє ліжко. Скоро я це собі усвідомив, мені страшенно закортіло махнути туди, і, хоч забракло мені духу вирішити зостатися в містечку і не вернутися до Парижа, так само забракло мені його й для того, щоб перешкодити носієві нести мою валізу до фіакра і не чвалати слідком як непришній подорожній, який пильнує за своїми речами і якого не чекає ніяка бабуся; забракло духу не сісти до повозу з недбальством того, хто, переставши думати про те, чого йому хочеться, справляє таке вражіння, ніби знає, чого хоче, і не дати кучерові адреси кавалерійських касарень. Я сподівався, що Сен-Лу заночує зі мною сьогодні в готелі, щоб мені попервах не так сумно було в незнайомому місті. Вістовий пішов його попередити, а я зостався чекати біля казармених воріт, перед цим величезним кораблем, де свистів листопадовий вітер і звідки щохвилі — була шоста вечора — виходили парами люди, розгойдуючись, наче висідали на суходіл у якомусь екзотичному порту, де була коротка стоянка.

Прибув Сен-Лу, він ішов переваги-ваги, а попереду пурхав монокль; я не назвався вістовому, я мріяв тішитися радістю і подвигом мого приятеля.

— От гадство! — нараз викрикнув він, побачивши мене і спаленівши по вуха. — Я саме заступив на чергування і раніше, ніж за тиждень, не звільнюся!

І заклопотаний тим, що мені доведеться провести першу ніч самому, бо він краще, ніж будь-хто, знав, яка мене вечорами бере зануда, яку він так часто помічав і намагався розбити в Бальбеці, Сен-Лу урвав свої жалі, прояснів і все слав мені легкі усмішки та чулі погляди, причому ті позирки виходили якісь різні, то простим оком, то крізь монокль, але всі вони свідчили про зворушення від цієї зустрічі і ще про одну дуже важливу річ, не завжди для мене ясну, але нині особливо дорогу: про нашу дружбу.

— Ой лишенько! Де ж ви будете ночувати? Сказати по щирості, я вам не раджу зупинятися в готелі, де ми столуємося, це поряд з Виставкою, там скоро почнуться гулі, такі підуть, веселощі!.. Ні, ліпше готель Фландрський, це славний палацик XVIII віку зі старими килимами. Килими наділяють увесь будинок "історичним духом".

Сен-Лу часто вживав дієслів "наділяти" замість "надавати", бо розмовна мова, як і писемна, вряди-годи потребує оновлення словника, зміщення відтінків. І достоту як журналісти сном і духом не відають, з якої літературної школи походять "красоти", якими вони нас частують, так само й Сен-Лу не був знайомий з жодним із трьох естетів, яких він наслідував мовою і навіть вимовою: їхня манера висловлюватися прищепилася йому непрямо.

— Зрештою, — підсумував Робер, — цей готель зручний вам ще й тому, що ви схильні до слухової гіперстезії. Ви не матимете сусідів. Визнаю, що перевага не дріб'язкова, бо завтра там може оселитися новий гість, отож задля такої непевної вигоди вибирати Фландрський за свій притулок безглуздо. Ні, я раджу вам цей готель через загальне вражіння, яке він справляє. Номери досить затишні, всі меблі старі й зручні, все дихає спокоєм.

Але для мене, натури не такої художньої, як Робер, утіха, яку може дати гарний дім, була поверхова, майже ніяка, і вона не могла приспати мою вже ожилу тугу, не менш болісну, як та, що катувала мене в Комбре, коли мати приходила мене поцілувати, або та, що гадючилася круг серця, коли я приїхав до Бальбека і жив у високому, пропахченому ветиверієм покої. Сен-Лу збагнув усе з мого нерухомого погляду.

— Ого, та вам, мій коханий, начхати на цей ладний палацик, ви бліді, як стіна, а я, диявольська худоба, правлю вам про килими, на які ви й не поглянете. Вам відведуть номер, який я знаю, по-моєму, це вельми веселенький номер, але я припускаю, що при вашій вражливості він може й не здатися веселим. Повірте, я дуже добре розумію вас, я цього ніколи не відчував, але я ставлю себе на ваше місце.

На подвір'ї підофіцер виїжджав коня і все поганяв його га-тала, не відповідаючи на салютування солдатів, зате лаючи на всі заставки тих, хто навертався на очі; він усміхнувся Роберові й, помітивши, що той у товаристві, віддав честь. Аж це його кінь,

весь у піні, став горою. Сен-Лу підскочив, схопив коня за вуздечку, укоськав його, а потім вернувся.

— Повірте, — сказав він, — мені це зрозуміло, я мучуся вашою мукою, мені болить думка, — додав він, щиро кладучи руку на моє плече, — що аби я міг зостатися з вами, то здолав би сидіти біля вас, говорити з вами до ранку, може, я зумів би розвіяти вашу журбу. Я приніс би вам хуру книжок, але в такому стані вам не до читання. А про те, щоб мене хтось заступив, шкода мови, мене й так уже двічі виручали, коли до мене приїжджала моя дівчина.

І він морщився, заклопотаний цією морокою, а також тому, що, мов той лікар, гарячково міркував, які ліки помічні на мою недугу.

— Біжи розпали вогонь у моїй кімнаті, — сказав він солдатові, що саме проходив. — Гайда, мерщій!

Потім знову повернувся до мене, і його монокль та короткозорий погляд ще раз нагадали про те, що ми з ним друзі-не-розлий-вода.

— Отакої! Ви тут, у касарні, де я стільки про вас думав, я не вірю власним очам, я сню. А як ваше самопочуття — краще? Зараз ви мені все розкажете. Ходімо до мене, чого нам стовбичити надворі, вітрюган скажений, нам до нього байдуже, а ви не при звичаєні, замерзнете. А за перо ви взялися? Ні? Дивак! Якби я мав такий хист, як ви, я б не вставав із-за столу з ранку до вечора. А ви бомки стріляєте. Шкода, що тільки люди пересічні, як от я, ладні завжди мережити, а хто може, той не хоче. Та я ще не спитав вас про бабусю. Її Прудон завжди зі мною.

Якийсь офіцер, рослявий, гожий, величний, спустився повільною, статечною ходою по сходах. Сен-Лу відсалютував і скував вічну хисткість свого тіла на той час, поки тримав руку біля кепі. Але він кинув руку вгору з такою силою, виструнчився таким різким рухом, а після салютування впустив її, так швидко відмахнувши й змінивши поставу плеча, ноги та монокля, що це вилилося не так у мить нерухомосте, як у мить трепетної напруги, яка звела на пшик усі його скорохватські рухи — як попередні, так і наступні. Тим часом офіцер, не підступаючи до нас, спокійний, доброзичливий, статечний, імперський, загалом цілковита про- тилежність Роберові, підніс руку до кепі.

— Я мушу перебалакати з капітаном, — шепнув Сен-Лу, — будь ласка, почекайте мене в моїй кімнаті, друга праворуч, на четвертому поверсі, я зараз прийду.

Борзенько, в супроводі пурхливого монокля, він рушив до статечного і неторопкого капітана, якому саме підвели коня і який, перш ніж сісти, давав належні вказівки зі звичним при цьому хизуванням, як на історичному полотні часів Першої імперії, наче лаштувався от-от кинутися в бій, тоді як він просто вертався до свого дому, винайнятого поки служив у Донсьєрі, на майдані, перейменованому, буцім на глум над цим бонапартистом, у майдан Республіки! Я побрався сходами, ризикуючи щомиті послизнутися на обцвяхованих приступках, аж ось на мене глянули кімнати з голими стінами, з подвійними шерегами лежаків та амуніцією. Мені показано Роберову кімнату. Якусь хвилю я стояв перед зачиненими дверима, бо почув гармидер, за

дверима щось пересували, щось немовби впускали додолу; було зрозуміло, що кімната не порожня, що там хтось є. Але то був усього-на-всього розкладений у коминку вогонь. Він не міг горіти спокійно, він розкидав поліна та ще й украй незграбно. Я ввійшов; одне поліно відкотилося, друге диміло — то колобродив вогонь. Навіть не ворущаючись, вогонь поводився галасливо, як нешеретовані люди, і лише коли я переступив поріг і побачив полум'я, я зрозумів, що чую відгомін вогню, а якби я досі стояв опостінь, то подумав би, що хтось тут сякається й ходить. Нарешті я сів у покої. Шпалери у стилі ліберті та старі німецькі тканини XVIII сторіччя оберігали його від запаху, який виділяла решта кам'яниці, різкого, м'ясного, затхлого, як запах питлого-ваного хліба. Тут, у цій гарній світлиці, я б пообідав усмак і любісінько собі спав. Сен-Лу нібито теж був тут зі мною, а все тому, бо на столі лежали потрібні йому для роботи книжки вкупі зі світлинами, серед яких я впізнав себе і дукиню Германтську, тому, бо вогонь, нарешті, обжився в коминкові і, начебто звірючка, лежав у палкому, німому і вірному очікуванні й раз у раз то впускав головешку, яка розсипалася жаром, то лизав челюсті. Десь близьенько цокали Роберові дзиґарики. Цокання щохвилі міняло місце, бо дзиґариків я не бачив, то воно лунало ззаду, то спереду, то ліворуч або праворуч, а іноді ніби гинуло вдалині. Нараз я угледів годинника на столі. Відтоді я чув цокання лише там, воно вже не пурхало туди-сюди. Принаймні мені здавалося, ніби годинник цоканє на столі, я його не чув, я його бачив. Звуки не мають місця. Принаймні ми пов'язуємо їх із рухами, і це корисне для нас тим, що вони попереджують нас про рухи, роблять їх чимось природним і доконечним. Певна річ, хворий, якому наглухо позакладали вуха ватою, не почує, як завзято тріщить вогонь у Роберовому коминку, виробляючи головешки та попіл і зсипаючи їх до скриньки, а тим паче не почує музики розімча-них трамваїв, яка нагримала, через рівні інтервали, на донсьєр-ській торговлиці. Якщо тоді такий хворий читає, то й сторінки перекидатимуться нечутно, ніби перегортувані якимсь божеством. Глухий рев води, що ллється в купелю, лагідніше, влягається й даленіє, наче якийсь небесний щебет. Віддалення шуму, його послаблення відбирають у нього всяку агресивність щодо нас; щойно нас дослівно заморочили удари молотка, від яких, здавалося, на наші голови ось-ось обвалиться стеля, а зараз так утішно нам ловити ці легенькі, пестливі для вуха, далекі згуки, схожі на шелест листя у його вічній грі з подорожнім вітерцем. Ми розкладаємо пасьянс, не чуючи шереху карт, і тому нам здається, що ми їх не чіпаємо, що вони самі літають і, випереджаючи наш картярський азарт, самі починають гру з нами. І тут постає доречне запитання: чи не треба і від Любови (додаймо навіть до Любови і любов до життя, і любов до слави, адже є такі люди, яким не чужі ці два почуття) рятуватися, як дехто рятується від галасу, — не зацитькує крикунів, а затикає собі вуха, — внутрішньо зосередитися, підібратися, поставивши собі за мету змалити не кохану істоту, а нашу здольність страждати через неї.

Але вернімося до звуків: досить встромити у слуховий провід вати більше, і той бравурний пасаж, який шпарить у нас над головою панночка, з'їде на піанісімо; досить змастити вату якоюсь мастю, і вже її всесилі улягає цілий будинок, її закони

поширюються навіть на подвір'я. Піанісімо вже не лунає, вата миттю закриває віко фортепіано, і урок музики припиняється; добродій, який ходив нам по голові, уриває своє тупцання; циркуляція повозів і трамваїв припиняється, ніби очікувано голову держави. І це забивання звуків іноді навіть, замість пильнувати сну, порушує його. Ще вчора невпинний гамір, безперервно описуючи нам рухи на вулиці та в домі, зрештою присипляв нас, як нудна книжка; сьогодні на поверхні тиші, накинutoї на наш сон, якийсь дужчий за інших гуркіт досягає нашого слуху легкий, як зітхання, без усякого зв'язку з якимся іншим звуком, таємничий; і вимоги пояснення, вимоги, нашіптані нам, досить, аби збудити нас. Вийміть на хвилинку вату з вушної раковини хворого, і нагле світло, яскраве сонце звуку спалахне для нього знову і, сліпуче, воскресне знов у Всесвіті; гоном вертаються до людей вигнані звуки; хворому ввижається немовби величальна янголів і змертвихвстання голосів. Пустельні вулиці знову миттю наповнюються безліччю летючих і розкритих співців-трамваїв. І в себе в покоях хворий створить не вогонь, як Прометей, а гуготіння вогню. Так, то нарощуючи, то прибираючи ватні тампони, ми ніби натискаємо по черзі то одну, то другу з двох педалей, щоб посилити бриніння надвірнього світу.

Однак буває, що звуки тлумляться ґрунтовно, не на хвилю. Глушко не може навіть спарити молока, не стежачи очима за тим, як у відкритому горнятку виникає біле гіперборейське мерехтіння, подібне до мерехтіння снігової завірюхи і навіть до якогось обережного знаку, якого краще не нехтувати, а послухатись і, — так Бог приборкав хвилі, — клацнувши вимикачем, приборкати розбурхану стихію; бо танцюристе в якійсь трясці яйце киплячого молока спливає-таки, з допомогою кількох укисних зринань, на поверхню, надимає, круглить опалі вітрила, якими зморщилася шкурка, щоб зрештою кинути в гущу хуртовини одне-однісіньке перламутрове вітрило, і лише вимкнення струму, якщо вчасно заклясти електричну грозу, закрутить їх усіх в одному вирі і кине дрейфувати, змінивши в пелюстки магнолії. Але якщо цей глушман не вжив завчасу запобіжних заходів, то небавом книжка його та годинник, захоплені молочною повинню, визиратимуть із білого моря, отож йому доведеться кликати на пораду свою стару служницю, і служниця, хай би він був великим державним мужем чи славетним письменником, скаже йому, що розуму в нього не більше, ніж у п'ятилітнього дитятка.

А іншим разом, у чорнокнижній кімнаті, прибивши за собою двері, з'явиться чоловічок, якого хвилину тому тут не було; глухий не почув, як вступив гість, і гість тільки на мигах говорить, як у ляльковому театрику, і його жестикуляція так умиряє тих, кому увірилися слова. І вражена глухотою людина, — бо від утрати одного чуття у світ прибуває стільки краси, скільки від набуття іншого, — з утіхою проходить по Землі, як по Раю, коли ще не створено звуку. Найвищі водоспади розгортають лише для її очей свої кристалеві кросна, і нині вони спокійніші, ніж море в годину тиші, це райські водограї. Оскільки шум для неї до глухоти був видимою формою причин руху, то предмети, що рухаються нечутно, для неї, виходить, рухаються безпричинно; утративши гучність, вони стали саморушні, здаються живими; вони переміщуються, спинаються, самозаймаються. І самі летять собі, наче крилаті

передпотопні чудовиська. В окремому, без сусідів, домі глухого обслуговування ще перед тим, як він оглух остаточно, виявляло вже більшу увагу й відбувалося тихо, а нині йому слугують німі і якимось іспотайна, ніби царкові у феєрії. І будівля, яку глухий бачить з вікна, — казарма, церква, ратуша, — це, як на сцені, всього-на-всього декорація. Якщо одного дня декорація обвалиться, то постане курище і відкриється очам румовище; але ще менш матеріальна, ніж театральний палац, хоча й не така легка, та декорація гримне додолу в чародійському світі, де падіння важких тесаних брил жодним вульгарним гупанням не скаляє непорочности тиші.

Тиша — куди відносніша тиша — розлита в вояцькій кімна-тинці, де я оце сидів, була порушена. Двері відчинилися, і Сен-Лу, випускаючи з ока монокль, улетів до кімнати.

— Ох, Робере, у вас так гарно! — гукнув я. — Я був би такий радий, якби мені було вільно пообідати тут і переночувати!

І справді, коли б це не було заборонено, якого б нічим не затьмареного спочинку зажив би я тут, бережений цією атмосферою безжурности, чуйносте і веселости, яку підтримували безліч муштрованих і здисциплінованих воль, безліч безтурботних душ, у цій великій бурсі, якою була казарма, де навіть час виявлявся в дії і де сумний дзвін годинника заступлено радісною фанфарою побудки, тієї самої, дзвінкий спогад про яку, розпорошений, роздрібнений, усе ще витає над бруківкою вулиць, заступлено голосом, певним того, що його почують, і музичним, бо він не просто команда начальства, що кличе до послуху, а й зазов мудрости до щастя.

— Ага, ви волієте спати в одній кімнаті зі мною, ніж іти самому до готелю? — озвався, всміхаючись, Сен-Лу.

— Ох, Робере, іронізувати з цього жорстоко! — кинув я. — Ви знаєте, що це неможливо і що там я нудитиму світом.

— О, я зворушений вашою грічністю, — мовив він. — Мені теж спало на думку, що ви воліли б zostатися на ніч тут. Саме про це я й попросив капітана.

— І він дозволив? — гукнув я.

— Без найменшого вагання.

— Ох, я його обожаю!

— Ну, це вже занадто. Зараз я покличу джуру, хай він готує обід, — додав Сен-Лу, а я відвернувся, тамуючи сльози.

Раз по раз заходили Роберові товариші. Він їх випихав за двері:

— Геть! Забирайтеся!

Я просив його не гнати їх.

— Та ні, з ними ви будете нудитися: це люди геть нешере-товані, у них тільки й мови, що про перегони та чищення коней. Вони б і мені зіпсували такі дорогі хвилини, про які я стільки мріяв! Але зауважте: з того, що мої товариші сіряки, аж ніяк не випливає, що всі вояки вбогі духом. Де там! Ми маємо тут майора — людина він дивовижна. Він читав виклади військової історії, і трактував він її як математичну теорію, як таку собі алгебру. Навіть з естетичного погляду, це така краса, все індукція і

дедукція, навперемін, ви неодмінно захопилися б.

— А це не капітан, який дозволив мені zostатися тут?

— Хай Бог милує! Більшого дурня, ніж він, якого ви "обожнюєте" за дрібну послугу, важко знайти на світі. Харчування і спорядження солдатів — тут він мастак. Цілі години він проводить із квартирмейстером і полковим кравцем. Оце його розумовий рівень. І зрештою він, як і всі, гордує тим чудовим майором, про якого я згадував. Ніхто з ним не приятелює, бо він масон і не сповідується. Князь Бородинський його до себе не пустить на поріг, тільки тому, що він плебей. Треба ж бути отаким задавакою, а він же мав прадіда фермера, та й сам би фермерував, коли б не наполеонівські війни. А втім, він і сам відчуває, у вищому світі він ні риба ні м'ясо. У Жокей-клубі він майже не буває — цей луб'яний князь позичає в сірка очей, — додав Робер; засілий у ньому дух наслідування змусив його не лише перейнятися соціальними теоріями своїх навчителів, а й увібрати в себе світські забобони своїх родичів і, несвідомо для себе, він поєднував у собі любов до демократії і зневагу до шляхти Імперії.

Я дивився на світлину його тітки і думав, що як він подарує її мені, то зробиться для мене ще дорожчим, і я все для нього зроблю і будь-яку свою послугу матиму за дрібничку супроти цієї фотографії. Адже ця фотографія була ніби ще одною зустріччю на додаток до колишніх моїх зустрічей з дукинею Германтською, ба більше: зустріччю тривалою, ніби через те, що наші стосунки несподівано зблизилися, вона не пройшла повз мене, а зупинилась у своєму садовому капелюшку і вперше дала мені змогу помилуватися досхочу на її пухкенькі щічки, на поворот шиї, на заломи брів (на те, що мені не давалося розглянути раніше через хуткість її ходи, через позверховість моїх вражіннь, через нетривкість моєї пам'яті); і все це, так само як груди і руки жінки, яку я досі бачив у глухій під шию сукні, було для мене розкішним, сласним відкриттям, дарованою мені ласкою. Лінії, на які мені, власне, дивитися заборонялось, тут я міг вивчати як у підручникові тієї єдиної геометрії, яка цікавила мене. Згодом, роздивляючись Робера, я виявив, що він десь-таки був знімком своєї тітки, і в цьому крилася тайна, теж така хвильна для мене: його обличчя було зрідні її обличчю не прямо, а і.се ж щось спільне вони мали. Риси дукині Германтської, пришпилені до її образу в моєму ще кобрейському вражінні від неї, — ніс, наче дзьоб у сокола, гострі очі, — здавалося, допомогли ліпити другу її іпостась, схожу, але делікатнішу, з дуже ніжною шкірою: Роберове лице майже накладалося на тітчине. Я заздро добачав у ньому типові риси Германтів, раси такої окремішньої у світі, світі, де вона не гине і де її вирізняє її божно-орнітологічна слава, бо народжена та риса в якійсь казковій добі від богині й птаха.

Не знаючи причини мого розчулення, Робер був дуже ним зворушений. А розніженість моя викликала ще й блаженним станом від тепла в кімнаті та випитого шампана, який перлив краплями поту моє чоло й застилав слізьми очі; ми скроплювали вином куріпок; куріпок я їв із подивом нетями, який знайшов у новому для нього житті те, що досі здавалося йому виключеним з нього (чудуючись, як вільнодум, якого частують у плебанії ситим обідом). А вранці, пробудившись, я

підступив до вікна Ро-берового покоїка, — він був високо над землею, і з вікна око обіймало цілу околицю, яку я цікаво озирнув, щоб познайомитися зі своєю сусідкою-долиною, щойно тепер, бо вчора я не встиг, прибув надто пізно, коли вона вже дрімала в пітьмі. Прокинулася вона на зорі, і все ж, коли я розчахнув вікно, то побачив її з того боку, де був ставок, побачив так, наче дивився з вікна якогось замку: вона ще й досі тушувалася в м'які білі вранішні шати, і я майже нічого не розгледів.

Але я знав, що, перш ніж солдати вичистять коней на подвір'ї, вона їх скине. А наразі виднілась, якраз напроти казарми, вже виборсавшись з імли горбата і худесенька хребтина якогось мізерного пагорба. Крізь прозірчасті фіранки паморозі я не відривав очей від цієї незнайомки, яка побачила мене вперше. Але коли я звик заходити до касарень, на саму думку, що пагорб тут, реальніший, навіть як я його не бачив, ніж бальбецький готель, ніж наш паризький дім, що про них я мислив нині як про відсутніх, як про небіжчиків, себто не вірячи в те, що вони існують, — на саму цю думку сьайні обриси горба, хай я іноді цього й не помічав, щоразу леліли над найбуденнішими моїми донсьєрськими вражіннями: якщо почати з першого ранку, то над приємним відчуттям тепла, яке розлив по моєму тілові шоколад, зготований Роберовим джурою в затишній кімнаті, що правила мені за оптичний центр для огляду пагорба (а ось уже пройтися по пагорбові, замість дивитися на нього, — це було мені зась через залеглий там туман). Увібравши в себе обриси пагорба, домішуючись до смаку шоколаду і насідаючи на всі мої думки, туман, навіть як я зовсім про нього не думав, просякав їх наскрізь, — так стійке і щире золото поєднувалося з моїми бальбецькими вражіннями, так надвірні сходи сусідніх кам'яниць, витесані з рудого пісковця, красили в сіре мої ком-брейські вражіння. Зрештою туман розтанув у ранковому світлі: сонце спершу намарне пускало в нього стріли, ті стріли лише гаптували його діамантами, але потім-таки взяло гору над мрякою. Згір'я могло тепер підставляти свою сіру хребтину промінню, а коли я за годину йшов до міста, те проміння вже надавало червіні листя на деревах, червіні та блакитові виборчих плакатів на мурах, чогось екстатичного, і цей екстаз пойняв мене самого і поніс блукати знічев'я вулицями, мало не підскакуючи з радощів та підспівуючи.

Але наступну ніч я мав перебути в готелі. І я знав наперед, що там на мене чатуватиме нудь. Цю нудь можна було порівняти з давучим запахом, яким мені з пелюшок пахли всякі нові покої, тобто загалом покої: у покоях, де я мешкав звичайно, мене не було, думки мої витали десь-інде, а замість себе саджали Звичку. Але я не міг передоручити цій не такій вражливій служебці клопотатися моїми вхідчинами, я приїздив на місце раніше за неї, і там мені треба було звести з оточенням оте моє "я", яке я віднаходив лише по літах перерви, але завжди таким самим, маленьким, так і не вирослим із комбрейських часів, з мого першого бальбецького приїзду; гніздячись верхи на валізі, воно тільки плакало невітійно.

Та я помилився. Журитись я не мав часу, бо в готелі не був ані хвилини сам. А все тому, що тут зберегли рештки палацової пишноти, і ця пишнота, зайва в новочасному готелі, позбавлена всякої практичної функції, жила нині тут окремішнім, дозвільним

життям: безліч переходів, якими можна було безцільно блукати і які, зрештою, приводили на те саме місце, довгі, мов коридори, й оздоблені, мов вітальні, вестибюлі, які справляли враження не так частини помешкання, як місця, де мешкають люди, вестибюлі, які не можна було залічити до жодного номера, але які кружляли круг мого й притьмом зголошувалися взяти мене до свого гурту — щось на зразок сусідів, гульливих, але не галасливих, якихось залаштункових марюк минувшини, яким дозволено домовати без галасу біля дверей кімнат до винайман-ня і які щоразу, здибавшись зі мною, мовчки примилювалися до мене. Словом, уявлення про оселю як про простий футляр нашого теперішнього життя, нашої затули не лише від холоду, а й від чужого ока, зовсім не надавалося до цього житла, до цього ансамблю кімнат, таких самих реальних, як громада пожильців, кімнат, які були, щоправда, німі, але з якими, хоч-не-хоч, треба було, повернувшись, зустрічатися, які треба було або обходити, або вітати. Годі було не дивитися з пошаною, попри побоювання потурбувати, на велику вітальню, ще в XVIII сторіччі звиклу простиратися між карнизами зі старого золота, під хмарами, зображеними на плафоні. А ще прихильнішу цікавість будили малі покоїки, які, недбалі до якоїсь симетрії, незліченні, безтямні, тікали врозтіч аж до саду, куди так легко було втрапити трьома вищербленими сходишками.

Коли мені хотілося вийти або повернутися, не послуговуючись ліфтом і не беручися парадними сходами, то інші сходишки, чорного ходу, вже занедбані, наставляли мені свої приступки, так гарно допасовані одна до одної, аж здавалося, ніби в їхній градації витримано ідеальну пропорцію, яка часто дає нам особливу чуттєву усолоду, коли ми помічаємо її в барвах, запахах чи смаках. Але щоб зазнати втіхи від сходження вгору та спуску вниз, мені треба було приїхати аж сюди, як колись я спізнав на альпійських пляях, що зазвичай непомітний процес дихання незмінно викликає райське відчуття. Вільготу від зусиль, даровану нам єдино речами, до яких ми звикли з дитинства, я відчув, як уперше рушив цими сходами, панібратськими до мене ще до нашого знайомства, наче вони ладні були передати мені виплекані, втілені в них чи не давніми панами, яких вони приймали щодня, солодощі не набутої ще мною звички, і ці солодощі могли б лише притупитися, якби і я оббувся зі сходами. Я відчинив кімнату, подвійні двері прибилися за мною, драпування впустило тишу, і мене порвало якесь заласне почуття владання нею; помиляється той, хто гадає, ніби прикрашений різьбленим мосяжем мармуровий камінок здатен лише репрезентувати мистецтво Директорії, — він давав мені тепло, а низенький фотелик на ніжках допомагав грітися так само вигідно, як би я сидів на килимі. Стіни стискали в обіймах покій, відмежовуючи його від решти світу, а щоб упустити всередину, замкнути всередині те, чого інакше йому бракувало б, вони розступалися перед книгозбірнею і приощадили закапелок з ліжком, обабіч якого гінкі колонки легко підтримували альковний плафон. А сама кімната у глибу продовжувалася двома ванькирчиками такої самої ширини, і в останньому висів на стіні — щоб напахтити благоуханням задуму, якої там шукали, — розкішний рожанець із зерен і рису. Двері, якби я їх не причинив, заходячи до цього найглухішого сховку, не тільки потроювали б його розмір, не псуючи, проте, його

гармонії, і не тільки давали б моему окові змогу милуватися на простір, потому як я натішився тісністю, а й додавали б почуття вольниці до моєї насолоди самотою, самотою і далі не порушуваною, проте вже не відрубною. Альков цей виходив на дитинець, чиє приємне сусідство я радо відкрив назавтра, побачивши його замкненим — ніби гарну полонянку — між високих мурів без жодної прогалини. Там росло тільки двоє пожевклих дерев, обарв-люючи чисте небо в ніжний фіолет.

Перш ніж лягти, мені закортіло вийти з кімнати, аби оглянути моє казкове царство. Довгий перехід помалу-малу відкривав мені все, чим можна було почастиватися в разі нічниць: фотель у кутку, спінет, на консолі блакитний фаянсовий горщик, повний цинерарій і в старосвітській рамі фантом бознаколишньої дами з синіми квітками в пудрованому волоссі та букетом гвоздик у руці. Коли я добрався до кінця, глуха стіна сказала мені простодушно: "А тепер повертай голоблі, ти ж бачиш: ти у себе вдома", пухнавий килим теж пробував розв'язати мені язика: як я не засну, то можу любісінько прийти сюди босоніж, а вікна без віконниць, повернуті в чисте поле, запевняли мене, що цілу ніч очей не склеплять і що мені вільно виходити з опочивальні о будь-якій порі без страху когось обудити. За дверцятами в стіні тулилася маленька комірчина: утримувана переділкою і не годна втекти, вона розгублено чаїлася тут і злякано витріщалася на мене своїм овальним віконцем, синястим від місячного сяйва. Я ліг, але перина й коминкові колонки так поглинали мою увагу, як зроду не поглинало щось у Парижі, і я не міг віддатися звичному плинові марень. А що цей особливий стан уваги, захоплюючи сон і впливаючи на нього, змінює його, розкладає його по тих чи тих поличках наших спогадів, то образи моїх сонних марень тієї першої ночі зринали з пам'яті, зовсім відмінної від тої, якою звичайно живився мій сон. Якби навіть уві сні я спробував здатися на ласку своєї звичайної пам'яті, ліжко, до якого я не звик, а також остережлива чуйність, яка незмінно супроводжувала кожний мій рух, коли я перевертався в ліжку, здолали б завернути назад чи підтримати новий плин моїх марень. Зі сном діється так само, як із перцепцією світу надвірнього. Досить якоїсь зміни в наших при звичаєннях, як, глядь, — сон уже суцільна поезія; коли ми ще не встигли роздягтися, а сон уже здолав нас, то зміниться його тривалість, а сам він стане куди приємніший. Ми прокидаємось, ми бачимо, що на дзиґарі — четверта, допіро четверта ранку, а нам ввижається, ніби збіг цілий день, бо є кількахвилинний і несподіваний для нас сон, наче правосилою якогось Божого закону посланий нам із небес, великий і зуповний, як золоте берло цісаря. Вранці я потерпав уві сні, що дідусь давно вже готовий і що чекають на мене — час вирушати на Мезеглізь-ку сторону, аж це мене збудили полкові фанфари: кавалеристи щодня проїздили у мене під вікнами. Але десь двічі-тричі — і я нагадую про це тут, бо годі списати людське життя, якщо воно не скупається уві сні, в який життя пірнає і який щоночі оточує його так, як море оточує півострів, — перегорода сну була в мене досить опірною, аби витримати музичний удар, і я не почув нічогісінько. В інші дні сон відступав на хвилю, але моєї свідомості, ще затуманеної сном, — так для знечулених наркозом органів припікання спершу безболісне і тільки наприкінці вони відчують його як легкий опік, — ледве торкалися

гострі кінчики пищалок і пестили її наче невиразний і свіжий вранішній щебет; а по тій короткій перерві, коли тиша ставала музикою, тиша ця поверталася разом з моїм сном ще перше, ніж проходили драгуни, крадучи в мене останні пучечки з пишної китиці переливчастих звуків. І терен моєї свідомості, який черкнули галузки цього зела, був такий вузесенький, такий скутий сном, що коли Сен-Лу питав мене, чи чув я музику, я не міг ручатися, що фанфарні звуки мені не примарилися так само, як ті, що вчувалися мені вдень у найменшому вуличному галасі. Може, я чув їх єдино уві сні, потерпаючи, що вони мене збудять, або, навпаки, що не збудять, і тоді я не побачу церемонійного маршу. Взагалі, зі мною часто траплялося таке: я спав, а мені ввижалося, ніби мене збудив гамір, тож я ще годину марив, ніби-мене збудили, хоч насправді дрімав і снував на екрані свого сну з примарних тіней розмаїті видовиська, які гамір завадив мені дивитися, але химера яких і далі жила в мені.

Іноді ми здійснюємо в сонних мріях те, що мали б зробити вдень, здійснюємо по збоченню в сон, ідучи не тією путею, якою йшли б наяву. Снується та сама історія, тільки з іншим кінцем. Попри всесвіт, де ми живемо уві сні, такий незвичайний, що люди, які засинають на превелику силу, передусім намагаються вийти з нашого світу. Марно пролежавши із заплющеними очима кілька годин, розпачливо борючися з тими самими думками, що обсідають нас, коли очі наші розплющені, вони набираються отухи, як помічають, що остання хвилина була багата на розумування, суперечне з правилами логіки і з очевидністю теперішнього моменту; це коротке "потьмарення" означає, що брама відхилена і що вони, може, зараз утечуть від дійсності, притаковляться десь більш-менш далеко від неї, і це дасть їм більш-менш "добрий" сон. Але це вже неабиякий поступ — коли ми повертаємося плечима до дійсності і коли досягаємо перших челюстей, де відьми "самонавіювання" варять пекельне вариво вигаданих хвороб чи загострених нервових недуг і чатують на годину, коли напади, наснажені під час непритомного сну, зірвуться з такою силою, що сон урветься.

Неподалік звідти є сад-заказник, де, мов які дивовижні квіти, ростуть такі різні між собою сні: сон від дурману, від індійських конопель, сні від різних витяжок ефіру, сон від беладони, опію, валер'яни, квіти, не розповіті аж до дня, коли незнайомий обранець торкнеться до них, і вони розпукаються, і кілька годин поспіль розточуватимуть аромат неймовірних марень у його захопленій і подивованій душі. У глибині саду є монастирська школа, вікна відчинені, чути, як у школі повторюють на сон грядущий уроки, які учні знатимуть, щойно прокинувшись, а провісник пробудження, наш цокітливий внутрішній будик, так точно накручений нашою чуйністю, що коли наша клішниця приходить нам сказати: "Вже сьома", то бачить нас уже на ногах. На темних стінах того покою, що дивиться у сні, покою, де безперервно докопується забуття любовних гризот, процес якого, швидко знову поновлюваний, часом уривають і нищать лихі привиддя минулого, висять навіть по нашому пробудженні спогади про сні, але такі отінені, що ми часто вперше помічаємо їх серед білого дня, коли їх випадком осяє промінь близької їм думки; деякі, — безхмарно ясні, коли ми ще спали, — вже так змінилися, що, не впізнавши їх, ми хапаємося сховати їх у сиру землю, як передчасно

розкладених мерців або як речі, такі знищені та струхлілі, що й найуміліший реставратор не потрапив би їх воскресити і зробити з них бодай щось.

За сіткою міститься копальня, де глибокі сні добувають речовини, які цементують голову так міцно, що збудити людину зі сну може тільки її власна воля, та й то як ця воля гатитиме, навіть погідного ранку, сокирою з усього маху, не кажи що той молодий Зигфрід. Ще далі гніздяться лихі привиддя, про які лікарі вигадують нісенітниці, ніби вони мучать нас гірше від нічних, тим часом як вони, навпаки, дають нашій думці визволитися з полону уваги; це кошмари зі своїми фантастичними альбомами, де наші померлі батьки гинуть у дорожніх пригодах, хоча надія на те, що вони невдовзі вичухаються, ще не похована. А тим часом ми тримаємо їх у пастці на щурів, де вони, менші за білих мишок, обкидані великими червоними прищами, з трепіткою у волоссі, вражають нас цицеронівським красномовством. Обік цих альбомів є обертовий диск пробудження; один оберт — і ми на якусь мить, собі на прикрість, повертаємося до зруйнованого ще півсторіччя тому будинку, чий образ — у міру як сон даленіє — заступають і затуляють інші доми, аж поки ми опинимось в останньому, що забовваніє, допіро зупиниться диск, і зіллється з тим, який ми побачимо, розплющивши очі.

Іноді я нічого не чув, подоланий надто міцним сном; у такий сон провалюєшся, наче в яму, і зітхаєш блаженно, коли вигар-буєшся з неї невдовзі, обважнілий, обжертий, обгородований усім, що нам — уподіб німфам, годувальницям Геркулеса — підносили ручі вегетативні сили, які діють з подвійною енергією, поки ми спимо.

Такий сон називається олив'яним; навіть по пробудженні з нього людину не полишає вражіння, ніби вона й сама перекинулася олив'яним бовванцем. Вона ніхто. Але яким дивом, шукаючи своїх думок, своєї особистості подібно до того, як шукають загубленої речі, ми віднаходимо, зрештою, тоді своє "я" швидше, ніж будь-яке інше? Чому коли оживає наш розум, у нас втілюється наша попередня особистість? Не знати, від чого залежить цей вибір, і чому на мільйон людських істот, якими ми могли б бути, жереб падає саме на ту, якою ми були вчора. Що нас веде до віднайдення себе, якщо сталася стеменисінька перерва (хай то був міцний сон чи відрубні, мов і не наші, марення)? Настала справжнісінька смерть, як тоді, коли серце зупиняється і нас повертають до життя, розмірено сіпаючи за язика. Певна річ, кожен покій, хоча б ми бачили його лишень раз, будить спогади, а за них чіпляються інші, давніші. Або деякі з них — ті, що доходять до нашої тями — дрімали в нас? Змертвихвстання в мить, коли ми пробуджуємося, — по тому добровільному 'божевіллі, яким є сон, — мусить, власне, скидатися на те, що діється з нами, коли ми пробуємо згадати ім'я, вірш чи забуту мелодію. І, може, воскресіння душі по смерті це не що інше, як явище пам'яті.

Коли я прокидався остаточно, приваблений сонячним небом, але утримуваний у ліжковій свіжості останніх поранків, осяйних і холодних, вісників зими, я дивився на дерева, де листя було позначене лише двома-трьома плямами золота або червені, ніби завішене в повітрі на невидимому пітканні. Я підносив голову і випинав шию, не вилазячи з-під ковдри; наче лялечка під час перетворення на метелика, я був подвійною істотою, чії різні частини вимагали окремішнього середовища; моїм очам

вистачало самих барв, без тепла, зате груди потребували лише тепла, а не барв. Я вставляв лише допіро, як вогонь палав, дивився на образок прозорого та тихого золотисто-бузкового поранку і штучно додавав йому відсутню частку тепла, розворушуючи кочергою коминак, племінкий і димучий, як гарна люлька, і, так само як люлька, спроможний справляти мені втіху — zarazом грубу, бо полягала вона у втісі щиро тілесній, і делікатну, бо за нею малювалося щось ясне-яснісіньке. Мій туалет був оббитий шпалерами з розкиданими по гарячо-червоному тлі чорними та білими квіточками, і до цих шпалер мені нібито звикнутися було доволі важко. Але вони видавалися лише новими, заходячи зі мною в контакт, а не в конфлікт; завдяки їм моє вставання зробилося веселим і співучим, вони живосилом посадили мене ніби в келих маку, аби я дивився на світ, зовсім інакший, ніж той, що я бачив у Парижі, з-за якогось веселого паравану, яким був для мене той новий дім, розвернутий ув інший бік, ніж у моїх батьків, і овіюваний одвічним свіжим повітрям.

Бували дні, коли мені кортіло побачити бабусю або я побоювався, що вона занедужала, або згадував про справу, якої не завершив у Парижі; іноді я побивався, що й тут уже встиг ускочити в халепу. Ці клопоти збавляли мені сну, я не міг перебороти журбу — вона як стій охоплювала все моє буття. Тоді я посилав когось із готелю до касарень із цидулкою до Робера; я просив його, якщо це фізично можливо, — я відав, що це дуже важко, — чи не буде він такий ласкавий заскочити на хвилинку до мене. За годину він прибував; ледве зачувши дзвінок, я відчував, як усі мої жалі розвіювались мов дим. Я знав, що вони дужчі за мене, а він дужчий за них, і моя увага відривалася від них і линула до того, хто мав їх розбити. Робер з ранку був на свіжому повітрі і, заходячи в хату, вносив його з собою, він наповнював мій pokій атмосферою, зовсім інакшою, як кімната, і я одразу її ловив і відповідно поводився.

— Не гнівайтесь, що турбую, але мені не дає спокою одна річ, як ви, напевне, здогадуєтесь.

— Та ні, я просто подумав, що вам захотілося мене побачити, і дуже втішився. Ви добре вчинили, що покликали мене. Ну? Щось не так? Чим я можу прислужитися?

Він вислуховував мої пояснення, давав вичерпну відповідь, але не встигав ще й рота розтулити, як я починав дивитися на світ його очима; проти його важливих клопотів, через які в нього така стурбована, така бадьора, така задоволена міна, прикрощі, які завдавали мені такої тривалої муки, здавалися дрібними не лише йому, а й мені; я počувався тим, хто кілька днів не годен був розплющити очей і нарешті викликав лікаря, — обережно й спритно закотивши повіку, лікар показує витягнену запороху; хворий вичікуваний і заспокоєний. Усі мої гризоти де й дівалися, скоро Сен-Лу зголошувався послати депешу. Життя здавалося мені зовсім іншим, чудовим, надмір життєвої снаги поривав мене діяти.

— Що ви збираєтесь робити? — запитував я Робера.

— Мушу йти — за чверть години полк вирушає, моя присутність обов'язкова.

— Отже, вирватися вам було сюди нелегко?

— Ні, легко, капітан був дуже гречний, сказав, піти треба неодмінно, але

надуживати його ґречністю я не хочу.

— А що, як я хутко зберуся і виряджусь на власну руку туди, де відбуватиметься навчання? Мені дуже цікаво, а в перерві ми, може, могли б перекинутися слівцем.

— Я вам не раджу. Ви не спали, нервувалися, як мені здається, через якісь дрібниці, а нині, коли вам попустило, поверніться до стіни та й спіть: це найкращий засіб проти демінералізації ваших нервових клітин. Але не засинайте надто швидко, бо вража музика проходитиме попід вашими вікнами, зате потім ніщо не скаламутить вашого сну. Побачимось увечері за вечерею.

Але з часом, уже пізніше, я часто ходив у поле дивитися, як навчається полк, це вже тоді, як зацікавився військовими теоріями, що їх розвивали за столом Роберіві приятелі, і як мені закортіло побачити зблизька їхніх командирів, — так хтось, хто живе музикою і пропадає на концертах, залюбки одвідує кав'ярню, щоб покрутитися біля оркестрантів. Аби добратися до того місця, де відбувалось навчання, доводилося долати велику відстань. Смерком, після вечері, мене сковувала соннота, голова падала на груди, ніби в запамороці. Вранці виявлялося, що я не чув фанфар, достоту, як колись у Бельбеку, після вечері з Робе-ром у Рівбелі, не чув концерту на пляжі. Лаштуючись до вбирання, я відчував якесь розкішне безвладдя: я ніби вrostав у землю, незримо й глибоко, мережею м'язистих і живильних корінців, що їх відчував завдяки утомі. Я чув себе наснаженим, життя слалось переді мною довге, бо я був відкинутий до свого комбрейського дитинства, коли мене долала здорова змора по наших прохідках на Германтську сторону. Поети запевняють, що, входячи до якогось дому, до якогось саду, де ми жили замолоду, ми на хвилю віднаходимо себе таким, як були колись. Ці прощі дуже небезпечні, вони можуть піднести нам дух, але й розчарувати. Незмінних місцин, свідків старосвіччини, найліпше шукати в самому собі. Тут нам можуть прислужитися велика змора і, як наслідок, добра ніч. Принаймні, спускаючи нас у найглибші підземелля сновидіння, де жоден відблиск яву, жоден промінь пам'яті вже не освітлює внутрішнього монологу, — якщо він взагалі там не уривається, — вона, та змора, так старанно переорює ґрунт і підґрунтя нашого тіла, що завдяки цьому ми віднаходимо там, куди наші м'язи занурюють і розкидають свої відноги і звідки наснажуються новим життям, садок, де минало наше дитинство. Не треба кудись вирушати, аби знову побачити його, треба заглибитися в себе, і ви його відзискаєте. Те, що колись покривало землю, уже не на ній, а під нею; щоб оглянути мертве місто, екскурсії замало, потрібні розкопани. Далі буде видно, що деякі випадкові, хвилинні вражіння — ще кращий шлях до минулого, ніж такі органічні зсуви, бо їхній приціл точніший, бо їхній лет легший, крилатіший, запаморочливіший, неомильніший, несмертельніший.

Іноді я зморювався ще дужче: дивився, не лягаючи, як минає муштра кілька днів поспіль. Яке втішне було тоді повернення до готелю! Вкрившись з головою, я спізнавав таке почуття, ніби вирвався з рук чарівників, ворожбитів, того чортівиння, яке населяє наші улюблені "романси" XVII сторіччя. Сон і вранішнє вилежування ставало тепер чарівною казкою. Чарівною і, може, добродійною. Я казав собі, що є рада і на пекельні страждання, що, хай би там що, а знайти спокій можна. Такі думки заводили мене

дуже далеко.

У дні, вільні від навчання, коли Сен-Лу не міг покинути полк, я часто відвідував його в казармі. Вона була далеко; малося вийти за місто, перейти віадук, обаполи якого тяглися гони й гони. На белебні майже завжди стругав вітрюган, він наповнював собою казарми, зведені по три боки подвір'я, і вони гули, наче вітряні яскині. Я чекав на Робера, зайнятого на службі, біля його дверей або в їдальні, розмовляючи з кимось із його друзів, з якими він мене познайомив (потім, у ті дні, коли Робера не було, я провідував їх); крізь вікно я бачив голі, десь за сто метрів унизу, поля; тут і там нові сходи, ще мокрі від дощу й освітлені сонцем, tworили зелені бинди, блискучі й прозорі, як емаль. Розмови іноді перекидалися і на мого друга, і я скоро зрозумів, що всі його тут знають і люблять. Багато хто з рекрутів інших ескадронів, багаті діти буржуа, які не мали доступу в інший світ і бачили його лише здалеку, симпатизували Роберові не тільки за його вдачу — ще дужче вони улягали чарові його великопанства. Частенько суботнього вечора, діставши звільнення й подавшись до Парижа, вони бачили, як цей молодик вечеряє в *Кафе де на Пе* з дуком Юзеським і принцом Орлеанським. Ось чому його гоже обличчя, його хода переваги-ваги, його недбале салютування, пурхитливий монокль, "фантазі" його зависоких кепі, панталонів з надто, тонкого і надто рожевого сукна — все це зросталося в їхньому уявленні з "шиком". Вони відмовляли в цьому шикові іншим, найелегантнішим офіцерам у полку, навіть величному капітанові, якому я завдячував перший нічліг у казармі і який проти Робера видавався надто надутим і майже посполитим.

Хтось згадав, що капітан купив нового коня.

— Хай собі купує на здоров'я! У неділю вранці я спіткав Робера в Акацієвій алеї. Як він грає конем — оце справжній шик! — по-знавецькому підхопив інший, бо ці молоді люди належали до класу тих, хто не має вступу до великопанського світу, зате має гроші та дозвілля і завдяки цьому розуміється на елегантності покупній. От хіба що їхня елегантність мала (наприклад, ув одязі) щось вишуканіше, бездоганніше, ніж вільна і недбала Роберова елегантність, така люба моїй бабці. Ці синки великих банкірів та біржових маклерів зазнавали легкого хвилювання, побачивши за сусіднім столиком підофіцера Сен-Лу, коли після вистави закушували устрицями. І скільки оповідань лунало в казармах у понеділок, коли офіцери верталися з відпустки: одному, своєму ескадронному колезі, Робер уклонився дуже приязно, хтось іще, з іншого ескадрону, твердив, що Сен-Лу все-таки його впізнав, бо разів з кілька націлював монокля в його бік.

— Так, мій брат бачив його в *ла Пе*, — казав ще один, який збавив день у своєї коханки. — Ще хвалився, ніби фрак був для нього заширокий і сидів на ньому мішком.

— А камізелька?

— Камізельку він мав не білу, а бузкову і в пальмочки — блиск!

Для жовнірів (низоти, яка не мала уявлення про Жокей-клуб і зараховувала Робера лишень до категорії підофіцерів тяжко багатих, а саме тих, хто жив — зубожілий там чи не зубожілий — на широку стопу, мав чималі прибутки чи там борги і був гойний із

солдатами), для тих Роберова хода, монокль, панталони, кепі, хоча вони в них і не бачили чогось аристократичного, мали свою Vary і свій інтерес. У цих ознаках вони розпізнавали характер, стиль, раз і назавше визначені для цього найпопулярнішого з підофіцерів, притаманну лише йому поведінку, зневагу до влади, — прямий наслідок, як вони гадали, його доброго ставлення до солдата. Вранішня кава в їдальні або полуденна сієста у ліжку смакували ще більше, коли "старший" частував лакому і ледачу компанію пікантною подробицею про Роберове кепі.

— Заввишки з мою скатку.

— Ну, це ти, "діду", загнув, не могло воно бути заввишки зі скатку, — перепиняв його ліценціат гуманістики (висловлюючись так, він прагнув показати, що він не "салака"; заразом, зважившись на такий спротив, він домагався, аби оповідач підтвердив те, що його захоплювало).

— Не могло бути заввишки з мою скатку! Ти що, міряв? Кажу тобі, підполковник так на нього витріщився, ніби хотів його запроторити на гауптвахту. А цей чортяка Сен-Лу хоча б вусом моргнув: сновигає туди-сюди, то опустить голову, то підведе, монокль знай пурхає. Побачимо, що скаже чотовий. Га, можебно — не скаже нічого, але, мабуть, це йому не сподобається. Але кепі — то ще квіточки. Здається, в місті їх у нього штук із тридцять.

— Звідки це тобі відомо, "діду"? Від нашого холерного вахмістра, ге? — допитувався молодий ліценціат, хизуючися тими новими граматичними формами, яких він набрався недавно і якими любив присмачувати свою мову.

— Звідки відомо? Від його джури, до лиха!

— От кому живеться, так живеться!

— Авжеж! Грошви у нього більше, ніж у мене, це річ певна! Та ще й Робер віддає йому всі свої речі і таке інше. Солдатського харчу йому замало. От наш Сен-Лу приходить у їдальню та й мовить кашоварові: "Годувати його од пуза, хай би це й влетіло у копієчку".

І ветеран надолужував беззмістовність своєї розповіді виразністю інтонацій, його пересічне наслідування справляло просто фурор.

З касарні я йшов на прогулянку, потім, як сонце сідало, перед побаченням із Робером та його друзями в тому готелі, де ми разом вечеряли, години зо дві відпочивав і читав у себе вдома. На ринковому майдані вечір клав на круті дахи замку рожеві хмаринки барви його цегли і зливався з ними, пом'якшуючи цегляний колір вечоровим тливом. Я відчував, як душа моя вся грає, і жоден мій порух не міг вичерпати цієї снаги; за кожним кроком моя нога, ступивши на вуличний брук, відскакувала, біля моїх стіп ніби виростали крила Меркурія. В одному водограї вода почервоніла, у другому стала опаловою під місячним сяйвом. Між фонтанами гуляли хлопці, репетували, бігали колом, слухняні якомусь наказові вечірньої години, як слухаються її стрижі й кажани. Обік готелю старовинні палаци й теплиця Людовіка XVI, де нині містилися ощадна каса та корпусна комендатура, були освітлені зсередини вже запаленими газовими лампочками, чиє тьмяно-золотаве світло тепер, коли ще не споночіло, добре

поєднувалося з високими і широкими вікнами XVIII сторіччя, де ще не згас останній відсвіт заходу, подібний до ясного черепахового очіпка на голові, ледь підсвіченій рожевим, і це світло закликало мене до мого коминка та лампи, яка в тому крилі готелю, де я жив, самотньо змагалася зі смерком і ради якої я повертався ще перед пільмою, з утіхою, ніби на підвечірок. У покої я зберігав ту саму повняву вражінь, що й надворі. Від неї так дивовижно надималися речі, які часто здаються нам пласкими й порожнистими, — жовте полум'я у коминкові, синясто-небесні шпалери, на яких вечір, ніби школяр, накреслив червоним олівцем спіралі, обрус із химерним візерунком на круглому столі, де на мене чекала десь паперу, каламар і Берготтова повість — що відтоді ці предмети наче жили для мене якимось незвичайним життям, яке, як мені ввижалося, я зумів би з них викресати, щойно вони знов навинулися б мені під руку. Мені так радісно було думати про казарму, де я щойно був, та про крути-на-всі-боки — флюгер. Норець дихає крізь рурку, виведену на поверхню, так і для мене тим, що злучало мене зі здоровим життям, зі свіжим повітрям, була казарма, ця висока обсерваторія, що торувала над полями, проораними зеленою емаллю каналів. Тут, у цих складах та оселях я здобув коштовний привілей, який мені хотілося утримувати постійно, привілей заходити коли заманеться, з певністю, що мені тут завжди раді.

О сьомій я вбирався і йшов обідати з Сен-Лу до готелю, де він столувався. Я любив ходити туди пішки. Було темно, хоч око виколи. Починаючи з третього дня, тільки-но западала ніч, зривався крижаний вітер, звістуючи снігопад. Поки я йшов, усі думки мої, здавалося, мали зосереджуватися на дукинї Германтській: адже я приїхав до Роберової залоги лише на те, щоб підступити до неї. Але спогади, гризоти не стоять на місці. Бувають дні, коли вони так даленіють, що ми ледве їх помічаємо, нам здається, що вони пішли геть. Тоді ми звертаємо увагу на інше. Вулиці сього містечка ще не були для мене (як там, де ми мешкаємо постійно) лише простими шляхами від місця до місця. Життя мешканців цього невідомого світу видавалося мені чудовим; часто освітлені шибки якогось будинку затримували мене надовго у нічній пільмі, виставляючи перед мої очі правдиві й загадкові сцени неприступного для мене побуту. Десь геній вогню показував мені в пурпурових тонах картину шинку торгівця каштанами, де двоє підофіцерів, поклавши свої паси на стільці, різалися в карти, ні сном ні духом не відаючи, що чародій вичакловує їх із темряви, мов на театральному кону, у такому вигляді, як їх бачать очі невидимого їм переходня. В антикварній крамничці свічковий недогарок, кидаючи червоний відблиск на ритовину, обертав її в сангвіну, тоді як, змагаючися з тінню, яснота великої лампи робила з грубого шкуратка тонкий сап'ян, обсаджувала стилет смарагдовими іскрами, клала на кепські копії, ніби час патину чи славетний майстер лак, щире золото, чинячи з цієї нори, напханої самим мотлохом, безцінного Рембрандта. Вряди-годи я кидав зір у глибину якогось просторого старосвітського помешкання з не-причиненими віконницями, де земноводні мешканці обох статей, щовечора повертаючись до життя в живлі іншому, ніж денне, поволі плавали у лої, який, ледь споночіє, безнастанно сочиться з резервуару ламп, виповнюючи апартаменти аж по береги їхніх камінних та шкляних стін, і в якому ці

земноводні, пересуваючи свої тіла, творили оліїсті золотаві чорторії.

Я йшов далі й часто у траурному завулкові біля катедри, як колись дорогою до Мезеглізу, мене зупиняла сила жаги; мені марилося, що ось-ось вирине жінка і вгонобить її; коли я нагло відчував, що в п'їтмі манячить сукня, мене поймала така нестямна втіха, що я не міг припустити думки про незумисність її доторку, і намагався узяти в обійми злякану незнайомку. Цей готичний завулок був у моїх очах чимось таким реальним, що якби я міг здибати тут жінку й мати її, то годі було б не повірити, що нас із нею має поєднати антична сласність, хай би навіть ця жінка була звичайна вуличниця, яка виходить когось підчепити; флером таємниці її вгортали б зима, дика місцевість, кромішня п'їтма і середньовіччя. Я марив про майбуття: намагатися забути дукиню Германтську здавалося мені жакхливим, проте розумним і нині, нарешті, цілком здійсненним, ба навіть, легким. У цілковитій тиші цієї дільніці я чув балачки та регіт під-хмелених перехожих. Я спинявся, щоб позирнути на них, я дивився туди, звідки доходив галас. Проте чекати я мусив довго: навколишнє безгоміння було таке глибоке, що напрочуд виразно й різко долітали ще геть-то далекі згуки. Нарешті переходні пройшли, але не переді мною, як я гадав, а позаду мене. Чи то перехрестя і суточки між будинками викликали через відлуння акустичний обман, чи то важко було вгадати, звідки долинає звук невідомого походження, хай би там що, а я помилявся, визначаючи відстань і напрямок.

Вітер уже так і стругав. Він весь гороїжився і тужавів перед віхолою. Я повернувся на головну вулицю і скочив у трамвайчик, де на платформі офіцер — ніби нікого не бачачи — відповідав на салютування одороблів вояків, з розшмарованими стужею обличчями; у містечку, яке раптовий стрибок з осени в зиму відкинув далі на північ, ці обличчя наводили на думку про червоні капиці брейгелівських селюків, життєлюбних, гулящих і мерзлякуватих.

І саме в тому готелі, де я сходився з Робером та його приятелями і куди близькі святки стягали багато сусідського та чужого люду, як я пересвідчився, прошкуючи дитинцем, куди виходили пломінкі кухні, де крутилися на рожні курчата, де пеклися кабани, де ще живих омарів кидали у "вічний вогонь", як висловився го-тельник, була навала (гідна перепису людности у Віфлеємі, як його малювали старі фламандські майстри) прибульців, які купчилися громадками в дитинці й питали в господаря та його помічників (а ті охоче показували їм притулок деінде, якщо вони не видавалися їм досить "статечними"), чи можна тут дістати їжу та кімнату; а повз них шастали хлопці, тримаючи за шию шамотливу дробину. А в великій залі їдальні, якою я пройшов першого дня до малого покоїка, де мене очікував приятель, ішов бенкет теж євангельський, змальований зі старосвітською простодушністю та фламандською щедрістю, на думку про нього наводила безліч присмаченої й димучої риби, пулярок, тетеруків, бекасів, голубів, що їх приносили захекані гарсони, квапливо ковзаючи паркетом і ставлячи страви на величезного стола, де рибу і м'ясиво зараз же краяно і де — багато хто вже дообідував, коли я з'являвся — те і те громадилося неспожите, ніби надмір їства та поквапливість служників залежали куди більше, ніж від вимог

клієнтів, від пошани до Святого Письма, сумлінно дотримуваного, але наївно ілюстрованого цими реальними подробицями, запозиченими з місцевого життя, а також від естетичної і релігійної потреби підкреслити пишноту свята багатством харчі та горливістю челяди. Один з-поміж них, стоячи в кінці їдальні, біля креденцю, про щось задумався; збираючись запитати його (єдиного з обслуги, хто здавався мені спокійним), у якому покої накрито нам столика, я простував між гарячими плитками, гарячими, щоб^е холонули полумиски для спізняйків (дарма що в центрі зали десерт тримав у руках здоровецький бовван, іноді спертий на качині крила — на позір з кристалю, а насправді з льоду, щодня гартованого розпеченим залізом руками кухаря-різьбаря в щиро фламандському дусі), йшов просто, ризикуючи зіткнутися із кимось і бути перекинутим, до цього служника, який здавався мені разюче схожим на особу, мальовану на полотнах релігійної тематики, з таким самим кирпичним, наївним і зле зображеним видом, чий задумливий вираз ніби свідчив про передчуття ще не запідозреного іншими дива Божої прияви. Додаймо, що (мабуть, з причини близьких свят) цього статиста супроводжував цілий небесний почет, набраний з-поміж херувимів та серафимів. Молодий ангол-музика з білявим чубом, що облямовував його чотирнадцятилітнє личко, не грав, сказати по ширості, на жадному інструменті, він про щось думав, утупившись чи то в гонг, чи то в купу тарілок, тоді як янголи доросліші гасали по безкраїх гонах їдальні, женучи повітря безугавним маянням серветок, які кутастими крильми, як у примітивістів, буяли в них за плечима. Вибираючися з цих нечітко розмежованих теренів, затінених пологом пальм, де небесні служники справляли здалеку вражіння, ніби спускаються з емпіреїв, я торував собі шлях до окремого кабінету, де стояв Роберів столик. Там сиділо кілька його друзяк, завждішніх його співтрапезників; усе шляхта, за винятком двох-трьох міщухів, але таких, у яких "високородні" зі шкільної лави відчували своїх за духом і з якими залюбки сходилися, доводячи цим, що вони в засаді не вороги буржуа, навіть республіканців, і що їм залежить лише на тім, щоб ті мали чисті руки й ходили на месо. Коли я прийшов сюди вперше, то, перше ніж сісти до столу, потягнув Робера у куток і при всіх, але так, щоб чув лише він, сказав:

— Робере! Зараз не час і не місце про це говорити, але я вас затримаю на одну секунду. Я все забував спитати про це в казармі: у вас на столі світлина дукинї Германтської?

— Авжеж! Це моя добра тітка.

— Ах, і справді, який я дурний! Лишенько, адже я це добре знав, тільки з голови вилетіло! Але ваші приятелі, мабуть, нетерпеливляться, тож говорімо коротко, а то вони дивляться на нас, чи відкладімо до іншого разу, менше з тим.

— Дарма, дарма, вони почекають.

— Ба ні, я не хочу бути негречним, вони такі милі зі мною, зрештою, справді, менше з тим.

— Ви знаєте нашу хорошу Оріану?

Оце "хороша Оріана", — так само, як коли б він сказав "добра Оріана", — аж ніяк не

означало, що Робер вважав дукиню Германтську справді доброю. В таких випадках "добра", "хороша", "славна" лише посилюють слово "наша" і є рисами людини, яку знають обидва співрозмовники і з якою виникає клопіт: як мовити про таку людину з тим, з ким вона не дуже близька. "Добра" — це щось ніби прикладка, вона дозволяє виграти час, оговтатися і сказати: "Ви часто з нею бачитеся?", або: "Ми вже вік із нею не здибалися", або: "Я бачив її у вівторок", або: "Вона вже не першого молоду".

— Ви навіть не уявляєте, як мене вразило, що у вас її фотографія, бо ми мешкаємо тепер у її домі, мені розповідали про неї дивні речі (я розгубився б, аби мене спитали, які саме), і вона мене дуже цікавить, з літературного погляду, ви мене розумієте? Як би це висловитися, з бальзаківського погляду. Ви такий розумний, ви розумієте мене з півслова, але годі вже, бо ваші приятелі подумують, ніби я людина зовсім невихована!

— Де там, нічого вони не подумують, я їм сказав, що ви щось неймовірне, і вони куди більше бояться вас, ніж ви їх.

— Ви дуже люб'язні зі мною. Ну, гаразд: дукиня Германтська не знає, що ми з вами знайомі, правда?

— Хто зна, я її не бачив від самого літа, бо не був у Парижі з часу її повернення.

— Ось що я хочу вам сказати: мені присягалися, що вона вважає мене за цілковитого ідіота.

— Навряд: Оріана в небесах не літає, але, зрештою, не дурненька.

— Бачте, мені зовсім не залежить, щоб ви афішували мою приязнь до мене, бо я не марнославний. Отож я шкодую, що ви так мене вихваляли перед своїми приятелями (до яких ми підемо за хвилину). Зате якби ви навіть із певною пересадкою сказали дукині Германтській, як ви до мене ставитеся, то справили б мені велику втіху.

— Та я з дорогою душею. Якщо тільки йдеться про це, то вволити вашу волю можна завиграшки. Але невже для вас так важить її думка? По-моєму, вам на це начхати, у кожному разі, про це ми можемо побалакати й віч-на-віч, і привселюдно, а розмовляти стоячи для вас стомливо, та й незручно, нам з вами ще випаде нагода побути сам на сам.

Але, власне, цій невідгоді я й завдячував свою розмову з Робером; присутність сторонніх виправдовувала моє затинання та белькотання, що давало мені змогу легше прикривати брехню про те, ніби я забув, що мій приятель покровний із дукинею, а Роберові я не давав часу з'ясувати в мене, з якої речі я прагну, аби дукиня Германтська знала про "нашу приязнь", знала, що я інтелігентний тощо, — мене ці питання збентежили б, і я не міг би на них відповісти.

— Робере, при всій вашій тямущості, дивно, як ви не розумієте, що не треба довго метикувати, що дає приятелеві втіху, а треба просто це зробити. Я, коли б ви попросили мене про що-небудь у світі, — а я був би навіть радий, якби ви про щось попросили, — запевняю вас, я не домагався б від вас пояснень. Річ уже не лише в моїх прагненнях, мені не залежить на знайомстві з дукинею Германтською, але мені годилося б, аби перевірити вас, сказати, що мені хочеться пообідати з дукинею Германтською, і я знаю, що ви мені б цього задоволення не справили.

— Не тільки справив би, а й справлю.

— Коли саме?

— Тільки-но приїду до Парижа, мабуть, тижнів за три.

— Побачимо. Зрештою, вона навряд чи захоче. Я вже не знаю, як вам і дякувати.

— Пусте!

— Де там, ви так прислужилися, тепер я бачу, який з вас щирий приятель; чи те, про що я вас прошу, важливе чи ні, приємне чи ні, чи на цьому справді залежить мені, чи тільки я хочу випробувати вас, байдуже; ви пообіцяєте вволити моє прохання і доведете цим усі тонкощі вашого розуму і чуйність вашого серця. Дурний приятель зайшов би в суперечку.

Сен-Лу, власне, зі мною трахтувався, але, може, я бив на те, що допечу його до живого, а може, я був щирий: адже для мене людина могла прислужитися тим, наскільки вона стане корисною мені в одній важливій для мене речі — в моєму коханні. Я ще додав, може, з лукавства, а може, у щирому припливі ніжності, породженої вдячністю, може, задля цікавості й задля всього, що природа перелила з рис дукинї Германтської у сестринця її, Робера.

— Але нам треба вже вернутися до товариства, а я звернувся до вас лише з одним проханням, не таким важливим. Друге прохання кудй важливіше, але я боюся спіткатися з відмовою, вас не корчитиме, якщо ми перейдемо на "ти"?

— Корчитиме? Отакої! *Радість! сльози щастя! незмірне блаженство!*

— Як я вам... тобі вдячен! Коли ж ви перейдете? Для мене це така втіха, що як вам не з руки, дайте спокій дукинї Германтській, з мене досить, що ми на "ти".

— Я вчиню і те і те бажання.

— Ох, Робере! Послухайте, — озвався я ще раз до Сен-Лу під час обіду, — та й кумедна була ця наша недоладна розмова, я, зрештою, не знаю, навіщо я й зняв цю річ. Ви пам'ятаєте, про яку я говорив особу?

— Авжеж, пам'ятаю.

— Ви знаєте, про кого я мовлю?

— Даруйте! Чи ж я дурноверхий, з-за рогу мішком прибитий, недоумок?

— Ви не подаруєте мені її фотографії?

Я хотів світлину тільки позичити. Та розкривши рота, я злякався, прохання моє видалося неделікатним, але щоб не зрадити себе, я звернувся до Робера з іще зухвалішим, ще нахабнішим проханням, та ще так, ніби це було цілком натурально.

— Ні, я мушу спершу попросити в неї дозволу, — відповів Робер.

Він спалахнув на виду. Я зрозумів, що він має потайну думку і підозрює в такій думці й мене, що в коханні він не такий-то вже й мій спільник, і в моралі озиратиметься на задні колеса, і я зненавидів його.

А проте я був зворушений, коли побачив, що Робер у гурті друзів своїх ставиться до мене не так, як віч-на-віч. Його подвоєна гречність мене б не розібрала, аби я знав, що вона зумис-на: але я відчував, що вона не вдавана, що вона складається з усього того, що він мовив про мене позаочі і що таїв у собі, коли ми були самі. Звичайно, я

здогадувався, яку втіху дають йому наші розмови в чотири ока, але він цього майже не показував. Нині під час моїх реплік, якими він зазвичай смакував, не висловлюючи цього, він зиркав з-під ока на приятелів, аби побачити, чи справляють вони те вражіння, на яке він сподівався і яке мало б відповідати його попереднім відгукам про мене. Мати дебютантки не з такою непослабною увагою стежить, як вимовляє тиради її донька і як реагує публіка. Коли я кидав щось таке, з чого він, якби ми були самі, тільки усміхався б, він, боячись, що мене не зрозуміють, волав: "Як, як?", аби змусити мене повторити сказане і привернути увагу. І, обертаючись до інших, позирав на них зі щирим сміхом і мимоволі замечував їх веселістю, — того дня я переконався, якої він думки про мене і як часто він, мабуть, ділиться нею з приятелями. Отож-бо я ніби глянув на себе збоку, як той, хто вйчитає своє ім'я в газеті або побачить себе у дзеркалі.

Одного вечора мені захотілося розповісти досить комічну історійку про пані Бланде, але я прикусив язика, я згадав, що Сен-Лу її знає і що коли я заходився був її викладати йому назавтра по приїзді сюди, він урвав мене: "Ви вже оповідали мені це в Бальбеку". Тому я здивувався, бачачи, що він заохочує мене вести далі, запевняючи, що не знає цієї історійки і що йому кортить почути. Я сказав: "Ви, мабуть, забули, але зараз пригадаєте". — "Ба ні, присягаюся, ти помиляєшся. Ти мені її не розповідав. Катай!" І, поки точилася розповідь, він, увесь роз'ятрений, бликав захоплено то на мене, то на приятелів. Тільки коли я закінчив розповідь, серед дружного сміху товариства, я зрозумів, що йому хотілося, аби в його приятелів склалося гарне уявлення про мій розум, і що тільки тому він прикинувся, ніби вперше чує цю історію. Оце так дружба!

Третього вечора один з Роберових товаришів, з яким мені не випадало розмовляти досі, балакав зі мною довгенько; згодом я чув, як він упівголоса говорив Роберові про втіху, якої зазнав від нашої розмови. Справді, ми гомоніли цілий вечір, геть забувши про повні перед нами келишки з сотерном, відрубні від інших, затулені від них чудовими заслонами тієї виниклої між людьми симпатії, яка, якщо вона вільна від фізичного потягу, становить собою єдине почуття, де все тайнощі. Так само загадковим видалося мені у Бальбеку почуття, яке живив до мене в душі Сен-Лу, зовсім не пов'язане з інтересом, який мали для нього наші розмови, почуття, позбавлене якихось матеріальних уз, незримо, невідчутне на дотик, а проте таке живе в ньому, наче флогістон, наче пальний газ, такий лоскітний, що Робер не міг про нього не говорити без усмішки. А може, було щось іще дивовижніше в симпатії, розквітлій тут на один вечір, — так розпустився б протягом кількох хвилин пуп'янок у теплі цього по-коїка. Я не стримався і спитав у Сен-Лу, чи правда, що його одруження з панною д'Амбрезак, як чув я у Бальбеку, річ вирішена. Він відповів, що не тільки нічого не вирішено, але навіть про це і не йшлося, що він не бачив цієї панни і в очі, що він не знає, хто вона. Якби я спіткав зараз когось із тих, хто говорив мені про Роберове женіння, він ознаймив би мені про те, що панна д'Амбрезак має побратися, але не з Сен-Лу, а Сен-Лу має побратися, але не з панною д'Амбрезак. Я вельми їх здивував би, нагадуючи їм,

що вони пророкували щось зовсім інше, та ще й так недавно. А щоб ця невинна розвага тривала і множила неймовірні чутки, нарощуючи масу, чутка за чуткою, громадячи їх за кожним іменем, природа дала цим пустоплясам пам'ять тим коротшу, чим більша була їхня легковірність.

Сен-Лу оповідав мені про іншого свого товариша, який теж був тут і з яким вони щирували, бо вони лише двоє серед начальства виступали за ревізію процесу Дрейфуса.

— О! Він зовсім не те, що Сен-Лу, це фанатик! — заявив мені мій новий знайомий. — Він навіть не щирий. Спершу він доводить мені: "Треба почекати, там у штабі є одна людина, вона тонка, шляхетна, це генерал Буадефр, можна стати на його бік, хай тільки генерал скаже". Але коли він довідався, що Буадефр вірить у Дрейфусову вину, Буадефр став для нього нікчемою; клерикальство та інші штабні забобони, мовляв, засліпили його зір, хоча на світі не знайдеться чи бодай не було такого затятого клерикала, як наш приятель. Тоді він заявив нам, що правда все одно впливе, бо справа попала до рук Сосьє, а Сосьє солдат-республіканець (наш приятель з родини ультрамонархістів), людина непохитна, світле око. Але коли Сосьє виправдав Естергазі, він витлумачив цей вирок інакше, і його нове пояснення паплюжило не Дрейфуса, а генерала Сосьє. Це мілітаристський дух затруїв Сосьє (зауважте, що наш приятель не лише клерикал, а й мілітарист, точніше, він мав славу мілітариста, бо тепер я й не знаю, що про нього думати). Його родичі рвуть на собі волосся, що він пройнявся такими поглядами.

— Бачте, — озвався я, звертаючись і до товариша Робероного і до самого Робера, щоб він не думав, ніби я його цураюся, і щоб залучити його до розмови, — той вплив, який ми приписуємо середовищу, надто сильний в інтелектуальному середовищі. Він одержимий своєю ідеєю, на світі людей куди більше, ніж ідей, тому ідейні люди такі між собою подібні. А що думка позбавлена чогось матеріального, то люди, які оточують людину фізично, нічим її не змінюють.

У цю мить Сен-Лу урвав мене, бо один з молодих військових з усмішкою показав йому на мене:

— Дюрок, викапаний Дюрок!

Я не зрозумів, що це означає, але бачив, що несміливий вираз на його обличчі був якнайзичливіший. Сен-Лу мало було слухати нашу розмову. В пориві радості, ще більшої через те, що він показував мене у всьому блисківі своїм товаришам, він приказував скоромовкою, поплескуючи мене, наче коня, що перший прийшов до фініша:

— Клянуся, розумнішого за тебе я не знав нікого. — Тут він схаменувся і додав: — І Ельстіра. Це тобі не образливо, еге ж? Розумієш, безсторонність. Приклад: я кажу це тобі, як сказав би Бальзакові: "Ви найбільший романіст нашої доби, ви і Стендаль". Розумієш, безсторонність це і є, власне, дике захоплення. Хіба не так? Ти не пристаєш на думку щодо Стендаля? — спитав він із простодушною вірою в слушність мого судження — вірою, яка світилася в чарівному, усміхненому, майже дитинному погляді

його зелених очей. — Ага, я бачу, що наші смаки збігаються. Блок терпіти не може Стендаля, як на мене це ідіотство. "Парм-ський монастир" — це все-таки грандіозно, еге~ж? Приємно, що ти зі мною згоден. Скажи, що тобі в "Монастирі" подобається Найбільше? — з молодечим завзяттям допитувався він. Його грізна фізична міць надавала цьому запитанню чогось майже страхолюдного. — Моска? Фабріціо? — Я несміливо зауважив, що Моска чимось нагадує маркіза де Норпуа. На ці мої слова молодий Зігфрід — Сен-Лу — відповів реготом. І я ще не доказав: "Але Моска куди розумніший, і він не такий зануда", як Робер уже гукнув: "Браво!", нестямно заляпав і, душачися со сміху, крикнув: — Це дуже слушно! Молодчага! Тобі ціни нема!

Поки я промовляв, схвалення інших здавалося Роберові зайвим, він домагався мовчання. І, так само, як диригент зупиняє оркестрантів, стукаючи смичком по пюпітрові, коли хтось галасує, Сен-Лу присадив порушника спокою.

— Жіберте! — мовив він. — Треба мовчати, коли говорять інші. Чекайте вашої черги. Я слухаю, — озвався він до мене.

Я полегшено зітхнув, бо боявся, як би він не змусив мене починати все заново.

— А що ідея, — вів далі я, — не бере участі в людських розрахунках і не може тішитися тими пільгами, які має людина, то на ідейних розрахунок не впливає.

— Ну що, діти мої, з'їли? — коли я закінчив, гукнув Робер. Досі він стежив за мною з такою напруженою увагою, ніби я йшов по ливні. — То що ви хотіли сказати, Жіберте?

— Я сказав, що панич дуже мені нагадує майора Дюрока. Ніби це він мовить його устами.

— Мені теж це спадало на думку, — притакнув Сен-Лу. — Вони мають багато спільного, але ось ви побачите, що Дюрок йому в підметки не годиться.

Так само як брат цього Роберового приятеля, учень 8сбо1а СаЩогит, мав судження про всю сучасну музику зовсім відмінне, ніж його батько, мати, рідня, клубмени, а саме — як усі учні 8сїїо1а, так і "ментальність", як тоді вже повелося говорити, цього аристократа-підфіцера (про якого Блок, коли я розповідав про нього, повзяв собі якесь вельми химерне уявлення: зворушений тим, що вони одностуді, Блок чомусь уявив через його шляхетне походження, через релігійне і військове виховання підфіцера, що це його цілковита протилежність, що він наділений шармом жителя далекого краю) нічим не різнилася від ментальності всіх дрейфусарів загалом і, зокрема, Блока, і на нього не впливали ні родинні традиції, ні кар'єрні клопоти. Щось подібне лучилося з молодого східною принцесою, з якою одружився Ро-берів кузен, про неї подекували, що вона пише вірші не гірші, ніж Віктор Гюґо та Альфред де Віньї, але приписували їй напрям думок інший, ніж можна було уявити з її віршів, що в неї душа східної принцеси, ув'язненої в палаці *"Тисячі й однієї ночі"*. Письменники, які сподобилися щастя познайомитися з нею, зазнали розчарування або радше радощів, адже її мова викликала в уяві не Шехерезаду, а істоту, наділену талантом у дусі Альфреда де Віньї чи Віктора Гюґо.

Мені дуже подобалося розмовляти з цим молодиком, як, зрештою, і з іншими

Роберовими товаришами та й з самим Робером, про касарні, про полкову старшину та про військо взагалі. Завдяки великому масштабу, в якому ми бачимо навіть дрібні предмети, серед яких ми їмо, розмовляємо, реально живемо, завдяки страшенно завищеним оцінкам, які ми їм даємо, через що вся відсутня решта світу не може з ними змагатися і при них робиться якимсь хистким сновидінням, я зацікавився різним людом, мешканцями касарень, старшинами, яких бачив у дідин-ці, коли простував до Робера, або з мого вікна, коли мене будив, проходячи мимо, полк. Мені кортіло більше довідатися про майора, якого підносив Сен-Лу, та про його курс історії воєн, який би міг мене захопити "навіть естетичною стороною". Я знав, що Робер кохається у плетінні словес, часом у теревенях, одначе іноді він намагався вловити якусь глибоку думку, і такі думки були йому не чужі. На жаль (на жаль з погляду військового), Робера цілком поглинала справа Дрейфуса. Мовив він про неї мало, бо з усіх, хто сидів за столом, дрейфусаром zostався тільки він один; інші виступали проти ревізії, окрім мого сусіда, мого нового товариша, але його погляди не були переконливі. Палкий шанувальник полковника, який мав славу бездоганного офіцера і в своїх наказах таврував тих, хто не любив солдатчини, завдяки чому його мали за антидрейфусара, мій сусіда довідався про висловлювання свого командира, з яких випливало, що він сумнівається у провіні Дрейфуса і зберігає пошану до Пікара. Чутка про полковників дрейфусизм була недостеменна, як і всі з невідомого джерела чутки довкола кожної "великої справи". Невдовзі полковникові доручено допитати колишнього начальника розвідки, і допитував він його вкрай брутально і зневажливо. Звернутися по роз'яснення до полковника мій сусіда не наважився, а проте на догоду Сен-Лу він таким тоном, яким католичка передає жидівці, що її наставник засуджує жидівські погроми у Росії й захоплюється щедрістю деяких жидів, — сказав, що полковник не є фанатичним, беззастережним противником дрейфусарства, яким його виставляють, — принаймні противником певного одламу дрейфусарства.

— Це мене не дивує, — сказав Сен-Лу, — бо це людина інтелігентна. А проте забобони станові, а надто клерикалізм, засліплюють його. Натомість, — звернувся він до мене, — майор Дюрок, викладач воєнної історії, про якого я тобі казав, здається, цілковито поділяє наші переконання. Зрештою я був би геть вражений, якби він тягнув руку за нашими ворогами; бо це не тільки високочоло людина, а й радикал-соціяліст і вільний муляр.

Зарівно, аби удобрухати Роберових товаришів, яким його дрейфусарські симпатії були не до шмиги, як і через те, що мене це зовсім не обходило, я спитав у сусіди, чи правда, що майор надав воєнній історії правдивої естетичної краси.

— Авжеж, надав.

— Але що ви під цим розумієте?

— Ну, скажімо, все, що ви читаєте у воєнного історика, — найдрібніші факти, найнезначніші події, — це лише знаки ідеї, яку треба вилущити, і тоді під нею відкриваються інші, як на палімп-сесті. Отож-бо перед нами струнка цілість, осяяна думкою, як кожна наука чи кожне мистецтво, на потребу нашим духовним запитам.

— А можна подати якісь приклади?

— Це пояснити не так легко, — упав у річ Сен-Лу. — Ти, приміром, читаєш, що певний корпус намагався... Тут ти зупинися і з'ясуй, як цей корпус називається, який його скла'?}, усе це щось та важить. Якщо ця операція не перша і якщо ми бачимо, що для тієї самої операції кинуто ще один корпус, то це означає, що попередні корпуси розгромлені дощенту, зазнали великих утрат і вже не в змозі довести її до skutku. Потім треба дізнатися, що то був за розбитий корпус; якщо це були ударні частини, які командування тримало в запасі для могутніх атак, то новий, слабший корпус навряд чи зможе взяти гору там, де вони зазнали поразки. А потім, якщо це не початок кампанії, то новий корпус не може мати всякої твари до пари, і на цій підставі ми можемо гадати, які сили у розпорядженні армії, чи близько той момент, коли гору братиме ворог, і тоді сама операція, ведена цим корпусом, уже виглядатиме інакше, бо оскільки свіжого підкріплення немає, то ясно, як Божий день, що навіть за тимчасового успіху, корпус усе одно приречений на загибель. І ще одне: не менше значення має порядковий номер корпусу на противному боці. Якщо, скажімо, це бойова одиниця набагато слабкіша, але вже пошарпала великі частини суперника, то міняється характер операції; хай навіть вас виб'ють з позицій, але ж з'єднання чинило опір, і це його немалий успіх, оскільки при малих силах знищено велику ворожу потугу. Бачиш, як аналіз корпусного бою призводить до важливих відкриттів, але вивчення самої позиції, вивчення того, якими путівцями і залізницею вона володіє, які склади прикриває, дає куди більше. Треба вивчати те, що я назвав би географічним контекстом, — сміючись, додав Робер. (Йому так сподобався цей вираз, що він і згодом щоразу, навіть через кілька місяців, уживав його з тим самим веселим сміхом.) — Якщо ти прочитаєш, що поки один стан готувався до операції, його патруль знищив суперник, можна подумати, що перші войовники намагалися з'ясувати, які оборонні роботи ведуть другі, щоб відбити їхній наїзд. Особливо затята борня за якийсь пункт може означати намагання захопити його, але може означати і бажання відвернути увагу ворога, і небажання сточувати бій там, де він його накидає, але це можуть бути і хитрощі: ради прикриття запеклою сутичкою свого відступу. (Класичні хитрощі Наполеона.) З другого боку, аби зрозуміти значення якогось маневру, його найімовірнішу мету, а отже, й інші супровідні цілі, корисно перечитати не лише повідомлення командування, часто розраховані на те, щоб спантеличити ворога, замаскувати можливу поразку, а й військові вітчизняні статuti. Завше треба пам'ятати, що за таких обставин маневр якогось війська приписаний чинним статутом. Якщо, скажімо, статут приписує одночасно з лобовою атакою вести флангову і якщо командування в разі провалу флангової атаки запевняє, що вона з лобовою не пов'язувалася і була лише відворотним маневром, то істину радше можна знайти у статуті, ніж у заявах командування. І кожне військо має не лише статuti, а й традиції, набутий досвід, доктрини. Так само не слід нехтувати вивчення дипломатичних заходів, на підкріплення воєнних дій чи наперекір їм. Інциденти позірно незначні, свого часу зле витлумачені, пояснять тобі, що ворог (сподіваючись на допомогу, якої через ці події йому не подали) виконав лише частину свого

стратегічного плану. Коротше, якщо ти вмієш читати військову історію, то виклад, який зостанеться неясним для більшості читачів, стане перед тобою розумним трибом обставин, як полотно перед знавцем малярства, який побачить усе: що людина цупить на собі, що тримає в руках, тоді як у приголомшеного музейного одвідувача іде обертом голова і рябіє в очах від гри фарб. Не досить помітити, що на якійсь картині людина держить келих, треба ще знати, навіщо маляр вклав їй до рук келих, що це за символ, — так само стоїть справа і з військовими діями, не досить знати їхнє найближче завдання, зазвичай вони в умі воєначальника накладаються на давні бої, а давні бої, це, так би мовити, старовіччина, якісь книгосховища, колодязь премудрости, якась граматики, якісь славути-предки нових битв. Зауваж, що я маю на увазі не локальну, а, так би мовити, повсюдну подібність боїв. А вона теж існує. Бойовище було і протягом століть буде бойовищем ще не раз і не два. Якщо воно було бойовищем, значить, завдяки умовам свого географічного становища, завдяки своїй геологічній природі, навіть завдяки своїм хибам на горі ворогові (скажімо, річці якраз посеред нього), воно становить собою зручне бойовище. Словом, воно було бойовищем, і воно ним буде. Не можна влаштувати ательє художника в будь-якій кімнаті, не можна зробити бойовищем будь-який терен. Для цього відводяться ділянки. Але ще раз повторюю: я мовив не про те, а про тип битви, який беруть за взірець, про своєрідний стратегічний відбиток, про тактичний пас-тиш, якщо хочеш: про Ульм, Лоді, Ляйпциг, Канни. Я не знаю, чи будуть ще війни і між якими народами; але якщо вони будуть, то повір мені, що будуть (за задумом отаманів) і Канни, й Авс-терліц, і Росбах, і Ватерлоо, і багато інших баталій. Дехто мовить про це навпростець. Маршал фон Шліффен і генерал Фалькен-гаузен задумали проти Франції битву під Каннами в дусі Ганні-бала; стримувати супротивника по всьому фронтові і на обох флангах, надто завзято на правому, з боку Бельгії, а Бернгарді воліє скісні бойові шики Фрідріха Великого, радше Лейтен, ніж Канни. Інші висловлюють свої замисли не так відверто, але я ручаюся тобі, мій голубе, що Боконсей, той командир ескадрону, з ким я тебе оце познайомив, багатонадійний офіцер, штани просидів над праценським штурмом, знає його назубок, тримає його про запас і при нагоді його не спартолить, проведе тільки держись. Прорив центру під Ріволі, це ще не раз повториться, якщо будуть війни! Це все немруще, як "*Iliada*" Ба більше: ми майже приречені на лобові атаки, бо не хочемо повторювати помилки сімдесятого року, е, дзуськи, наступати, тільки наступати. Та ось що мене бентежить: цій чудовій теорії противляться лише назадники, але один з моїх наймолодших напутників, кебетливий Манжен, вважає, що не можна занедбати — звісно, як захід тимчасовий — оборонні напрацювання. Крити його нічим, він нагадує про Австерліц, де оборона була прелюдією до атаки і до перемоги.

Роберові теорії тішили мене. Вони гріли мою надію, що в Донсьєрі, у стосунку до офіцерів, чиї розмови я слухав за сотерном, що кидав на них чарівний відблиск, я не перевеличував їх так, як у Бальбеку перевеличував царка і царицю Океанії, гурт чотирьох гурманів, молодого грача, Легранденового швагра, тепер таких змалілих у моїх очах, що вони ніби перестали існувати для мене. Що подобалося мені сьогодні, те,

може, не перестане подобатися завтра, як це бувало зі мною досі; істота, якою я є оце зараз, може, не приречена на нівечення, оскільки під мою палку й палахку жаготу до всього, що тичеться військового побуту, Сен-Лу своїми розповідями про військову справу підводив інтелектуальний підмуток, тривкий, здольний утвердити мою прихильність так, що я, не стараючися ошукувати себе самого, буду цікавитися і після від'їзду працями моїх донсьєрських товаришів і мріяти повернутися сюди ще раз. Аби упевнитися вже остаточно, що військове мистецтво це справді мистецтво у високому значенні цього слова, я сказав Роберові:

— Ви мене... даруй, ти мене дуже зацікавив, але я хотів тебе спитати, розвіяти один сумнів. Я відчуваю, що міг би кохатися в військовому мистецтві, але для цього мені треба побачити, що воно не протистоїть іншим мистецтвам, що для нього вивчений статут — ще не все. Ти сказав, що битви калькуються одна з одною. В цьому, власне, є, як ти кажеш, своя естетика, побачити під нинішньою баталією минулу — годі передати, як мене пориває ця думка. Але в такому разі, в чому полягає геній командувача? Невже, вся його геніальність у тім, аби дотримуватися статуту? Гаразд, ось дві близькі між собою царини: хіба отаман військовий, достоту як великий хірург, зіткнувшись з двома захворюваннями, які мають ту саму причину, з якогось дріб'язку, підказаного його досвідом, але правильно витлумаченого, не виснує, що в даному разі йдеться про одне, а в другому про інше, що в одному разі треба оперувати, а в другому утриматися?

— Атож! Наполеон не атакував, коли за всіма приписами мав би атакувати, його утримувало таємне передчуття. Візьми бодай Австерліц або його інструкції маршалові Ланну вісімсот шостого року. Інші отамани по-школярському наслідували маневр Наполеона, а skutки вийшли прямо протилежні. Десятки прикладів дає нам війна вісімсот сімдесятого року. Але при спробі здогадатися, що здольний зробити супротивник, ось що треба на вус намотати: те, що він робить, це всього лишень хід, який може означати все, що завгодно. Кожна гадка може бути слухна, якщо обмежитися умовиводами чи наукою, у деяких складних випадках медицини всього світу недостатньо, щоб діагностувати незриму пухлину: фіброма це чи не фіброма, видаляти її чи не видаляти. Нюх, яснобачення, як у пані де Теб (ти мене розумієш), — ось що головне для великого воєначальника і для великого медика. Я вже тобі наводив приклад, яку мету ставить собі розвідка з початком бою. Але вона може мати ще й інші завдання: скажімо, навести ворога на думку, що його збираються атакувати в такому місці, а насправді його атакуватимуть в іншому; створити завісу, за якою він не побачить приготування до операції справжньої, змусити його відвести частини і стягнути їх, тримати без руху деінде, а не там, де вони потрібні, справдити, яка потуга у нього, промацати його, змусити засвітити карти. Часом навіть той факт, що в бій кинуто велику потугу, ще не доказ, що бій точиться справжній: його вестимуть якнайретельніше, хоча насправді це всього лишень військові хитрощі, аби спантеличити супротивника непомалу. Якби я мав час із цього погляду розглянути наполеонівські війни, то, запевняю тебе, це прості, класичні рухи, які ми вивчаємо і які ти побачиш під час наших польових навчань, коли ти гуляєш собі любісінько, поросятко... ну, ну, даруй, я знаю, що ти хворий!.. Отож, на

війні, коли ти вловлюєш за цими рухами пильність, глибокий задум та обачливість генерального штабу, то тебе вони хвилюють, як найзвичайнісінькі вогні маяка, бо хоча це світло чисто ма-теріальне, але воно є еманція розуму> і воно нишпорить по всьому простору, аби застерегти кораблі від небезпеки. Я, може, даю маху, кажучи тобі лише про військову літературу. Справді, склад ґрунту, напрямок вітру і світла показують, у який бік ростиме дерево, — так само й умови, в яких точиться кампанія, властивості краю, де відбуваються дії, певною мірою диктують і обмежують плани, які даються на вибір командирові. Словом, якщо тобі відома висота гір, розташування долин, такі-то рівнини, ти можеш так само ясно, як неминучість і величну красу лавини на їхніх схилах, прозрівати рух війська.

— А зараз ти відкидаєш вільну волю в отамана й інтуїцію в супротивника, який намагається проникнути в його заміри, хоча ти сам визнавав за ним ці властивості.

— Аж ніяк! Пам'ятаєш філософську працю, яку ми з тобою читали у Бальбеку? У ній йшлося про багатство можливостей проти світу реального. Отож так само і в мистецтві військовому. В даній ситуації напрошується чотири плани, на будь-якому з яких міг зупинити свій вибір отаман, — адже й хвороба минає по-різному, а лікар мусить бути готовий до будь-якого повороту. І тут теж усе залежить від людської слабкості і людської величч. Бо припустімо, що з чотирьох планів випадкові причини (другорядні завдання, брак часу, нечисленність, недопостача) змушують отамана зупинитися на першому, бо хоча він аж ніяк не досконалий, зате вимагає меншої крові, менше часу, і театр воєнних дій буде там, де військо прохарчується саме. Може, зачавши від цього першого плану (який ворог, спершу непевний, небавом розкусить), отаман зазнає невдачі через надто великі перешкоди (я це називаю випадковістю, спричиненою людською слабкістю) і відмовиться від цього плану, щоб спробувати другий, третій, четвертий. Але він може спробувати перший — і це я називаю людською величчю, — лише як хитрощі, щоб скувати головні частини і вдарити на ворога там, де він цього не чекає. Так було під Ульмом: Мак чекав, що супротивник нападе на нього з заходу, а його оточено з півночі, тоді як він думав, що на півночі йому саме ніщо й не загрожує. Цей приклад, зрештою, не вельми промовистий. Ульм — найкращий вид оточення, і його буде відтворено не лише тому, що це класичний приклад, джерело натхнення для отаманів, а й тому, що це щось ніби конечна форма (конечна між іншими, вона залишає вибір, розмаїтість), ніби вид кристалізації. Але цей приклад ще нічого не доводить, бо умови ульмської битви все-таки штучні. Якщо згадати нашу філософську працю, то ці умови дорівнюють раціональним засадам або науковим законам; дійсність з ними уживається в усьому, але згадайте-но великого математика Пуанкаре; той не зовсім певний, чи математика точна наука. Що ж до самих статутів, про які я тобі казав, то вони зійшли на задній план, зрештою, вони змінюються, хай і не часто. Скажімо, ми, кіннотники, живемо за статутом польової служби дев'яносто п'ятого року, а це, можна сказати, пережиток, бо він спирається на за давнину, зужиту теорію, за якою кавалерійська січа має чисто моральну вагу: кінний наїзд деморалізує ворога. Отож найрозумніші наші наставники (все, що найкраще в кавалерії, надто майор, про якого я

тобі казав) заявляють, що вирішальною буде найсправжнісінька січа, коли схрещуються шабляки і списи, січа, в якій бере гору най-завзятіший вояк, перемагаючи не лише звагою і грізним виглядом, а й фізичним гартом.

— Сен-Лу має рацію, можливо, що статут польової служби реформується саме так, — озвався мій сусіда.

— Твоя підтримка мені до вподоби, бо твій суд, очевидно, важить для мого приятеля більше, ніж мій, — сказав зі сміхом Сен-Лу: чи то його зачіпали перші вияви симпатії між його приятелем і мною, чи то він вважав, що грічність вимагає від нього, аби він освятив цю симпатію офіційно. — А зрештою, може, я применшив важливість статутів. Вони змінюються, це річ певна. Але наразі вони визначають воєнну обстановку, плани кампанії і концентрацію живої сили. Якщо вони відбивають фальшиву стратегічну концепцію, то можуть стати першим витокм поразки. Усе це занадто специфічно для тебе, — це він сказав уже мені. — Зарубай собі на носі: військова справа розвивається саме завдяки війнам. Під час кампанії, Чікіцо вона триває довго, супротивна сторона вчиться на успіхах і промахах ворога, вигострює свою тактику, а друга сторона зі шкури пнеться, щоб перевищити його. Але це все у минулому. Артилерія стає такою грозою, що майбутні війни, якщо вони почнуться, будуть такі короткі, що перш ніж наберешся якогось досвіду, вже буде укладено перемир'я.

— Не кривдсья так! — сказав я Роберіві, відповідаючи на слова, сказані ним спершу. — Я тебе слухав роззявивши рота!

— Якщо ти губи не копилитимеш, — знову озвався Роберів друг, — і дозволиш мені доповнити те, що ти сказав, так ось: якщо одна битва калькує іншу і одна громадиться на іншу, то тільки не з полководчого задуму. Може статися, що помилка отаманова (скажімо, недооцінка ворожих сил) змусить його вимагати від свого війська лягти кістьми, а як і не вимагати, то бойові частини самі ляжуть кістьми з таким героїзмом, що історики зіставлять їхню звагу зі звагою якогось загону в іншому бою і визнають ці два подвиги рівновеликими; якщо згадувати баталії вісімсот сімдесятого року, то це високі зразки: гвардія прусська під Сен-Пріва, тюркоси під Фрешвіллером і Віссенбургом.

— Рівновеликі, саме так — це точно сказано! Чудово! Розумник! — вигукнув Сен-Лу.

Я зацікавився цими останніми прикладами, як зацікавлювався щоразу, коли в частковому показували загальне. Але найбільше мене приваблював полководчий геній, мені кортіло довідатися, в чому він полягає, в який спосіб за таких обставин, коли нездарний отаман капітулював би, геніальний отаман добивається успіху нібито вже програної битви, що, на Роберів суд, цілком можебне і що Наполеон проробляв не раз і не два. І щоб зрозуміти, що таке талановитий стратег, я попросив своїх нових товаришів порівняти відомих мені воєначальників, хто з них родився отаманом, хто з них найкращий тактик; я ризикував увіритися моїм товаришам, але вони не показували, що я їм набрид, і відповідали на розпити з невтомною добротою.

Я відчував себе під затулою (не лише від навколишньої великої крижаної пітьми,

звідки долинали сюрчки потяга, загострюючи втіху сидіти тут, чи бій дзигарів, на щастя, ще далекий від бою, який кликав молодиків припоясувати шабляки і вертатися до касарень, а й від усієї буденщини, навіть від спогадів про дукиню Германтську), під затулою Роберової доброти, яка ніби густішала від злистої з неї доброти його товаришів; а ще — тепла цього окремого кабінету, смаковитості подаваних нам страв. Ці страви всолоджували і мою уяву, і моє піднебіння; іноді це були часточки природи, з якої їх вирвано: шкарубка чаша устриці з блискучими на ній крапельниками солоної води, лапате винограджя, гроно з пожовклим листом, — неїстівні, поетичні, далекі, наче крайобраз, нагадуючи під час обіду про сіесту під винною лозою і про морську прогулянку. Іншого вечора лише кухар підкреслював дотепну вибагливість потрав, подаючи їх у природній оправі, ніби якийсь витвір мистецтва: варена в бульйончику риба на довгастому глиняному полумиску, де вона виразно вирізнялася на синястому підложжі трави, нерозварена, але заломлена кривулею, бо її кинуто живою в окріп, оточена почтом крихітних своїх двораків — крабами, креветками й равликами, справляючи вражіння якоїсь кераміки Бернара Паліссі.

— Мені заздро, мене лютить, — казав мені напівжартома, на-півповажно Сен-Лу, натякаючи на мої безконечні балачки з його другом. — Ви /що, думаєте, що він розумніший за мене, ви любите його більше, ніж мене? Виходить, іншим уже зась? (Чоловік, який упадає за жінками і живе у товаристві бабських дурисвітів, дозволяє собі на жарти, на які не одважився б інший чоловік, що відчував би себе не таким невинятком.)

Коли розмова ставала спільною, то уникали згадки про Дрей-фуса з обави вразити Робера. Одначе за тиждень двоє його приятелів зауважили, яка все-таки химерія, що в військовому середовищі живе такий завзятий дрейфусар, сливе антимілітарист. "Бо, — озвався я, не бажаючи спинятися докладніше, — вплив середовища явно перебільшено..." Я хотів цим і обмежитися і не вдаватися в міркування, якими я поділився з Робером напередодні. Але й ці слова були майже достотнім повтором тих думок, отож я перепросив і додав: "Я про це вже говорив..." Але я не взяв у рахубу, що теляче захоплення, яке Робер висловлював мені і ще декому, має свій відворотний бік. Це захоплення живилося таким цілковитим перебиранням почутих думок, що через два дні Сен-Лу забувся, що думки ці чужі, а не його власні. Така доля спіткала і мою скромненьку тезу. Сен-Лу з таким виглядом, ніби ця думка завжди домовала в його мозку і я тільки полював на його землях, вважав за потрібне радісно привітати мене і палко схвалити:

— Авжеж! Середовище не має значення.

І з великим опалом, наче побоюючися, що я його урву або не зрозумію, вигукнув:

— По-справжньому впливає лише інтелектуальне середовище! Людина має бути ідейна!

І з усмішкою людини, для якої все ясно, він упустив монокль і вп'явся в мене очними свердельчиками.

— Всі люди одної ідеї однакові, — кинув він з викликом. Він зовсім, мабуть, не

пам'ятав, що я йому сказав кілька днів тому, зате думка добре врізалася йому в голову.

До харчевні Сен-Лу я приходив не завжди в однаковому настрої. Якись там спогади, якись там гризоти дають нам спокій, і ми їх не помічаємо, але потім вони, одначе, вертаються і часом довго нас переслідують. Іноді ввечері, ідучи до ресторану, я так тужив по дукинї Германтській, що ледве дихав, я мав таке вра-жіння, ніби частина мого огруддя вирізана умілим анатомом, видалена і заповнена рівною часткою нематеріальної муки, еквівалентом журби і кохання. Хоч як би старанно зашито рани, нам болять, коли внутрішні органи заступає жаль по комусь, здається, що він забирає місця більше, ніж вони, ми весь час його відчуваємо, а потім освідомлювати частину свого тіла — яке роздвоєння! А нас же ніби могло стати на більше! За найменшого подмуху вітру ми зітхаємо не лише від стиску серця, а й від туги. Я дивився на небеса. Якщо небеса були ясні, я казав собі: "Може, вона в селі й теж зорює". І хто знає, коли я ввійду в харчевню, чи не скаже мені Робер: "Добра новина, тітка пише, що тужить за тобою і збирається приїхати сюди"? Не тільки крайнебо викликало у мене думку про дукиню Германтську. Легіт приносив мені вісточку про неї, як колись про Жільберту серед збіжжя Мезеглі-за. Сама людина не змінюється, ми наповнюємо наше почуття міріадами часточок, до пори дрімотних, ним пробуджених, але йому чужих. А при тому завше щось у нас намагається підняти наші особисті почуття до чогось вищого, тобто прилучити їх до загальнішого почуття, спільного всій людськості; отож ті люди і ті гризоти, яких ми через них зазнаємо, це тільки спосіб прилучитися до вселюдського почуття. Свідомість, що гризота це крихітна часточка вселенської любови, робила її якоюсь солодкою. Мені здавалося, що в муках, які я відчував, я впізнаю біль, завданий мені Жільбертою, або комбрейські вечірні страждання, коли мама йшла від мене, а також спогади від сторінок Берготта. Дукиня Германтська, її холодність, її відсутність, все це не пов'язувалося з моїми муками так тісно, як у мозку вченого пов'язується причина з наслідком; попри все це я не висновував, що причина — в дукинї Германтській. Хіба не поширюється фізичний біль шляхом іррадіації і не віддає в місцях, суміжних із хворим місцем, але скоро лікар намацує больову точку, біль попускає і вщухає? А доти розлеглість цього болю давала йому в нашій свідомості щось таке непевне й загрозливе, що, не в змозі пояснити його і навіть локалізувати, ми вважали, що позбутися його годі. Дорогою до ресторану я думав: "Дукинї Германтської я не бачив уже два тижні". Два тижні — це здавалося величезним терміном лише для мене: коли йшлося про дукиню Германтську, я лічив час на хвилини. Не тільки у зірках і вітрі, але навіть у математичному поділі часу крилося щось болісне і поетичне. Кожен день був нині ніби рухомий гребінь млистого пагорба: я відчував, що одним його узбіччям я можу зійти в забуття, а вгору по другому мене поривала потреба знову побачити дукиню. І, позбавлений сталої рівноваги, я перекочувався зі схилу на схил. Одного разу я сказав собі: "Може, сьогодні буде лист", і, прийшовши на обід, насмів запитати Робера:

— Не було новин із Парижа?)

— Були, — відповів він понуро, — прикрі.

Я зітхнув, збагнувши, що то тільки в нього гризота і що вісті — від його коханки. Але до мене скоро дійшло, що одним з наслідків цих новин є те, що Сен-Лу не може піти зі мною до тітки.

Я дізнався, що він і його полюбовниця посварилися, чи то листовно, чи то як вона приїздила до нього побачитися на час від потяга до потяга. А як між ними вибухали сварки, навіть дрібніші, то йому здавалося, ніби вони порвали назавжди. Вона злостилася, тупотіла ніжками, плакала з таких самих незрозумілих причин, з яких діти замикаються у комірчині, не йдуть обідати, відмовляються пояснити, в чому річ, а коли, втопившись умовляти, їм дають ляпаса, вони ридають гірко. Сен-Лу страшенно переживав цю зваду, але сказати так, це дуже спростити й спотворити уявлення про те, як він катувався. Та скоро потому, як він опинився на самоті з думкою про свою любку, яка поїхала, пройнявшись до нього пошаною за твердість, його тугу розбило відчуття неоправданості, а коли туга минає, на душі стає так любо, що сварка, майже розрив, набрала для нього чогось від тої відради, яка заповідає примирення. Пізніші його муки являли собою уже вторинне страждання і спалахи, джерелом яких був він сам, у полоні невідступної думки, що, може, вона хотіла б помиритися, що — хто зна — може, вона чекає тільки слівця від нього, що, не дочекавшись, вона, аби помститися, може наробити одного вечора бозна-чого, а для утримання її від цього досить тільки телеграфувати про свій приїзд, що він тільки марнує час, а інші цим скористаються, що ще кілька днів, і вже буде пізно, бо вона піде до іншого. Він тільки снував свої гадки, мовчання коханки зводило його з розуму, і він ладен був уже вірити, що вона переходується в Донсьєрі або поїхала до Індії.

Кажуть, мовчання — сила: спрарді, в руках тих, кого ми кохаємо, це страшна сила. Від неї тенькає серце того, хто чекає. Ніщо так не вабить людини, як те, що нас із нею ділить, а що може бути непереборнішою перешкодою за мовчання? Кажуть також, що мовчання — мордування і що воно здатне довести до шалу тих, хто приречений на мовчання у в'язницях. Але які тортури — ще жорстокіші, ніж мовчати самому, — терпіти мовчання коханої людини! Робер запитував себе: "Що їй таке, чому вона мовчить? Мабуть, вона зраджує мене з іншими!" А ще він говорив собі: "Що я такого зробив, за що вона карає мене такою впертою мовчанкою? Певне, вона мене зненавиділа, і це вже край". І він винуватив сам себе. Мовчання й справді доводило його до шаленства з ревнощів і скрухи. Зрештою таке мовчання, страшніше за мовчання в'язничне, саме є в'язницею. Стіна, звісно, нема-теріальна, але непроникна, проміжний шар порожнечи, крізь який не проходить проміння погляду того, хто покинутий. Чи є страшніше світло, ніж мовчання, адже воно показує не одну відсутню жінку, а силу-силенну, і кожна зраджує по-своєму. Іноді, протягом короткого перепочинку, Роберові ввижалося, що мовчанка ось-ось урветься, що надійде очікуваний лист. Він бачив його, той наближався, він пильнував кожного шереху, він заспокоювався, він лебедів: "Лист! Лист!" Ще мить, і примрійної оази ніжності перед його очима вже не було, і він ледве шурхав у цій істній пустелі безкрайого мовчання.

Він наперед страждав, не минаючи жадного, всіма стражданнями розриву, а іноді

йому здавалося, ніби розриву можна уникнути, — так думки людей, які упорядковують свої справи перед переселенням, хоч переїзду не буде, думки, які не знають, на чому вони зупиняться завтра, якийсь час метаються, відірвавшись від людей, подібно до серця, вийнятого у хворого, яке все ще б'ється, навіть як його відокремлять від тіла. У кожному разі надія, що коханка повернеться, допомагала йому витримувати розрив, — так віра в те, що можна вийти живим з бою, дозволяє воякові мужньо дивитися в очі смерті. А що звичка з усіх посіяних у людині рослин найменше потребує живильного ґрунту на те, щоб жити, і першою появляється на скелі, поглянути, геть-то голій, то, може, граючи в розрив, Робер, зрештою, зміг би щиро освоїтися з ним. Але невідомість підігрівала в ньому пов'язане зі спогадами про цю жінку почуття, схоже на кохання. Та Сен-Лу робив над собою зусилля, аби не писати до неї, може, мислячи, що в певних умовах жити без коханки легше, ніж укупі з нею, і що вона розлучилася з ним так, що йому тільки треба чекати її перепросин, якщо вона зберегла до нього як не любов, то бодай пошану і повагу. Він удовольнився тим, що телефонував (у Дон-сьєрі недавно проведено телефон) і розпитував або повчав покоївку, яку сам приставив до своєї коханки. Спілкування це йшло проте туго і забирало в нього багато часу, бо, чуючи як її знайомі літератори шпетили столицю, а головне — з жалю до своїх звірят, собачок, мавпульт, канарок і папуги, чиї гавкіт, щебет і крики виводили з себе господаря паризької кам'яниці, Роберова коханка винайняла обійстя в версальських околицях. Сен-Лу потерпав на нічніці. Якось у мене, зморений, він здрімнув. Нараз він забалакав уві сні, він рвався кудись бігти, чомусь перешкодити; він усе волав: "Я все чую, ви не... ви не..." І прокинувся. Він сказав, що йому наснилося, ніби він на селі у квартирмейстера. Квартирмейстер не впускав його до якогось покою. Сен-Лу здогадався, що квартирмейстер дав притулок у себе тяжко багатому і дуже розпусному поручникові, котрий, як він чув, смалив халявки до його любаски. Аж це йому ясно чуються уві сні уривчасті й регулярні крики, які вихоплювалися з грудей його коханки в хвилини любовних розкошів. Обходячи квартирмейстера, Робер хоче вдертися до покою, і^ле квартирмейстер переймає його, з міною такого обурення Роберовим зухвальством, що Робер, за його висловом, ніколи не забуде цієї міни.

— Ідіотичний сон, — додав Сен-Лу, тяжко сапаючи.

Але, як мені стало відомо, потому майже годину він телефонував до коханки і хотів помиритися з нею. Мій батько теж завів собі телефон, але навряд щоб він став у пригоді Роберові. Зрештою я вважав, що це не з руки — обирати моїх родичів чи бодай поставлений у їхній оселі апарат посередниками між Робером та його коханкою, хоч би які витворні й високі почуття вона мала. Лихе привиддя стиралося з його мозку повільно. З непритомним і виряченим поглядом він одвідував мене кілька днів поспіль,

І Ці круті ДНІ поступово викреслили ДЛЯ мене якусь тверду Кри-вулю імпрізованої примістки, звідти Робер усе допитувався, яку постанову ухвалить його приятелька.

Нарешті вона попросила прощення. Скоро до нього дійшло, що розрив йому не загрожує, він побачив усі невігоди примирення. Душа боліла йому менше, і він уже

собі метикував, що все на краще, а ось як взаємини їхні відновляться, то за два-три місяці так і жди знову катувань. Сен-Лу довго не вагався. І, може, вагався лиш тому, що був, зрештою, певен, що зуміє відбити свою коханку, відіб'є, та й годі. Вона тільки прохала його дати їй заспокоїтися і не приїздити на Новий рік до Парижа. А проте з'їздити до Парижа і не зустрітися з нею — це було над силу Роберові. З другого боку, вона зголошувалася вирушити з ним у мандри, але на мандри треба було здобути відзвіл, а капітан Бо-родинський не хотів його відпускати.

— Дуже шкода, що так вийшло, через це наша візита до моєї тітки відкладається. Але на Великдень я буду в Парижі неодмінно.

— На Великдень піти до дукині Германтської ми не зможемо, бо я буду в Бальбеку. Але менше з тим.

— У Бальбеку? Але ж ви їздили туди у серпні.

— Так, але цього року за станом здоров'я мене посилають туди раніше.

Робер найбільше боявся, що я думатиму про його коханку зле після всіх його звірянь. "Вона крута, бо надто щира, надто безпосередня у своїх почуттях. Але це напрочуд шляхетна істота. Ти собі не уявляєш, яка це тонка і поетична натура. Щороку вона проводить могилкй у Брюгге. Як це прегарно, еге ж? Коли ти з нею познайомишся, ти побачиш: вона сама шляхетність..." Він нахапався словес, якими присмачували свою мову літератори, що підсипалися до цієї кобітки, а тому ще й утулив: "Вона має щось сидеричне і навіть віщовницьке, ти розумієш, що я хочу сказати, вона поетка, сливе жриця, весталка".

За обідом я все шукав приводу, щоб Робер попросив тітку прийняти мене перед його приїздом до столиці. Таким приводом стало моє бажання ще раз подивитися полотна Ельстіра, великого маляра, з яким ми обидва з Робером познайомилися в Бальбеку. Але це був не тільки привід, бо якщо раніше при одвідинах Ельстірової робітні я хотів, щоб його малярство навчило мене розуміти і любити те, що було краще за саме малярство: достеменну відлигу, достеменний майдан у провінційному містечку, живих жінок на узмор'ї (найбільше, на що я був тоді здольний, це попросити його удати явища, яких я не вмів зглибити, скажімо, шляшок, обсаджений глодом, але не на те, щоб він зберіг для мене красу, а на те, щоб він її мені відкрив), то нині мої запити вимагали своєрідності, повабності його малярства, і мені кортіло понад усе побачити інші Ельстірові картини.

Адже я мав таке вражіння, що навіть у найслабших його образках є щось неповторне, щось зовсім одмінне навіть од шедеврів найбільших малярів. Його доробок був відрубним царством з неприступними кордонами, неподібним до жадного іншого. Жадібно колекціонуючи раритетні видання, де друкувалися студії про Ельстіра, я довідався, що допіро недавно він перекинувся на пейзажі й натюрморти, починав же з мітологічних образів (я бачив фотографії двох таких полотен у його ательє), а потім довгенько зазнавав впливу японської штуки.

Деякі Ельстірові праці, найзнаменніші для його різних малярських періодів, осіли в провінції. Домок десь в Анделі, бо там висів чи не найкращий його пейзаж, здавався

мені такою самою коштовністю і так само пахнув мені якоюсь мандрівочкою, як і шартрське сільце, де стоїть млиновий спідняк, у який вставлено славетний вітраж; і до власника цього архітвору, до того чоловіка, що, замкнувшись, ніби звідар, у своєму простому домовстві на головній вулиці, запитував усесвітнє зерцало, Ельстірове полотно, куплене ним, може, за кілька тисяч франків, мене поривала симпатія, яка лучить навіть серця, навіть характери тих, хто думає однаково про щось високе. В одному часопису говорилося, що три видатні роботи мого укоханого маляра належать дукині Германській. Отож-бо того дня, за обідом, коли Сен-Лу сказав мені, що його приятелька їде до Брюгге, я міг, не криводушачи, при його товаришах кинути йому знічев'я:

— Слухай, Робере. Я хочу тебе запитати у зв'язку з розмовою про ту даму. Ти пам'ятаєш Ельстіра, маляра, з яким я познайомився в Бальбеку?

— Ще б пак!

— Пригадуєш, як я захоплювався ним?

— Чудово пригадую, і ми ще, пригадую, листа йому передали.

— Ось тобі одна з причин, не найважливіша, додаткова причина, чому я хочу познайомитися з цією дамою.

— Чи ти ба, скільки пояснень!

— Річ у тім, що вона має принаймні одне прегарне Ельстірове полотно.

— А я й не знав.

— Ельстір, напевне, буде на Великдень у Бальбеку, вам же відомо, що він проводить нині там майже цілий рік. Мені дуже кортить подивитися його роботу перед від'їздом. Я не знаю, чи ви в добрих стосунках зі своєю тіткою, чи не могли б ви дати їй про мене хвальний відзов, аби вона не відмовила, і попросити дозволу подивитися полотно без вас, скоро вас не буде в Парижі?

— Гаразд. Я за неї ручаюся і беру все на себе.

— Робере, я обожнюю вас.

— Що ви обожнюєте, це дуже мило, але було б ще миліше, якби ви "тикали" мені, як обіцяли, та ти вже й починав...

— Маю надію, що ви змовляєтеся не з приводу вашого від'їзду? — спитав мене один з Роберових товаришів. — Знайте: якщо Сен-Лу дістане відпустку, то ніщо не повинне змінитися, адже ми остаємося. Може, з нами буде не так цікаво для вас, але ми зробимо все, щоб його відсутність була не така помітна.

Справді, коли всі уже гадали, що Роберова приятелька поїде до Брюгге сама, стало відомо, що капітан Бородинський раптом передумав і вирішив надовго відпустити підофіцера Сен-Лу до Брюгге. Ось що зайшло. Князь, який так пишнївся своєю буйною чуприною, підстригався у найкращого перукаря в місті, колишнього підмайстра у стрижіа Наполеона III. Капітан Бородинський був на короткій стопі з перукарем, бо хоч і любив нестися високо, з простими людьми тримався запанібрата. Проте князь заборгував стрижієві за п'ять років, флакони "Портю-галя" і "О-де-Суврен", щипчики, бритви, паски для гостріння були в стрижієвих очах такі самі священні, як шампунь,

ножиці тощо, а Сен-Лу він ставив вище за князя, бо Робер платив готівкою, а потім мав свої карети і своїх верхових коней. Дізнавшись, що у Сен-Лу прикрість, бо йому не можна поїхати з коханкою, голяр палко заговорив про це з князем, сповитим у білий стихар, саме тоді, коли князева голова була відкинута, а до горла приставлена бритва. Оповідь про галантні пригоди молодика викликала на князовому обличчі бонапартівськи зневажливу посмішку. Навряд чи він згадав про свій борг голяреві, хай би там як, а голяреве прохання привело його в добрий гумор, тоді як прохання якогось дука привело б його в злий. Борода у нього була все ще в милі, а дати відпустку він уже обіцяв і підписав її того самого вечора. Стрижій, хвалько яких мало, який страшенно кохався в небилицях і приписував собі нечувані чесноти, тепер, неабияк прислужившись Сен-Лу, не тільки не роздзвонив про свою добру справу, але, — ніби марносластво, зазвичай схильне до брехні, якщо брехати йому не треба, поступається місцем скромності, — зроду навіть не заїкнувся про це Сен-Лу.

Усі Роберові друзі казали мені, що хай би скільки я пробув у Донсьєрі і хоч би коли захотів приїхати сюди ще раз, — якщо Робер у цей час кудись відлучиться, — їхні повози, коні, будинки, дозвілля будуть до моїх послуг, і я відчував, що ці молодики від щирого серця прагнуть, аби моя слабкість знайшла собі підпору в їхній розкоші, молодості, здоров'ї.

— Чому б вам, — казали мені офіцери після умовлянь, — чому б вам не приїздити сюди щороку? Це тихе життя буде вам до вподоби, ось побачите! Та ще й вас цікавить усе, що діється в полку, ви справжній старий служака.

Бо я й далі в'язнув до них із проханням називати імена відомих мені воєначальників, хто з них заслуговує більшої, хто меншої шани, як колись у колежі змушував товаришів перераховувати артистів Французького театру і признаватися, хто більше їм подобається, хто менше. Якщо замість одного з генералів, яких мені завжди згадували серед найкращих, скажімо, Галіфе чи Не-гріє, Роберів друг казав: "Але ж цей Негріє горе-генерал!" і кидав нове імення, незаяложене й смачне, таке, як По чи Жеслен де Бургонь, мене це так радісно розчулювало, як колись набридлі для вуха імена Тірона чи Февра згасали перед раптово розквітлим, свіжим для мене іменем Аморі. "Навіть вище за Негріє? Але чим? Доведіть!" Мені хотілося, щоб навіть молодша старшина відрізнялася один від одного, я мав надію, що ці відзнаки допоможуть мені усвідомити, в чому ж, власне, виявляється вищість одного військовика перед іншим. Одним з офіцерів, які особливо цікавили мене з цього погляду, бо він крутився в мене перед очима, був князь Бородинський. Але і Сен-Лу, і його приятелі, віддаючи йому належне як чудовому офіцеру, якому ескадрон завдячував бездоганну виправку, не любили його як людину. Щоправда, вони не говорили про нього таким самим тоном, як про людей, що дослужилися до офіцерського звання, або про масонів, які трималися осторонь, з виглядом відлюдків вахмістрів, але й не ставили князя Бородинського серед інших офіцерів-шляхтичів, бо він тримався зовсім не так, як вони, навіть із Сен-Лу. Вони, користуючись тим, що Сен-Лу лише підофіцер, а отже, його впливова рідня буде ошасливлена, що його запрошують начальники, якими інакше вона гордувала б,

запрошували його до себе, якщо за столом уже сиділо якесь цабе, яке могло стати в пригоді молодому підфіцерові. Лише капітан Бородинський підтримував з Робером службові стосунки, хай і дуже добрі. Капітанів дідусь став маршалом, князем і пером з ласки імператора, а потім породичався з імператором шлюбними узами, а князів батько одружився з кузиною Наполеона III і після державного перевороту двічі ставав міністром, а проте князь відчував, що Сен-Лу і товариство Германтів дивляться на нього згори вниз, тим часом як сам князь, людина інших переконань, не вельми шанував Сен-Лу і товариство Германтів. Він домислювався, що для Робера де Сен-Лу, родича Гогенцоллернів, він не справжній шляхтич, а онук хлопа, натомість для нього Сен-Лу був сином чоловіка, графський титул якого підтверджений імператором, — у Сен-Жерменському передмісті таких людей звано направленими графами, — і який допоминався в імператора префектури, а відтак і якихось нижчих посад, що були в розпорядженні його високости великого князя Бородинського, міністра, до якого писалося в листах: "Ваша Достойність" і який доводився сестринцем монархові.

Більше, може, ніж сестринцем? Перша княгиня Бородин-ська, — так подекувано, — запобігала ласки у Наполеона I і супроводжувала його на острів Ельбу, а друга — у Наполеона III. І на погідному обличчі капітановому можна було віднайти як не риси прямої схожості, то бодай удавану велич маски Наполеона I, і в його меланхолійному і лагідному погляді та вислих вусах більше, ніж у чомусь інше, було щось подібне до Наполеона III, подібне так дивовижно, що коли після Седана він попросив дозволу побачитися з імператором, то Бісмарк, до якого його приведено і який спершу йому відмовив, вражений схожістю, яку він, зиркнувши знічев'я на молодика, одразу вловив, передумав, вернув молодика і дав йому дозвіл, хоча перед тим усім показав на двері.

Князь Бородинський не хотів підсипатися до Сен-Лу та до інших полкових членів товариства Сен-Жерменського передмістя (натомість часто запрошував до себе двох люб'язних поруч-ників-міщан), бо дивився на своїх підлеглих з висоти своєї цісарської величи, і для нього між ним і ними була лише та різниця, що вони відчували свою нижчість перед ним, і тому він братався з ними радо, бо, попри видиму бундючність, був людина проста і весела, а інші, хоча й були нижчі, але вважали себе вищими за нього, а такого князь не допускав. І поки всі офіцери носилися з Сен-Лу, як із писаною торбою, князь Бородинський, якому Робера рекомендував маршал X, вдовольнився тим* що ставився до нього уважно на службі, бо, зрештою, Сен-Лу був взірцевим офіцером, — але вперто не запрошував його до себе, хіба раз, коли йому довелося його погукати, а що цей випадок був при мені, то князь попросив Робера прийти зі мною. Того вечора, приглядаючись, як поводить ся Сен-Лу за капітановим столом, я міг оцінити — аж до манер і гожости, — різницю між двома аристократіями: старосвітською та імперською. Робер походив з касты, чий хибив, хоча він намагався подолати їх розумом, в'їлися в його кров і плоть. Каста ця, утративши десь сто років тому реальну владу, в опікунчій гречності, яка є особливим пунктом програми одержуваної нею освіти і виказується щодо буржуазії, яку це велике панство так зневажає, що не думає, щоб невимушеність знаті їй лестила, не бачить нічого, окрім фізичної вправи, як-от верхова їзда і

фехтування, тільки от фехтує вона без якоїсь поважної мети, лише для розваги. Сен-Лу приязно ручкався з будь-яким із буржуа, з ким його знайомили, ручкався, може, не розчувши його прізвища, і, розмовляючи з ним (при цьому весь час перекладав ногу на ногу і похилявся недбало вперед, тримаючись рукою за кісточку), звертався "голубе мій". Навпаки, князь Бородинський належав до шляхти, чиї титули не втрачали своєї ваги, тоді як у того чи того славного роду зберігався хіба майорат, колись наданий предкові за великі заслуги і як нагад про високі посади, на яких поставлені там вирішують долю багатьох людей і мають добре знати людей. Князь Бородинський, може, сам не знаючи про це, не зовсім свідомо, але принаймні всім тілом, про що свідчать постава, якої він прибирав, і всі його звички, відчував свій чин як достеменну пільгу; до тих самих простаків, яких Сен-Лу плескав по плечу і брав за руку, він виявляв величну доброзичливість, причому стриманість, сповнена свідомосте власної гідності і вдаваної пихи, поскромлювала його щирі, усміхнену добродушність. Це впливало, напевне, з того, що князь був ближчий до амбасад великих держав і до двору, де його батько обіймав високі посади і де Роберові манери розкладати лікті на столі і триматися рукою за ногу шокували б усіх, але головне це впливало з того, що князь так не зневажав, як зневажав Сен-Лу, буржуазію, цей величезний резервуар, звідки перший цісар черпав маршалів і свою шляхту і де другий цісар знайшов свого Фульда і Руера.

Певна річ, уяву князя Бородинського не захоплювали батькові й дідові заміри, яких не міг здійснити їхній син та онук, усього лишень командир ескадрону. Але як дух різьбаря ще багато років по тому, як він загас, живе й далі у різьбленій ним статуї, так само і ці задуми вбилися у ньому в плоть, втілесни-лися, матеріялізувалися, віддзеркалилися на його виду. Завзято, як перший цісар, лаяв він вахмістра, з меланхолійною задумою другого цісаря пихкав димом сигарети. Коли він у цивільному простував донсьєрськими вулицями, вкрадливий блиск його очей з-під мелона розливав круг капітана ореол августійшого інкогніто; всі трепетали, коли він у супроводі ад'ютанта і каптенар-муса входив до канцелярії квартирмейстера, здавалося, його супроводжують Берт'є і Массен. Коли він вибирав крам на спод-ні для свого ескадрону, то вліплював у полкового кравця погляд, здольний спантеличити Талейрана й ошукати Олександра І; а коли, проводячи огляд, нараз приставав і крутив вус, його чудові блакитні очі наливалися такою задумою, ніби він творив нову Пруссію і нову Італію. Але миттю знов перекинувшись з Наполеона ІІІ в Наполеона І, він робив нагінку за те, що портупєя не припасована, і вимагав дати йому покуштувати з солдатської манерки. А в себе вдома він тішив зір дружин офіцерів-буржуа (якщо ці офіцери не були масонами) не лише сервізом старовинної севрської блакитної порцеляни, яким можна було почастувати навіть посла (цей сервіз, дарований його батькові від Наполеона, здавався ще більшою коштовністю в тому провінційному будинку на бульварі, де він мешкав, подібно до рідкісної порцеляни, яка надто захоплює туристів, коли ті бачать її в колишній садибі, а нині торгово-промисловій прибутковій фермі, у простій шафі), а й іншими дарами цісаря: шляхетними, витворними, гожими манерами, — мати такі

манери вважав би за честь і дипломат, але лихо в тім, що дехто за такі дари ціле життя зазнає остракізму, зазнає за те, що він "із доброї родини", — розкутістю рухів, доброзичливістю, грічністю і опраправленим в емаль (теж старосвітську, блакитну), таємничо освітленим зсередини, з образами достославних людей у собі, збереженим у цілості ковчежцем погляду.

Про знайомства, які князь завів серед донсьєрців, треба сказати таке. Підполковник чудово грав на фортеп'яні, дружина головного лікаря співала так, ніби закінчила консерваторію з першою премією. І головний лікар з дружиною, і підполковник з дружиною обідали у князя Бородинського щотижня. Звісно, їм було приємно знати, що в Парижі князь обідає у пані де Пурталес, у Мюратів тощо. Але вони казали собі: "Таж він лишень капітан, він радий, що ми буваємо в нього. Він, зрештою, нам щирий приятель". А князь Бородинський, який давно клопотався, щоб його перевели ближче до столиці, діставши нове призначення і переїхавши до Бове, перестав і думати про дві подружні пари меломанів, так само як перестав думати і про донсьєрський театр та ресторанчик, звідки йому часто приносили сніданок, і, на превелике їхнє обурення, ані підполковник, ані головний лікар, які так часто у нього обідали, не отримали уже в житті жодної вісточки від нього.

Одного ранку Сен-Лу признався, що написав моїй бабусі про те, як я себе маю, і підкинув їй думку скористатися телефонним сполученням між Донсьєром та Парижем і побалакати зі мною. Коротко кажучи, того самого дня бабуся мала покликати мене до апарата, і Робер порадив мені бути за чверть четверта на телефонній станції. Телефон не був тоді у такому вжитку, як нині. А проте звичці треба було небагато часу для здирання таємниці з освячених форм, з якими ми стикаємося, — ось чому, оскільки нас з'єднали не зразу, я думав лише про те, як це довго, як це незручно, і вже хотів був нарікати. Подібно до всіх моїх сучасників, я вважав, що раптові зміни чудородної феєрії робляться надто повільно, тоді як цій феєрії достатньо кілька хвиль, аби перед нами постала невидима, але жива істота, з якою ми хочемо говорити, яка сидить у себе за столом, у місті, де вона мешкає (моя бабуся — парижанка), під небом, одмінним від нашого, за погоди не конче такої самої, істота, чиїх клопотів та обставин ми не знаємо, але про які вона нам зараз оповість, — і ось нараз переноситься на сотні льє (вона сама з усією навколишньою атмосферою) до нашого вуха тієї миті, коли цього прибудюрилося нашій примсі. Ми ніби казковий герой, що йому ворожка, вволяючи висловлену ним волю, показує в неземному світлі його бабусю чи наречену, які гортають книжку, ллють сльози, рвуть квіти дуже близько і водночас далеко від глядача, там, де вони зараз насправді. Щоб ісподіялося це диво, нам досить лише наблизити губи до магічної бляшки і викликати — іноді, признатися, довгенько-таки — Дівчат Несплюх, чий голос ми чуємо щодня, проте личок не бачимо, наших ангелів-охоронців у тьмі кромішній, браму якої вони стережуть невсипуще. Вони, всесилі, завдяки яким відсутні з'являються біля нас, хоча нам не вільно на них глянути; Данаїди Незримого, які ненастанно спорожнюють, наповнюють і передають одна одній урни звуків; іронічні Фурії, які тієї миті, коли ми шепчемо освідчення з надією, що ніхто нас не чує, кричать

нам люто: "Слухай"; вічно затівані служебки Таїнства, похмурі весталки Невидимого, телефонні панночки!

І, озиваючись на наш поклик посеред ночі, повної видив, схоплюваних тільки нашим слухом, чується легенький шерех — шерех абстрактний, шерех подоланих розлогів, і от уже до нас звертається голос коханої істоти.

Це вона, це її голос мовить до нас, він тут, ось він. Але який же він далекий! Скільки разів я тужливо дослухався до нього, бо спроможний не раніше, ніж по довгій подорожі, побачити ту, чий голос був так близько біля мого вуха, я гостріше відчував, яка досадна ця позірنا, хоч і найсолодша близькість і як далеко відірвані ми від коханих істот тієї миті, коли нам здається, що пошли вперед руку, і ми їх утримаємо. Жива присутність, коли ти розлучений — ось що таке цей близесенький голос! Але й передчуття вічної розлуки! Часто, слухаючи і не бачачи тієї, яка мовила до мене здалеку, я мав вражіння, ніби цей голос волає з такої пресподниці, звідки уже не вигарбатися, і я передчував, як тенькне у мене серце того дня, коли голос (сам, уже не зв'язаний з тілом, якого більше мені не побачити) пролебедіє мені на вухо слова, які мені так захочеться поцілувати ще на устах, устах, леле, уже потлілих.

Того дня, у Донсьєрі, дива — овва! — не сталося. Коли я прийшов на телефонну станцію, з'ясувалося, що бабуся мене вже викликала; я зайшов до кабінки, але лінія була зайнята, хтось говорив, мабуть, не знаючи, що його ніхто не чує, бо коли я взяв слухавку, цей кавалок дерева*теревенив, як Полішинель; ніби у вертепі, я його зацитькав, поклавши на місце, але скоро я знов підніс його до вуха, він заполішинелів знову. Махнувши рукою, я повісив остаточно слухавку, щоб упинити корчі цієї балакучої деревинки, яка торохтіла до останньої секунди, і пішов до телефоніста; той попросив мене зачекати; потім я знову заговорив і по хвилинній мовчанці зненацька почув голос, що його досі даремно вважав за знайомий, даремно тому, бо за кожним разом, коли бабуся розмовляла зі мною, я стежив за тим, що вона каже, за розгорнутою партитурою її обличчя, де багато місця забирали очі, сам же її голос я чув сьогодні вперше. А що цей голос змінився у своїх пропорціях тої миті, коли був усім, доходячи до мене сам, без супроводу рис обличчя, то я відкрив, який він лагідний; а втім, може, таким він ніколи і не був раніше, бо зараз бабуся, відчуваючи, що я від неї далеко і, мабуть, нещасний, гадала, ніби можна на ніжність не скупитися, тоді як зазвичай вона з педагогічних "принципів" стримувала її й ховала. Голос був лагідний, але водночас і такий журливий, передусім через оту лагідність, очищену — як небагато людських голосів — від усякої суворости, від найменшої тіни упертості, від егоїзму; крихкий у своїй делікатності, він, здавалося, ось-ось розіб'ється, замре у чистих патьоках сліз; до того ж, бо голос був зі мною сам, без маски обличчя, я вперше усвідомив, що він надсаджений життєвими згризотами.

Чи ж то, зрештою, винятково голос — бо він був сам — справляв на мене нове, несамовите вражіння? Ба ні; радше ця відрубність голосу була ніби символ, нагадування, безпосередній скуток іншої відрубности, відрубности бабусі, вперше розлученої зі мною. Перестороги і заклази, якими вона мене закидала у побуті, нудьга

слухнянства чи запал бунту, що прибивали мою любов до неї, тієї миті, та, мабуть, і на прийдешність перевелися на пшик (бо бабуса вже не вимагала, щоб я був при ній, під її оком, вона навіть пристала б на те, щоб я назавше зостався в Донсьєрі чи бодай пожив тут якнайдовше, якщо це добре для мого самопочуття і моєї роботи); отож у цьому дзвіночкові, притуленому до вуха, звільнена від щоденного тиску на неї противаг і вже без усякого стриму, зібралася, перевернувши мене всього, наша взаємна любов. Кажучи, щоб я тут побув, бабуса пробудила в мені палку, нестямну хіть вернутися додому. Воля, яку вона мені давала зараз попри всяке сподівання, нараз видалася мені такою самою тоскною, як та, що мені дістанеться по її кончині (коли я ще кохатиму бабусю, а вона мене покине повік). Я волав: "Бабцю, бабцю! — і мені хотілося обійняти її, але біля мене був лише її голос, примарний, такий самий невловний, як той, що, може, вернеться до мене, коли її вже не стане. — Говори!"; аж це я знову зостався сам, мої вуха вже не ловили її голосу. Бабуса не чула мене, нас роз'єднано, ми не були наодинці, ми стали нечутні одне одному, я волав до неї крізь ніч, навмання, відчуваючи, що і її волення десь губиться. Я тремтів від хвилювання, яке спізнав колись, дуже давно маленьким, коли згубив її в юрмі, хвилювання не так через те, що я не знайду її, як на думку, що вона мене шукає, що вона, либонь, думає, що я її шукаю; хвилювання досить схоже на те, що огортає мене щораз, коли ми звертаємося до тих, хто відповісти нам уже не може, кому нам хочеться сказати бодай усе те, чого ми не встигли сказати за життя, і запевнити їх, що ми не страждаємо. Мені здавалося, що це дорога тінь, яку я згубив у сон-мищі інших тіней, і, самотній, стоячи перед апаратом, я даремно приказував: "Бабцю, бабцю!", як Орфей, зоставшись сам, повторював імення померлої. Я поклав собі піти до ресторації і сказати Сен-Лу, що мене можуть викликати депешею і що про всяк випадок мені хотілося б знати розклад потягів. Але перш ніж наважитися на це, я відчув потребу востаннє викликати Нічних Дів, Переговорних Гінців, Безликих Богинь; проте свавільні Брамкарки не побажали розчинити чудородних брам або, певне, не змогли; даремно волали вони, невтомно, як тільки могли, до честивого першодрукаря і молодого князя, шанувальника імпресіоністів і завзятого автомобіліста (він доводився сестринцем князеві Бородинському) — Гутенберг і Ваграм у відповідь їм нічирк, і я пішов собі, відчуваючи, що Незримо зостанеться глухим до їхнього благання.

Повернувшись до Робера і його товаришів, я не признався, що серцем уже не з ними, що мого від'їзду вже не відвернути.

Робер удав, ніби вірить мені, але згодом я довідався, що він з першого погляду збагнув, що моя непевність удавана і що вранці мене вже не буде. Поки Роберові друзі, даючи холонуті стравам, шукали в розкладі, яким потягом мені краще їхати до Парижа, а в зоряній і студеній ночі пересвистувалися локомотиви, я вже не тішився тим супокоем, яким мене завжди ущедряли доброзичливі до мене молодики та потяги, що стукотіли вдалині. Того вечора не бракувало і тих і тих, і вони за тих самих околичностей діяли на мене по-різному. Мій від'їзд не так гнітив мене, скоро про нього я не мусив думати сам-один, скоро я відчув, що до цієї справи підпряглася нормальніша

і здоровіша енергія моїх вольових приятелів, Роберових товаришів, а також інших дужаків-потягів, чие снування вранці й увечері з Донсьєра до Парижа і назад трошило все, що було занадто крутого й утяжливого в моїй довгій розлуці з бабусею, проливаючись, ніби бальзам на змарновані щоденні можливості повернення.

— Я не сумніваюся, що ти щирий і їхати ще не збираєшся, — зі сміхом сказав Сен-Лу, — але поведься так, ніби ти їдеш, і рано-вранці приходь до мене попрощатися, а то ми, чого доброго, і не побачимося; я снідаю в місті, на це є дозвіл від капітана; на другу годину я маю бути в казармі, бо ми йдемо на навчання аж до вечора. Той йогомосць, що я в нього снідаю за три кілометри звідси, мене одвезе, звичайно, на другу до казарми.

Він ще не доказав, як з готелю прислано до мене гінця: мене кликано на телефонну станцію. Я побіг, бо станцію мали вже зачиняти. Слово "міжміська" повторювалося в усіх відповідях, які мені давали урядовці. Мене викликала бабуся, і я не тямився від хвилювання. Станція от-от закриється. Нарешті нас з'єднано. "Це ти, бабуся?" Жіночий голос із сильним англійським акцентом відповів: "Це я, але я не впізнаю вашого голосу". А я не впізнавав її голосу, та ще й бабуся ніколи не викала мені. Нарешті все з'ясувалося. Прізвище того молодика, якого його бабця викликала до телефону, дуже скидалося на моє, а мешкав він у готельному флігелі. Мене покликано того дня, коли я хотів телефонувати бабусі, і я був певен, що мене просить вона. Так випадковий збіг спричинив подвійну помилку: на станції і в готелі.

Назавтра вранці я спізнився, Сен-Лу вже поїхав снідати в поблизький замок. Десь о пів на другу я надумав зайти про всяк випадок до казарми, аби дочекатися Робера, аж це, прошкуючи туди бульваром, я ледве встиг відскочити вбік: мене поминуло тильбюрі; віжки тримав підфіцер із моноклем в оці: то був Сен-

Лу. Поряд з ним сидів його приятель — я вже раз спіткав його в готелі, де столувався Робер, і саме в нього він і снідав. Я не посмів нагукати Робера, скоро не був він сам, але бажаючи, щоб він спинився і підвіз мене, я привернув його увагу низьким уклоном, який виправдовувала присутність незнайомця. Я знав, що Робер низький на очі, але гадав, що як тільки мене помітить, то напевне пізнає; одначе уклін він помітив і відклонився, але не став; він промчав повз мене, навіть не всміхнувшись, на лиці його не здригнувся жоден м'яз, він лише приклав пальці до кепі, ніби відповів на уклін незнайомого вояка. Я побіг чимдуж до казарми, але до неї було ще далеко; коли я прибув, полк шикувався на дитинці, мене туди не пустили. Побиваючись, що не можу попрощатися з Робером, я пішов до його покою, де не застав нікого; я міг спитати про нього у "сачків", у рекрутів, звільнених від муштри, у молодого бакаляра чи "діда", які спостерігали за шиккуванням полку.

— Ви часом не бачили сержанта Сен-Лу? — спитав я.

— Він, пане, уже внизу, — сказав "дід".

— Я його не бачив, — відповів бакаляр.

— Ти його не бачив? — уже не зважаючи на мене, гукнув "дід". — Ти не бачив, як наш славу́та Сен-Лу парадує в нових штаненятах. Аби тільки, крий Боже, не побачив його капітанчик: як-не-як офіцерська сукнина!

— Де там офіцерська! — втрутився звільнений від муштри молодий бакаляр: "дідів" він боявся, але хотів триматися козирем. — Аж ніяк не офіцерська — сукнина абияка.

— Пане! — спалахнув "дід", який заговорив про "штаненята".

Молодий бакаляр обурих його сумнівом щодо того, що "штаненята" — з офіцерського сукна, але "дід" був бретонець, із села Пенгерн-Середен, і французька мова далася йому з таким циганським потом, ніби він опановував англійську чи німецьку, тим-то, хвилюючись, він тричі поспіль гукав "пане", щоб устигнути добрати слова, а вже потім, після такого лаштування, красно промовляв, повторюючи кілька виразів, які знав краще за інші, але ніколи їх не випалював — старанна вимова оберігала його від помилок.

— А, сукнина абияка! — підхопив він гнівно, дедалі сатаніючи в міру того, як заплітався йому язик. — Ага, сукнина абияка! А я тобі кажу, що вона офіцерська, а я то-бі ка-жу, то-бі ка-жу, я ж бо знаю, чи як ти гадаєш? Не нас дурити такими байдами.

— Ну, та вже нехай! — озвався бакаляр, переможений такими доказами.

— Диви, оно і капітануля! Ні, погляньте-но на нашого Сен-Лу! Як він ноги задирає! І голову. Ну хто подумає, що він унтер? І монокль. Йч, як розмахався!

Я попрохав солдатів, яких моя присутність не бентежила, дозволити і мені виглянути у вікно. Вони не перешкоджали мені, хоча самі й не відступили. Я побачив, як князь Бородинський проїздив на коні урочистим трюхом, мабуть, уявляючи себе на полі Австерліца. Кілька переходнів юрмилося біля воріт казарми, зацікавившись виступом полку в похід. Випростаний свічкою в сидлі, з трохи брезклим обличчям, із цісарською повнявою щік, винозорий князь наче галюцинував, як галюцинував щоразу я, коли після проходу трамваю западала тиша, а мені ввижалося, наче по ній розходяться брижі музичного трепету. Я побивався, що так і не пощастило попрощатися з Сен-Лу, але все-таки поїхав, бо жити без бабусі було вже мені невміч; досі, коли я думав у цьому містечку, як там бабуся, я уявляв її такою, якою вона була зі мною, але уявляв самотою, не здаючи собі справи з наслідків такого становища; нині ж я мусив мерщій у її обіймах визволитися від примари, про чие існування досі не здогадувався і яку викликав з небуття голос бабусі, справді розлученої зі мною, покірної і вже добряче — про що я ще ні разу не задумувався — підтоптаной, з моїм листом у руках у порожньому помешканні, де у бальбецькій поїздці я уявляв собі маму.

Гай-гай, саме цю примару я узрів, коли, вступаючи до салону без попередження, застав бабусю за читанням. Я був у салоні, або, краще сказати, мене ще там не було, бо бабуся ще не знала, що я в неї, і як жінка, застукана за якоюсь роботою, що вона її ховає, як хтось зайде, поринула в такі думки, з якими мені ніколи б не звірилася. Замість мене, завдяки миттєвій перевазі, якої надає нам дар зненацька бути там, де нас немає, був лише свідок, обсерватор, у капелюсі та плащі, чужий у цій оселі, фотограф, прибулий зняти місця, яких потім уже не побачиш. Те, що механічно відбилося в моїх очах, щойно я побачив бабусю, було найдостеменнішою світлиною. Ми завше бачимо дорогих нам людей у їхній живій суцільності, у вічному русі нашої невичерпної любови до них, яка перш між дасть дійти до нас образам, які творять їхню зовнішню подобу,

втягує нас у свій вир, накладає їх на уявлення, здавна осілі в нас, об'єднує і стоплює між собою. Яким побитом, скоро чоло і щоки бабусі були в вдій уяві найніжнішими і найнезміннішими, яким побитом, скоро всякий звичний погляд є некромантія, а кожне кохане обличчя — дзеркало минувшини, яким побитом міг би я прочитати Все, що в ньому згрубіло й змінилося, хоча наше око, насичене думкою, навіть у найбайдужішому для нього зображувальному ряду, нехтує, як у класичній трагедії, всіма образами, не дотичними до дії, і втримує лише те, що служить надзавданню? Але хай замість нашого ока буде найматеріальніша лінза, фотографічна платівка, все одно ми побачимо, скажімо, на подвір'ї Академії не академіка, який виходить і підкликає фіакр, а його мислите, силкування встояти на ногах, щоб не грюпнути навznak, параболу, виписану ним при падінні, як би він був п'яний або як би була ожеледиця. Так само діється, коли сліпий жереб випадку перешкоджає нашій мудрій і побожній любові надбігти вчасно, аби скрити від нашого зору те, чого він бачити аж ніяк не повинен; коли зір випереджає її, прибуває на місце перший і, полишений сам на себе, діє механічно, достоту як плівка; коли він показує нам замість коханої людини, якої вже давно не стало, але чию смерть наша любов щосили намагалася потаїти від нас, іншу людину, якій вона сто разів на день надавала коштовної для нас, але оманливої подібності. І, як хворий, що давно не дивився на себе, але щохвилі ліпив собі обличчя, не глядячи у дзеркало, на подобу того ідеального образу, який зберігався в його уяві, сахається, побачивши у дзеркалі на висохлому й спустошеному лиці ламаний, багровий хрящ носяри, здоровенного з єгипетську піраміду, я, для кого бабуса була мною самим, але тільки мною, якого я бачив у душі, в одному й тому самому куточку минулого, крізь прозорість нашарованих один на один чи прилеглих один до одного спогадів, нараз у нашому салоні, що творив частину нового світу, світу часу, світу, де живуть чужі люди, про яких мовиться: "Як він постарів!" — уперше і тільки на хвилю, бо вона швидко зникла, побачив на канапі багрову при світлі лампи, хирляву, посполиту, хвору, задуману, уткнуту в книжку блудними якимись безумними очима, пригнічену, незнайому мені старушенцію.

Так ось, на мою просьбу про те, щоб подивитися Ельстірові полотна у дукинї Германтської, Сен-Лу відповів: "Ручаюся, що можна". На жаль, ручався за неї лише він. Ми залюбки ручаємося за інших, якщо в нашій голові зберігаються їхні малесенькі образи і ми на свій розсуд порушаємо ними. Звичайно, коли ми беремо в рахубу труднощі, які виникають з несхожосте нашої вдачі та вдачі іншої людини і намагаємося вдатися до сильних засобів: інтересу, переконання, збентеження, здольних нейтралізувати нахили протилежні. Але розбіжність між нашою вдачею і вдачею іншої людини малює все-таки нашу вдачу, і труднощі усуваємо знов-таки ми; і сильні засоби дозуємо теж ми. І коли інша людина, діючи в нашій свідомості з нашого наусту, проробляє все те, що нам потрібно, ми хочемо, щоб вона те саме здійснила і в житті; аж ось коли все міняється, і ми наражаємося на несподіваний спротив, іноді просто непереборний. Чи не найбільший спротив виникає, певна річ, у жінки нелюблячої, яка бридиться і гидиться закоханим у неї чоловіком. Сен-Лу довго не

приїздив до Парижа, і за весь цей час його тітка, котру він за мене просив, у чому я нітрохи не сумнівався, ні разу не запросила мене оглянути Ель-стірові роботи.

Сухо до мене ставився ще один пожилець нашого будинку. Це був Жюп'єн. Чи, може, він вважав, що я мав би завітати до нього одразу по приїзді з Донсьєра, не встигнувши навіть прийти до себе? Мати запевнила мене, що це не так і що цьому нема чого дивуватися. Франсуаза розповідала їй, що Жюп'єн має таку вже вдачу: часто вставати на ліву ногу. Але за якийсь час це в нього минається.

Тим часом зима добігала кінця. Довгенько сипало крупю, потім трималася сльота, аж це вранці я почув у коминкові — замість незграйного, пружного й понурого вітру, який вабив мене до моря, — аврукання голубів, що кублилися в мурі: переливчасте, несподіване, наче перший гіацинт, який лагідно рве своє живильне серце, аби звідти бризнула лілова, атласна, дзвінка квітка, аврукання, наче у розчинене вікно, впускало до мого ще закритого, темного покою тепло, сліпучий блиск, змору першого погідного дня. Я чомусь закурникав пісеньку, яка забулася ще того року, коли я збирався їхати до Флоренції та Венеції. Так глибоко впливає на наш організм, за погодною примхою, атмосфера, вона видобуває з темних заповідників, куди вони канули, записані в душі мелодії, які не зуміла прочитати наша пам'ять. Незабаром до музики, якого я слухав у собі, навіть не зразу розпізнавши, що він там грає, підпрягся вже більш тямущий мрійник.

До мене добре дійшло, що я лишився байдужий до бальбецької церкви не через Бальбек, що у Флоренції, в Пармі чи в Венеції уява теж не могла б заступити мені очі, щоб бачити. Це до мене доходило. Достоту так само, одного новорічного вечора, коли смеркло, стоячи перед афішною тумбою, я відкрив для себе, що помилково думати, ніби деякі свята засадничо відрізняються від буднів. І все ж я не міг прогнати спогад про той час, коли м#в надію провести у Флоренції Великий тиждень, оточити якоюсь особливою ауру Місто Квітів, надати Великоднєві чогось флорентійського, а Флоренції — чогось великоднього. До Великодня було ще далеко, але в шерегу днів, що снувалися переді мною, наприкінці днів звичайних світили святкй. Скупані зорею, як окремі сільські хатки, здалеку видні завдяки грі світлотіні, вони наливалися сяйвом сонця.

Теплішало надворі. Навіть мої родичі радили мені ходити на вранішні прогулянки. А я прогулянок не передбачав, мені не хотілося зустрічатися з дукинею Германтською. Але саме через зустрічі з нею я весь час тільки й думав про мої прогулянки і щохвилини знаходив для них нове виправдання, не пов'язане ніяк із дукинею Германтською і покликане довести, що коли б її й не існувало, я все одно пішов би прогулятися саме о цій порі.

Леле! якщо для мене всяка зустріч, окрім зустрічі з нею, була б байдужа, то для неї, я відчував, була б стерпніша будь-яка зустріч, тільки не зі мною. їй доводилося під час вранішньої прохідки відклонюватися багатьом дурням, яких вона теж мала за дурнів. Утіхи їхня поява їй не заповідала, принаймні вона нічого, окрім трапунку, в ній не бачила. І вона навіть іноді спиняла їх, бо вряди-годи нам хочеться вийти з себе і прийняти гостину в душі чужій, хай найскромнішій і найбридкішій, тоді як дукиня чула

з розпачем та огидою, що в моєму серці віднайшла б лише саму себе. Тим-тр, коли я рушав дукининим маршрутом не на те, щоб побачити її, то, як вона минала мене, я тремтів, мов злодій; часом, уникаючи муляти їй очі, я ледве уклонявся їй або дивився їй у живі очі, не вітаючись, чим ще дужче її дражнив і, зрештою, домігся того, що вона почала вважати мене за нечесу та зухвальця.

Тепер дукиня носила легші чи бодай ясніші сукні, а на вулиці вже, як навесні, на вітринах вузьких склепиків, утиснутих між широкими фасадами старих великопанських палаців, у рундучку торгівки маслом, овочами, городиною були спущені від сонця штори. Спостерігаючи, як дукиня простує вдалині, розпинає парасольку, переходить на другий бік вулиці, я мислив, що нині в очах знавців з нею ніхто не зрівняється в мистецтві робити ці рухи і творити з них якусь красу. Йшла вона, не здогадуючись про свою гучну славу, її тонкий стан, свавільний і розкутий у своїй незалежності, похитувався під перев'яззю з лілового сюрю; її хмурі й ясні очі дивилися недбало перед собою і, може, помічали мене; дукиня кусала губи; я бачив, як вона поправляє муфту, дає гріш жебракові, купує китичку фіялок у квітникарки. Я дивився на неї з такою самою цікавістю, з якою стежив би за рухами пензля великого маляра. І коли, минаючи мене, вона мені кивала і навіть ледь усміхалася, я мав вражіння, що вона намалювала для мене прегарну сепію і розписалася. Кожна її сукня видавалася мені природною і конечною аурою, проекцією якоїсь грані її душі. Одного великопостного ранку, коли дукиня йшла на якийсь проханий сніданок, я спіткав її в оксамитовій черво-ножарій сукні з невеликим декольте. Личко дукині Германтської, обрамлене білявим волоссям, зберігало печать задуми. Я відчув досаду меншу, ніж звикле, бо її меланхолійний погляд і якась відособленість від решти світу, підкреслена крикливим кольором сукні, робили її якоюсь нещасною і сиротливою, і це додало мені отухи. Сукня наче матеріялізувала довкола дукині шарлатанне проміння її серця, про існування якого я й гадки не мав і яке міг би, мабуть, утішити; сповита в містичне світло тканини з потоками м'яких згорток, дукиня скидалася на святу раннього християнства. Мені стало соромно на думку, що я своїм виглядом ображаю цю мученицю. "Але ж вулиця для всіх".

"Вулиця для всіх", — приказував я, вкладаючи в ці слова своє і милуючись тим, що на цій вулиці, людній, часто кроплений дощем і оце такої лепській, ніби якась вуличка старожитних міст італійських, дукиня Германтська вливала в життя мас хвилини свого заповітного життя, показуючи себе кожному, таємнича, поштуркувана в юрбі, з чудовою щедрістю шедеврів мистецтва. Вранці я ходив на прогулянку по невиспаній ночі, тому родичі вдень радили мені лягти і здрімнути. Щоб приспати себе, якихось роздумів не треба, зате спасенна тут звичка і навіть повна бездумність. А з цим у мене ніяк не виходило. Перед сном я лежав і думав, засну я чи не засну, а як і засинав, то в мозку в мене все ще крутилась якась думка. Ніби жеврів якийсь вогник у майже цілковитому мороку, але і його вистачало, аби в моєму сні леліла гадка, що я не засну, потім леління цього леління, гадка, що, вже заснувши, я думаю, що не сплю, а потім, як нова рефракція, пробудження... в новий сон, а снилося мені, що я хочу оповісти

приятелям, які прийшли до мого покою, що, заснувши перед їхнім приходом, я думав, що не сплю. Тіні їхніх постатей я ледве розпізнавав; аби уловити їх, треба було великої і, власне, марної гостроти зору. Ось саме так згодом у Венеції, коли сонце вже сіло і здавалося, ніби запала ніч, я побачив, завдяки хай і незримому відголосу останньої ноти світла, без кінця утримуваної на каналах наче мощю якоїсь оптичної педалі, відбитки палаців, навіки виритих чорним оксамитом на вечірній сіряві вод. Іноді мені снівся суцільний образ, який моя уява часто старалася створити наяву: морський образок і його середньовічну минувшину. Я бачив уві сні готичне місто посеред моря з застиглими, як на вітражі, хвилями. Однога моря ділила місто навпіл; зелена вода розстелялася під моїми ногами; на тому березі вона омивала східну церкву, а далі будинки, заховані ще з XIV століття, отожд-бо підійти до них, це все одно, що піднятися устріть води віків.

Той сон, у якому природа опанувала мистецтво, в якому море зробилося готичним, той сон, у якому я поривався до неможливого і вірив, що досягнув його, здавався мені одним із моїх частих снів. Проте оскільки сонна манія вміє множитися в минулому і здаватися, попри свою химерію, знайомою, я подумав, що помиляюся. Але незабаром пересвідчився, що цей сон справді сниться мені часто.

Мій сон умів, як кожен сон, усе дрібнити, але дрібнити якимось по-символістському: я не міг у півночі розпізнати обличчя приятелів, що стояли біля мене, не міг, бо сплять із заплющеними очима; я говорив уві сні без кінця-краю з самим собою, а тільки-но хотів озватися до приятелів, звук захрясав у мене в горлянці, бо ніхто вві сні виразно не говорить; я намагався підійти до них і не міг рушити ногами, бо вві сні не ходять; і раптом мені стало соромно звестися при них із ліжка, бо сплять роздягненими. Ось так фігура сну, яку творив мій сон — незрячі очі, зціплені уста, безвладні ноги, наге тіло — нагадувала одну з подарованих мені Сванном великих алегоричних фігур Джотто — втілення Заздрости з гадюкою в роті.

Сен-Лу приїхав до Парижа лише на кілька годин. Він запевняв мене, що не мав нагоди побалакати про мене з кузиною. "Оріана вже не така мила, — наївно зраджував він себе. — Це не моя колишня Оріана, її немов підмінили. Повір мені: вона не варта того, щоб ти за нею упадав. Забагато чести. Хочеш, я відрекомендую тебе моїй кузині Пуанктє? — спитав він, не тямлячи, що я тим не здобрію. — Розумна молода жінка, вона тобі сподобається. Вона вийшла за мого кузена, дука де Пуанктє, він добрий хлопець, але для неї якийсь простацький. Я говорив з нею про тебе. Вона просила тебе привести. Вона за Оріану куди вродливіша та й молодша. У ній, бачиш, є щось таке, так би мовити, любе, втішне. — Ці вирази Робер підхопив недавно і тому, коли вживав їх, то весь аж пашів, а кохатися в подібних виразах могла тільки натура дуже делікатна. — Її навряд чи можна записати в дрейфу-сарки і треба, зрештою, їй рахуватися з середовищем, та, хоч би що там було, вона каже: "Якщо він безневинний, то затокаргіти його аж на Чортів острів — це вже така дикість!" Здорово, еге ж? До того ж вона багато допомагає своїм колишнім учителькам, заборонила впускати їх до неї з чорного ходу. Повір мені: у ній є щось дуже втішне. В душі Оріана не любить її, бо

відчуває, що тамта розумніша".

Попри все своє співчуття до лакея Германтів, який не міг одвідувати свою наречену, навіть коли дукиня відлучалася з дому, бо на нього відразу б настукав швейцар, Франсуаза каралася, що її не було вдома, коли приходив Робер; та ба, тепер вона сама ходила в гості. Вона відгоджувалася з хати саме тоді, коли я її потребував. Ходила до брата, сестрениці й найчастіше до рідної дочки, осілої недавно в Парижі. Мене дратувало, що я позбувався її послуг саме через сімейні візити, бо передчував, що після повернення вона доводитиме, ніби це її прямий обов'язок: так її навчили у Андрія Первозваного-в-полях. Отож, слухаючи її вимовок, я дихав на неї лихим духом, хоч і даремно, а надто мене злостило, що Франсуаза замість сказати: "Я ходила до брата", "Я ходила до небоги", казала: "Я заскочила по дорозі до брата", "Я впала до сестрениці" (або: "до сестрениці-різнички"). Що ж до доньки, то Франсуазі хотілося, щоб вона повернулася до Комбре. Але новоселиця-парижанка, уже освоївши, мов якась чепуруха, аббревіатури, дещо вульгарні, заявляла, що вона навряд чи бодай тиждень прожила б у Комбре без свого "Ентрана". Тим менше вона виявляла охоти їхати до Франсуазиної сестри, в гористу околицю, бо "гори, — казала Франсуазина дочка, надаючи слову "нецікавий" нового і жахливого "сенсу", — це не вельми цікаво". Тепер вона нізащо не повернеться до Мезегліза, де живуть "такі дубоголові", а на торговиці кумасі, "торохтьоли", дошукуватимуться з нею якогось покровенства і скажуть: "Тю, чи це не донька святої пам'яті Базіро!" Та краще померти, ніж повернутися туди, тепер, "коли вона засмакувала паризького життя". Назадниця Франсуаза поблажливо всміхалася, бачачи, як бігла за поступом новонастала "парижанка" і говорила при цьому: "Ти, неню, як не матимеш вихідних, удар мені "пнев"".

Знов постуденіло надворі. "Виходити? пощо? щоб застудитися?" — гукала Франсуаза, що воліла сидіти вдома цілий тиждень, на який її дочка, брат і сестрениця-різничка поїхали до Комбре. Зрештою єдина ще жива шанувальниця тітки Леонії, яка зберегла її науку про світотвір, казала про погоду ні перепади: "Це Пан Біг усе ще гнівен на нас!" Я відповідав на її лементи ледачою посмішкою, зовсім байдужий до її пророцтва: для мене вже стало на годині: я бачив вранішнє яскраве сонце на згір'ї Ф'езоле, я грівся в його промінні, я склеплював і розклеплював повіки; я всміхався, і мої повіки, як алебастрові посвітачі, рожевіли полум'янисто. Не лише дзвони поверталися з Італії, сама Італія приходила вкупі з ними. Ні, моїм вірним рукам не забракне квітів, аби відзначити річницю подорожі, яку я мав зробити колись, бо хоча в Парижі знову похолоднішало, як того року, коли ми наприкінці посту збиралися до Італії, у плинному і стуленому повітрі, що обливало на бульварі каштани, платани й дерево під вікнами нашого дому, уже розтуляють пелюстки, ніби в чаші повної чистої води, нарциси, жонкілі, анемони Понте-Веккйо.

Батько сказав нам, що тепер він знав від А. Ж., до кого ходить у нашому будинку маркіз де Норпуа.

— Ходить до маркізи де Вільпарізіс, вони з нею на короткій стопі, а я і не знав. Мабуть, це чарівна, небуденна жінка. Тобі треба б її провідати, — озвався батько до

мене. — Зрештою маркіз здивував мене непомалу. Він сказав, що дук Германтський — людина добре поведена, а я завжди мав його за брутальника. Виявляється, він має великі знання, гарний смак, ось тільки любить гоноруватися своїм коренем і своїми зв'язками. Але, зрештою, як запевняє де Норпуа, він тішиться неабиякою пошаною не тільки тут, а й у цілій Європі. Коли не помиляюсь, із ним дуже дружні імператори австріяцький та російський. Старий Норпуа сказав мені, що маркіза де Вільпарізіс дуже тебе любить і що в її салоні ти познайомишся з цікавими людьми. Ти в нього заслужив великої хвали. Ти спіткаєш його в маркізи, він може тобі дати доброї ради, як ти хочеш узятися за перо. Бо я бачу, що тобі судилося бути письменником. Власне, це непогана кар'єра; я б для тебе її не обрав, але ти скоро вб'єшся в колодочки, ми не вічно будемо при тобі, і якщо це твоє покликання, ми не станемо тобі на дорозі.

Ох, аби ж то я спромігся бодай почати писати! Але за яких би обставин я не брався до роботи (леле! це стосувалося й наміру не пити трунків, рано лягати, гартуватися): з розгону, методично, з утіхою, відмовляючись від прогулянки, відкладаючи її, аби потім заслужити її як нагороду, користуючись з того, що я при здоров'ї, або з вимушеного неробства під час хвороби, як би я не брався до роботи, мої зусилля незмінно увінчувала чиста сторінка, непорочно-біла, неминуха, як ота карта, яку ти приречено витягаєш, хоч як би ретельно перед фокусом не перетасовувалася колода. Я був лише знаряддям навичок байдикувати, лягати пізно, не спати вночі, які мусили діяти хай би там що; якщо я їм не опирався, якщо я вдовольнився приводом, підсунутим першого-ліпшого того дня пригодою, щоб можна було сваволити, то я ще легко відбувався, я все-таки на кілька годин засинав удосвіта, почитував, не перевтомлювався, але якщо я кидав їм виклик, якщо силкувався лягати рано, пити тільки воду, працювати, то вони обурювалися, вдавалися до сильних засобів, я почував себе злецько, подвоював дозу трунку, не лягав до ліжка по два дні, не міг навіть читати і потім давав собі слово бути другого разу мудрішим, тобто не таким розсудливим, як жертва, яка дає себе пограбувати з обави, що в разі опору її просто замордують.

Батько тим часом спіткав зо два рази дука Германтського, і нині, потому як почув від маркіза де Норпуа, що дук людина видатна, охочіше вислуховував його. На подвір'ї вони якось завели розмову про маркізу де Вільпарізіс. "Дук мені сказав, що це його тітка; він вимовляє: "Віпарізіс". Він сказав, що вона дуже розумна. Він ще додав, що в неї бюро дотепности", — додав батько, якого цей вислів уразив своєю незрозумілістю; хоча він траплявся йому в мемуарах, але він так і не збагнув, що він усе-таки означає. Мати, яка ходила навшпиньки перед батьком, побачивши, як через це бюро дотепности піднеслася в його очах маркіза де Вільпарізіс, теж почала її шанувати. Хоча чого варта ця маркіза, вона знала давно від бабусі, після розмови з батьком вона змінила свою думку про неї. Бабуся, в той час недужа, була проти того, щоб я візитував маркізу, але потім, утратила до цього будь-яку цікавість. Після нашого переїзду до нового помешкання маркіза де Вільпарізіс кілька разів запрошувала її до себе. Але бабуся відповідала їй, що не виходить із дому. Нас уразила нова і незрозуміла звичка бабусі: не заклеювати власноруч листів, доручивши запечатувати Франсуазі. Що ж до мене, то я

досить невиразно уявляв собі бюро дотепности, тож-бо не дуже здивувався б, якби застав старшу бальбецьку даму при "бюро", що так, власне, і сталося.

Батько, окрім того, прагнув дізнатися, чи багато голосів забезпечить йому послова підтримка при виборах до Академії, куди він кандидував на члена-кореспондента. Сказати по ширості, батько, хоча в маркізовій підтримці нібито й не сумнівався, але й не був цілком певен. Він гадав, що то плітки, коли почув у міністерстві, що маркіз де Норпуа прагне сам уособлювати тут Інститут і що постарається будь-що провалити його, а насправді маркіз мав нині іншого кандидата. А проте, коли Леруа-Больє порадив батькові балотуватися й оцінити шанси, батька прикро вразило, що серед колег, на яких він може розраховувати в цій справі, наш знакомитий економіст маркіза де Норпуа не згадав. Спитати про це колишнього посла навропростець батько не зважився, він мав надію, що я повернуся від маркізи де Вільпарізіс з його голосом у кишені. Тепер від візити до маркізи я не міг відкрутитися. Добре слово маркіза де Норпуа здольне було насправду запевнити батькові дві третини голосів академіків, послова допомога здавалася тим імовірнішою, що де Норпуа мав славу людини доброзичливої, це знали всі, і навіть його вороги визнавали, що він любив чимось прислужитися людям. Та ще й у міністерстві він ні до кого так не примілявся, як до мого батька.

Батько згадав ще про одну зустріч, але ця зустріч спершу здивувала його, а потім страшенно обурила. Він спіткав на вулиці пані Сазру, яка так бідувала, що з парижан одвідувала зрідка лише одну свою щирю подругу. Саме цю пані Сазру батько вважав страшенною занудою, тож мама раз на рік мусила казати йому лагідно й благально: "Друже мій! Треба якось покликати пані Сазру — вона не засидиться!", або навіть: "Послухай, мій друже, я хочу просити тебе про велику послугу, зайди на хвилю до пані Сазри. Ти знаєш, я не люблю тобі набридати, але це було б так грічно з твого боку!" Батько сміявся, трохи гнівався і йшов з візиток). Коротше, хоча батько не жалував пані Сазри, а проте, побачивши її, підійшов до неї з приязним уклоном, але, на його подив, пані Сазра сподобила його кивком, яким з ввічливістю відповідають тому, хто спадлючився або кого засуджено на бані-цію. Батько прийшов додому розсатанілий, ошелешений. Назавтра мати спіткала пані Сазру в знайомих. Пані Сазра не подала їй руки і лише всміхнулася їй блідою та смутною усмішкою, як усміхаються жінці, з якою гралися в дитинстві, але потім розцуралася через те, що вона гуляла, вийшла заміж за каторжника або, ще гірше, за розводника. Тим часом мої батьки завжди ставилися до пані Сазри з глибокою пошаною і нічим не заслужили непошани з її боку. Але (про це моя мати не знала) пані Сазра, чи не єдиний виняток серед комбрейців, була дрейфусарка. Мій батько, Мелінів приятель, був переконаний у провіні Дрейфуса. Угнівившись, він показав на виступці колегам, які просили його підписати вимогу про ревізію процесу. Дізнавшись, що я іншої думки, він не розмовляв зі мною цілий тиждень. Зі своїми поглядами батько не таївся. Хто називав його націоналістом, не помилявся. У нашій родині тільки бабуса повинна була, як здавалося, палати шляхетним сумнівом, бо коли вона чула, що Дрейфус, може, і не винний, то

робила рух, який був тоді нам незрозумілий: скидала голову з таким виглядом, ніби їй перебивали якусь поважну думу. Мати, яка кохала мого батька і вірила в його розум, вагалася і тому мовчала. Нарешті дідусь, який обожнював військо (хоча його довгенько в зрілих літах мучили кошмари, пов'язані зі спогадами про службу в національній гвардії), коли повз наш комбрейський дім проходив полк, побачивши полковника і полковий прапор, скидав капелюха. Всього цього було достатньо, щоб пані Сазра, добре обізнана з чесністю і безкорисливістю мого батька та діда, поставилася до них як до поплічників Кривди. Прощенні злочини особисті, зате не прощення участь у злочині гуртовому. Дізнавшись, що мій батько антидрейфусар, пані Сазра вважала, що їх розділяють материки та віки. Чи ж дивина, що на такій відстані, відстані часовій і просторовій, мій батько не побачив, як йому кивнули, а їй не спало на думку поручкатися з ним і перекинутися словом-другим: важко спілкуватися з двох різних світів.

Ще вибираючись до Парижа, Сен-Лу обіцяв привести мене до маркізи де Вільпарізіс, де, не признаючись у цьому Роберові, я мав надію спіткати дукиню Германтську. Він запропонував мені пообідати з ним і його коханкою в ресторані, а потім провести її на репетицію. Вона мешкала на околиці, і ми мали приїхати до неї рано.

Я запропонував Роберові пообідати в тому ресторані (в житті золотої молоді, яка сіє грішми, ресторан грає таку саму важливу роль, як сувої тканин в арабських казках), де до відкриття баль-бецького сезону мав виконувати обов'язки метрдотеля Еме, як він це сам мені ознаймив. Мені так'часто пахла мандрівочка, — а мандрував я так мало, — то чи не могло мене спокушати зійтися з тим, хто був не лише частиною моїх бальбецьких спогадів, а й утіленим бальбекцем, хто їздив до Бальбека щорічно і кому, якщо змора або наука затримували мене в Парижі, в довгі липневі вечори все так само добре було видно крізь зашклені двері поки що безлюдної просторої їдальні, як заходить і тоне в морі червоне сонце і як нерухомі крила далеких блакитнявих суден робляться схожі в ту пору, коли сонце меркне, на екзотичних нетель у вітрині. Цей метрдотель, намагнічений контактом з могутнім баль-бецьким магнітом, стає магнітом для мене. Я сподівався, що, розмовляючи з ним, я відчую себе бальбекцем, що, залишаючись у Парижі, я все-таки відчую чари мандрів.

Я вийшов з хати вранці, поки Франсуаза бідкалася через те, що лакей-жених не міг учора ввечері одвідати наречену. Франсуаза застала його в сльозах; він мало не дав потиличника швейцарові, але опанував себе, бо дорожив місцем.

Дорогою до Робера, який мав мене чекати у себе перед брамою, я наткнувся на Леграндена, якого ми стратили з очей від комбрейських часів; хоча волосся його побіліло, очі його залишалися молодими і щирими. Він пристанув.

— Га! — гукнув він. — З пана модник та ще й сюртучник! Мою вольну волю навряд чи скувала б ця ліврея. Правда, ви тепер людина світська, візитуєте. А для того, щоб піти помріяти над якоюсь напівзруйнованою усипальною, цілком придадуться моя краватка-метелик і піджак. Ви знаєте, як я ціную вашу високу душу, ось чому мені так

болить, що ви занапастите себе серед бусурманів! Якщо ви зумієте протриматися бодай мить у давучій атмосфері салонів, де я б задихнувся, ви стягнете на своє майбуття осуд, клятву пророка. Я ладен за-присягтись: ви обертаєтеся серед "марнотратників життя", водитеся з кастелянами; це гріх теперішньої буржуазії. Ох, оця вже аристократія! Шкода, що терор не зробив її геть безголовою. Це або всім відомі ледаща, або заплішені дурні. Ну що ж, дитино моя, обіймайтеся з ними, якщо вам це до вподоби! Коли ви рушите на якийсь файвоклок, ваш давній друг буде щасливіший за вас: одним-один, десь у передмісті, він милуватиметься на схід рожевого місяця у фіолетовому небі. Адже, власне, я вже не землянин, я на Землі почуваю себе вигнанцем. Мене утримує тут хіба що всесильний закон тяжіння, а то б полинув я до інших сфер. Я чужопланетянин. Бувайте і не беріть за зле старосвітської широти селяка вівонця, який так і лишився репаним мужиком дунайцем. Аби довести, що я покладаюся на ваш смак, я надішлю вам свій останній роман. Та він вам навряд чи сподобається; він вам здасться не досить занепадницьким, не досить кінцевовічним, для вас це надто щиро, надто чесно; вам давай Берггота, ви самі в цьому призналися, для збоченого піднебіння смакощів потрібна тухлина. У вашому гурті, мабуть, вважають, що я пережиток; я вкладаю душу в те, що пишу, — це моя хиба, нині це вже не в моді, та й потім, народне життя нешеретоване, це не для ваших сно-биків. А все ж згадуйте коли-не-коли слова Христові: "Чини так, і будеш живий". Бувайте, друже!

Зустріч із Леґрандемом не залишила в моїй душі якоїсь урази. Деякі спогади ніби спільні приятелі: вони примирюють; дерев'яний місток, перекинутий серед усіяних жовтнем піль, де бовваніли феодальні руїни, лучив мене і Леґрандена, як два вівонські береги.

У Парижі, хоча весна вже прийшла, дерева на бульварах ледве вбивалися в лист, а коли окружна залізниця перенесла нас із Робером до поблизького села, де мешкала його коханка, ми помілили від захвату, побачивши розквітлі садові дерева, великими білими престолами виставлені за кожним штахетом. Ми ніби потрапили на ті особливі, поетичні, короткі місцеві святки, на які приїздить іздалеку о певній порі, ось тільки це свято влаштувала сама природа. Квіт на вишнях, ліплений один до одного білими піхвами, здалеку, серед інших дерев, безкві-тих і безлистих, здавався цього сонячного, але холодного дня снігом, який деінде розтанув, але поки що лежав у кущах. А височезні груші сповивали кожну хату, кожне скромне подвір'я ще ширшою, рівнішою, сліпучішою біллю, так ніби всі 'будівлі й усі обійстя цього сільця вбралися цього дня до першого причастя.

У цих підпаризьких селах уціліли в їхніх царицах парки XVII і XVIII століть, "забаганки" інтендантів і фавориток. Якийсь садівник захопив один такий парк, розбитий нижче шляху, захопив з тим, щоб посадити тут плодові дерева (а може, просто зберіг малюнок великого столітнього саду). Розсаджений шахівницею, не так густо й далі від шляху, ніж ті, що я бачив раніше, груші тут творили великі, відокремлені низенькими примурками чотирикутники білих квітів, позолочених з кожного боку сонячним промінням по-різному, ото ж усі ці безверхі, просто неба покої

скидалися на палати Палацу Сонця десь на Криті; а ще вони нагадували водойми або клапті моря, відбиті сіткою для якогось рибного промислу чи для розведення устриць, коли ти, залежно від розташування дерев, бачив гру світла на кронах, ніби це був весняний розлив і світло розбризкувало то тут, то там посеред прозінчастого і налитого небесною блакиттю трельяжу біле шумовиння сонячного і пінявого квіту.

Це була старовинна осада зі своєю древньою мерією, засмаглою і золотавою, перед якою замість призових стовпів і короговок стояли три здоровенні груші, вичепурені так гоже в білий атлас, ніби на місцеве світське свято.

Ніколи Робер не говорив мені так розчулено про свою коханку, як під час дороги. В його серце вкорінилася тільки вона одна; військова кар'єра, вищий світ, родина — до всього цього йому було не байдуже, але для нього воно нічого не важило проти найменшого дріб'язку, дотичного до його любовниці. Тільки вона його чарувала куди більше, ніж чарували Германті і всі земні царі. Вагаюся сказати, чи він свідомо вважав її вищою істотою на крузі земнім, але думав він і дбав лише про неї. Ради неї він терпів муки, іноді блаженствував і міг піти на смертовбивство. Для нього справді цікаве, справді захопливе було лише те, що собі зичила і що робила його коханка, наскільки про це можна було здогадатися з її мінливого виразу, на вузькому просторі її личка, під її думним чолом. Сен-Лу, гонористий у всьому, був не від того, щоб підшукати собі блискучу пару, аби тільки утримувати й надалі її і зберегти. Він так високо її цінував, що навряд чи знайшлася б сума, гідна її вартости. Від женіння його утримував практичний інстинкт, відчуття того, що як тільки до неї дійде, що чекати від нього більше нічого, вона одразу покине його або заживе на власну руку, отже, поки вона чекатиме завтра, вона його. Бо Сен-Лу припускав, що вона, може, зовсім його не кохає. Певна річ, уселюдська хвороба, звана коханням, іноді змушувала його, як усіх чоловіків, думати, що вона його кохає. Але досвід підказував йому, що кохання коханням, а живе вона з ним лише через його грошики і що того дня, коли їй не буде чого сподіватися від нього, вона порве з ним, хай і кохаючи його (як думав Сен-Лу, вважаючи її жертвою теорій її приятелів-літераторів).

— Я піднесу їй сьогодні, якщо вона буде мила, — сказав Робер, — подарунок, який її потішить. Гердан із самоцвітів, який вона бачила у Бушрона. Правда, тридцять тисяч франків зараз для мене багатенько. Але життя у мого бідолашного вовчєнятка не таке вже й веселе. Зате якою радістю вона зрадіє! Вона нагадувала мені про це намисто і сказала, що знає когось, хто, може, його їй і подарує. Мені щось не дуже віриться, але про всяк випадок я домовився з Бушроном, нашим родинним постачальником, щоб він відклав кольє для мене. Я радий, що ти з нею познайомишся, бачиш, красунею її не назовеш (я бачив, що Робер думає інакше і що завів цю розмову лише на те, щоб мене дужче вразила її врода), але вона розумна як мало хто; при тобі вона, мабуть, буде маломовна, але я тішуся на саму думку про те, як вона хвалитиме тебе потім; знаєш, вона іноді скаже таке, що потім думаєш і додумуєшся до чогось дуже глибокого, просто пітійне пророкування.

Шлях до її хати йшов серед садків, і я несамохіть пристанув, — таким білим кипнем

кипіли вишні та груші; порожні ще й незаселені вчора, вони, ніби незамешканий маєток, залюднилися нараз і приоздобилися завдяки малим прибульцям, чиї гарні білі суконьки світили крізь штахети у глибині алеї.

— Слухай-но, я бачу, тобі хочеться помилуватися на це все, проїнятися поезією, — сказав Робер. — Зачекай мене тут, моє "золотко мешкає близесенько, я по неї.

Чекаючи, я почав снувати туди-сюди між скромними садочками. Коли я зводив голову, то бачив подекуди у вікнах молодесеньких дівчаток, а під голим небом, поверхом вище, гнучкі і легесенькі, у свіжих лілових сукеньках, молоді кипашки безу висіли на гіллі й колишалися на вітрі, не зважаючи на переходня, який зводив очі на яруси їхньої зелені. Я впізнавав у них фіолетові пелотони, які шикувалися при вході до Сванного парку за низеньким білим бар'єром теплими весняними днями і скидалися на чудовий килим провінційного виробу. Я рушив стежкою, яка вела на лужок. Стругав свіжий і різкий, якийсь комбрейський вітер, а на глеювату, вогкому сільському ґрунті, як бережний, вівоннський ґрунт, стала переді мною у збірانیці цілого грона своїх посестер біла груша, вона похитувалася, усміхнена, і розвішувала на сонці, наче куртину з матеріялізованого й дотикального світла, торгані вітром, виглянсувані й посріблені сонячним промінням квіточки.

Нараз появився у супроводі коханки Сен-Лу, і в цій жінці, яка була для нього вселюбов'ю, всерадістю життя, у цій жінці, чия особа, таємно замкнена в її тілі, як у скинії заповіту, і була предметом, над яким невтомно працювала уява мого приятеля, що розумів усю марноту пізнати його і все допитував у себе: що ж усе-таки там, за покровом її поглядів і тіла, у цій жінці я одразу впізнав "Рахилю, ти від Бога", ту саму, яка кілька років тому — жінки на цім світі як міняють свою долю, то дуже швидко — казала бандурші: "Так ось, завтра ввечері, як я буду потрібна комусь, пошліть по мене".

І як по неї справді "посилали" і вона залишалася в покої сама з цим "кимось", то так добре знала, чого від неї жадають, що, замкнувшись на ключ з обачністю жінки досвідченої, як стій ритуальними рухами починала розбиратися, як роздягаються у лікаря для авскульптації, і зупинялася напівдорозі лише, як "хтось", хто не любив голизни, казав їй, що вона може сорочки не скидати, — так медики, наділені тонким слухом, з боязні застудити хворого, слухають його легені і серце крізь білизну. Ця жінка з усім її життям, з усіма її думками, з усім її минулим, з усіма, кому вона належала, така мені байдужа, що, якби вона розповідала мені про себе, я слухав би її лише для годиться, через верх, ця жінка, за якою Сен-Лу так упадав, так страждав і яку так кохав, вона, на кого я дивився як на механічну іграшку, зрештою стала для нього об'єктом постійних катушів, тією, за кого він наклав би головою. Побачивши ці два розщеплені елементи (бо "Рахилю, ти від Бога" я спіткав у домі розпусти), я зрозумів, що багато жінок, ради яких чоловіки живуть, мучаться, вкорочують собі віку, можуть бути самі собою або для інших тим, чим була для мене Рахиль. Думка, що її життя може викликати болісну цікавість, здавалася мені безглуздою. Я міг би розповісти Ро-берові про її любовне жирування, яке мене зовсім не обходило. Але якого великого жалю воно б йому завдало! І чого б він не дав, аби про нього довідатися, хоча

нічого б не розкопав!

Я розумів, як щедро людська уява може наділити невелику частину людського обличчя, бодай обличчя цієї жінки, якщо уява познайомиться з нею перша; і навпаки, на які жалюгідні ма-теріяльні складники, геть-то безвартісні, знецінені, може розпастися те, що було метою її марень, якщо знайомство відбулося інакше, по-сороміцькому. Я розумів, що та, що мені здавалася не вартою і двадцяти франків (не вартою тому, що вона була для мене лише жінкою, котрій хотілося заробити двадцять франків), може бути вартою понад мільйон, може бути дорожчою за родину, дорожчою за все золото світу, якщо спершу вона постала перед нашою уявою істотою таємничою, незвичайною, невловною, неуявленою. Звісно, і Робер, і я бачили те саме щупле личко. Але прийшли ми до нього різними шляхами, які ніколи не зійдуться, і вроду цієї жінки кожен бачитиме по-своєму. Це личко з його поглядами, усмішками, порухами уст я пізнав зовні як личко будь-якої жінки, готової за двадцять франків годити мені в усьому що мені заманеться. Отож-бо її погляди, усмішки, порухи уст здавалися мені лише знаками якихось спільних виявів, позбавлених чогось індивідуального, а шукати під цими знаками особистосте було мені нецікаво. Але те, що мені пропонувалося на почин, це на все згодне личко, для Робера було кінцевою метою, до якої він поривався через стільки надій, вагань, підозр, снінь! Так, він давав понад мільйон, щоб мати, аби воно не дісталось іншим, те, що мені, як і всім іншим, пропонували за двадцять франків. Чому він не дістав цього за таку ціну, це могло залежати од випадкової хвили, хвили, коли та, що нібито була вже ладна віддатися, випручається, бо вона призначила побачення іншому або ж вона сьогодні не така доступна. Якщо такого штабу жінка має справи до чоловіка вразливої вдачі, то — навіть як вона цього не помічає, а надто ж як помітила — починається страшлива гра. Не в силі зазнати такого розчарування, зректись цієї жінки, чоловік вразливої вдачі вганяє за нею, вона від нього тікає, і ось чому усмішка, на яку він уже не смів сподіватися, коштує йому в тисячу разів дорожче від того, в що б йому влетіла повна облада нею. За таких обставин навіть буває — це як з поєднання наївності уявлень з побоюванням муки виникає шалена хіть учинити з дівки неприступне божество, — що цієї повної облади і навіть першого поцілунку він так і не допнеться, він не зважиться писнути про них, щоб не завдати брехні своїм запевненням, що він любить її платонічно. І які це душевні тортури — померти, так і не звідавши, що таке поцілунок жінки, яку ти кохав над усе. Сен-Лу, до речі, добувся у Рахилі до всіх ласк. Певна річ, якби він знав нині, що їх пропоновано цілому світові за луїдор, то йому б страшенно боліло, а проте він оддав би мільйон, аби вона вщедряла й далі його своєю ласкою, бо все, що він дізнався б, не могло б змусити його — це над людську силу і стається лише проти нашої волі — звернути з дороги, на якій він опинився і звідки кохане личко видно лише крізь його марення. Нерухомість цього щуплого личка, подібно до чвертки паперу, підданого колосальному тискові двох атмосфер, ввижалася мені рівновагою двох нескінченностей, які сходилися на ній, не стикаючися, бо вона їх поділяла. І справді, дивлячись на неї, Робер і я, кожен з нас, бачили різні сторони таємниці.

Я і за людину "Рахиль, ти від Бога" не мав. Зате мене вразили сила людської уяви, омана, яка тільки збільшує муки кохання. Робер бачив, що я схвилюваний. Я перевів погляд на груші й вишні в саду напроти, щоб він подумав, ніби мене зворушила їхня краса. А їхня краса зворушувала мене десь так само, вона теж показувала мені щось таке, що не тільки бачиш очима, а й відчуваєш серцем. Беручи ці дерева в саду за чужоземних богів, чи ж нб ошукувався і я, наче Магдалина, коли в іншому саду, того дня, річниця якого заходила, вона узріла людську постать і "гадала, що то садівник"? Охоронці спогадів про золотий вік, поручителі обітниць, що дійсність не така, як ми її собі уявляємо, що в ній можуть лишати і пишнота поезії, і чудородне сяйво невинности, лишати і бути нагородою, якої ми намагаємося заслужити, великі білі істоти, прегарно похилені над тінню, сприятливою для відпочинку, для риболовлі, для читання, — чи не були вони радше ангелами? Я перекинувся кількома словами з Роберовою коханкою. Ми рушили через село. Хати тут були не-хлюйні. Але коло найубогіших, ніби спалених, як глянути, сірчаним дощем, таємничий подорожник, що зупинився на один день у проклятому місті, — осяйний ангел, — широко розгортав над ним сліпучу опіку крил квітучої непорочности: то була груша. Сен-Лу пройшов зі мною вперед.

— Я волів би побути на пару з тобою, ба навіть мені кортить поснідати з тобою наодинці, словом, посидіти вдвох, поки прийде час піти до тітки. Але сніданок така втіха для моєї бідної голубоньки, і вона, бачиш, така зі мною мила, що я не міг їй відмовити. Зрештою вона тобі сподобається, це художня душа, вся як живе срібло, і з нею приємно снідати в ресторані, вона така славна, така проста, завжди всім задоволена.

Я гадаю все-таки, що саме того ранку, і, либонь, уперше, Робер одвihnувся на мить від жінки, яку він, від милощів до милощів, поволі творив, і нараз побачив на відстані іншу Рахиль, її двійника, але геть одмінену і схожу на звичайнісіньку ростри-буху. Покинувши прегарний сад, ми рушили до паризького поїзда, коли Рахиль — вона йшла трохи попереду, — впізнали й нагукали, гадаючи ніби вона сама, такого самого розбору, як і вони, "курочки": "Гей, Рахиль, їдьмо з нами, Люсьєна і Жермена уже в вагоні, біля нас є вільне місце, мерщій, потім разом гайнемо на скейтинг!" І вони вже збиралися звести її з двома "крамарчуками", своїми кавалерами, які їхали з ними, але, помітивши збентежену міну Рахилі, цікаво звели очі, побачили нас і попрощалися з нею, перепросивши; Рахиль і собі попрощалася з ними, якось знічено, але приязно. Були то дві бідолашні шмонді, у комірах із підробленої видри, і виглядали вони десь так само, як Рахиль, коли Сен-Лу спіткав її вперше. Він їх не знав, не знав, як їх на ім'я, і, пересвідчившись, що вони добрі знайомі його приятельки, подумав, що в її житті, мабуть, був, а то й зберігся досі такий закапелок, про який він і гадки не мав, і що те, інше, життя не те, що нинішнє їхнє спільне життя, що там можна мати жінку за луїдор. Те життя лише прочинилося перед ним, але разом з ним він побачив і зовсім іншу Рахиль, не ту, яку він знав, а Рахиль, подібну до тих двох діптянок, Рахиль за двадцять франків. Ось так Рахиль і роздвоїлась на хвилю для нього: він побачив на певній відстані від його Рахилі Рахиль шкуру, достеменну Рахиль, як виходити з того, що

достеменно Рахиль — радше лярва. А ще йому спало на думку, що з того пекла, в якому він жив, жив із гадкою про неминучий шлюб із багатою та продаж свого імені, що дало б йому змогу відрахувати Рахилі сто тисяч франків на рік, він радо б вирвався і підійшов під ласку своїй коханці, як ці "крамарчуки" підходять під ласку своїм паплюгам за гріш. Але як же це зробити? Вона ж ні в чому не завинила. Якщо він почне на неї скупитися, вона буде не такою знадливою, перестане в розмовах і листах тулити такі слівця, які його так зворушували і які він хвалькувато переказував друзям, підкреслюючи, як це мило з її боку, але замовчуючи те, скільки грошей він сипле на її утримання, навіть те, що він узагалі щось їй підносить, що її фотографії з присвятою або завершальні слова телеграм — це ті самі сто тисяч франків, тільки в урізаному й коштовнішому вигляді. Хоча Сен-Лу і не пробалакався, що платить Рахилі за ті її скупі ніжні вирази, проте не слід спрощувати, а таке спрощення завжди немудро робиться щодо всіх коханців, які процвиндрюють гроші, щодо стількох чоловіків, — що не пробалакався він із самолюбства, з марнославства. Сен-Лу був досить розумний, щоб усвідомлювати, що все, що тішить марнославство, він легко й дурно знайде у світі завдяки своєму славному імені, завдяки своїй красі, і що його взаємини з Рахиллю, навпаки, дещо віддаляють його від світу, б'ють по його гонору. Ні, самолюбне бажання переконати інших, що ти дістаєш задурно очевидні знаки прихилля коханої жінки, — це попросту похідне любови, потреба похизуватися, що та, котру ти так кохаєш, кохає тебе. Рахиль, розійшовшись з потіпахами, які посідали до вагону, підійшла до нас; однак не тільки їхні підробні видри і напу-женість крамарчуків, але й імена Люсьєни та Жермени піднесли образ нової Рахилі. На мить Сен-Лу примарилося життя на площі Пігаль, з худорідними приятелями, з плюгавими любовними пригодами, з нехитрою гульнею в пообіддя у Парижі, де сонце, починаючи від бульвару Кліті, висявало, здавалося, зовсім не так, як тоді, коли він проходжався зі своєю коханкою, бо кохання і супутні йому муки мають, як і хміль, силу міняти в наших очах предмети. У самому Парижі йому мріявся якийсь інший Париж, взаємини з Рахиллю здавалися підгляданням у чуже життя, бо хоча Рахиль, коли була з ним, робилася схожою ледь-ледь на нього, проте з ним вона жила частиною свого справжнього життя, ба навіть частиною найціннішою завдяки шаленим грошам, які він їй давав, частиною, яка будила заздрість її приятельок і яка давала б їй змогу, набивши вже калитку, перебратися на село або дебютувати в якомусь відомому театрі. Роберові кортіло спитати у своєї дівчини, хто такі ці Люсьєнаї Жермена, про що вони говорили б, якби вона присіла до них у купе, як провела б із ними день і чи не завершився б він після скейтинга гулями в таверні "Олімпія", якби з нею не було Робера і мене. На мить околиця цього локалю, яка завжди здавалася йому нудною, пробудила його цікавість, завдала йому болю; побачивши весняне сонце, таке ясне на вулиці Комартен, куди Рахиль, якби не знала Робера, пішла б оце зараз і заробила б луїдор, він зажурився. Але навіщо починати ці розпити, коли він наперед знав, що відповіддю йому буде або просто мовчання, або брехня, або щось дуже прикре для нього, але даремне. Роздвоєння Рахилі тривало довгенько. Кондуктори зачиняли дверцята, ми притьмом

сіли до вагону першого класу, чудові перли Рахилині нагадували Роберів, що це дуже дорога жінка, він почав її пестити, повернув у своє серце і замилювався на неї, увнутрену, як милувався досі завжди, окрім тої короткої миті, коли він побачив її на площі Пігаль, намальовану імпресіоністом, — і потяг рушив.

Виявилося, що вона і справді "художня душа". Вона безугавно товкла мені про книги, про нову штуку, про толстовство і уривала себе, тільки щоб дорікнути Сен-Лу, що той багато п'є вина.

— Аби ти пожив зі мною рік, я поїла б тебе самою водою, і ти почувався б куди краще.

— Гаразд, поїдемо.

— Але ж ти знаєш, що мені треба багато працювати (вона вбила собі в голову, що неодмінно виб'ється в актриси). Зрештою, що скаже твоя родина?

Аж це, звернувшись до мене, вона заходилася шпетити його родину, і її догана здалася мені цілком слушною, та й Сен-Лу, такий норовливий, коли йшлося про шампан, цілковито визнавав, що це так і є. Я вважав, що вино Сен-Лу шкодить, і відчував, що коханка справляє на нього добрий вплив, і вже ладен був порадити йому послати родину до дідька. Сльози наринували на очі молодій жінці, коли я мав необережність заговорити про Дрейфуса.

— Бідолашний мученик! — сказала вона, стримуючи ридання. — Вони його там усмертять.

— Заспокойся, Зезетто, він повернеться, його виправдають, помилку виправлять.

— Доти він помре! Але бодай його діти носитимуть ім'я не-заплямоване. Але як же йому болить, оце мене вбиває! І уявіть-но собі, Роберова мати, жінка побожна, каже, що він повинен сидіти на Чортовому острові, навіть як він невинний. Який жах, чи не так?

— Авжеж, свята правда, вона так каже, — підтвердив Робер. — Моя мати саме такої думки, це саме так, але у неї не таке серце, як у Зезетти.

Насправді на цих сніданках, "таких любих", нічого доброго не було. Бо варто було Сен-Лу вийти зі своєю подругою на люди, як йому вже верзлося, ніби вона заглядається на всіх чоловіків, він одразу ж супився, вона бачила його злий гумор, їй подобалося дражнити його, чи, точніше, вона не хотіла розраджувати його з дурного самолюбства, вражена його тоном; вона вдавала, ніби пускає бісики якомусь чоловікові, та й зрештою іноді це не було порожньою забавою. Досить було якомусь добродієві бути їхнім сусідом у театрі чи в кав'ярні або навіть коли у їхньому візникові було щось привабливе, Робер, якого миттю застерігали ревності, помічав це раніше від Рахилі; і йому вже верзлося, ніби перед ним одна з тих мерзосвітніх істот, котрі задля втіхи, про що він говорив мені у Бальбеку, зводять на лихе і ганьблять жінок; він благав коханку не моргати такому типові і тим самим звертав на нього її увагу. А вряди-годи, відчуваючи, що Роберіві підозри не позбавлені доброго смаку, вона, зрештою, переставала його дражнити, щоб він заспокоївся, посидала його з якимось дорученням, а сама в цей час устигала перебалакати з незнайомцем, ба навіть часто вмовлялася з ним про зустріч, а іноді після цього крутила роман.

Ледве ми ввійшли до ресторану, як Робер, чого я не міг не помітити, спохмурнів. Бо й Сен-Лу одразу примітив (що ми про-очили в Бальбеку): Еме, наділений на відміну від своїх простацьких кумпанів скромним шармом, мав у собі — несамохіть — щось романтичне, що спливає звичайно в якісь літа з пухнастого волосся та грецького носа, чим і відрізнявся від тичби інших служників. Служники, майже наголо вже-таки підтоптані й бридкі як смерть, дуже скидалися на оченашників, облесливих сповідників, а найчастіше на колишніх коміків-штукарів, бо їхні чола у вигляді брили цукру можна побачити хіба що на портретах, повивішуваних у старосвітськи скромних фойє вже занедбаних театриків, — на портретах, де їх увічнено у ролях подавальників або верховних понтифіків, а в ресторанах, завдяки прискіпливому доборові чи завдяки системі спадкової номінації, ці церемоніальні постаті збереглися ніби якась рада авгурів. На жаль, Еме впізнав нас і сам підійшов узяти замовлення, тоді як процесія опереткових жерців рушила до інших столиків. Еме спитав мене про здоров'я бабусі, а я поцікавився, як ся мають його дружина та діти. Моє запитання його розчулило, бо з нього був добрий сім'як. Він справляв вражіння людини розумної, енергійної, але шанобливої. Роберова коханка просто пасла на ньому очі. Але запалі очі кельнера на його нерухомому обличчі, якому невелика низькоокість надавала таємничої глибини, нічого не вказували. У провінційному готелі, де Еме служив багато років до прибуття у Бальбек, голий зарис нині вже дещо пожовклого і змарнілого лиця, яке стільки літ, мов та гравюра з зображення принца Євгенія, маячіло завше на тому самому місці в майже завжди безлюдній їдальні, навряд чи привертав до себе багато цікавих поглядів. Отож — мабуть, через брак знавців — Еме не усвідомлював художньої вираженості свого обличчя, та ще й не захотів би, позбавлений темпераменту, красуватися ним перед людьми. Щонайбільше якась заїжджа парижанка, затримавшись випадково в цьому місті, зводила на нього очі, просила його перед від'їздом подати щось їй у номер і ховала у прозорій, незмінній і глибокій пустці животіння цього вірного чоловіка і провінційного служника секрет капризу без майбутнього і загрози будь-коли впливти. Однак Еме, мабуть, помітив, як пильно їла його очима молода актриса. У кожному разі ця пильність не пройшла повз Роберovu увагу, бо я бачив, як його обличчя шаріє рум'янцем, але не густим — Робер увесь паленів, коли хвилювався — а слабким, нерівним.

— Що, метрдотель здався тобі таким звабливим, Зезетто? — не вельми жалуючи Еме, спитав він коханку. — Можна подумати, що ти наміряєшся його замалювати.

— Починається! Я так і знала!

— Що починається, серденько? Якщо я помиляюся, нехай, беру свої слова назад! Але я маю право застерегти тебе перед цим прихвоснем, адже я його знав ще в Бальбеку (інакше чхати мені на нього): пройдисвіт яких мало.

Здавалося, Рахиль послуhalася Робера, вона заговорила зі мною про письменство* і він теж підтримав нашу розмову. З нею мені нудно не було, бо вона добре знала твори, які я любив, і думки наші часто збігалися; але я чув від маркизи де Вільпарізіс про її бездарність і тому ставив невисоко її культуру. Вона тонко говорила про всяку всячину,

була чарівна, і якщо мене щось дратувало в ній, то це зловживання жаргоном літературних гуртків і ательє художників. Вона тулила його до речі і не до речі: звикнувши, приміром, говорити про картину (звичайно, імпресіоністську) або про оперу (звичайно, вагнеріанську): "О, це незлецько!" — вона якось сказала молодикові, який поцілував її в вухо і, потішений тим, що вона нібито здригнулася, розігрував із себе скромника: "Ага, як відчуття, це по-моєму, незлецько!" Але особливо мене дивувало, що вона при Роберові уживає його улюблених виразів (зрештою, може, він запозичив їх у літераторів, з якими вона його ж таки і звела), а Робер тих самих виразів при ній так, наче без них не обійтися, і не відчуваючій, яка убога така оригінальність напрокат.

Під час трапези у неї ніби все падало з рук, і мимоволі виникала думка, що вона так само і на сцені, граючи комедію, рухатиметься незграбно. В чому вона була вмілою, то це в милощах, а все через зворушливе жіноче передчуття у своїй велелюбності зразу вгадувати, як дати найбільшу втіху тому тілові, такому відмінному від їхнього власного тіла.

Участь у розмові я перестав брати тоді, коли заговорили про театр, бо Рахиль стала у своїх судженнях ядучо ущипливою. Щоправда, вона поблажливо захищала Берму від Роберових нападок, а це знак, що вона не милувала її при ньому: "Ба ні, це жінка незвичайна. Звісно, те, що вона робить, нас не хвилює, ми шукаємо зовсім іншого, але не забувайте при цьому, коли вона з'явилася, ми їй завдячуємо дуже багато. Віддавала вона себе всю, повірте! А потім, вона така мила, у неї таке добре серце, вона, природно, в тому не кохається, що цікавить нас, але раніше вона чарувала своєю гожою вродою і високою інтелігентністю. (Рухи пальців супроводжують естетичні оцінки по-різному. Якщо йдеться про малярство, то, аби показати, що картина намальована чудово, широкими мазками, досить виставити палюх. А "висока інтелігентність" вимогливіша. Треба, щоб ви двома пальцями чи, радше, двома нігтями ніби стріпували порошок.) Але поминаючи Берму, Роберова коханка говорила про найславетніших артистів ущипливо або з-пишна, і це мене обурювало, бо я вважав — зрештою помилково — що вона до них не доростає. Вона добре бачила, що я вважаю її ніякою і ставлюся з пієтетом до тих, ким вона гордує. Але вона не ображалася, бо в її великому, ще не визнаному таланті, хоч би який він був самовпевнений, жила якась самозневага, а ми вимагаємо віддавати належне не нашим закопаним дарам, а здобутому становищу. (За годину в театрі я пересвідчився, що Роберова коханка вельми шаноблива з тими артистами, яких так коренила.) Ось чому, хоча моя мовчанка була така вимовна, вона наполягала на тому, щоб ми разом пообідали, запевняючи, що ні з ким не було ще так цікаво, як зі мною. До театру ми збиралися піти після сніданку, а нам здавалося, що ми уже в фойє, оздобленому портретами старої акторської гвардії, — таку разючу схожість у подобі мали метрдотелі з цілою вже минулою генерацією видатних акторів Пале-Рояля; а ще вони скидалися на академіків; один із них, стоячи перед буфетом, роздивлявся груші з байдужою цікавістю пана де Жюсьє, тоді як інші, поряд із ним, оглядали залу тим цікавий і холодним поглядом, яким уже прибулі члени Інституту озирають публіку, гомонячи між собою так, що вона їх не чує. Завсідники знали в

обличчя їх геть усіх. А проте сьогодні вони тикали пальцем у новачка з поламаним носом і бридливою губою, який мав щось від без-скоромника і приступав до своїх обов'язків уперше, і кожен позирав на нового обранця. Але небавом, може, на те, щоб сплавити Робера і залишитися на самоті з Еме, Рахиль почала очима прями на молодого біржевіка, який трапезував із другом при сусідньому столику.

— Зезетто! Я прошу тебе не дивитися так на цього молодика, — промовив Сен-Лу, на чиєму виду поодинокі цяти рум'янцю згустилися кривавою хмарою, яка наповзала і тьмила спотворені риси мого приятеля. — Якщо хочеш виставити нас на стидовище, то я пересяду за інший столик, а потім зачекаю на тебе в театрі.

Аж це Еме сказано, що якийсь пан жде його в екіпажі і просить вийти до нього. Сен-Лу завжди потерпав і тремтів, як би хтось не передав Рахилі любовної цидулки, і зараз він кинувся до вікна: у повозі, схрестивши руки в переполаса-білих рукавичках, з квіткою у бутоньєрці, сидів пан де Шарлюс.

— Бачиш, — озвався він до мене стиха, — родичі вистежують мене і тут. Будь ласка, бо мені не з руки, а ти добре знаєш метрдотеля, він нас, звичайно, зрадить, — попроси його не виходити. Хай вийде будь-який гарсон, який не знає мене. Якщо кельнер скаже вуйкові, що він мене не знає, то вуйко не зайде до ресторану, він терпіти не може таких закладів, — кого-кого, а його я знаю як облупленого. Як це все-таки паскудно: старий бабій, досі бігає за спідницями, а мене наставляє на добру путь і шпигує!

Еме, діставши вказівки від мене, послав котрогось свого помічника передати, що Еме відлучився, а як його спитають про маркіза де Сен-Лу, хай скаже, що він його не знає. Проте Робе-рова коханка, яка не чула, про що ми перемовлялися, і гадала, що йдеться про молодика, в жируванні з яким дорікав їй Сен-Лу, мов чемериці наїлася:

— Отакої! Тепер цей молодик! Дякую, що попередив. Гарно ж снідається в такій атмосфері! Ви йому не вірте, він чимось роздратований, — додала вона, звертаючись до мене, — а зрештою він убив собі в голову, що ревності — це шик, бо ці вельможі звикли паношитися.

І вона заходила руками й ногами показувати, яка вона знервована.

— Але ж мені це досада, Зезетто! Ти ж сміх із нас робиш перед цим добродієм, він подумає, що ти з ним заграєш, а він же страшний як смертний гріх.

— А мені він до вподоби, по-перше, у нього гарні очі, до того ж, як він дивиться на жінку, зразу відчувається, що він уміє кохати.

— Помовч принаймні, поки я не пішов. Ти просто сказала! — гукнув Робер. — Гарсоне, мої речі!

Я не знав, піти мені чи зостатися.

— Ні, мені хочеться побути самому, — сказав він мені таким самим тоном, яким допіро говорив із коханкою, ніби він теж був на мене сердитий. Гнів його можна було порівняти з мотивом, на який в опері співають кілька реплік, геть-то різних значенням і характером, але злитих єдиним чуттям. Коли Робер пішов, його подруга поклікала Еме й заходила розпитувати його. Потім звернулася до мене й поцікавилася, якої я про нього думки.

— Він має якийсь химерний вираз, еге ж? Розумієте, мені хотілося б вивідати, про що він думає, хотілося б мати його до своїх послуг, узяти його з собою в подорож. Але не більше. Кохатися з кожним, хто тобі до мислі, це була б утіха невелика. Робер даремно іритується. Просто я люблю гнати химери. Робер-рові нема чого посипати голову попелом. — Вона все ще дивилася на Еме. — О, ви тільки гляньте в його чорні очі, хотіла б я знати, що там у них на дні.

Незабаром прийшли сказати, що Сен-Лу просить її до окремого кабінету, куди він через інший вихід, не проходячи через усю ресторанну залу, пішов дослідувати. Я залишився сам, але потім Робер прислав по мене. Його любка лежала на софі, сміючись під його поцілунками та пестощами. Вони пили шампан. "Ух, який ви!" — казала вона, підхопивши десь цей вираз, що здавався їй останнім словом ніжності й дотепності. Їв я небагато, почувався зле і, незалежно від Легранденової філіпіки, висловленої мені, шкодував, що починаю в окремому кабінеті, а закінчу за лаштунками це перше весняне пообіддя. Рахиль зиркнула на годинник, боячи-ся спізнитись, потім налила мені шампану, почастувала мене єгипетською цигаркою і відколола для мене троянду зі свого корсажа. Тоді я сказав собі: цей день немарний, години, проведені з цією молодою жінкою, для мене години не згаяні: адже завдяки їй я мав такі дорогі скарби: рожу, духовиту цигарку, келих шампанського. Усе це я казав собі, бо мені здавалося, що, надаючи цим годинам нудьги естетичного присмаку, я їх виправдую, підношу. А я мав би подумати, що сама потреба шукати потіхи переконливо показує, що нічого естетичного я в цій скукоті не бачив. А от Робер і його коханка наче навіть і не пам'ятали, що вони оце посварилися і що я був свідок їхньої сварки. Вони до неї не верталися, не прагнули пояснити ні сварки, ні такого крутого зламу в їхніх взаєминах. Випитий з ними шампан ударив мені в голову, як у Рівбелі, а втім, не зовсім так. Не тільки кожен рід сп'яніння, від сп'яніння сонцем чи мандрівкою і до сп'яніння зморюю чи вином, але й кожен ступінь сп'яніння (який вимагає особливої "позначки", як оті, що показують морську хлань) розкриває в нас на тій глибині, де ми перебуваємо, людину неповторну. Кабінет Сен-Лу був маленький, але єдина його прикраса — дзеркало — стояла так, що в ній відбивалося ще тридцять її близнюків, тікаючи кудись геть у далечінь, а електрична лампочка над дзеркалом вечорами, коли її запалювали, в супроводі походу тридцяти її одбивків, мала навіювати навіть на самотнього пияка вражіння, що простір довкола нього множитья вкупі з роїнням збуджених у ньому вином відчуттів і що, запроторений до цього ванькирчика, він панує над чимось набагато роз-леглішим у своїй безконечній іскрявій кривій, розімчаний ще далі, ніж алея паризького Ботанічного саду. Отож, будиши зараз цим п'яндиголовою, я нараз узрів його у дзеркалі: на мене вирячилася незнайома мацапура. Рай сп'яніння подужав огиду, я всміхнувся йому весело й хвацько, а він усміхнувся мені. Я був ув ефемерному й могутньому полоні хвилини, коли всі відчуття надзвичайно загострюються, і вже хтозна-що мене журило, мабуть, думка, що оте моє капосне "я" доживає свій останній день і що мені поки віку вже не здібати цього незнайомця.

Робера злостило лише те, що я не хотів метати перли перед його коханкою.

— А ось той добродій, якого ти зустрів уранці і який підколює снобізму до астрономії, розкажи їй про нього, а то я забув. — І він зиркав на неї з-під ока.

— Але ж, любцю, про нього нема чого більше розповідати, окрім того, що ти вже розповів!

— Та й зануда ти! Ну тоді розкажи про Франсуазу на Єлисейських Полях, її це так насмішить.

— Так, так! Боббі мені так багато розповідав про Франсуазу! — І, беручи Робера за бороду й обертаючи його до світла, вона повторила через убогість словесного запасу: — Ух, який ви!

Відтоді як актори перестали бути для мене єдиними охоронцями в дикції і в грі якоїсь художньої правди, вони зацікавили мене вже самі собою; я химерував, що переді мною герої старого комічного роману, і мене цікавила поява нової особи, молодого панича, цікавило те, як інженю неухважно слухає освідчення першого коханця, а він, співаючи-розлягаючись, нишком пожирав очима старшу даму в поближкій ложі, що чарувала його своїми пишними перлами; таким чином, особливо завдяки Роберовим розповідям про приватне життя артистів, я бачив, як іде інша п'єса, німа і виразна, під п'єсою мовленою, п'єсою кволенькою, але все-таки для мене цікавою, бо я відчував, як вруняться і розквітають на одну годину в світлі рампи у душі актора слова ролі, породжені нашмарованим на його лице олівцем та рум'янами іншим лицем. Ці знайомі й живі особи — дійовці теж знадливої п'єси — яких ми любимо, якими захоплюємося, яким співчуваємо і яких, коли йдемо з театру, нам хочеться побачити знов, але які вже розщепилися на акторів, позбавлених того становища, яке вони посідали в п'єсі, на текст, який уже не показує акторського лиця, на кольорову пудру, струшувану носовичком, словом, які через розпад, що починається після вистави, знову обертаються в елементи, нічим не зв'язані з ними; ці особи змушують, подібно до розпаду коханої істоти, сумніватися в реальності нашого "я" і замислюватися над смертю.

Один номер програми дуже мене прикро вразив. Молода жінка, предмет ненависти Рахилі та кількох її приятельок, мала дебютувати виконанням старовинних романсів; на цей дебют вона покладала всі свої надії і надії її родичів. Вона мала кумедно гладку пані-стару, голос гарний, але маленький, від хвилювання голос її сів і розминався з її потужною мускулатурою. Рахиль порозсаджувала в залі немало своїх приятелів та приятельок, давши їм завдання пантеличити сарказмами дебютантку, відому своєю неспіливістю, збити її з плигу так, щоб вона зазнала цілковитого фіаско, і директор не підписав з нею ангажементу. Після перших же нот, узятих нещасною дебютанткою, підплачені слухачі зі сміхом повернулися до неї плечима, жінки, які змови-лися з ними, сміялися гучно, кожна сопілкова нота викликала новий вибух удаваного реготу, і в повітрі вже висів бешкет. Небога, яка з образи пітніла під гримом, спробувала опанувати себе, потім кинула на публіку розпачливий і обурений погляд, але сикання тільки подвоїлось. Інстинкт наслідування, хіть показати свою дотепність і хвацькість захопили молодих актрис, яких ніхто не напучував, і зараз вони моргали до змовників,

як підморгують злосливі спільники, корчилися зо сміху, пирхали так, що по закінченні другого романсу, хоча в програмі значилося ще п'ять, режисер звелів опустити завісу. Я силкувався не думати про цю пригоду, так само як колись силкувався не думати, як болить моїй бабусі, коли вуйко, аби її подразнити, частував дідуса коньяком, — людська злоба завжди була для мене геть-то болісна. А проте, подібно до того, як співчуття, може, не завше до пари тортурам страстотерпця, бо за своїми зусиллями перемогти страждання він не відчуває його так гостро, як нам здається в уяві, так само злість у душі злої людини, мабуть, вільна від жорстокости в чистому вигляді, від жорстокости садистичної, такої нестерпної для нас. Ненависть надихає злу людину, гнів дає їй люті і завзяття, але якісь безрадісні; втішають вони тільки садиста; злий думає, що дошкуляє злому. Рахиль, звичайно, думала, що актриса, яку вона цькувала, кебети не має і що, освиставши її, довівши публіці, яка співачка кумедна, Рахиль боронила добрий смак і добре провчила лиху товаришку. Хай би там як, а я волів промовчати про цю пригоду: я не мав ні одваги, ні сили запобігти цьому бешкету, а сказати добре слово про жертву, тим самим прирівнюючи до садизму почуття, що запалювали катів дебютантки, було б для мене дуже важко.

Але початок цієї вистави зацікавив мене і з іншого боку. Він дещо пояснив мені природу помилки, якої допускався Сен-Лу щодо Рахилі і яка створила провалля між образами його коханки в Роберовому та моєму уявленнях, коли ми бачили її вранці під квітучими грушами. Рахиль грала в маленькій п'єсці трохи не роллю статистки. Але зараз це була інша жінка. Вона мала одне з тих облич, які відстань вимальовує чітко і які зблизька розсипаються порошокнею. І не конче відстань між залом та сценою: весь світ у цьому значенні хіба величезний театр. Перебуваючи біля неї, ти бачив туманність, чумацький шлях веснянок, прищиків, та й уже. На певній відлеглості все зникало, а над запалими, поморхлими щоками виловлювався півмісяцем такий поправний, такий тонкий ніс, що хотілося звернути на себе увагу Рахилі, дивитися на неї і милуватися, утримувати її силоміць, якщо інакше не можна було бачити її поблизу! Я мовлю не про те, що відчував я, а про те, що відчував Сен-Лу, коли вперше побачив її гру. Ось тоді він і задумався над тим, як наблизити її до себе, як із нею познайомитися, йому відкрилося чародійне царство, те, де жила вона, звідки спливали до нього розкішні промені, але куди він доступу не мав. Кілька років тому він вийшов із провінційного театру з думкою про те, що писати їй було б глупством, що вона все одно не відповість, ладний пожертвувати своїм майном і своїм іменем ради істоти, яка посіла в його душі особливий світ, нагінний над знайомим йому побутом, світ, оздоблений жагою і мрією, аж це перед його очима вилетів з артистичного під'їзду театру веселий, гоже вбраний рій артисток, які грали в сьогоднішній виставі. Їх дожидали знайомі молодики. Число лю-дей-пішаків не таке велике, як число комбінацій, які можуть з них утворитися, і ось до якоїсь там зали, де у нас немає жодної знайомої жінки, несподівано вступає та, з ким ми не сподівалися колись побачитися, і появляється так доречно, що ця випадковість здається нам провидницькою, хоча натомість, певна річ, могла б виникнути інша випадковість, якби ми були не в цьому, а в іншому місці, де б у

нас з'явилися інші жадання і де б ми здибалися з іншою давньою знайомою, здольною нам допомогти. Золоті ворота світу марень зачинилися за Рахиллю, перш ніж Сен-Лу побачив, що вона виходить із театру, тому ластовиння і прищики нічого не важили. Проте вони його разили, тим паче, що він був тепер не один і не мав уже тієї моці уяви, що в театрі. Але молода актриса, хоча він уже її не бачив, і далі верховодила ним, — так небесні світила поводитимуть нами силою свого тяжіння навіть тоді, коли невидимі нашим очам. Ось чому, слухаючись жадання, пробудженого в Роберів актрисою з тонкими рисами, уже призабутими, Робер напосів на свого давнього приятеля, який навинувся під руку, і звелів рекомендувати його жінці без рис, проте з ластовинням (скоро то була та сама), давши собі слово з'ясувати згодом, хто ж вона насправді: та чи не та. Рахиль так квапилася, що навіть не озвалася цим разом до Робера, і лише через кілька днів він зумів її відірвати від її товариства і провести, нарешті, додому. Він уже кохав її. Потреба мрії, прагнення бути ущасливленим від тієї, про кого ти мріяв, такі сильні, що треба небагато часу, аби звирити всі свої надії на щастя жінці, котра кілька днів тому була для нього щойно несподіваним, незнаним, байдужим видом на театральному кону.

Коли куртина впала, ми пройшли на сцену, і я, сторопів на підмостках, загомів одразу з Робером; я не знав, як триматися на новому для мене місці, а що моє поведіння цілком диктувалося б моєю розмовою і можна було б подумати, що, захоплений нею, я такий неуважний, що весь мій вираз, цілком природно, не відповідає місцю, де я опинився, оскільки, поглинутий тим, що я кажу, я й справді майже не усвідомлював, де я, то щоб тільки не мовчати, я вхопився за першу-ліпшу тему.

— Знаєш, — сказав я Роберів, — в день від'їзду я заходив до тебе попрощатися; ми так і не встигли досі з тобою про це побалакати. Я тобі вклонився на вулиці.

— Ох, і не згаду! — гукнув Сен-Лу. — Я так розжались! Ми спіткалися біля самих касарень, але я не міг зупинитися, бо я вже й так дуже спізнювався. Мені це все було дуже прикро, повір!

Отже, він мене впізнав-таки! Перед очу мені все ще стояло, як зовсім байдуже він салютує мені, нічим не виявляючи, що мене впізнав, не помахавши, аби показати, що шкодує, що не може зупинитися. Мабуть, це його тодішнє прикидання — ніби він мене не впізнав — усе для нього спрощувало. Ось тільки мене вразило, з якою хуткістю він на це зважився, не зрадивши жодним жестом, що мене впізнав. Я зауважив ще в Бальбеку, що личко він мав якесь наївно-щире, крізь його прозору шкіру видно було раптовий приплив емоцій, а Роберове тіло було напрочуд вимуштруване вихованням для створення певного роду облуди, потрібної для годиться, і, як чудовий актор, він міг і в полку, і в салоні грати наперемін найрозмаїтіші ролі. В одній із цих ролей він кохав мене всім серцем, був мені майже за брата; він був мені за брата і знов став за брата, але на мить став іншою, незнайомою мені людиною, яка, тримаючи віжки, з моноклем ув оці, без погляду і без усмішки піднесла руку до кепі, щоб відсалютувати призвоїто мені по-військовому!

Я снував між декораціями. Позбавлені зблизька всього, що їм падає відстань і

освітлення, всього, чого домагався при виготовленні їх великий маляр, вони видавалися якісь убогі, і Рахиль теж, як побачив я, коли підійшов до неї, не уникла цієї руїнистської сили. Крила її урочого носика залишилися десь там, між залогом і сценою, так само як пластика декорацій. То була не вона, я впізнав її лише з очей, особу її засвідчували саме вони. Обриси і блиск цієї молодесенької зірки, ще недавно такої осяйної, зникли. Натомість, наче ми довгенько дивилися на місяць, і він перестав нам здаватися рожевим і золотавим, на цьому недавно такому гладенькому личкові я розрізняв лише протуберанці, плями, вибої. Попри те, що поблизу не лише жіноче личко, а й розмальовані полотна розминалися з первісним враженням, я все-таки був щасливий, що я на сцені, пробираюся між декораціями, у цій обстановці, яка колись із любови до природи здалася б мені нудною і штучною, але яка мене потім усе ж полонила, коли я наткнувся на опис її в Гетеовому "Вільгельмові Майстері". Я не міг вийти з дива, побачивши, як серед журналістів, світських людей та приятелів актрис, які віталися, гомоніли, курили, ніби в якійсь віллі, молодик у чорному оксамитовому точку, у спідничці барви гортензії, нарум'янений, наче жива сторінка з альбому Ватто, усміхнений, задивлений кудись у небеса, легко підскакував, гожа сукаючи руками, і здавався істотою такою чужеплеменною цим добропристойним сюртучникам і рединготникам, між якими він, як шаленець, носився зі своєю екстатичною мрією, такою одрубною від їхніх життєвих клопотів, такою окремішною від звичаїв їхньої цивілізації, такою відірваною від законів природи, що коли ви стежили очима за арабесками, які так вільно викреслювали серед декорацій його крилаті, примхливі, заgrimовані циби, то на вас віяло такою самою благодатною прохолодою, як від споглядання метелика, заблудного в юрбі. Аж це Сен-Лу привиділося, що його коханка замилювалася на танцівника, який востаннє повторював фігуру танцю, передбаченого в дивертисменті, і Роберова твар потьмарилася.

— Ти могла б дивитися в другий бік, — кинув він їй понуро. — Знаєш, ці пустопляси не варті линви, на яку добре б їх підняти, щоб вони скрутили собі в'язи; і вони потім будуть хвалитися, що ти звернула на них особливу увагу. Зрештою, хіба ти не чуєш, що тебе волають до вбиральні одягатися. Ти ще, чого доброго, й спізнишся.

Троє добродіїв — троє журналістів — побачивши розсатанілу міну Сен-Лу, зацікавилися і підступили послухати, в чому річ. На тому боці сцени ставили декорації, і нас було приперто до журналістів.

— Ба, я ж його знаю, це мій друг! — вигукнула Роберова любка, дивлячись на танцюру. — Який він ставний! Подивіться-но на його рученьки — вони теж танцюють, як і весь він!

Танцюриста обернув голову, і людська його особистість прозирнула з-під сильфа, якого він втілював: рівні і сірі драглі його очей здригнулися і заблиснули між цупкими і підмальованими віями, а усмішка розтягла рота на нашмарованому лиці. Потім, аби потішити молоду жінку, немов співачка, котра з гречности мугикає арію, що нас так захопила, він заходився так само сукати руками, пародіюючи самого себе з тонкістю пересмішника і веселістю дитини.

— Ох, як гарно! Він передражнює самого себе! — вигукнула Рахиль, ляпаючи в долоні.

— Серденько, я тебе благаю, — озвався Сен-Лу жалібним голосом, — не роби вистави, ти мене без ножа ріжеш. Присягаюся, якщо ти скажеш бодай слово, я не проведу тебе до твоєї вбиральні і піду собі. Не зли мене. Не дихай сигарним димом, тільки нашкодиш собі, — додав він, звертаючись до мене з тією турботливістю, яку виявляв до мене ще в Бальбеку.

— Ох, яке це буде щастя, як ти підеш геть!

— Але знай: я вже не вернуся!

— Не смію надіятися.

— Слухай, ти пам'ятаєш, я пообіцяв тобі кольє, якщо ти шануватимешся. Але скоро ти так до мене ставишся...

— А я нічого іншого від тебе і не чекала. Якщо ти пообіцяв, то-мені треба зятимити, що свого слова не дотримаєш. Ти брязкаєш мені над вухом своїм золотом, але я не така корислива, як ти. Ось де в мене твоє намисто. Інший мені його піднесе.

— Ніхто тобі його не піднесе, бо я залишив його за собою у Бушрона і взяв з нього слово, що він продасть його тільки мені.

— Овва! Так ти пішов на шантаж, ти все спланував. Типовий потомок Марсантів. Mater Semita, поріддя дається взнаки, — вела далі Рахиль, учепившись за етимологію; побудовану на грубій помилці, бо semita означає "стежка", а не "семітка", але яку пускали в хід націоналісти, говорячи про дрейфусарство Сен-Лу, запозичене, зрештою, в актриси. Принаймні не їй випадало називати жидівкою пані де Марсант, у якої салонні етнографи не зуміли виявити нічого жидівського, окрім покровенства з Леві-Мірпуа. — Але ще не все пропало, будь певен. Слово, дане за таких умов, нічого не варте. Ти нападлючив мені. Бушрон узнає, що йому дадуть за кольє удвічі більше. Ти про мене ще почувеш, будь певен.

Сен-Лу мав стокрот рацію. Але обставини завжди бувають такі заплутані, що той, хто має стокрот рацію, може не мати її раз. І я несамохіть пригадав неприємну і водночас цілком невинну ще бальбецьку репліку Роберу: "Так я тримаю її в руках".

— Щодо кольє, ти не так мене зрозуміла. Твердої обіцянки я тобі не давав. Тепер ти робиш усе, щоб ми порвали, от я, природно, тобі його й не подарую. Не розумію, де ти бачиш підлоту і в чому моя корисливість. І зроду я не брязкав своїм золотом, я завше казав, що я нестаток, без шеляга в кишені. Не туди б'єш, ясочко. Звідки ти взяла, що я грошолоб? Кому, як не тобі, знати, що я однолюб, ось я хто.

— Балакай! — сказала Рахиль ущипливо, відмахуючись рукою. І обертаючись до танцюри: — Ох, як він сукає руками! Я жінка, а так би не зуміла. — Рахиль показала йому очима на спотворене

Роберове обличчя. — Диви, він мучиться! — шепнула вона в нападі садистської жорстокості, яка все-таки никла перед її щирим прихиллям до Сен-Лу.

— Слухай, востаннє, присягаю: хоч би ти дерлася на стінку, скільки б не перепрошувала, я не вернуся, терпець мені урвався. Назад нема вороття, як би ти не

шкодувала, але буде пізно.

Може, він був щирий; біль розлуки з коханкою, може, йому здавався не такий жорстокий, як така вічна звада.

— А ти, хлопче, — додав Робер, звертаючись до мене, — не стій тут, я тобі вже казав: ти кашлятимеш.

Я показав на декорацію, яка перепиняла мені путь. Сен-Лу торкнувся капелюха і сказав журналістові:

— Ласкавий добродію! Ви б не курили. Дим шкодить моєму приятелеві!

Не чекаючи на Робера, його коханка рушила до своєї вбиральні й обернулася.

— Ці рученьки і з жінками такі вмілі? — спитала з глибини сцени вона у танцюристи награно мелодійно й невинно, як говорять інженю. — Та ти й сам як жінка; гадаю, ви зійшлися б завиграшки з моєю однією приятелькою.

— Наскільки я знаю, тут палити не заборонено, а хворі хай сидять удома, — огризнувся журналіст.

Танцюра таємничо всміхнувся до артистки.

— Мовчи! Я дурію за тобою! — гукнула вона йому. — Нам не дадуть попуску!

— Дозвольте сказати, ласкавий добродію, що ви не дуже гречні, — озвався Сен-Лу до журналіста так само ввічливо і лагідно, з міною людини, налаштованої показати, що інцидент вичерпаний.

Аж це я узрів, як Сен-Лу змахує рукою, ніби дає знак комусь, кого мені не видно, або ніби він диригент, і справді: без усякого переходу, — так за одним змахом смичка в симфонії чи в балеті граційне анданте змінюється навальними ритмами, — по гречних словах, які Робер оце вимовив, його рука відважила по щоці журналіста лункого ляща.

Тепер, коли помірковані розмови дипломатів і погідні миро-дайні мистецтва змінилися сліпим вибухом війни, обміном ударів, я не вельми здивувався б, побачивши супротивників, які купаються у власній крові. Але до мене не доходило (подібно до тих, хто вважає, ніби територіальні претензії між двома державами ще не привід для війни, так само як інші вважають, що не можна померти від розширення печінки), чому Сен-Лу слова, вимовлені гречно, завершив жестом, який аж ніяк не впливав із його слів, якого вони не заповідали, помахом руки, що порушував не лише людські права, а й причиновий зв'язок, жестом, породженим стихійним виявом гніву, виниклим *ex piñio*¹. На щастя, поблідлий і зігнутий від моці удару журналіст так розгубився, що не дав здачі. Один з його приятелів одразу одвернувся до лаштунків і вдав, ніби щось розглядає, хоча там нікого не було, другому ніби запорошило око, і він, скорчивши гримасу, тер собі повіку, а третій кинувся навтьоки з криком:

— Ой лишенько, зараз піднімається завіса, наші місця захоплять.

Я хотів побалакати з Сен-Лу, але він був такий переповнений ненавистю до танцюри, що вона підступала до його зіньок; ніби яка снасть, вона напинала йому щоки, і його внутрішнє збурення передавалося цілковитим зовнішнім безрухом; він так скам'янів, що в усьому тілі не залишилося жодної "шпарини", яка дала б йому змогу почути моє слово і відповісти. Друзі журналіста, переконавшись, що все гаразд,

вернулися до нього, не без побоювань. їм було соромно, що вони покинули його, і вони навперебій доводили йому, що нічого не помітили. Один виправдувався порошинкою, другий — фальшивою тривогою з завісою, третій — дивовижною подібністю до його брата зустрінутого чоловіка. Вони навіть мали на нього пересердя, що його не обходили їхні клопоти.

— Як? Тебе це не вразило? Тобі що, повилазило?

— Ех ви, всі ви страхопуди! — бурчав журналіст, що з'їв ляпаса.

Цілком у дусі з вигаданими легендами, щоб бути послідовними, вони мали б прикидатися, ніби не розуміють, про що йдеться, однак же сказали те, що завжди говорять у таких випадках: "Не лізь у пузир! Чого тобі так перейматися? Ну, чистий порох!"

Я зрозумів того ранку, біля розквітлих груш, ту оману, на якій трималося Роберове кохання до "Рахилю, ти від Бога", нині я так само неминуче переконався в істинності гризот, пов'язаних із цим коханням. Помалу біль, який він відчував цілу годину, хоча і не вщух, але загнався всередину, зникнув у ньому, і в Роберо-вих очах утворилася вільна, здатлива зона. Ми вийшли з театру і рушили пройтися. Я спинився на розі бульвару Габріель, із-за якого часто колись виходила Жільберта. Я спробував воскресити в собі вражіння далекої минувшини, а потім "гімнастичним" кроком кинувся наздоганяти Робера, аж це помітив, що якийсь убого вбраний йогомосць розмовляє з ним, стоячи до нього досить близько. Я подумав, що це хтось із Роберових товаришів; та ось вони ніби підступили ще ближче одне до одного; нараз, наче на небі появилися нові світила, якісь яйцюваті тіла з запаморочливою хуткістю почали прибирати перед Робером усіляких позицій, утворюючи якесь рухоме сузір'я. Здавалося, їх викинуто з пращі числом не менше семи. Проте то були лишень два Роберові п'ястуки, помножені прудкістю переміщення в цьому ідеальному, як подивитися, декоративному ансамблі. Словом, увесь цей феєрверк був перебоєм, учиненим Сен-Лу, перебоєм, чий войовничий і аж ніяк не естетичний характер відкрився мені тому, як я окинув поглядом блаженко убраного йогомосця, який водночас утратив весь свій гонор, вставну щелепу і багато крові. Особам, які підійшли до нього, він дав якісь брехливі пояснення, обернув голову і, побачивши, що Сен-Лу рішучою ходою прямує до мене, дивився йому вслід із міною враженою і прибитою, але аж ніяк не гнівною. Зате був розгніваний Сен-Лу, хоча той ні разу його не вдарив, і, коли він підійшов до мене, очі його ще світили люттю. Ця пригода не мала (як я спершу гадав) ніякої дотичности до мордосвята в театрі. Хтивий байда, побачивши такого красеня в мундирі, як Сен-Лу, почав до нього в'язнути. Мій приятель ніяк не міг оговтатися від безчільности цієї "ледачі", яка навіть не чекала покрову нічної пільми; він говорив про ті пропозиції, які йому робилося, з таким самим обуренням, з яким газети пишуть про збройних грабіжників, що промишляють серед білого дня у центрі Парижа. І все-таки побитого йогомосця можна було простити, бо похила площа швидко наближає жагу до втіхи і вже сама врода сприймається як згода. А Сен-Лу був, безперечно, вродливцем. Мордочення таким людям, як причепа-незнайомець, корисні тим, що наводять їх на

поважні роздуми, але вони так і не виправляються і зазнають судової кари, бо думки ці довго не затримуються в голові. Отож, хоча Сен-Лу не довго думаючи і кулачив зустрінутого, а все ж мордаси, хай навіть в інтересах закону, не здатні очистити звичаї.

Після цих усіх подій, насамперед, звісно, після тієї, яка надто схвилювала Робера, йому, мабуть, хотілося побути самому. Він сказав, щоб я йшов до маркізи де Вільпарізіс, що ми там з ним зійдемося, але що він не хоче входити зі мною разом: йому не хочеться, аби знали, що він уже частину дня провів зі мною, хай краще думають, що ми допіро приїхали до Парижа.

Я здогадувався ще перед знайомством із маркізою де Вільпарізіс у Бальбеку, що середовище, де оберталася вона, і середовище дукинї Германтської геть-то різні. Маркіза де Вільпарізіс належала до жінок, які, походючи зі славетного роду і по одруженні попавши до сім'ї такої самої вельможної, проте не посідають значного становища у світі і, якщо не рахувати кількох дукинь, їхніх сестрениць чи невісток, ба навіть двох-трьох коронованих голів (давніх друзів їхнього дому), приймають у себе в вітальні третьорядну публіку — буржуа, провінційну чи зубожілу шляхту, через яких уже давно їх почали цуратися люди елегантні і сноби, не змушені в них бувати через обов'язок споріднення чи давньої дружби. Звичайно, у Бальбеку я вже за кілька хвилин збагнув, чому маркіза де Вільпарізіс так добре — краще від нас самих — поінформована про найменші подробиці подорожі, яку батько відбував тоді по Іспанії разом із маркізом де Норпуа. І все ж ніяк у голові не вкладалося, що двадцятирічний маркізин зв'язок із послом спричинився до її Ларкізиноного розстригу в вищому світі, де найпишніші жінки афішували своїх коханців, менше достойних, ніж маркіз де Норпуа, який зрештою, мабуть, давно був для маркізи лишень давнім другом. Чи мала маркіза де Вільпарізіс колись інші любовні пригоди? Колись маркіза мала палкішу кров, ніж тепер, коли до неї підкралася пора уkontентованої і побожної старости, якій, може, дещо надала цього колориту буйна її молодість, і чи не жила вона так довго у провінції з тим, аби пустити в непам'ять деякі її походеньки, про які нове покоління нічого не знало і які окошувалися лише на змішаному й благуватому складі її салону, який інакше був би вільний від найменшого сумнівного підмісу? Чи не нажив їй той "злий язик", що його приписував їй сестринець, за тих часів ворогів? Чи не давала вона йому волю з тим, щоб паплюжити суперниць і заломити їх? Усе це було можливе; проте гожа, лагідна манера маркізи де Вільпарізіс — уважна не тільки до слів, а навіть до інтонації — мовити про скромність, про доброту не виправдовувала таких тверджень; адже ті, хто не лише розводиться про чесноту, а й відчуває її чар, чудово її розуміє, вміє створити у своїх спогадах її істинний образ, здебільшого лише належать до без'язикового, бляклого і безхитрого покоління, але не мають з ним нічого спільного. Покоління відбивається в них, але не продовжується. На відміну від нього, покоління залізної волі, вони наділені вражливістю, розумом, але ці прикмети не бойові. Були чи не були в житті маркізи де Вільпарізіс романи, що потьмарили пишноту її імені, однією з причин її розстригу був, звичайно, її розум, розум радше другорядного письменника, ніж світської жінки.

Безперечно, маркіза де Вільпарізіс хвалила переважно прикмети, які для свого вияву не вимагали душевного піднесення,

як, скажімо, вираженість, чуття міри, але якщо розуміти чуття міри дослівно, то його ще недостатньо, письменникам потрібні інші стійності, які завдячують не відміряному видавцем натхненню; у Бальбеку я зауважив, що геній деяких великих художників був маркізі де Вільпарізіс неприступний, що вона вміла лише тонко жартувати з них і надавала своєму нерозумінню дотепну й гошу форму. Але незвичайний її розум і гожість ставали — в іншій площині, хоча у своєму розвитку вона доходила до невизнання найбільших мистецьких шедеврів, — істинно художніми вартостями. А такі вартості впливають на будь-яке становище в суспільстві, як висловлюються лікарі, хороботворчо і настільки деструктивно, що навіть найміцніше становище на превелику силу чинить йому опір не більше як кілька років. Що у художників називається розумом, те уявляється чистою претензійністю світським людям, бо вони не здатні піднятися до того рівня, з якого дивляться на все художники, бо їм неприступна та особлива втіха, яку відчувають художники, добираючи певного виразу або щось порівнюючи, тому спілкування з художниками втомлює їх, дратує і швидко породжує нехоть. А проте в розмові, а також у мемуарах, оприлюднених згодом, маркіза де Вільпарізіс виявляла гожість щиро світську. Переходячи повз великі події, вона не поглиблювала їх, а часом і не помічала, і з пережитого нею, змалюваного, зрештою, влучно і чарівно, відсіяла всілякі дрібнички. Тим часом усякий твір, навіть не присвячений духовним пошукам, це виплід розуму, і, щоб передати в книжці або в мало чим відмінній від неї розмові повне вражіння легкодумства, вимагається певної поважності, на яку особа надто легковажна просто нездатна. У деяких спогадах, писаних жінкою і проголошених справжніми шедеврами, окремі фрази вважаються взірцем легкості і зграбності, а я завжди думав, що для досягнення такої легкості авторка мусіла запитися неабиякими знаннями, мусіла мати таку культуру, що може всіх ужахнути, і що ще молодесенькою дівчиною вона в очах подруг виглядала, мабуть, нестерпно занудною синьою панchoю. Зв'язок між літературним хистом і неласкою вищого світу такий очевидний, що досить нам вичитати в мемуарах маркізи де Вільпарізіс якийсь влучний епітет чи каскад метафор, як ми бачимо за ними низький, але крижаний уклін, який на сходах якоїсь ам-басади віддавала старій маркізі така снобка, як пані Леруа, що, може, загинала у маркізи дорогою до Германтів візитівку, але зроду не переступала порогу її вітальні з обави змішатися з нотарихами та лікарями. Можливо, в ранній молодості маркіза де Вільпарізіс була синьою панchoю і, захоплена своєю наукою, пускала шпигачки, від яких не могла втриматися щодо світських людей, не таких освічених і не таких учених, як вона, а кусливих слів укусений не забуває.

До того ж талант це не якийсь кумедний паросток, яким присмачують усякі високі прикмети, здатні забезпечити світський успіх, з тією метою, щоб створити, як кажуть світовці, "даму". Талант це виплід певної духовної організації, в якій загалом бракує багатьох достоїнств і в якій переважає вражливість, ознаки якої не помітні у

книжках, але досить яскраво виявляються в житті, такі, приміром, як цікавість, фантазія, охота піти туди чи туди задля власної втіхи, а не для примноження і зміцнення світських стосунків чи просто задля них самих. У Бальбеку я бачив, як маркиза де Вільпарізіс, оточена своїм двором, проходила через хол у готелі, не глядячи на тих, хто там сидів. Але я мав таке враження, що ця відрубність не від байдужості і що маркиза не завжди така самодостатня. Колись їй прибандюрилося водитися з людьми, позбавленими будь-яких прав, щоб мати до неї вступ; часом тому, що хтось, як вона казала, вразив її вродою, чи просто тому, що їй про когось сказали, ніби це дотепник, або тому, що хтось здався їй несхожим на її знайомих, які в ту добу, коли вона їх ще не цінувала, бо думала, ніби вони її не зрадять, належали до вершків Сен-Жерменського передмістя. Цю богему, цих дрібних буржуа, яких вона вирізняла, вона мусила кликати до себе, але вони цим не дорожили; а втім, такі настирливі запрошення підтинали її ціну в очах снобів, привчених шанувати салони з того, кому в них відмовляють, а не з того, кого там приймають. Замолоду маркизі де Вільпарізіс набридло пишати, що вона велика пані, і вона розважалася тим, що шокувала оточення, нівечила без жалю своє становище в товаристві, зате нині, коли його втратила, звичайно, стала побиватися за ним. Колись вона, доводячи свою вищість над дукинями, говорила й робила все те, чого вони не сміли говорити й робити. А нині, коли вони, за винятком найближчих родичок, не ступали до неї ногою, вона відчула себе упослідженою і все ще рвалася панувати, хоча й не прагнучи брати розумом. Їй кортіло принадити геть усіх, кого вона намагалася так старанно здихатися. Життя багатьох жінок, життя нам майже неznане (бо в кожного свій, за віком, відрубний світ, а німота старих позбавляє молодь змоги дізнатися про їхнє минуле й оглянути цілий вік), ділиться на два зовсім одмінні періоди, і другий, пізній, період вони цілком витрачають на відзискання того, що в ранній у них так безпечно було пущено з вітром! Пущено з вітром як саме? Молодь уявляє це собі невиразно, бо дивиться на стару статечну маркизу де Вільпарізіс і гадки не має, що нинішня пристойна мемуаристка, така поважна під своєю білою перукою, могла бути веселою ресторанною трапезницею, заживала капуанських розкошів і довела до руїни чоловіків, які лежать уже в гробі. Але те, що вона молодою так послідовно і завзято занпащала своє становище, яке вона завдячувала своєму походженню, аж ніяк не означає, що навіть у одлеглу добу маркиза де Вільпарізіс не цінувала його. Так окремішність і байдкування, з яких від ранку до вечора плете свій час неврастенік, теж можуть здаватися йому нестерпними, і, хапаючись додати нове вічко до сіті, яка не пускає його на волю, він, мабуть, мріє про бали, полювання та подорожі. Ми невпинно працюємо над тим, аби надати нашому життю якогось кшталту, але при цьому несамохіть копіюємо, ніби узор, риси особи, якою ми є насправді, а не тієї, якою б нам хотілося бути. Погордливі уклони пані Леруа могли передавати іноді достеменну сутність маркизи де Вільпарізіс, але геть розминалися з її прагненнями.

Певна річ, тієї миті, коли пані Леруа, за улюбленим виразом пані Сванн, "сплавляла" маркизу, та могла собі на потіху згадати, що королева Марія-Амелія колись

їй мовила: "Я кохаю вас, як рідну доньку". Але ця августійша ласкавість, потаємна і нікому не відома, існувала лише для маркізи, припорошена, ніби диплом колишнього лауреата консерваторії. Правдиві світські переваги — це переваги, на яких стоїть життя; людина може позбутися їх, але нема чого ні чіплятися за них, ні ними хвалитися, бо того самого дня їх позаступають сотні інших. Маркіза де Вільпарізіс хоч і згадувала про ті королевині слова, а проте залюбки віддала б їх за постійну змогу, яку мала пані Леруа, діставати запрошення, — так прагне потрапити до ресторану великий, але незнаний художник, чий геній не написаний ні на рисах його несміливого обличчя, ні на старомодному крою його приношеного піджака, хоча для цього він має перекинутися біржевим зайцем останнього штабу, який, одначе, обідає з двома актрисами і до якого знай підбігають послужливий господар, метрдотель, кельнери, гінці, а кухтики, вийшовши з кухні, чимчикують перед ним з уклонами, як у феєрії, на чолі з пивничим, закуреним, як і його пляшки, зажмуреним і кульгавим, ніби вилазячи з пивниці на світло Боже, він викрутив собі ногу.

Треба, одначе, сказати, що відсутність пані Леруа у вітальні маркізи де Вільпарізіс, завдаючи жалю господині, для більшосте гостей лишалася непоміченою. Вони й не здогадувалися про виняткове становище пані Леруа, — відоме тільки серед великопанства, — вони не сумнівалися, як переконані читачі маркізиних мемуарів, що її раути найпишніші в усьому Парижі.

Розставшись з Робером і прийшовши з першою візиток (за порадою де Норпуа, даною моєму батькові) до маркізи де Віль-парізіс, я застав її в салоні, оббитому жовтим едабом, де канапи і чудові килимові фотелі бове вирізнялися рожевими, майже фіолетовими плямами, наче стигла малина. Поряд із портретами Германтів і Вільпарізіс висіли портрети — подарунки від тих, хто на них красувався — королеви Марії-Амелії, королеви бельгійської, принца Жуанвільського, імператриці австрійської. Маркіза де Вільпарізіс у старосвітському чепчику з чорного мережива (вона його берегла з тим самим тонким чуттям місцевого й історичного колориту, з яким бретонський готельєр, хоч і даючи притулок у себе переважно парижанам, зберігає у служниць чепчики й широкі рукави) сиділа при бюркові, на якому поруч із пензлями, палітрою та початою аквареллю були порозставлявані в склянках, мисочках і чашках троянди, цинії й зозуліні черевички, які вона через наплив гостей перестала малювати і які перетворювали бюрко на прилавок квітникарки на гравюрі XVIII віку. У цьому салоні, натопленому саме через те, що маркіза застудилася, повертаючися зі свого замку, серед гостей, коли я ввійшов, був той архіваріус, з яким маркіза де Вільпарізіс уранці розбирала листи до неї історичних діячів, чиї факсиміле вона збиралася навести як виправдні документи в мемуарах, над якими вона тепер працювала, і надутий, хоча знесмілений історик, котрий довідавшись, що їй дістався у спадок портрет дукині де Монморансі, прийшов просити дозволу подати його у своїй книзі про Фронду, а потім до цих одвідувачів прилучився мій давній товариш Блок, нині початківець-драматург, на якого маркіза покладала надії, бажаючи на дурничку давати ранкові концерти. Правда, соціальний калейдоскоп тоді знов обернувся, і справа Дрейфуса мала от-от

скинути жидів на останній шабель суспільної драбини. Але хоч би як бував дрейфусарський циклон, хвилі найбільше шпують не на початку бурі. Причому маркіза де Вільпарізіс, не боронячи більшої частині своєї рідні кидати вогнем-блискавицею проти жидів, сама досі трималася осторонь і не виявляла анінайменшої цікавості до справи Дрейфуса. Зрештою нікому не відомий молодик, такий як Блок, міг і не звернути на себе уваги, хоча видатні представники жидівської партії були вже zagrożені. Блок відпустив цапину борідку, носив пенсне, ходив у довгому сурдугі, наче сувій папірису, тримав у руці рукавичку. Хай навіть румуни, єгиптяни і турки зневажають жидів. Але у французькому салоні національний розбрат не гак упадає в очі, і як якийсь юдей появляється тут, ніби він щойно з пустелі, напружившись, наче гієна, схиливши голову набік і віддаючи на всі боки "саламалеки", то він цілком ув орієнтальному дусі. Тільки йому не треба належати до "світу", інакше він легко набирає вигляду лорда, його манери зфранцузжуються, і суперекуватий його ніс, вибуялий, як настурція, навсід, радше уже скидається на ніс Маскариля, ніж на ніс Соломона. Але Блок не був вишколеним "Передмістям", його не ушляхетнювала кров англійця чи еспанця, і для любителя екзотики він залишався таким самим незвичним і цікавим, попри свій європейський костюм, як жид на картині Декана. Не можна не захоплюватися потугою тієї раси, яка з глибини віків турляє аж до сучасного Парижа, у фойє наших театрів, за віконця наших канцелярій, на похорон, на вулиці зімкнуту фалангу, яка, стилізуючи нинішні головні убори, обживаючи сурдугу, скрадаючи його і підкоряючи собі, загалом зберігає цілковиту схожість із фалангою асирійських писарів, уданих у врочистих шатах на фризі монументу в Сузах, поставленого на варті входу до Дарієвого палацу. (За годину Блок уявив, що пан де Шарлюс через своє юдофобство зацікавився, чи не жидівське в нього ім'я, тоді як барона вели лише естетична цікавість і любов до місцевого колориту.) Зрештою поняття сталості рас неточно передає вражіння, яке справляють на нас жида, греки, перси, всі ті народи, чиєї строкатості краще не чіпати. Зі старожитнього мальовидла ми знаємо лики давніх греків, ми бачили асирійців на фронтоні сузького палацу. І коли ми стикаємося з представниками східних племен, нам ввижається, ніби перед нами якісь прояви, викликані моццю спіритизму. Ми знали площинний образ; і ось цей образ набирає глибини, зростає у трьох вимірах, рухається. Молода грекиня, дочка багатого банкіра, нинішня законодавиця моди, подібна до одної з фігуранток, які в художньо-історичних балетах є живим утіленням еллінської штуки; а ще театральна вистава баналізує ці образи, та ось коли перед нами появляється в салоні туркеня або жид, то здається, ніби фігури оживають, робляться химерними, ніби це й насправді прояви, вичаклувані пасами медіума. То душа (або радше, те дрібненьке, до чого зводиться, принаймні досі, душа при таких матеріялізаціях), то душа, яку ми раніше бачили лише в музеях, душа давніх греків, давніх жидів, вирвана з життя дрібного і водночас трансцендентального, немов розігрує перед нами якісь дивовижні мімічні сценки. Грекиня від нас тікає, а ми все ловимо цю фігуру, якою милувалися колись на вазі. Я думав: якби я в тому освітленні, що було у вітальні маркізи де Вільпарізіс, сфотографував Блока, знімки дали б мені той

самий образ Ізраїлю — лячний, бо нам мариться, що це образ не людини, і злудний, бо все це надто нагадує людину, — який виникає на спіритичних світлинах. Навряд чи є щось на світі, якщо брати загалом (аж до марнословних речей, виголошених людьми, серед яких ми живемо), що не справляло б на нас вражіння чогось надприродного у нашому убогому щоденному світі, де навіть геній, від якого ми сподіваємося, скупчившись круг нього, наче круг обертового столика, відкриття таємниці безконечності, вирікає лише те, що, власне, в цю мить сказав Блок: "Не сядьте на мого циліндра!"

— Лишенько! Міністри! Пане-брате! — мовила маркіза де Віль-парізіс, звертаючися здебільшого до мого давнього приятеля й підхоплюючи нитку розмови, обірвану нашою появою. — Міністри, кого вони обходили? Я тоді була зовсім маленька, але добре пам'ятаю, як король попросив мого дідуся запросити Деказа на реду, де батько мав танцювати з дукинею Беррійською. "Зробіть мені цю ласку, Флорімоне", — мовив король. Мій дід недочував, він подумав, що йдеться про де Кастрі, і це прохання видалося йому цілком природним. А як до нього дійшло, що йдеться про Деказа, це його обурило, але він кивнув згідливо і ввечері написав Деказові, благаючи його вшанувати своєю присутністю бал і прийти на тому тижні. Тодішні люди були грічні, хлопче, госпо-ся не могла вдовольнитися тим, щоб послати візитівку, приписавши від руки: "Філіжанка чаю", або: "Музичне чаювання", або: "Танцчаювання". Політес політесом, але й вибрики були. Пан Деказ запрошення прийняв, але дід тим часом занедужав і реду було скасовано. Він не переступив волі короля, але на балу в нього Деказ так і не появився... Атож, хлопче, я дуже добре пам'ятаю Моле, що вже був дотепний, він це довів, коли приймали до Академії пана де Вінї, але надто любив розводити церемонії, у мене все ще перед очу, як він у себе вдома іде обідати, а в руці циліндр.

— Ох ця мені доба з її заразливим філістерством! бо тоді ж, мабуть, існував звичай: ходити з циліндром у руці по хаті? — спитав Блок, радий з такої рідкісної нагоди вивідати в очевидця подробиці великопанського побуту минулої доби, тоді як архіваріус, принагідний маркізин секретар, розчулено глипав на неї і ніби казав: "Он вона яка! Всевіда, всюдисуща, на все в неї відповідь, просто диво-жінка!"

— Ба ні, — відповіла маркіза де Вільпарізіс, присуваючи ближче склянку з зозулиними черевичками, щоб знов почати малювати, — таку звичку мав лише Моле. Я ніколи не бачила вдома мого батька з капелюхом, хіба що коли приїздив король, бо король всюди у себе вдома, а господар при ньому тільки гість у своєму власному салоні.

— Аристотель мовить у розділі другому... — вскочив у слово пан ГГер, історик Фронди, але так уже ж неслівно, що ніхто його не почув. На нього давно вже напали нічні, а все через нерви, помічних ліків не знаходилося, він навіть не лягав і, ледве дигаючи, виходив з дому, лише як цього вимагала його праця. Нездольний вирушати часто у ці виправи, простенькі для інших, а для нього такі обтяжливі, ніби він щоразу спускався з місця, він з подивом бачив, що чуже життя не вельми надається до того, щоб ці його вихватки завершувалися найбільшим пожитком для нього. Іноді була

зачинена бібліотека, куди він вибирався, силоміць змушуючи себе встати і, подібно до велсівського героя, надіти сурдут. На щастя, він застав маркізу де Вільпарізіс удома і збирався подивитися портрет.

Блок упав йому в річ.

— Далебі! — вигукнув він потому, як маркіза де Вільпарізіс закінчила розповідь про церемоніал королівських візит, — уперше чую! (Ніби це й справді було дивно, як це він не міг про це чути.)

— До речі, про такі одвідини, — знаєте, якого коника встругнув мені мій сестринець Базен? — звернулася до архіваріуса маркіза де Вільпарізіс. — Замість зголоситися, він звелів передати, що до мене прийшла королева шведська.

— Ха! Ха! Як із конопель: королева шведська. Щут той, що шуткує! — скрикнув Блок і запирхав, тоді як історик осміхався з величною плохістю.

— Я з дива не могла вийти. Бо вернулася з села допіро кілька днів тому і, щоб спочити серцем, просила нікому не говорити, що я в Парижі; от я й сушила собі голову, звідки шведській королеві знати, що я вже тут, двох днів не дала мені 'відітхнути, — відказала маркіза де Вільпарізіс, великим дивом здивувавши присутніх тим, що візита шведської королеви для господині дому звичайнісінька подія.

Вранці маркіза де Вільпарізіс укупі з архіваріусом вивіряла за паперами свої мемуари, а нині, звісно, хай і несвідомо для неї самої, бачила, як вони захоплюють і поривають інших людей, а отже, її прийдешніх читачів. Салон маркізи де Вільпарізіс не був салоном щиро аристократичним, де не було багато кого з тих буржуазок, яких приймала вона, і де натомість можна було зустріти пишних дам, яких пані Леруа звабила до себе далеко не зразу, одначе такі нюанси в маркізиних мемуарах затерлися, бо з них повипадали пересічні знайомі авторки, — навіщо про них згадувати, коли немає ніякого приводу, — а те, що авторка про-очила дам, які в неї не бували, цінності спогадів не шкодить, бо на вимушено обмеженому просторі її мемуарів знайдеться місця небагатьом, і якщо ці особи монаршого роду або історичні фігури, то вражіння найвищої гожости, яке тільки здатні справити на читача мемуари, досягається. З погляду пані Леруа, салон маркізи де Вільпарізіс був салоном третьорядним, і цей суд пані Леруа неабияк болів маркізі де Вільпарізіс. Але нині ніхто вже не знає, хто така була пані Леруа, її думка кудись канула, зате салон маркізи де Вільпарізіс, де бували королева шведська, де бували дук Омальський, дук де Бройль, Тьер, Монталанбер, єпископ Дюпанлу, нащадки вважатимуть за один із найпишніших салонів XIX сторіччя, бо потомство не змінилося з часів Гомера та Пин-дара і йому завжди буде завидки знатности, належносте до царського чи майже царського коліна, приязні з царями, з народними вождями, з великими мужами.*

Отож, усього цього було потрошку в теперішньому салоні маркізи де Вільпарізіс і в її часом підретушованих спогадах, з допомогою яких вона поринала в минуле. А потім, маркіз де Норпуа, хоча він і не міг вернути своїй подрузі високе становище, приводив до неї чужоземних і французьких державних мужів, які світили очі йому і знали, що найкраще догодити йому — це приходити до маркізи де Вільпарізіс. Пані Леруа, може,

теж була знайома з цими європейськими славутиами. Але ця мила жінка зі страху зажити слави синьої панчохи остерігалася розмовляти про східне питання з прем'єр-міністрами, а про кохання — з повістярами та філософами. "Кохання? — перепитала вона якось пре-тенсійну даму, котра спитала її: "Що ви думаєте про кохання?" — "Кохання? Це мій постійний промисел, але я про нього не розмовляю". Коли в неї збиралися світила письменства і політики, вона обмежувалася тим, що, як дукиня Германтська, пропонувала їм партію в покер. Та вони й самі воліли грати в покер, ніж обговорювати якісь серйозні теми, такі обов'язкові на прий-няттях у маркізи де Вільпарізіс. Але ці розмови, може, недоречні у вищому світі, породили чудові місця у "Спогадах" маркізи де Вільпарізіс, ті роздуми про політику, які так само виграшні в мемуарах, як у Корнелевих трагедіях. Зрештою лише такі салони, який мала маркіза де Вільпарізіс, достойні увічнення, бо панії Леруа не вміють писати, а як і вміли б, у них не знайшлося б часу. Хай панії Леруа зневажають маркіз де Вільпарізіс за їхню літературну жилку, погорда паній Леруа ще й як спомагає розвитку цієї жилки маркіз де Вільпарізіс, бо завдяки такій зневазі у синіх панчіх з'являється дозвілля, необхідне для літературної кар'єри. Богові вгодно, щоб на світі було кілька добрих книг, тож-бо він підсичує презирство у серці паній Леруа, бо відає, що якби панії

Леруа запрошували обідати маркіз де Вільпарізіс, ті кидали б одразу перо і казали запрягати на восьму.

Незабаром повільною і врочистою ходою вступила рослява стара дама — з-під солом'яного бриля у неї виглядала монументальна фризура під Марію-Антуанетту, світлячи білим волосом. Тоді я ще не знав, що це одна з трьох жінок, яких ще можна було бачити в паризькому товаристві і які, як маркіза де Вільпарізіс, попри їхнє високе коліно, з похованих у п'ятні віків мотивів, що про них нам міг би розповісти лише якийсь старий мартопляс, мусили були приймати у себе якийсь послід людський, якесь сміття. Кожна з цих жінок мала свою "дукиню Германтську", свою пишну сестреницю, яка складала їй повинні візити, але жодна з них не зуміла б привести до неї "дукиню Германтську" двох інших дам. Маркіза де Вільпарізіс дружила з усіма трьома дамами, але не любила їх. Може, їхнє становище у світі, дуже подібне до її становища, малювало перед нею образ, який їй був немилий. Та ще й ці скваснілі сині панчохи, які намагалися з допомогою розігрованих у них сайнетів створити собі ілюзію салона, змагалися між собою, але оскільки, заживаючи світу, вони зубожіли, то мусили рахувати кожен гріш, заощаджували на тім, що актори грали у них задурно, і це їхнє змагання звелось на боротьбу за виживання. Ба більше, дама з фризурою Марії-Антуанетти, побачивши маркізу де Вільпарізіс, щоразу згадувала, що дукиня Германтська на її п'ятниці не являється. Втішало її лише те, що цих самих п'ятниць — як добра кузина — ніколи не пропускала принцеса де Пуа, її "дукиня Германтська", яка ніколи не одвідувала маркізи де Вільпарізіс, хоча доводилася дукині щирою приятелькою.

Так чи інакше, перепнута від дому на набережжі Малаке до салонів на вулицях Турнон, Шез і Сент-Оноре прикова, така сама міцна, як і ненависна, лучила трьох упалих богинь, і мені кортіло довідатися з мітологічного словника вищого світу, які

романтичні походеньки, який святокрадський вибрик стягнув на них кару. Однакове блискуче походження і однаковий теперішній занепад і стали саме тими головними обставинами, які розпалювали в них взаємну ненависть і водночас змушували бути одне в одного. До того ж кожна бачила в інших спосіб утішити своїх гостей. Чи ж могли гості не відчувати, що вони попали до числа обранців, коли їх рекомендовано титулованій дамі, чия сестра зашлюбила дука де Сагана чи принца де Ліня? Тим паче що в газетах писали куди більше про ці нібито салони, ніж про справжні. Навіть елегантні небожі цих дам (і перший Сен-Лу), коли якийсь товариш просив їх увести його в світ, мовили: "Я поведу вас до моєї тітки Вільпарізіс, або до тітки Х, се цікавий салон". Передусім їм було куди простіше ввести своїх приятелів туди, ніж до вишуканих сестриниць цих дам або до їхніх невісток. Чоловіки вже доходячі й молоді жінки казали мені, що цих старих дам не приймають у товаристві через їхнє вкрай непутяще поводження, а коли я зауважував, що це може вживатися з добрим тоном, мені заперечувано, що їхня непутящість не лізе вже ні в які ворота. Непорядне життя цих величних дам, які сиділи, випроставшись усім тілом, ставало в устах тих, хто мені про нього розповідав, чимось неуявним, чимось підходящим до передпотопних часів, до часів мамутів. Коротко кажучи, ці троє Парок із білим, блакитним чи рожевим волоссям спряли лихе піткання чоловікам, чие ім'я легіон. Я гадаю, що наші сучасники роздмухують грі жстих мітичних часів, — так греки створили Ікара, Тесея і Геракла з людей, які мало чим відрізнялися від тих, хто по багатьох літах божествив їх. Але ми зазвичай картаємо грішника тоді, коли він уже не здатний грішити, і залежно від міри кари, яку на нього кладе громада, яку до нього вже застосовують і якою міряють цю людину, ми підраховуємо, уявляємо, роздмухуємо розмір dokonаного злочину. У тій галереї символічних фігур, якою є "світ", жінки насправду легковажної поведінки, всесвітні Мессаліни завжди поставали у величній постаті, принаймні сімдесятирічної спесивої дами, котрк приймає стількох, скількох хоче, але не тих, кого б хотіла, у котрої не хочуть бути жінки, не позбавлені грішків; це та дама, котрій неодмінно папа дарує "золоту рожу", котра візьме та и напише книгу про раннього Ламартіна та ще й удостоїться академічної нагороди. "Добридень, Алісо!" — сказала маркіза де Вільпарізіс дамі з білою фризурою Марії-Антуанетти, а дама орлім оком озирала вже товариство, щоб нагледіти у маркізи-ному салоні щось позиточне для свого салону, отже, таке, що могла виявити лише вона, бо маркіза де Вільпарізіс — запевне — свята та божя, неодмінно це від неї втаїть. Так і є, маркіза де Вільпарізіс зробила все, щоб не рекомендувати старій Блока з обави, як би він не влаштував на набережжі Малаке той самий сайнет, що й у неї. Але зрештою вона віддавала віть за віть. Бо вчора пані Рісторі читала вірші у старої, і стара подбала про те, щоб маркізі де Вільпарізіс, у котрої вона перейняла італійську актрису, не внесено у вуха про цю подію раніше, ніж вона відбудеться. А щоб маркіза не образилася, вичитавши про неї в газетах, стара дама сама, нічтоже сумняшеся, прийшла розповісти їй про Рісторі. Гадаючи, що коли відрекомендувати Марії-Антуанетті з набережжя мене, то це не завдасть їй такої шкоди, як знайомство старої з Блоком, маркіза познайомила мене. Марія-Антуанетта з

набережжя, намагаючись і на старість зберегти ту саму постать богині Куазевокса, яка обчаровувала колись золоту молодь і яку нині оспівували віршомазі у своїх буриме, — до того ж вона виробила в собі штивну, підбадьорливу гоноровитість, як усі, хто, зазнавши опали, мусить завжди запобігати, — кивнула з крижаною величчю і, показавши спину, вже не зважала на мене, ніби мене для неї не існувало. Всією своєю позою, не позбавленою двозначности, вона ніби казала маркізі де Вільпарізіс: "Як бачите, мені на знайомстві не залежить, і хлопці — ні під яким соусом, пашекухо ви слизькотязи-ка, — мене не цікавлять". Проте за чверть години, користуючи-ся з рейваху, аби втекти, вона шепнула мені, щоб я прийшов цієї п'ятниці до неї в ложу, де має бути ще одна з трьох дам, чиє славне ім'я, — вона була, зрештою, з дому Шуазель, — справило на мене сильнюще вражіння.

— Пане, ви хочете писати про дукиню Монморансі? — спитала історики Фронди маркіза де Вільпарізіс тим шорстким тоном, який несамохить, — а тут ще й давалися ознаки приховане невдоволення, стареча дратівливість і хіть наслідувати сливе хлопський тон давньої аристократії, — потьмарював її надзвичайну г'речність. — Оце-то покажу вам портрет — оригінал лувр-ської копії.

Вона встала й поклала пензлі біля квітів. Хвартушок, який вона надівала, щоб не замазатися фарбами, підкреслив її вигляд майже селючки, якого їй надавали великі окуляри та чепчик на відміну від її вичепуреної служби: камердинера, що підносив чай і тістечка, ліврейного та лакейчука, на якого вона задзвонила, аби освітив портрет дукині де Монморансі, абатиси одного з найславетніших кляшторів східних кресів Франції. Всі повставали.

— Ось що цікаво, — озвалася вона, — у ці кляштори, де наші прабабусі бували абатисами, не допускалося дочок французького короля. То були капітули дуже замкнутого характеру.

— Не допускалося дочок французького короля? Чому? З якої речі? — спитав здивований Блок.

— Тому, що династія французьких королів заплямувала себе мезальянсом.

Подив Блоків зростав.

— Принизила себе мезальянсом? А з ким же?

— Посвоячившись з Медічі, — відповіла маркіза де Вільпарізіс якнайнатуральнішим тоном. — Гарний портрет, еге ж? Чудово зберігся, — додала вона.

— Любонько! — сказала дама, учесана під Марію-Антуанепу. — Пам'ятаєте? Коли я привела до вас Ліспа, він сказав, що це копія.

— Ліст для мене авторитет у музиці, а не в малярстві! Зрештою він був уже рамолік, та я й не пригадую, щоб він говорив щось таке. І зовсім не ви привели його до мене. Я разів із двадцять обідала з ним у княгині де Сайн-Віттгенштайн.

Алісин постріл влучив у "молоко"; вона замовкла і скам'яніла. Її обличчя, покриті грубим шаром пудри, здавалося витесаним з каменю. Зі своїм шляхетним профілем вона скидалася на поставлену на триріжному і покритому накидкою моховитому цоколі захирілу паркову богиню.

— А! ще один гарний портрет! — сказав історик.

Двері відчинилися, увійшла дукиня Германтська.

— Як ся маєш? — сказала їй без"кивка голови маркіза де Віль-парізіс, вийняла руку з кишені хвартушка, подала їй новоприбулій, після чого знову звернулася до історика: — Се портрет дукині де Ларошфуко.

Молодий служник із зухвалим виглядом і гожим личком (виточеним з такою досконалістю, що його червонястий ніс і ледь запалена шкіра немов ще зберігали слід різьбярського чекана) увійшов, несучи візитівку на таці.

— Це той самий пан, який уже кілька разів приходив до вашої ясновельможности.

— Невже ви сказали йому, що я приймаю?

— Він почув гомін.

— Гаразд, упустіть. Мені його десь відрекомендовано, — проголосила маркіза де Вільпарізіс. — Він сказав, що йому дуже хочеться візитувати мені. Я його в цьому не заохочувала. Але він уже вп'яте трудняється, не треба кривдити людей. Панове! — звернулася вона до мене і до історика Фронди. — Дозвольте вам рекомендувати мою сестреницю, дукиню Германтську.

Історик низенько (так само, як я) вклонився; мабуть, він гадав, що дукиня відгукнеться на уклін якимись щирими словами, бо очі в нього заблисли і він розтулив уже рота, але його остудив вигляд дукині Германтської. Дукиня з пересадною гречністю подалася всім тілом, ніби воно було саме по собі, вперед, потім, якимсь дуже точним рухом, випросталася, тоді як погляд її ніби не зауважив, що перед нею хтось стоїть; легким зітханням вона показала, наскільки ніякі, потрапивши на її очі, ми з істориком, а трепетанням ніздрів передала цілковиту байдужість її нічим не поглинутої уваги.

Увійшов невчасний гість і з наївним та палким виглядом рушив просто до маркізи де Вільпарізіс; був то Легранден.

— Я вельми вам вдячний, пані, що ви зволили мене прийняти, — сказав він, наголошуючи на слові "вельми", — ви зробили старому скитникові рідкісну й вишукану втіху; запевняю вас, що її відголос...

Аж це він побачив мене, і його мов заціпило.

— Я показувала цьому добродієві прегарний портрет дукині де Ларошфуко, дружини автора "Максим", це наша родинна реліквія.

Дукиня Германтська, привітавшись з Алісою, перепросила, що не могла цього року, як завжди, побувати в неї.

— Я все про вас знала від Магдалени, — додала вона.

— Вона у мене вранці снідала, — сказала маркіза з набережжя Малаке, рада-радісінька, що маркіза де Вільпарізіс похвалитися тим самим не може.

Тим часом я розмовляв із Блоком. Побоюючись, як би він мені не заздрих, оскільки його стосунки з батьком, як він сам признався, зіпсувалися, я заявив, що він усе-таки щасливіший за мене. Я це сказав йому, щоб розрадити. Але така люб'язність легко переконує людей самолюбних або викликає в них хіть переконувати інших. "Атож, я

живу розкошуючи, — врадувано підхопив Блок. — У мене троє братів-товаришів, більше і не треба, чарівна коханка, я щасливий по вінця. Мало до кого зі смертних Батько Зевес такий милостивий". Як на мене, Блокові дуже хотілося похвалитися і викликати в мені заздрощі. Цілком можливо, що в його оптимізмі була якась хіть чудасіювати. Бидно було, що його душа не навертається відповідати загальниками, якими грішать усі: "Так собі, нічогенько!" На моє запитання: "Добре танцювалося?" — щодо влаштованого у нього танцювального ранку, на якому я не міг побувати, Блок відповів спокійно і байдуже, ніби йшлося про когось іншого: "Авжеж, славно, краще не буває. Справді чудово".

— Все, що ви розповідаєте, мене страшенно цікавить, — мовив Легранден до маркізи де Вільпарізіс, — виходить, я мав рацію, днями мені спало, що ви дуже нагадуєте його трепетною влучністю виразу, чимось, що я окреслив би двома суперечними між собою поняттями: короткою навальністю і увічненням зни-когого. Я б залюбки занотував усе, що ви говоритимете цього вечора, але я запам'ятаю і так. Усе, що чується з ваших уст, як говорив, здається, Жубер, пам'яткове. Пані не читала Жубера? О, ви б йому припали до вподоби! Дозвольте мені сьогодні ж надіслати вам його твори, я за честь матиму познайомити вас із цим високим розумом. Він не мав вашої сили, але теж відзначався великою гожістю.

Мені кортіло привітатися з паном Легранденом, але він усе бокував від мене, мабуть, боячися, щоб я не почув тих лестівочок, які він з вишуканою щедрістю так і сипав маркізі де Віль-парізіс.

Вона з усмішкою знизала плечима, ніби брала усе вжарт, і обернулася до історика:

— А це славна Марія де Роган, дукиня де Шеврез, у першому шлюбі — де Люїнь.

— Любонько! Прізвище де Люїнь нагадало мені про Йоланту; вона приходила до мене вчора; аби ж то знаття, що у вас вільний вечір, я була б по вас послала. До мене явилася сюрпризом пані Рісторі і читала в присутності авторки вірші королеви Кармен Сільви, — диво, та й годі!

"От гадство! — подумала маркіза де Вільпарізіс. — Напевне, вона про це шепталася з пані де Боленкур і з пані де Шапоне".

— Я була вільна, але навряд чи приїхала б, — відповіла вона. — Я чула пані Рісторі за її найкращих часів, а нині вона руїна. До того ж я терпіти не можу віршів Кармен Сільви. Одного разу Рісторі до мене привела дукиню д'Аоста, і вона читала пісню з Дантового "Пекла". Ось у чому вона незрівнянна.

Аліса витримала удар, не здригнувшись. Вона як була, так мармуровою і залишилася. Погляд її був проникливий і порожній, ніс із шляхетним горбочком. Але одна щока лущилася. Легка зелена і рожева рослинність, зовсім якась дивацька, покривала підборіддя. Ще одна зима може її повалити.

— Якщо ви кохаєтеся в малярстві, подивіться портрет дукині де Монморансі, — сказала Легранденові маркіза де Вільпарізіс, уриваючи солодку мову, яка збиралася политися.

Користаючися з того, що Легранден відступив, дукиня Германт-ська вказала на

нього тітці іронічно-запитальним поглядом.

— То пан Леґранден, — сказала півголосом маркіза де Вільпарізіс, — його сестра — маркіза де Камбремер, але це ім'я, мабуть, мовить тобі не більше, ніж мені.

— Ба ні, я її добре знаю! — скрикнула, затуляючи рота долонею, дукиня Германтська. — Точніше, я її не знаю, але Базенові, який зустрічається чортзна-де з її чоловіком, прибандюрилося покликати цю товпигу до мене. Що це було — я не можу вам передати. Вона розповіла мені, що була в Лондоні, назвала усі картини в Бритиш. Оце просто від вас я завітаю до цього страховища і загну візитівку. Не думайте, що це так просто: під приклучкою, що вона помирає, вона домонтарює, чи заїдете до неї о сьомій вечора чи о дев'ятій ранку, вона частує гостя пирогом із суницями.

— Звісно, вона страховище, — відгукнулася дукиня Германтська на запитальний тітчин погляд. — Вона неможлива: ввертає такі слівця, як "шкрабіка" і таке інше.

— А що таке "шкрабіка"? — спитала маркіза де Вільпарізіс у сестрениці.

— Бог його знає! — вигукнула дукиня з удаваним обуренням. — Та я не хочу й знати. Для мене це тарабарщина.

Переконавшись, що тітка насправду не розуміє, що означає слово "шкрабіка", дукиня надумала показати, що вона ерудитка, а не тільки пуристка, а заодно позбиткуватися з тітки, як вона щойно позбиткувалася з пані Камбремер.

— А це от що, — пояснила вона зі смішком, притлумлюваним рештками удаваної злости, — воно відоме всім: шкрабіка — це письменник, тобто той, хто шкрабає пером. Але це огидне слово. Від нього аж канудить, я б так ніколи не висловилася. То він її брат? До мене це ще не дійшло. А втім, усе так і має бути. Вона так само до всіх лащить і всіх мавпує. Така сама лабуза і така сама причепа. Тепер я вивела на чисту воду цей рід.

— Сідай, зараз чаюватимем, — сказала маркіза де Вільпарізіс дукині Германтській. — Обслужи себе сама, тобі нема чого дивитися портрети твоїх прабабусь. Ти не згірш їх знаєш, ніж я.

Маркіза де Вільпарізіс знову вместилися і взялася до малювання. Усі обступили її; скориставшись з того, я підійшов до пана Леґрандена. Не бачачи нічого негожого в тім, що він нині у маркізи де Вільпарізіс, я сказав, не здаючи собі справи, що мої слова для нього дошкульні і що він може подумати, ніби йому дошкуляють навмисне:

— Оскільки і вам захотілося завітати до цього салону, я почуваюся майже розгрішеним.

Пан Леґранден виснував із цих слів (так принаймні він відгукнувся про мене через кілька днів), що я всесвітнє зле ледащо, яке розкошує тим, щоб комусь докучати.

— Вам годилося б бодай із гречности спершу привітатися зі мною, — не подаючи руки, відповів гострим, брутальним тоном, якого ніколи раніше я від нього не чув і який, нібито нелогічний до його звичайної мови, одначе зраджував його душу щиріше і повніше. А все тому, що поклавши собі раз і на все приховувати деякі свої почуття, ми відвикаємо від того, як їх передати. Аж це у нас починає ревіти незнаний • мерзенний звір, і це виття іноді жахає того, хто чує це мимовільне, еліптичне і майже нездоланне

звіряння в ваді чи в гріху; воно лякає так, як лякало б несподіване, пересічне і химерне признання злочинця, нездольного довше приховувати, що він убійник, хоча ми його ні в чому не винуватимо. Певна річ, я добре знав, що ідеалізм, навіть суб'єктивний, не заважає великим філософам бути ласогубами чи штурмувати крісло в Академії. Але, сказати по щирості, Леґранден даремно так часто нагадував, що він чужопланетянин, бо всі конвульсивні вияви його гніву чи ґречности плинули з бажання добре влаштуватися в цьому світі.

— Природно, коли мене двадцять разів намагаються кудись затягти, — стиха додав він, — то я хоч і вільна птаха, а проте не можу чинити по-хамському.

Дукиня Германтська сіла. Супутній їй іменню титул і нерозлучне з її особою герцогство стелили довкола пуфа, на якому вона сиділа, затінок і наповнювали салон ряснолистою золотою свіжістю германтських лісів. Мене тільки дивувало, що це лісове побратимство уже не читається на її обличчі, на ньому нічого рослинного не відчувалося, хіба що почервоніння щік, на яких, здавалося, мав красуватися герб Германтів, було слідом (але не образом) довгих прогулянок верхи на свіжому повітрі. Згодом, коли я збайдужів до дукинї, я вивчив багато її рис, зокрема (поки що я називаю лише такі, звабу яких я відчував уже тоді, але не здолав би її визначити) очі, де, як на картині, було впіймане блакитне небо французького полудня, чисте, ясне, навіть як полудень був не сонячний, і голос — надтріснутий, перші звуки якого зривалися в хрип, майже вульгарний, але в якому розтікалося, як по східцях комбрейської паперти або по цукерні на ринку, ледаче, оліїсте золото провінційного сонця. Але того вечора я нічого не розрізняв; палюча моя увага випаровувала ту дещицю, яку я встигав зібрати і в якій міг би знайти щось від імені Германт. У кожному разі я казав собі, що саме цю жінку і величають усі дукинею Германтською; що саме це тіло несе в собі незбагненне життя, назване її іменем; воно ввело її в коло нових істот, у той салон, який оточував її звідусіль і де вона викликала таку бурхливу реакцію, що там, де обривалося її життя, мені ввижалося якесь вирування на кресах: в обводі, який малював на килимі поділ її голубої шовкової спідниці, у ясних її зіницях, у точці перетину її клопотів і спогадів, повних незбагнених думок, погордливих, утішних, цікавих, з образами зовнішніх образів, які в них відбивалися. Мабуть, я був би не такий збурений, якби спіткав її у маркізи де Вільпарізіс на вечорі, а не на "журфіксі", на "чаюванні", яке є для жінок лише короткою зупинкою під час їхнього виходу, на рауті, де вони появляються, не скидаючи капелюшка, приносять із собою до анфілади віталень вуличне повітря і відкривають ширший вид на передвечірній Париж, ніж високі, настіж розчинені вікна, куди вривається стукіт коліс.

На дукинї Германтській був солом'яний брилик із блаватками, і квіти нагадували мені не вискалене над комбрейськими нивами старосвітське сонце, під яким я так часто рвав їх на схилі біля тансонвільського живоплоту, а запах і куряву присмерку, ті самі запах і куряву, які допіро, коли дукиня Германтська йшла крізь них, застиляли вулицю Миру. З неуважною і поблажливою усмішкою, кривлячи зціплені губи, вона парасолькою, наче кінчиком мацака таємничого свого ества, креслила кола на килимі,

потім з байдужою увагою, яка відкидає всяку дотичність до того, на що людина дивиться, погляд її по черзі спинявся на кожному з нас, потім робив огляд канап і фотелів, але коли він теплішав від симпатії, яку пробуджує в нашій душі якась дріб'язкова знайома річ, річ до пари чомусь майже живому; ці меблі були для неї не те, що ми, вони якимсь чином належали до її світу, вони були пов'язані з тітчиним життям; потім з меблів бове погляд її повертався до людей, які сиділи на них, і набував зіркої догани, яку з поваги до тітки дукиня Германтська хоч і не висловила б, але з якою вона знайшла б на кріслах замість нас масну пляму або шар порошу.

Ввійшов маститий письменник Г***, візиту до маркізи де Віль-парізіс він вважав за повинність. Дукиня хоч і рада була його бачити, але навзнаки не подала, він підійшов сам; її шарм, такт, простота вабили його до неї, бо все це схияло його до думки, що дукиня жінка розумна. Зрештою цього вимагала від нього звичайність: він був милий і славний, тож-бо дукиня часто запрошувала його обідати з нею і з чоловіком або восени до Германта, а іноді, користуючися з його приязні, кликала його вечеряти з вельможними особами, яких він цікавив. Бо дукиня любила вітати у себе чоловіків високого лету, під умовою, щоб вони були безженці, умовою, яку вони задля неї виконували бездоганно, навіть буди одружені: адже дружини, всі наголо — більш чи менш вульгарні, разили б у салоні, куди допускалися лише найпишніші вродливиці Парижа, — ось чому їх завжди запрошували без жінок; а щоб не було ніяких образ, дук пояснив цим солом'яним удівцям, що дукиня жінок не приймає, що вона цурається жіночого товариства, пояснив таким тоном, ніби вона так чинить за приписом лікаря, ніби він заявляв, що їй шкідливо бути в кімнаті, де пахне парфумами, шкідливо їсти солоне, їхати спиною до коней або носити корсет. Щоправда, ці великі люди бачили у Германтів принцесу Пармську, принцесу де Саган (Франсуаза, яка часто чула її прізвище, зрештою, думаючи, що граматики вимагає жіночого роду, перехрестила її Саганою) і багатьох інших жінок, але всі вони були або родичами, або подругами дитинства — тут, мовляв, нічого не вдієш. Вірили чи не вірили великі люди поясненням дук Германтського з приводу химерної хвороби дукині Германтської, жінконенависниці, але своїм дружинам вони ці пояснення переповіли. Деякі дружини вважали, що хворобою дукиня прикриває ревності, бо хоче неподільно владати над почтом шанувальників. Хто простодушніший, вважав, що в дукині особливий смак, може, навіть осудо-вищне минуле, що самі жінки не хочуть приходити до неї, а вона незмогу запрошувати до себе жінок видає за свою химерність. Кращі, яким чоловіки вуха натуркали про дукинин розум, вважали, ніби вона настільки вища за інших жінок, що з ними нудиться, що їй нема про що з ними розмовляти. Справді, дукиня нудила світом із жінками, якщо тільки їх не оздоблював якийсь титул. Проте вигнані жінки помилялися, судячи, що вона не бажає приймати нікого, окрім чоловіків, бо иГкортить побалакати з ними про письменство, про науку, про філософію. Вона ніколи про це не говорила, принаймні зі світочами розуму. З тієї самої родинної традиції, з якої, хай би як дочки великих воєначальників були втягнуті в нурт світської суєти, вони завжди пам'ятають, що треба шанувати все, що тичеться війська, дукиня Германтська, онука жінок,

знайомих із Тьєром, Меріме й Ож'є, вважала, що верховодити у її салоні мають люди великого розуму, але, з другого боку, через тепле й інтимне ставлення, з яким приймали всіх у Германті, вона привчилася бути з талановитими людьми на короткій стопі, даючи їм зрозуміти, що талант нікого тут не засліплює, і не говорити з ними про їхню роботу, тим паче, що їм самим було це не цікаво. До того ж склад мислення вона мала такий самий, як Меріме, Мельяк і Галеві, які за контрастом із солодкослів'ям попередньої доби повиганяли тріскучі фрази та звірювання високих почуттів, і навіть вважала за добрий тон говорити з поетом чи музикою про страви, які були на столі, або про майбутню картярську гру. Ця тематична вбогість дещо пан-теличила тих, хто знав її мало, вона була для них загадкою. Коли дукиня Германтська питала когось із таких людей, чи йому буде приємно провести час із відомим поетом, той, страшенно зацікавлений, приходив на призначену годину. Дукиня мовить із поетом про погоду, Сідають за стіл. "Чи любите ви яйця, зварені в такий спосіб?" — питає дукиня поета. Вислухавши його похвалу, яку вона поділяла (бо все у неї вдома здавалося їй бездоганним, навіть огидний сидр, привезений з Германта), вона говорить метрдотелеві: "Покладіть панові ще яєць", а інший гість, палаючи все ще нетерпінням, чекає того, що, безумовно, дукиня передбачала, бо влаштувати цю зустріч перед від'їздом поета було дуже важко і поетові, і їй. А обід усе триває, обносяться полумиски, даючи, зрештою, змогу дукині Германтській повернути якийсь жарт чи згадати анекдотичний випадок. Поет наминає собі, а дучтво нібито й забуло, що він — поет. Та ось уже з обідом докінчено, і всі прощаються, не пустивши пари з уст про поезію, яку всі люблять, але про яку через ту саму стриманість, яку я вперше виявив у Сванна, воліють мовчати. Ця стриманість вважалася лише ознакою доброго виховання. Але для гостя, якщо він хоч трошки замислювався над цією стриманістю, у ній було щось дуже сумне: сніданки у Германтів нагадували йому побачення несміливих коханців, які аж до розлуки балакають про всяку всячину, а велика таємниця, яку вони були б раді звірити одне одному (чи то через їхню несміливість, чи то через їхню сором'язливість, чи то через їхню невмілість), так і не пробивається від серця до уст. Проте слід зауважити, що нехіть до розмов на поважні теми, розмов, яких здебільшого марно ждали гості, — дукиня, хоча це й було характерною її ціхою, все ж іноді долала. Дукиня Германтська провела молодість у трохи іншому середовищі, такому самому великопанському, але не такому пишному, а головне, не такому порожньому і висококультурному. Те середовище залягло під нинішнім метушливим дукиніним середовищем ґрунтом твердішим, невидимо відживчим, і ось із цього ґрунту дукиня і добувала (вкрай рідко, бо зневажала педантство) цілком правильно нею сприйняту цитату з Віктора Гюґо або з Ламартіна, і коли їх вимовляла з глибоким виразом своїх гарних очей, то вони завжди вражали і полонили слухащих. Дехто навіть, без усякої претензії, просто і доречно давав драматургові-академікові якусь слушну пораду, радив згладити ту чи іншу ситуацію або змінити розв'язку.

У салоні маркизи Вільпарізіс, так само як у комбрейській церкві, коли вінчалася панна Переп'є, я на превелику силу виявив на гарному і надто людському обличчі

дукині Германтської те невідоме, що було в її імені, зате я чекав, що, тільки-но вона заговорить, у її словах, завдяки їхньому глибокому, таємничому змістові, я відчую всю питомість, якою наділені середньовічні гобелени або готичні вітражі. Але, щоб не розчарувати мене, промови тієї, що звалася дукинею Германтською, мали бути не лише дотепні, гарні й глибокі, а ще й квітнути квітом амаранта, квітом останнього складу її імені, квітом, якого я, на свій подив, не знайшов у її образі, коли вона постала переді мною вперше, і яким я через те наділив її думки. Звісно, маркіза де Вільпарізіс, Сен-Лу та інші люди, люди не дуже великого розуму, вимовляли при мені ім'я Германт без усякої врочистосте, ніби прізвище того, хто зараз прийде до них у гості або з ким вони обідатимуть, — вимовляли, десь напевно, не бачачи в цьому прізвищі ні пожовклих лісів, ні сповитої таємницею провінційної глухомані. Але це було, мабуть, з їхнього боку прикидом, схожим на прикид класичних поетів, які не діляться з нами своїми глибокими думками, хоча їх і мають, прикидом, який я намагався наслідувати, якнайпри-родніше вимовляючи "дукиня Германтська", ніби це прізвище нічим не відрізнялося від інших. Зрештою всі запевняли, що дукиня дуже розумна, що вона дотепна співрозмовниця і що її гурток чи не найцікавіший; усе це підсичувало мої мрії. Коли мені казали, що її оточують розумні люди, що вона дотепна співрозмовниця, я уявляв собі розум, зовсім не такий, як я знав, навіть не такий, як великі уми, подумки я складав собі її гурток не з таких людей, як Бергготт. Ні, її розум ввижався мені якоюсь незрівнянною властивістю, золотавою, овіяною лісовою прохолодою. Снуючи найрозумніші гадки (у тому значенні, в якому я прикладав слово "розумний" до філософа чи критика), дукиня Германтська, може, навіть ще більше розчарувала б мене у моєму сподіванні на те, що вона виявить цю свою одрубну властивість, ніж у щебетанні, коли вона цокотіла про кухарські рецепти чи про опорядження замку, називала імена сусідів або своїх кривих, які мені допомагали уявити її життя-буття.

— Я думала, що застану тут Базена, він збирався до вас, — мовила дукиня Германтська до тітки.

— Я вже не бачила твого чоловіка кілька днів, — уражено і квасно відповіла їй маркіза де Вільпарізіс. — Зовсім не бачила, а може, лише разочок після твого премилого жарту з наказом ознаймити себе як шведську королеву.

Замість усмішки дукиня закусила губу так, ніби хотіла вгризтись у вуалетку.

— Учора ми обідали з нею у Бланш Леруа, ви б її не впізнали, вона роздобріла — я певна, що це хвороба.

— Я саме казала панству, що вона скидається на жабу.

Дукиня Германтська пустила якийсь хрипкий звук, знак, що вона сміється для годиться.

— Мені й забулося, що то я зробила таке порівняння, — але в такому разі це жаба, яка зуміла порівнятися з волом. А втім, це не зовсім так, бо вона тільки черевата, це радше жаба при надії.

— Гм! Химерний образ, — мовила маркіза де Вільпарізіс, у душі горда на дотепність сестрениці.

— Але головне, що вона химерниця, — підхопила дукиня Германтська, з іронічним притиском на знайденому нею епітеті, як це вчинив би Сванн, — я-бо ні разу не бачив породільниці жаби. У кожному разі ця жаба, яка, зрештою, не домагається короля, — в такі жирухи вона пошилася, повдовівши, — обідатиме в нас на тому тижні. Я їй сказала, що про всяк випадок попереджу вас.

Маркіза де Вільпарізіс щось муркнула під ніс.

— Мені відомо, що позавчора вона обідала в дукині Мекленбурзької, — додала вона. — Був там Ганнібал де Бреоте. Потім він приходив до мене і переповідав, і, мушу визнати, дуже дотепно.

— На цьому обіді був хтось, хто більший дотепник за Баба-ла, — озвалася дукиня, бажаючи підкреслити цим здрібнілим ім'ям свою близиню з де Бреоте-Консальві. — Це Берготт.

От уж зроду не думав, що Берготта можна назвати дотепником; ба більше, як на мене, він належить до інтелігентної верстви, та й край, тобто, він незмірно далеко від таємничого царства, яке я узрів за пурпуровими фіранками ложі-бенуару, де пан Бреоте розважав дукиню і чудасійничав з нею мовою богів, провадив непомисльну розмову сен-жерменців. Це порушення рівноваги, те, що пан де Бреоте віддає перевагу Берготтові, зажурило мене. Але ще тяжче я став побиватися, що ховався від Берготта на виставі "Федри" і не підійшов до нього, коли почув, як дукиня Германтська говорить до маркізи де Вільпарізіс.

— Ось із ким я мрію познайомитися, — призналася дукиня, — у неї завше, як у мить духовного піднесення, було видно, як приплив цікавості до світил культури зударяється з одпливом аристократичного снобізму. — Це була б для мене така втіха!

Отакої: якби поряд зі мною сидів нині Берготт, чого я міг легко домогтися, але що, як мені здавалося, знизило б мене в очах дукині Германтської, то потім вона, десь-напевніш, запросила б мене до ложі й попросила привести до неї на сніданок великого письменника.

— Здається, він був не дуже привітний; його відрекомендовано дукові Кобурзькому, а він йому на відповідь нічирк. — Дукиня Германтська підкреслювала цю цікаву рису так, ніби оповідала, як китаєць сякається в папір. — Він ні разу не сказав йому "ваша високість", — додала вона, очевидно, вражена цією подробицею не менше, ніж коли б протестант на аудиєнції у папи відмовився вклякнути перед його щасливістю.

Берготтові вибрики зацікавили її, але вона його не гудила, радше ставила їх йому в заслугу, хоча сама не знала до пуття, яка ж це саме заслуга. Попри особливий підхід дукині Германтської до чудасії Берготта, я згодом мав нагоду переконатися ось у чому: коли дукиня Германтська, на подив загалу, зауважила, що Берготт дотепніший за пана де Бреоте, то вона була не така вже далека від істини. Такі судження-переверти, хай і кричущі, але, власне, слухні, висловлюються лише окремими світськими людьми, які переросли інших. Саме ці люди і креслять перший зарис тієї ієрархії вартостей, яку прийме нове покоління, відкинувши колишні цінності.

Граф д'Аржанкур, повірений на справи Бельгії, свояк маркізи де Вільпарізіс,

вступив, кульгаючи, а слідом за ним двоє молодиків: барон Германтський і його високість дук де Шательро, і дукиня Германтська сказала дукові: "Як ся маєте, голубе Шательро?", сказала недбало і не зрушивши з пуфа, вона щиро приятелювала з матір'ю молодого дука, і той змалку звик її шанувати. Високі, щуплі, з золотавою шкірою і золотавим волоссям, типові Германти, ці двоє молодиків здавалися згустками весняного вечорового світла, що заливало велику вітальню. За тодішнім звичаєм вони поставили свої циліндри біля себе просто на підлогу. Історик Фронди подумав був, що це вони заморочилися, що вони розгубилися мов той хлоп, який заходить до мерії і не знає, куди подіти капелюх. Гадаючи, ніби він рятує в біді цих незграбних і вовкуватих хлопців, він звернувся до них:

— Ба ні, панове, не ставте капелюхи долі, а то побрудняться.

Барон Германтський кинув на нього косяка, його очі світилися при цьому такою проразливою й колючою синню, що історик умовк.

— Маркіза де Вільпарізіс познайомила мене зараз із йогомос-цю, як його звати? — спитав мене барон.

— Пан П'єр, — відповів я півголосом.

— А далі?

— П'єр це його прізвище, він заслужений історик.

— Скажіть на Бога!

— Ні, зараз мода — класти на підлоги капелюхи, як учинило це панство, — пояснила маркіза де Вільпарізіс, — я теж ніяк не можу до цього призвичаїтися. Але краще вже так, ніж залишати капелюх у сінях, як це завжди робить мій сестринець Робер. Коли він до мене приходить, я кажу йому, що він схожий на дзиґар-майстра, і запитую, чи він не прийшов направити годинника.

— Ви оце говорили, пані маркізо, про капелюх Моле; так небавом дійдемо ми, як Аристотель, до розділу про капелюхи, — почав був історик Фронди, трохи підбадьорений втручанням маркізи де Вільпарізіс, але озвався так тихо, що, окрім мене, ніхто його не почув.

— Диво-дивне ця наша кохана дукиня, — промовив граф д'Аржанкур, показуючи на дукиню Германтську, втягнену в розмову з Г'. — Коли в вітальні людина відома, вона неодмінно при ній. Очевидно, це якийсь великий могол. Не можна мати щодня Бореллі, Шлемберже, д'Авнеля. Тоді це буде пан ГГєр Лоті або пан Едмон Ростан. Учора ввечері у Дудовілів, де, між іншим, така пишна була наша дукиня у своїй смарагдовій діадемі, у рожевій бальовій сукні зі шлейфом, вона сиділа між Дешанелем та німецьким послом; вона сперечалася з ними про Китай; публіка, публіка, на шанобливій від них відстані, не чула, про що вони там правлять, і все питала, чи не загрожує нам війна. Далєбі, можна було сказати, що це королева зі своїми двораками.

Всі попідходили подивитися на малювання маркізи де Віль-парізіс.

— Ці квіти насичені якоюсь правдивою небесною рожевістю, — проголосив Леґранден. — Є небесна рожевість і є небесна синява. А мені, — зашепотів він, щоб ніхто, окрім маркізи, його не чув, — ще більше до вподоби шовкуватість і яскравість

вашої копії. Перед вами бліднуть і Пізанелло і Ван-Гейсум зі своїм дріб'язковим і засушеним зільником.

Найскромнішому мистцеві приємно, коли підносять саме його, хоча він намагається віддати належне і своїм супротивцям.

— Ваше вражіння іде від того, що вони малювали бознако-лишні квіти, нам уже неznані, але вони були великі майстри.

— Справді, ви прегарно малюєте вишневий цвіт... тобто, ні, майські рожі, — озвався історик Фронди, не дуже тямлячи у квітах, але вже твердішим голосом, бо майже забув про капелюхи.

— Це яблуневий цвіт, — сказала дукиня Германтська, звертаючись до тітки.

— Зразу видно селючку — ти знаєш квіти не згірш від мене.

— Ага, суще! Але я подумав, що яблуні вже перецвіли, — навмання ляпнув історик Фронди, щоб якось виправдатися.

— Ба ні, навпаки, вони ще й не зацвіли, вони цвістимуть не раніше, як за два, а то й за три тижні, — упав у річ архіваріус, який допомагав правити маєтками маркізи де Вільпарізіс і знав село краще.

— Атож, і то ще тільки під Парижем, тут вони квітнуть куди раніше. У Нормандії, приміром, у його батька, — маркіза показала на дука де Шательро, — чудові яблуневі сади над самим морем, — просто як на японському паравані, — так там вони справді рожевіють після 20 травня.

— От я ніколи не бачив цих садів, — промовив молодий дук, — у мене завжди від яблуневого квіту сінна лихоманка. Чудасія, та й годі!

— Сінна лихоманка? — перепитав історик. — Уперше чую.

— Це модна хвороба, — докинув архіваріус.

— Така залежність є. Та вам той квіт не зашкодить, коли на яблука рясно... Знаєте ж нормандську приказку: "Коли на яблука рясно..."? — спитав граф д'Аржанкур: цей не зовсім щирий француз пнувся в парижани.

— Ти маєш рацію, — сказала маркіза де Вільпарізіс до сест-рениці, — це яблуні з Півдня. Віття мені надіслала в дар квітникарка. Вас, мабуть, дивує, пане Вальмер, — звернулася вона до архіваріуса, — що квітникарка прислала мені яблуневі галузки? Хай я і стара дама, але маю багато знайомих і кілька приятелів, — додала вона без усякої таємної думки, — так принаймні здалося всім, а я подумав, що їй хочеться уходити за велику чудодійку, тож-бо вона, водячися з такими відомими людьми, похваляється знайомством із квітникаркою.

Блок устав і собі, аби помилюватися на квіти маркізи де Вільпарізіс.

— Дарма, дарма, пані маркізо, — сказав історик, знову вмо-щуючися на стільця, — навіть якби знову сталася одна з тих революцій, які так часто кривавили Францію, — але ж, Боже Христе, ми живемо в такий час, що всього можна сподіватися! — додав він, підозріло оглядаючи вітальню, ніби перевіряючи, чи немає в салоні когось "ненасливого", — з вашим талантом та п'ятьма чужими мовами, можете мати певність: ви завжди дасте собі раду.

Історик Фронди, здавалося, спочивав серцем, він забув про свої нічниці. Аж це йому пригадалося, що він не спав шість діб, і нараз утома, виникла на саму думку про неї, обтяжила йому ноги, похилила плечі, і його журне обличчя пристаріло.

Блок, збираючись передати широким жестом свій захват, зачепив ліктем вазу з яблуневими галузками, ваза впала, і вся вода вилилася на килим.

— Пальчики у вас, як у феї, — мовив до маркізи історик, він обернувся до мене тилом і не помітив Блокової незграбності.

Але Блок подумав, що слова історика стосуються його, і личкуючи зухвалістю сором за свою незграбність, кинув:

— Байдуже, мене не оббризкало.

Маркіза де Вільпарізіс задзвонила, і лакейчук витер килим і позбирав склянки.

Маркіза запросила на свій ранок молодиків і дукиню Германську, якій сказала:

— Не забудь переказати Жізелі й Берті (дукиням д'Обержон і де Портфен), щоб вони прийшли перед другою годиною підсобити мені, — сказала маркіза владно, ніби доручала їй нагадати найнятим метрдотелям прийти раніше, щоб подати вази з фруктами.

З принцями королівського коліна, своїми кривими, а також із маркізом де Норпуа вона панькалася менше, ніж з істориком, з Котаром, із Блоком, зі мною, здавалося, вони цікавили її лише тому, що вона збиралася частувати ними, як лупом, нашу цікавість. Вона знала, що їй нема чого надирватися ради людей, для яких вона була більш чи менш блискучою жінкою, але химерною і вимогливою тіткою. Їй не було рації намагатися вразити людей, які не змінили б своєї думки про її становище у світі, які краще, ніж будь-хто, знали її життєпис і шанували в ній її пишний родовід. А передусім вони були для неї лишень вигризки, яким уже не плодоносити: вони-бо не познайомлять її з новими своїми приятелями, не запросять разом погуляти. У кращому разі, вона могла погукати їх до себе, могла говорити про них на своїх чаюваннях, як писала потім у своїх мемуарах, для яких ці чаювання були якоюсь генеральною репетицією, першим читанням уголос у тісному колі. А ось у товаристві, яке маркіза де Вільпарізіс силкувалася з допомогою своїх родовитих близьких зацікавити, засліпити, прикувати, у змішаному товаристві Кот-тарів, Блоків, відомих драматургів, істориків Фронди — за браком великого панства, яке її обминало — вона знаходила все, що було їй потрібне: рух, новину, розривки, життя; ці люди підносили престиж її салону (варті того, щоб зводити їх іноді з дукинею Германтською, хоча це все були люди їй незнайомі): завдяки їм у неї обідали чудові люди, які цікавили її своїми роботами, у неї вдома ставилися комічні опери та пантоміми під орудою самих авторів, їй залишали ложі на цікаві вистави.

Блок намірився йти собі. Привселюдно він заявив, що пригода з перекинутою вазою — то пусте, а потихеньку говорив інше і вже зовсім інше думав. "Якщо ти не маєш вимуштруваної служби, яка вміє так поставити вазу, щоб та не обливала і не калічила гостей, то пощо ману пускати всією цією пишнотою", — цідив він крізь зуби. Блок належав до тих дражливих і "нервозних" людей, які важко переживають допущені зі

свого боку незграбності, але не вважають себе винними, і ці переживання псують їм цілий день. Він лютився, оскаржував увесь світ, казав, що ноги його більше не буде в салонах. Нині йому була потрібна якась розрада. І тут, на його щастя, маркиза де Вільпарізіс утримала Блока. Чи то вона не знала про настрої своїх приятелів, уже захоплених хвилею антисемітизму, чи то з не-уважності, але вона не рекомендувала його присутнім. А Блок, мало оббутий у світі, гадав, що на прощання йому слід ввічливо, але холодно всім уклонитися; разів з кілька він кивнув, уткнувшись бородою в комірець, й очужіло та невдоволено зиркнув на кожного крізь пенсне. Але маркиза де Вільпарізіс його перейняла; вона хотіла з ним ще перебалакати про п'єску, яку мали в неї грати, до того ж не бажала відпускати його, не преміювавши знайомством із маркизом де Норпуа (до речі, її дивувало, що маркиза й досі ще нема), хоча це преміювання було тепер не потрібне, бо Блок уже поклав собі намовити двох співачок, про яких розповів хазяйці, проспівати в неї дурно, для реклами, бо її раути збирали вершки товариства. Він запропонував запросити ще й трагічну актрису, "яснозору, гарну, як Гера", наділену хистом пластично передавати те, про що йдеться в тій поезії у прозі, яку вона читає. Але маркиза де Вільпарізіс, почувши її прізвище, відмовилась від неї тільки тому, що то була приятелька Робера де Сен-Лу.

— У мене добрі новини, — шепнула вона мені на вухо, — я певна, що все це у них зависло на павутинці, вони от-от розійдуться; попри те, що тут зіграв ганебну роль один офіцер, — додала вона. — Роберова родина дише лихим духом на князя Бородинського за те, що той на прохання стрижія відпустив його до Брюгге, і винуватить його в потуранні безецному зв'язку. Мабуть, це несосвітенний мерзотник, — кинула маркиза де Вільпарізіс із виглядом ображеної цноти, якого вміли прибирати навіть найбільші бахурі з Германтів. — Мерз-з-зотник, мерз-з-зотник, — приказувала вона, розтягуючи через потрійне "з" слово "мерзотник". Чулося, що вона не вагається щодо того, що князь Бородинський виступає "третім" у всіх Роберових оргіях. Обличчя її посуворішало, коли вона заговорила про цього страшенного капітана, величаючи його з іронічною емфазою: "князь Бородинський" як жінка, для якої імперія ламаного шага не варта. Та що грічність стала другою натурою в маркизи, то суворий вираз змінився лагідною усмішкою, адресованою мені, та механічними моргами, наче ми з нею якісь спільники.

— Я люблю Робера де Сен-Лу-ан-Бре, — сказав Блок, — хоча він і диявольська худобина, люблю за те, що він напрочуд добре вихований. Я дуже люблю вихованих людей, це така рідкість, — тягнув він, не здогадуючись (бо сам був напрочуд зле вихований), як разять його слова. — Зараз я наведу вам приклад, як на мене, вельми показовий, приклад того, що він доброго батька дитина. Одного разу я побачив його вкупі з одним молодиком, коли він уже сідав на свій ридван із чудовим обідням, надівши сам блискучу збрую парі коней, вівсяників і ячмеників, яких не треба було поганяти замашним бичем. Він нас познайомив, але я не дочув, як звати того молодика, бо ми ніколи не чуємо, як величають тих, із ким нас знайомлено! — додав Блок, сміючись: то був жарт його батька. — Де Сен-Лу-ан-Бре тримався просто, не

піддобрювався до молодика, не виказував ознак збентеження. А через кілька днів я випадково дізнався, що той молодик — син сера Руфуса Ізраельса!

Кінець цієї історії не так вразив гостей, як її початок, бо ніхто її так і не зрозумів. Справді, сер Руфус Ізраельс — для Блока та його батька особа майже королівського коліна, перед якою Сен-Лу мав би трепетати — Германтам бачився парвеню й чужоплемінником, толерованим у світі, та й годі, і приязню з ним нікому не спало б пишатися, ба, навпаки!

— Мене просвітив, — сказав Блок, — вірник сера Руфуса Ізраельса: він друг мого батька, людина просто казкова. Прецікава особа! — додав він із тією безповоротністю і з тією надпо-рівністю, з якою ми доводимо щось не наше, а запозичене.

— Скажи-но, — стиха озвався до мене Блок, — які статки в Сен-Лу? Ти ж розумієш, що мені це потрібно, як торішній сніг, та мене це обходить лише з бальзаківського погляду, розумієш? І чи знаєш ти, як вони розміщені: у французьких паперах, у закордонних, у землях?

Я не міг тут йому прислужитися. Облишивши зі мною шушу-катися, Блок на весь голос попросив дозволу відчинити вікна і, не чекаючи на відповідь, рушив на світло. Маркіза де Вільпарізіс зупинила його, мовлячи, що в неї застуда.

— Хіба свіже повітря зашкодить? — спитався Блок, розчарований. — Надворі ж тепло!

Засміявшись, він обвів поглядом гостей, ніби шукаючи підтримки у своїй змажці з маркізою де Вільпарізіс. Серед цих добре вихованих людей він її не знайшов. Глянувши козирем і нікого не запаливши, він погасив свій погляд і споважнів. Визнаючи свою поразку, заявив:

— Тут принаймні двадцять два ступні, а то й усі двадцять п'ять! Та й не дивно. Я аж упрів. Але я не можу, як премудрий Антенор, син річки Алфей, поринути в отчі води, аби, перш ніж сісти до блискавої купелі й умаститися пахучою мастю, зупинити пітнявість. — І, заспокоюючи людську потребу агітувати інших, доводячи корисність медичних порад, перевірену на самому собі, Блок додав: — Ну, як, по-вашому, так ліпше!.. Я маю діаметрально протилежний погляд. Ось чому в вас застуда.

Майбутньому знайомству з маркізом де Норпуа Блок неабияк зрадів.

— Я б охоче, — озвався він, — поговорив з маркізом про Дрейфуса. Я погано знаю ментальність людей, подібних до нього; інтерв'юювати такого зубра дипломатії, це було б дуже пікантно, — завершив він саркастично, щоб не здалося, ніби він поступається чимось послові.

Маркізі де Вільпарізіс не подобалося, що Блок так гримотить, але вона одразу ж заспокоїлася, побачивши, що архіваріус, через чиї націоналістичні погляди вона як на терню сиділа, тримався далеко від Блока, щоб його почути. Блок шокував її більше, коли той, підмовлюваний демоном погандго виховання, який спершу його засліпив, щоб він бачив не далі за свого носа, зі сміхом спитав, згадавши батьківський жарт:

— Чи це не його вчена розвідка, де доводиться, що Російсько-японська війна неминуче завершиться перемогою росіян і розгромом японців? Чи він уже не здитинів?

Мабуть, то я бачив його: перш ніж сісти в крісло, він спочатку замірявся, а потім ковзнув до нього, як на роликах.

— Бути цього не може! Хвилинку! — сказала маркіза. — Не розумію, чого він там копається.

Маркіза задзвонила; коли лакейчук ввійшов, вона, позаяк ні від кого не приховувала і навіть любила показувати, що її давній приятель майже весь час пропадає в неї, сказала:

— Попросіть пана де Норпуа прийти сюди, він розбирає папери у моєму кабінеті. Пообіцяв прийти через двадцять хвилин, а я вже його чекаю годину сорок п'ять. Він із вами поговорить про справу Дрейфуса і про все що вам заманеться, — буркнула вона, звертаючись до Блока. — Він не в захваті від того, що в нас коїться.

Справді, маркіз де Норпуа не був у згоді з теперішнім міністерством. Він не дозволив би собі привести до маркізи де Вільпарізіс членів уряду (вона, як і раніше, тримала свою марку вельможної пані, гонорувала і цуралася тих зв'язків, які доводилося йому підтримувати), але він держав її в курсі всіх справ. Так само і теперішні державні мужі не зважилися б попросити маркіза де Норпуа рекомендувати їх маркізі де Вільпарізіс. Але дехто їздив до нього в маєток, потрапивши в якусь скруту. З'ясовував адресу. Їхав до замку. Кастелянка не показувалася. Але за обідом маркіза кидала: "Мені відомо, що вас деранжували. Справа владналася?"

— Ви не дуже квапитеся? —* поцікавилась маркіза де Віль-парізіс у Блока.

— Ні, ні, я збирався йти, бо не дуже добре почуваюся; може, мені навіть доведеться махнути в Віші, щоб підлікувати жовчного міхура, — вирубуючи останні слова, сказав Блок із сатанинською іронією.

— Невже? Туди саме збирається мій сестринець Шательро: чом би вам не домовитися і не поїхати разом? Він ще не пішов? Знаєте, він дуже славний хлопець, — сказала маркіза де Віль-парізіс, може, в добрій вірі гадаючи, що як двоє молодиків її знайомі, то не можуть не заприятелюватися.

— Та я, власне, не знаю, чи матиме він охоту; ми з ним знайомі... так... трошки, ондечки він стоїть, — сказав засоромлений і зраділий Блок.

Виконувати наказ стосовно маркіза де Норпуа метрдотелеві не довелося. Бо посол, вдаючи, ніби щойно приїхав і ще не бачився з господинею дому, взяв у сінях навмання капелюха, який здався йому своїм, церемонно поцілував її в руку, запитуючи про здоров'я з такою цікавістю, ніби вони не бачилися цілу вічність. Він не здогадувався, що маркіза де Вільпарізіс перед самим його приходом позбавила всякої правдоподібності цю комедію, яку сама, зрештою, і припинила, ведучи маркіза де Норпуа і Блока до суміжної вітальні. Забачивши знаки особливої пошани, роблені тому, хто ще в очах Блока не поєднався з особою маркіза де Норпуа, і його грічні, гожі та низькі уклони на відповідь, і пригнічений усім цим церемоніалом, дратуючись на думку, що йому новоприбулий не уклониться, Блок спитав мене для потухи: "А це що за бовдур?" Може, зрештою, вихияси маркіза де Норпуа ображали найкраще, що було у Блокові, більшу щирість і простоту його нового покоління, і він почасти щиро вважав,

що вони кумедні. Однак же вони перестали здаватися йому кумедними і навіть зачарували його, коли маркіз уклонився йому.

— Пане амбасадоре! — озвалася маркіза де Вільпарізіс до де Норпуа. — Дозвольте вас познайомити з цим паном. Пан Блок, маркіз де Норпуа. — Загалом вона не жалувала маркіза де Норпуа, а тут назвала його "пан амбасадор" за правилами доброго тону, бо схилялася перед рангом посла, схилялася з маркізового наусту, і, нарешті, на те, щоб показати, що в неї особлива манера ставитися до цього чоловіки, менш невимушена, церемонніша, яка в салоні пишної дами, відрізняючись від її вільного поводження з іншими його візитерами, вказує на те, що це її коханець.

Маркіз де Норпуа утопив синь своїх очей у білій бороді і, низько зігнувшись своєю високою постаттю, буркнув: "Дуже радий", а Блок хоч і був зворушений, та все ж йому здавалося, ніби славетний дипломат надто з ним поштивий, і похопився перевершити його: "Ні, що ви, це я дуже радий!" Проте маркізі де Вільпарізіс здалося, ніби цієї церемонії, — маркіз де Норпуа повторював її ради старовинної своєї подруги з кожним новим гостем, якого вона йому рекомендувала, — для Блока недостатньо, і вона сказала Блокові:

— Розпитайте його про що завгодно, заберіть його звідси, якщо хочете; йому буде дуже приємно поговорити з вами; здається, ви хотіли побалакати з ним про Дрейфусову справу, — додала вона, не вельми задумуючись над тим, чи справить ця розмова втіху маркізові де Норпуа, але ж[%]їй не спало на думку, перш ніж висвітлити портрет дукині де Монморансі для історика, запитати всіх інших, чи їм цікаво подивитися його, або спитати їх, чи хочуть вони чаю, перш ніж погостувати.

— Говоріть з ним голосно, — сказала маркіза Блокові, — він приглухуватий, але відповість на всі ваші запитання. Він близько знав Бісмарка, Кавура. Правда, пане амбасадоре, — посирила вона голос, — ви добре знали Бісмарка?

— Що у вас на робочому столі? — спитав маркіз де Норпуа, поглянувши на мене ласкаво і щиро ручкаючися зі мною. Я скористався з цієї okazji, щоб прислужитися йому і звільнити його від капелюха, якого він для більшої вчистості захопив і в якому я впізнав свій. — Ви мені показували одну штучку, але в ній було щось надумане, ви там нахимерили, я відверто висловив свою думку: вона була не варта витрачених на неї зусиль. Чим же ви порадуєте нас нині? Ви захоплюєтеся, якщо пам'ять мене не зраджує, Бергготтом.

— Бергготта не займайте! — скрикнула дукиня.

— Таланту маляра я в ньому не заперечую, тут двох думок бути не може, пані дукине. Він орудує чеканом, уміє травити офорти, але він не Шербюльє, на щирі полотна його не стане. І взагалі мені здається, що в нашу добу відбувається змішання жанрів і що справа повістяра плести інтригу і покріплювати серця, а не чапати над віньєтками та безконечниками. Я зустрівся з вашим батьком у нашого зацного А. Ж., — додав колишній посол, звертаючися до мене.

Бачучи, як він розмовляє з дукинею Германтською, я був грів надію, що він, не допомігши мені потрапити до Сванна, може, нині приведе мене до дукині. "Ще одне

моє велике захоплення, — сказав я йому, — це Ельстір. Дукиня Германт-ська, здається, має його картини, зокрема дивовижний пук редиски — я бачив його на виставці, і мені страшенно кортить побачити ще раз! Це шедевр!" Справді, якби на мій смак зважали і поцікавились, яка моя улюблена картина, я назвав би пук редиски. "Шедевр? — вигукнув маркіз де Норпуа здивовано і вражено. — Але ж це не картина, це шкіц (він мав рацію). Якщо ви називаєте шедевром соковито зроблений накрес, то що ж ви тоді скажете про "Діву" Ебера або про Даньян-Бувре?"

— Я чула, як ви спровадили Роберову приятельку, — потому як Блок відвів посла набік, сказала тітці дукиня Германтська, — по-моєму, тут шкодувати нема чого, це істна страхіть, вона не має за гріш таланту, до того ж, це просто карикатура.

— А хіба ви її бачили, пані дукине? — спитав граф д'Ар-жанкур.

— А хіба ви не знаєте, що перш ніж вийти на сцену, вона виступала в мене? Але я цим не пишаюся, — сказала, сміючись, дукиня Германтська, зрадівши ще й нагоді показати, скоро вже заговорили про цю актрису, що вона перша побачила, як та дебютантка смітилася. — Ну, мені пора, — нараз кинула вона, не рушаючи з місця.

Вона побачила, що вступив її чоловік, і ці її слова натякали на комізм її становища, ніби це була пошлюбна візита вдвох, але аж ніяк не на стосунки, часто нелегкі, між нею і великопанським підтоптаним зухом, який любив молодитися. Кидаючи по густій масі тих, хто зібрався за чайним столом привітні, лукаві і дещо засліплені променями вечорового сонця погляди своїх маленьких округлих зіниць, схожих на ті кружальця, в які, націлившись, несхибно влучав такий гарний стрілець, як він, дук пробирався з зачарованою й обережною загайністю, ніби бентежачись у цьому пишному зібранні, він боявся наступити на чиюсь сукню і перебити розмову. Застигла на його виду хмільна усмішка, усмішка доброго короля Івето, а також пущена пливти біля його грудей, буцімто плавник акули, рука з напівзігнутими пальцями, якою він підряд ручкався і з давніми своїми приятелями, і з тими, кого з ним знайомлено, дозволяли йому, без зайвого жесту, не перериваючи доброзичливого, небалого і царського походу, ущедряти всіх, хто тягнувся до нього, лепетанням: "Добривечір, мій голубе; добривечір, любий друже; дуже радий вас бачити, пане Блок; як ся маєте, д'Аржанкур?", і тільки мене, зачувши моє ім'я, він ошчасливив особливою увагою: "Добривечір, мій юний сусіде! Як ся має ваш батько? Яка то зацна людина! Ви ж знаєте, ми з ним нерозлийвода", — додав він, щоб мені підхлібити.

Розчовгався він лише перед маркізою де Вільпарізіс, і та кивнула йому, діставши з хвартушка руку.

Тяжко багатий у світі, де багатирі переводяться, свідомий свого величезного статку, він поєднував у собі гонор великого пана з гонором грошовика, причому добре виховання, здобуте паном, присаджувало пиху грошовика. Зрештою видно було, що свій успіх у жінок, що обходився такою гризотою його дружині, він завдячував не лише своєму імені та маєтку, — адже дук, зі своїм чистим і виразистим профілем якогось грецького бога, був дуже гарний.

— Правда, вона грала у вас? — спитав дукиню граф д'Ар-жанкур.

— Атож, вона до мене прийшла з букетом лілей у руках і з лілеями на сукні. (Дукиня Ґермантська, як і маркіза де Вільпарізіс, грайливо, кокетливо вимовляла певні слова, як їх вимовляла низота, але ніколи не гаркавила, не те що її тітка.)

Перш ніж маркіз де Норпуа, з нехоті й принуки, одвів Блока в затишний закамарок, де вони могли погомоніти, я підступив до старого дипломата попросити замовити слівце за мого батька на виборах до Академії. Маркіз пробував відтягти розмову. Але я нагадав, що їду до Бальбека. "Як? Знов до Бальбе-ка? Та з вас правдивий глобтротер!" Потім вислухав мене. Коли я назвав прізвище Леруа-Больє, маркіз де Норпуа глипнув на мене насторожено. Я подумав, що він, може, сказав Леруа-Больє щось негарне про мого батька і тепер боїться, що економіст переказав батькові його слова. Нараз він заговорив про мого батька як найкращий його друг. А потім після запинки, коли у нас немов саме собою вихоплюється щось щиросерде, попри нашу заїкувату недомову, він заходився палко мені доводити:

— Ні, ні, вашому батькові не треба балотуватися. Не треба у його ж таки власному інтересі, з самоповаги, адже він цінна одиниця, а ця авантюра може виславити його. А він вартий більшого. Якщо його оберуть, він ризикує все втратити і нічого не здобути. Дяка Богові, він не промовець. А мої любі колеги цінують лише балаклійство, хай навіть людина не знать що верзе. Ваш батько має високу мету в житті; він повинен іти до неї вперед, не збиваючись на манівці і не плутаючись в кущах, хай би це були більше тернисті, ніж квітучі академічні гаї. Зрештою він не збере і кількох голосів. Академія любить маринувати кандидатів, перш ніж прийняти їх до свого лона. Зараз нічого не вдасться зробити. А потім — прошу. Але треба, щоб Компанія сама про нього подбала. Вона застосовує гасло

Fara da se², гасло наших заальпійських сусідів, застосовує радше задля якогось фетишу, ніж ради успіху. Те, що сказав мені Леруа-Больє, радості мені не додало. Але, як здається мені, він тягне руку за вашим батьком? Мабуть, я накрив його мокрим мішком, я сказав, що його справа бавовна і метали, а в важких для врахування чинниках, як любив висловлюватися Бісмарк, він не розбирається. Ваш батько ніяким світом не повинен кандидувати: Principilis obsta³. Його приятелі заженуться на слизьке, якщо він поставить їх перед доконаним фактом. Послухайте, — нараз він удавано щиро заговорив зі мною, вп'явшись у мене своїми блакитними очицями, — ви знаєте, як я люблю вашого батька, і тому вас, мабуть, здивує те, що я оце скажу. Так ось, саме тому, що я його люблю, саме (ми з ним нерозлийвода, Arcades ambo⁴) тому, що я знаю, який пожиток він може принести вітчизні, повз які рифи може провести її, як зостанеться при стерні, з приязні до нього, з глибокої пошани, з патріотичних почуттів я не голосуватиму за нього. Зрештою, гадаю, що я йому вже давав це наздогад. (Аж це в маркізових очах ніби майнув суворий асирійський профіль пана Леруа-Больє.) Словом, віддати йому свій голос це було б з мого боку якоюсь палінодією.

Кілька разів маркіз де Норпуа обізвав своїх колег мамутами. Окрім усього іншого, кожен член якогось клубу чи академії любить приписувати своїм колегам щось таке,

що не має з ним нічого спільного, а потім заявляти: "Ох, аби ж то це залежало тільки від мене!", ба більше: зводити на очі, як важко дістається йому це звання і яке ж то воно почесне.

— От що я думаю, — доказав маркіз, — для добра всієї вашої сім'ї я волію, щоб вашого батька з тріумфом було обрано років десь за десять-п'ятнадцять.

Мені здавалося, ніби ці слова продиктовані заздрістю або цілковитою байдужістю до батька, але перебіг дальших подій показав, що я помилявся.

— Ви не заміряєтеся побалакати в Інституті про ціни на хліб у добу Фронди? — спитав несміливо у маркіза де Норпуа історик. — Ви б мали там великий успіх (що означало якнайширшу рекламу), — додав він, боязко і воднораз розчулено всміхаючись до посла; усмішка звела його повіки, і нараз стало видно, що очі в нього великі, як небо. Мені здалося, ніби я бачив уже цей погляд, хоча познайомився з істориком лише сьогодні. Аж це згадалося: достоту такий самий погляд у бразильського лікаря, який лікував мене від ядухи, заробленої тим, що я по-дурному вдихав рослинні екстракти. Щоб він був до мене уважніший, я сказав, що знайомий із професором Котгаром, а він, ніби дбаючи про коттарівський інтерес, гукнув: "Якщо ви розповісте йому про мій спосіб лікування, це дасть йому матеріал для сенсаційної доповіді в Академії медичних наук!" Наполягати він не смів, він тільки втупився в мене тим самим боязко-запитальним, зацікавленим, благальним поглядом, яким зараз мене захопив історик. Певна річ, ці двоє людей були незнайомі між собою, мало схожі, але як у явищах психологічних, так і в явищах фізичних, спостерігається щось спільне. За рівних інших умов один і той самий погляд освітлює зсередини різні людські особні, як одне й те саме вранішнє небо освітлює місця на земній поверхні, розташовані далеко одне від одного і небачені. Я не чув, що відповів амбаса-дор, бо всі гості підступили з галасом до маркізи де Вільпарізіс, аби подивитись, як вона малює.

— Знаєте, про що ми балакали, Базене? — спитала дукиня в чоловіка.

— Здається, здогадуюся, — відповів дук. — Овва, великої актриси з неї не вийде.

— Де там! — підхопила дукиня Германтська і звернулася до графа д'Аржанкура: — Ви не можете собі уявити нічого кумеднішого.

— Я б сказав, чудосійнішого, — вставив дук Германтський, химерний словник якого давав привід світовцям говорити, що він не дурний, а літераторам вважати, що він дурень запліше-ний.

— Не розумію, — вела далі дукиня, — як Робер міг у неї закохатися. О, я добре знаю, що в кожного свій смак, — урвала вона себе з гожою гримаскою філософа і розчарованого романтика. — Я знаю, що хто завгодно може покохати кого завгодно. І власне, — додала вона, бо хоча ще кпила собі з нового письменства, це письменство чи то спопуляризоване газетами, чи то під впливом розмов таки в неї просочилося, — це і є найпрекрас-ніше в коханні, бо це, власне, і чинить його "таємничим".

— Таємничим? Сказати по ширості, мені це невтямки, — признався граф д'Аржанкур.

— Авжеж, у коханні все таке таємниче, — провадила дукиня з лагідною усмішкою

світської жінки, але водночас із непохитною переконаністю вагнеріанки, яка доводить клубменові, що "Валькірія" — це не просто галас. — Зрештою нам знати так і не дано, чому хтось кохає когось, — ми думаємо, за те, а воно, може, за щось зовсім інше, — сама себе заплутуючи, з усмішкою додала вона. — Зрештою так нічогісінько ми й не розуміємо, — закінчила вона, і на личку її з'явилася скептична і знуджена міна. — Коротко, знаєте що? "Найрозумніше" не сперечатися про смак у коханні.

Але запровадивши для себе цей принцип, вона як стій зламала його й засудила вибір Сен-Лу.

— Ви як собі знаєте, а я вражена ось чим: хіба можна захопитися смішною жінкою?

Почувши, що ми теревенимо про Робера, і здогадавшись, що Сен-Лу в Парижі, Блок нацвенькав на нього таких нісенітниць, що всіх обурило. Він лютував усе дужче й дужче, відчувалося, що для того, щоб зігнати свою злість, він не відступить ні перед чим. Маючи себе за людину високоморальну, він вважав, що тих, хто одвідує Булі (спортивний клуб, який здавався йому блискучим), треба послати на галери, і кожен удар, якого він міг завдати їм, цілком виправданий. Одного разу він добалакався до того, що збирається позиватися зі своїм другом з Булі. На процесі мав намір лжесвідчити, але так, щоб оскаржений не міг спростувати його показання. У такий спосіб Блок сподівався (але зрештою наміру свого не реалізував) затюкати свого друга, допекти йому до живих печінок. І що в тім лихого, якщо той, кого він збирався покарати, думає тільки про "шик", якщо він член Булі, якщо у двобої з такими людьми всяка броня дозволена, надто людині такий святій, як Блок?

— А візьміть Сванна, — зауважив граф д'Аржанкур; він збагнув, нарешті, що хоче сказати дукиня, був вражений слухністю її репліки, але, порившись у пам'яті, знайшов приклад чоловіка, закоханого в жінку, яка йому, д'Аржанкурові, не подобалася.

— Ет, Сванн це зовсім інша річ! — заперечила дукиня. — Звичайно, це теж більш, ніж дивно, бо вона дурепа, але вона не смішна і була гарна з себе.

— Гм, гм! — гмкнула маркіза де Вільпарізіс.

— А ви хіба не вважаєте, що вона була гарна? Ні, вона мала чимало знадливого: прегарні очі, красиве волосся, вбиралася вона, та й нині вбирається, чудово. Нині, хай і так, вона потворна, але колись то була препишна жінка. А проте мене вразило, коли Шарль із нею оженився, це вже ні до чого.

Дукиня не бачила в цій репліці нічого дотепного, але як граф д'Аржанкур засміявся, то вона повторила її — може, тому, що нині вона вже здавалася їй смішною, а може, лише тому, що д'Аржанкур сміявся від душі; повторила і ласкаво глянула на нього, посиливши таким чином чари своєї дотепности ча-ром ніжності.

— Так, — еге ж? цього робити не слід, — провадила вона, — але щось-таки манливе в ній було, я добре розумію, що в неї можна було закохатися, зате Роберова панна — кумедія, та й годі, запевняю вас. Знаю, що мені нагадають про загальник Ож'є: "Пляшка що, аби хміль у голові!" Так ось, Робер, може, й захмелів, але пляшку обрав без смаку! По-перше, подумайте, їй прибандюрилося, щоб я поставила сходи посеред салону. Правда, незле? А ще вона ознаймила мені, що ляже ниць на тих сходах.

Зрештою, аби ви послушали, що вона декламувала! Вона у мене прочитала тільки одну сцену, але це щось непомисльне. Називається "Семеро принцес".

— "Семеро принцес"! Ой-ой-ой! Який снобізм! — викрикнув граф д'Аржанкур. — А ні, стривайте, я знаю цю п'єсу. Автор послав її королю, король нічогісінько в ній не зрозумів і попросив мене пояснити.

— Чи це випадком не Сар Пеладана? — спитав історик Фронди, бажаючи показати, який у нього вибагливий смак і що він стежить за культурним життям, але спитав так тихо, що його репліка потонула.

— О, ви знаєте "Семеро принцес"? — спитала дукиня у пана д'Аржанкура. — Мої вітання! Я знаю лише одну з них, усе це відбило мені охоту знайомитися з шістьма іншими. А що як вони скидаються на ту, яку я бачила?

"Що за дуринда! — помислив я; дукиня розсердила мене тим, що була зі мною холодна, і тепер я відчував зловтіху: ага, так ти не розумієш Метерлінка! — І це через неї я щоранку відмірював стільки кілометрів! Ні, даруйте! Вона для мене більше не існує". Ось що я казав собі, казав не те, що думав; я говорив аби говорити, коли нас щось так хвилювало, що, полишений на самого себе, ти рвешся за браком іншого співрозмовника балакати з самим собою, але нещиро, як із чужим.

— У мене нема слів, щоб усе це описати, — вела далі дукиня, — далєбі, можна було луснути зо сміху. Сміху справді було багато, навіть забагато; актрисочці це не сподобалося, а Робер, відтоді Робер дихає пеклом на мене. Ну, а я не шкодую: якби все зійшло гладесенько, панна, чого доброго, знов би заявила до мене, — можу собі уявити, як би раділа Марі-Енар.

Так звано у родині Роберову матір, пані де Марсант, удову по Енару де Сен-Лу, на відміну від її кузини, принцеси Германт-Баварської, теж Марі, до імені якої її сестринці, кузени та шваг-ри додавали, аби не сплутати, або ім'я її чоловіка, або друге її ім'я, от і виходило: Марі-Жільбер або Марі-Едвіж.

— Почати з того, що напередодні було щось ніби репетиція, теж, я вам скажу, розривка! — іронічно провадила дукиня Германтська. — Уявіть собі: вона подавала репліку, навіть чверть репліки, а потім замовкала; мовчання тривало, — без брешеш, — п'ять хвилин.

— Ой-ой-ой! — вигукнув граф д'Аржанкур.

— Я дуже ввічливо дозволила собі зауважити, що це може видатися трохи дивним. А вона відповіла дослівно: "Артисти завжди повинні говорити так, ніби це вони самі щойно створили". Якщо вдуматися, то це геніально!

— А вірші вона, як на мене, читає незле, — сказав хтось із молодиків.

— Вона нічого не тямить у віршах, — заперечила дукиня Германтська. — Зрештою мені не треба було її слухати. Досить було її появи з лілеями! Я, як оті лілеї побачила, зразу зрозуміла: вона нездара!

Усі засміялися.

— Тьотю! Ви на мене гніваєтеся за колишній жарт зі шведською королевою? Я прийшов на перепросини.

— Ні, не гніваюся; можеш навіть під'їсти, як ти голодний.

— Ну, пане Вальнер, будьте за госпою, — пожартувавши, як завжди у таких випадках, звернулася маркіза де Вільпарізіс до архіваріуса.

Дук Ґермантський устав з крісла, біля якого лежав на килимі його капелюх, і, оглянувши подані йому тарілочки з печивом, зостався, очевидно, задоволений.

— Залюбки! Тепер я вже відчуваю себе як удома в такому шляхетному товаристві і візьму ось оцю бабку, мабуть, вони дуже смачні.

— Ви чудово виконуєте обов'язки госпосі, — сказав архіваріусові граф д'Аржанкур — бажаючи догодити маркізі де Вільпарізіс, він підхопив її жарт.

Архіваріус почастував тістечками історика Фронди.

— Ви бездоганно виконуєте свої обов'язки, — сказав історик з ніяковіття і на те, щоб завоювати спільну симпатію.

Він ковзнув спільницьким поглядом по тих, хто, як і він, узяв на озброєння маркізин жарт.

— Скажіть, тітонько, — спитав дук Ґермантський у маркізи де Вільпарізіс, — хто цей статечний добродій, який виходив, коли я ввійшов? Мабуть, я з ним знайомий, бо він уклонився мені низьким уклоном, а я ніяк не міг пригадати, хто він. Ви ж знаєте, я завжди плутаю імена, це дуже прикро, — додав він удоволеним тоном.

— Пан Легранден.

— А! Оріана має кузину, її мати, якщо я не помиляюся, з дому Ґранден. Так, так, я тепер розумію: це Ґрандени де л'Епрев'є.

— Ні, — заперечила маркіза де Вільпарізіс, — він до них зовсім не причетний. Це просто Ґрандени. Ґрандени, та й край. Але їм би хотілося бути всім, чим завгодно. Сестра цього пана — пані де Кам-бремер.

— Годі, Базене, ви ж добре знаєте, про кого мовить тітонька! — обурено вигукнула дукиня. — Це ж брат тієї траводної ве-летки, яку ви хтозна-навіщо прислали до мене. Вона просиділа годину, я думала, збожеволію. Але йершу, коли до мене ввійшла незнайомка, схожа на корову, вона здалася мені божевільною.

— Даруйте, Оріано, вона спитала мене, в які дні ви приймаєте, — не міг же я їй не відповісти, а потім, ви перебільшуєте: на корову вона не схожа! — жалісливим голосом промовив дук, а сам у цей час нишком від неї з усмішкою глянув на присутніх.

Він знав, що його дружина стає дедалі дотепнішою, якщо змагатися з її думкою, змагатися з погляду здорового глузду — приміром, заперечити, що жінка на корову схожа бути не може. (Внаслідок цього в дукині Ґермантської у процесі збагачення новими барвами первісного образу часто вилітали з уст найкращі дотепи.) А дук ніби знічев'я ненароком сприяв її успіхові — так таємний спільник шулера допомагає йому махляти з картами.

— Згодна, вона схожа не на корову, а на цілу череду корів! — гукнула дукиня Ґермантська. — Присягаю вам, я отетеріла, коли до мене в салон зайшла ціла череда корів у капелюшці й запитала, як я ся маю. Я мала охоту відповісти так: "Ти щось плутаєш, чередо корів, у нас із тобою ніяких стосунків бути не може, бо ти череда

корів", але потім, порившись у пам'яті, я подумала, що ваша Камбремер це інфанта Доретя, яка нахвалялася прийти колись до мене і яка теж бугайкувата, отож-бо я мало не сказала: "Ваша високість" — і не звернулася до череди корів у третій особі. У неї теж зоб, як у шведської королеви. Зрештою ця атака на багнети була підготовлена обстрілом з далекої дистанції — за всіма правилами стратегії. За якийсь час до приходу вона почала бомбардувати мене своїми візитками, я знаходила їх скрізь, на всіх меблях, ніби оголошення. Я не могла збагнути, в чому суть такої реклами. Куди не поглянеш, усюди: "Маркіз і маркіза де Камбремер", із зазначенням адреси, але адреса випала у мене з пам'яті, та й, зрештою, я з неї ніколи не скористаюся.

— Але ж це так приємно — бути схожою на королеву! — зауважив історик Фронди.

— Ох, Боже мій, пане! В нашу добу королі та королеви — це не бозна-що! — відказав дук Германтський, він уявляв себе вільнодумом і поступовцем, до того ж йому хотілося показати, що він не дорожить знайомствами з вінценосцями, хоча насправді йому дуже залежало від них.

Блок і маркіз де Норпуа, покинувши крісла, підступили ближче до нас.

— Ну що, пане Блоку, — спитала маркіза де Вільпарізіс, — ви побалакали з ним про Дрейфусову справу?

Маркіз де Норпуа звів д'горі очі хоч і з усміхом, але водночас наче беручи його в свідки того, які тільки вереди своєї Дульсінеї доводиться виконувати йому, маркізові. А проте він дуже ґречно говорив з Блоком — бідкався, що ми живемо в страшні, може, навіть згубні для Франції роки. Мабуть, це означало, що маркіз де Норпуа (тоді як Блок сказав йому навпростець, що він вірить у безневинність Дрейфуса) був затятим антидрейфусаром, ось чому привітність посла і написане на його обличчі бажання підтримати співрозмовника, запевнити його, що в головному вони одностайні, з'єднати його проти уряду особливо лестили марнославству Блока і збуджували його цікавість. Які ж були ті важливі пункти, які пан де Норпуа замовчував, але щодо яких натякав, що тут вони сходяться? Коротко, що в його підході до Дрейфусової справи могло б їх об'єднати? Блок був тим паче здивований таємною згодою, яка нібито існувала між ним та маркізом де Норпуа, що поширювалася вона не тільки на політику, а пояснювалося це тим, що маркіза де Вільпарізіс перед цією зустріччю досить докладно оповідала маркізові де Норпуа про Блокові літературні твори.

— Ви людина не сучасна, — мовив до Блока колишній посол, — і я не вельми це у вас ціную, бо в наш час безкорисливих дослідників нема, в наш час гендлюють порнографією та казна-чим. Таких, як ви, треба було б усіляко заохочувати, якби ми мали справжній уряд.

Блока дуже тішило, що вплив лише він у Всесвітньому потопі. А все ж йому хотілося більшої точності, хотілося знати, що розуміє маркіз де Норпуа під цим казна-чим. Блокові здавалося, ніби він іде звичною колією, як і багато інших, він не вважав себе за якогось оригінала. Він знов заговорив про Дрейфусову справу, але розібратися, на чиєму боці маркіз де Норпуа, так і не здолав. Він спробував з'ясувати, якої думки той про офіцерів, чиї імена, згадувані так часто в газетах, викликали цікавість більшу,

ніж причетні до цієї справи політики, бо про офіцерів, не те що про політиків, ніхто й гадки не мав, і зринули вони, у своїх уніформах, з дна зовсім окремішнього життя і свято береженого мовчання, щоб подати голос, наче Лоен-грін, який висів із човна, тягненого лебедем. Завдяки знайомому адвокатові-націоналістові Блок зумів дістатися на кілька засідань суду над Золя. Прихопивши сандвічі та пляшку кави, Блок приходив уранці, а йшов увечері, ніби цілий день складав конкурсні іспити або писав твір на бакалаврство, і це ламання звичного побуту оберталось загостреною збудливістю і дратівливістю, посилюваною ще й кавою та вражіннями від процесу, а покидав він суд, такий упоєний, пережитим там, що ввечері, повернувшись додому, прагнув знову поринути в чудовий сон, і поспішав до кав'ярні, одвідуваної двома партіями, і в цій кав'ярні вів безконечну розмову про події дня та винагороджував себе вечерею, яку замовляв наказовим тоном, щоб відчути якусь владу, винагороджував за говіння і змору дня, початого так рано і такого голодного. Людині, яка снує між двома площинами — досвіду й уяви — хочеться зглибити ідеальне життя людей, з якими вона знайома, і познайомитися з тими, чиє життя малося уявити. На Блокові запитання маркіз де Норпуа відповідав так:

— Про двох офіцерів, причетних до веденого нині слухання, я чув колись із уст людини, яка заслуговує на всіляку довіру (пан де Мірібель); так от, він ставив їх досить високо: ці офіцери — підполковник Анрі та підполковник Пікар.

— Але ж, — скрикнув Блок, — божиста Афінa, Зевсова донька, вклала в їхні голови геть-то різні думки. І вони б'ються між собою, як леви. Підполковник Пікар посідав у війську чільне становище, але його Мойра завела його до табору не сво'їх. Шабля націоналістів пошаткує його кволенське тіло, і він піде на жир хижим звірам та птахам, жадібним на мерлятину.

Маркіз де Норпуа промовчав.

— Про що вони гомонять у кутку? — спитав маркізу де Віль-парізіс дук, показуючи на маркіза де Норпуа та Блока.

— Про Дрейфусову справу.

— А, хай йому грець! До речі, знаєте, хто так розпинається за Дрейфуса? Даю на відруб голову, не вгадаєте! Мій сестринець Робер! Треба сказати, що в Жокей-клубі, коли довідалися про його вичини, зчинилася буря, вибух обурення. А йому ж через тиждень доведеться балотуватися...

— Ще б пак, — урвала його дукиня, — якщо вони всі як Жільбер, котрий завжди доводив, що треба повисилати всіх жидів до Єрусалима...

— Ова! В такому разі ми з принцом Германтським цілковиті однодумці, — укинув слово граф д'Аржанкур.

Дук пишався своєю дружиною, але не кохав її. Як усі "роз-пінджені", він не терпів, коли його перепиняли, удома був з дружиною брутальний. Зараз дук був лютий уподвійні: як поганий чоловік, якого дружина перебила, і як базікало, якого не слухають, він прикусив язика, а потім так бликнув на дукиню, що всі збентежилися.

— До чого тут Жільбер і Єрусалим? — виголосив він нарешті. — Не про це йдеться.

Але, — додав він уже лагідніше, — я думаю, ви згодитесь, що як одного з наших не приймуть до Жокей-клубу, надто Робера, чий батько десять років старшинував там, то це буде удар для всіх нас. Та й дивно було б, серденько, чекати іншого; вони вражені, для них це як сніг на голову. Я їх не винувачу, ви знаєте, я не расист, я вважаю, що расові забобони віджили, я відчуваю дух часу, але, отуди к бісу, якщо ти зовешся маркізом де Сен-Лу, то який же з тебе, даруйте, дрейфусар!

Дук Германтський вимовив "якщо ти зовешся маркізом де Сен-Лу" з патосом. Він добре знав, що "дук Германтський" лунає ще гучніше. Та що його самолюбство схильне було радше випинати перевагу титулу "дук Германтський" над іншими, то не так, може, правила доброго тону, як закони уяви, поривали дука той титул применшувати. Кожному з нас видається гарнішим те, що ми бачимо на відстані, те, що ми бачимо в інших. Впливу загальних законів перспективи в уяві зазнають на собі і дуки, і прості смертні. Не лише законів уяви, а й законів мови. Тут діяли два закони мови, з яких перший полягає в тім, що однаково висловлюються люди однакового розумового рівня, а не однакового кореня. Отож дук Германтський у своїх виразах, навіть як говорив про шляхту, міг збитися на звороти звичайнісіньких обивателів, які сказали б: "Якщо ти зовешся дуком Германтським", тимчасом як людина культурна, як-от Сванн чи Леґранден, зроду так би не сказала. Дук може написати роман про вищий світ, як написав би його й крамарчук, — шляхетські грамоти тут не зарадять, — а епітет "аристократичний" може здобути своїм пером плебей. Хто був той міщух, який сказав при дукові Германтському: "якщо ти зовешся...", — цього дук, певна річ, не пам'ятав. За іншими мовними законами, вряди-годи, подібно до того, як з'являються і зникають певні хвороби, всякі розмови про які потім ущухають, бозна-звідки виникає, чи то стихійно, чи то чисто випадково, на зразок того, як до Франції з Америки завезено бур'янець, насіння якого, захрясле у ворсі пледа, упало на залізничному насипі, сила-силенна зворотів, і протягом десяти днів їх можна почути від людей, які одне з одним не змовилися. Кілька років тому Блок говорив собі так: "Найчарівніші, найдотепніші, найс-татечніші, найвимогливіші люди вважають, що на світі є тільки одна розумна і приємна людина, без якої їм не обійтися, — це я, Блок", потім ці самі слова я чув з уст інших молодиків, які не були з ним знайомі й лише заступали прізвище Блок своїм прізвищем, а останнього часу так само часто при мені казали: "якщо ти зовешся...".

— Бач, — провадив дук, — там панує такий дух, що нічого дивного в цьому немає.

— Це виглядає надто комічно, — озвалася дукиня, — якщо згадати, як його мати з ранку до вечора тільки й волає, що про ньеньку Вітчизну.

— До чого тут його матір? Там при ньому така любуся, нечесана дівуля, от вона й забиває йому баки, до речі, однокровниця пана Дрейфуса. Вона заразила Робера своїм духом.

— Може, ви ще не знаєте, ваша високосте, що нині по-новому передають цей стан духу, — промовив архіваріус, який був секретар антиревізіоністського комітету. — Тепер кажуть "ментальність". Це те самісіньке, але ніхто не знає, що воно означає. Це щось найновіше, так би мовити, "останній крик". — Він уже давно, зачувши прізвище

Блок, стурбовано дослухувався до того, як Блок розпитував маркіза де Норпуа, що викликало зовсім іншого роду, але таку саму сильну стурбованість у маркізи. Вона трепетала перед архіваріусом, удаючи з себе антидрейфусарку, і зараз їй було лячно: а що як він догадається, що вона впустила до дому жида, так чи інакше пов'язаного з "синдикатом", і дасть їй гарту? '

— А, "ментальність"! Я запишу це слівце і принагідно вживатиму, — сказав дук. (То не була стилістична фігура: дук мав записника, куди заносив різні "сентенції" і перед проханими обідами переглядав його.) "Ментальність" — це мені до вподоби. Іноді хтось пустить нове слівце, але воно так і не приживеться. Недавно я прочитав про одного письменника, що він "конгеніальний". Розумному натяку досить. Цього слова більше мені ніде не трапилося.

— "Ментальність" поширеніше більше, ніж "конгеніальний", — втрутився історик Фронди, аби брати участь у розмові. — Я член однієї з комісій у міністерстві освіти, і там я не раз чув його, у моєму клубі, клубі Вольней, і навіть на обіді в Еміля Олів'є.

— Я не маю чести належати до міністерства освіти, — сказав дук з удаваною покорою, але водночас із такою безмежною самозакоханістю, що на устах його заграла мимовільна усмішка, а очі заіскрилися такою насмішкуватою радістю, що бідолашний історик спаленів, — я не маю чести належати до міністерства освіти, — приказував дук, заслухуючися самим собою, — так само не маю чести бути членом клубу Вольней, я член лише двох клубів — Союау і Жокея. А ви, ласкавий пане, не член Жокей-клубу? — спитав він історика, і той, відчувши, що в цих словах криється якийсь незрозумілий йому виклик, ще більше спаленів і затремтів усім тілом. — Я навіть не обідаю в Еміля Олів'є і, признаюся, не знав слова "ментальність". Я переконаний, Ар-жанкуре, що ви його теж уперше чуєте... Знаєте, чому не можна довести, що Дрейфус запроданець? А певне тому, що він коханець дружини військового міністра. Так подекують.

— А я думав — дружини прем'єр-міністра, — сказав граф д'Аржанкур.

— Як ви мені увірилися всі з цим Дрейфусом! — гукнула ду-кня Ґермантська, якій завжди хотілося показати товариству, що вона жінка самостійна. — Я не можу дивитися на його справу очима жидів з тієї простої причини, що з ними не воджуся і маю надію й надалі залишатися в блаженному невіданні. Але, з другого боку, мені мерзить, що Марі-Енар і Віктюрньєн накидають нам безліч усяких там Дюран чи Дюбуа, яких ми, якби не вони, знати б не знали, накидають лише тому, що ці Дюран чи Дюбуа, аби підкреслити свою лояльність, нічого не купують у жидівських крамницях і ходять під парасольками з написом "Бий жидів". Позавчора я була в Марі-Енар. Раніше в неї було дуже гарно. Тепер вона запрошує до себе всіх, кого ми змалку цуралися, запрошує лише тим, що вони проти Дрейфуса, і навіть тих, про кого досі ми й гадки не мали, хто вони такі.

— Ні, дружини військового міністра. Принаймні так шушу-каються в альковах, — провадив дук, який любив ввертати словечка, які, на його думку, ходили за старого режиму. — У кожному разі я, як відомо, не згоден з Жільбером. Я не феодал, як він; я б прогулювався з мурином, якби чорний був моїм приятелем; я не дослухаюся, що сказав

той, що сказав тамтой, — мені потрібні їхні думки, як торішній сніг, але все-таки, погодьтеся, якщо ти зовешся Сен-Лу, то не тішся тим, що йдеш супроти всього світу, адже світ розумніший за Вольтера і навіть за мого сестринця. А головне, не берися за те, що я називаю акробатикою чутливості, за тиждень до виборів у члени клубу! Це вже через край! Ні, це, мабуть, його хвойда баки йому забила. Втокмачила йому в голову, що він має бути з усією "інтелігенцією". Пошитися в інтелігенти — ось що сплять і бачать ці панове. Зрештою це дало привід для каламбурів, дотепних, але дуже злосливих.

І дук стиха розповів дукині та графові д'Аржанкуру про Mater Semita — про це вже знав увесь Жокей-клуб, бо з усього летючого насіння жарт має найміцніші крила, завдяки яким засівається якнайдалі від місця свого походження.

— Ми могли б попросити пояснень у цього добродія, — сказав дук, показуючи на історика, — він, здається, ерудит. Але ліпше про це взагалі не говорити, тим паче що все це брехні. Я не такий амбітний, як моя кузина Мірпуа, яка походить із роду Левієвого, суцього ще перед Різдом Христовим, я беруся довести, що в нашому коліні ніколи не було ані краплини жидівської крові. А проте не слід гусей дражнити: цілком можливо, що високорозумні роздебендювання пана мого сестринця переполошать наше болото. Тим паче що Фезенсак хворий, усім рядитиме Дюра, а ви знаєте, який він упиряка і як любить очі замилювати, — додав дук, який не розумів значення деяких висловів і плутав "очі замилювати" і "бляхманом очі заносити".

— У кожному разі, якщо навіть цей Дрейфус і невинний, то доводить він свою безневинність невдало, — втрутилася дуки-ня. — Які ідіотичні, пишномовні листи пише він зі свого острова! Не знаю, хто з них вартніший, Естергазі чи він, але в Естергазі принаймні трапляються сміливі порівняння, яскраві образи. Очевидно, це не подобається прихильникам Дрейфусовим. Як, мабуть, вони досаджують, що не можуть підмінити безневинного!

Усі зайшлися реготом.

— Метка на язик Оріана, га? — спитав, світлячи очима, дук у маркізи де Вільпарізіс.

— Авжеж, дуже смішно.

Дукові цього було мало.

— А по-моєму, не смішно, точніше сказати, мені байдужісінько, смішно це чи не смішно. Для мене не існує дотепности.

Граф д'Аржанкур заперечив.

— Не вірте жодному його слову, — шепнула дукиня.

— Мабуть, це тому, що коли я був членом палати депутатів, там виголошувалися пишні, але пустословні речі. Я навчився там насамперед цінувати логіку. Мабуть, через те мене й не переобрано. До дотепів я байдужий.

— Базене, голубе, не вдавайте з себе Жозефа Прюдона, ви добре знаєте, що ніхто так не цінує дотепности, як ви.

— Дозвольте мені закінчити. Саме тому, що я не люблю грубих жартів, дотепи моєї дружини часто справляють мені втіху.

Звичайно вони в неї побудовані на влучних спостереженнях. Вона розумує, як чоловік, а формулює свої думки, як письменник.

Блок усе поривався випитати у маркіза де Норпуа, що той думає про полковника Пікара.

— Його покази були, певна річ, необхідні, тим паче якщо уряд гадав, що тут далеко не без гріха, — озвався маркіз де Норпуа. — Я знаю, що моя думка збурила декотрих моїх колег, але, як на мене, уряд мав дати слово полковникові. Незграбні викрутаси не допоможуть вибратися з безвиходи, радше навпаки: глибше провалюєшся у драговину. Що ж до самого полковника, то його покази на першому допиті справили найсприятливіше вражіння. Коли всі побачили його струнку постать у гарній уніформі стрільця і почули, як він напрочуд щиро розповідає про те, що бачив, що думав, коли він сказав: "Даю слово честі солдата (тут у голосі маркіза де Норпуа забриніло легке патріотичне тремоло), це моє глибоке переконання", — не заперечую: його слова сильно подіяли на мене.

"Він, безперечно, дрейфусар, тепер можна відкинути всі сумніви", — помислив Блок.

— Спершу він міг сподіватися на співчуття, але його занапастили зводи з архіваріусом Грібленом; коли заговорив цей старий служака, людина, завжди вірна своєму слову (в подальших словах маркіза де Норпуа пролунала глибока переконаність), коли він заговорив, коли не побоявся пильним поглядом — у живі очі — довести свого начальника до млости, а потім сказав безапеляційним тоном: "Ех, пане полковнику, ви ж знаєте, що я ніколи не брешу, знаєте, що й зараз я, як завжди, мовлю правду", — вітер переліг. Даремно Пікар на дальших засіданнях пнувся зі шкіри: він зазнав цілковитого фіаско.

"Ні, він таки антидрейфусар, це факт, — сказав собі Блок. — Але якщо він гадає, що Пікар — запроданець і брехун, то як же він може вірити його викриттям і розповідати про них так, ніби це йому до душі, ніби він вважає, що вони правдиві? Якщо ж він певний, що це чесна людина, яка мовчить щиро, то як він може сумніватися в її правдивості на зводах із Грібленом?"

Може, мотив, чому маркіз де Норпуа балакав із Блоком як його одностудець, полягав у тім, що він був таким запеклим антидрейфусаром, аж вважав, що уряд нерішучий у своєму ан-тидрейфусарстві, і ставився до нього так само вороже, як дрейфусари. Може, його цікавило в політиці щось важливіше, закладене уже в іншій площині, звідки дрейфусіада уявлялася незначною, недостойною того, щоб відривати мужа, який дбає про добро вітчизни, від складних завдань зовнішньої політики.

А точніше, його державний розум охоплював лише питання форми, процедури, доцільності і був такий самий безпорадний у розумінні суті справи, як у філософії формальна логіка безпорадна розв'язати питання життя, або ж, нарешті, його розум підказував йому, що торкатися цих тем небезпечно, і, задля супокою, він вдовольнився обговоренням моментів другорядних. Проте Блок помилявся, думаючи, що коли б маркіз де Норпуа був не такий обережний і коли б його увагу не прикував до себе

формальний бік явища, то він при бажанні сказав би всю правду про ролю Анрі, Пікара, дю Паті де Клама, про всі околичності справи. А в тому, що маркіз де Норпуа знає що й до чого, Блок, звичайно, не сумнівався. Та і як маркіз міг не знати, скоро він знайомий з міністрами? Блок запевне вірив, що світлі голови вміють відсіяти зерно від половини, але водночас, як і багато інших, уявляв, що істина, неспростовна і матеріальна, лежить у течці президента республіки та прем'єра, а ті діляться знаннями з міністрами. Так ось, навіть коли політична істина задокументована, документи навряд чи мають вартість більшу, ніж рентгенівський знімок, де наша хвороба, як вважають невігласи, написана чорним по білому, насправді знімок — це лише один зі складників, його треба звести з іншими, і лише тоді, враховуючи все, лікар аналізує і ставить діагноз. Отак і політична істина, коли ми намагаємося розпитати обізнаних людей з наміром упіймати її за хвоста, вона вислизає. Навіть пізніше — обмежемося лише Дрейфусовою справою — коли зайшли такі приголомшливі події, як зізнання Анрі та його самогубство, то мініст-ри-дрейфусари витлумачили їх миттю по-своєму, а Кавеньяк і Кюїньє, які самі виявили фальшування і провадили слідство, — по-своєму; ба більше, навіть міністри-дрейфусари однієї й тієї самої барви, які судили не тільки на підставі тих самих актів, а й у тому самому дусі, поставилися до ролі Анрі зовсім порізному, одні бачили в ньому спільника Естергазі, інші, навпаки, приписували цю ролю Паті де Кламу, а отже, поділяли в цьому погляд свого супротивника Кюїньє і геть-то розійшлися зі своїм прибічником Рейнаком. Блок зумів витягти з маркіза де Норпуа ось що: якщо справді начальник генерального штабу Буадефр передав секретну інформацію панові Рошфору, то цей факт був би гідний найглибшого жалю.

— Власне кажучи, військовий міністр мав, *in petto*⁵ принаймні, послати свого генерального начальника штабу до богів пекла. Офіційне дезавування, як на мене, було б тут дуже доречне.

Але військовий міністр мовить про це дуже різко *inter rosula*⁶. Проте галасувати довкола декотрих тем дуже небезпечно, надто як ти не певний, що зумієш у будь-яку хвилину впинити цей галас.

— Але ж документи явно сфальшовані, — зауважив Блок.

Маркіз де Норпуа пропустив його репліку повз вуха, але засудив заяви принца Генріха Орлеанського.

— Зрештою вони лише каламутять спокійну течію процесування і під'юджують ротатих, а це шкодить обом сторонам. Звісно, антимілітаристів треба вдарити по руках, але й гвалт, зчинений довкола цієї справи правими, нам теж ні до чого: адже праві замість служити патріотичній ідеї намагаються нажитися на ній самі. Франція, дяка Богові, не якась там Мексика, і вона не тужить за генеральським пронунсіаментом.

Блок так і не здолів вибити з маркіза, винний чи не винний, на його думку, Дрейфус та якого треба ждати вироку з винесеної на суд цивільної справи. Зате маркіз де Норпуа з очевидною втіхою докладно з'ясував, які наслідки може мати цей вирок.

— Якщо засудять, — сказав посол, — то засуд, цілком імовірно, буде скасовано, бо в процесі, де виступало стільки свідків, рідко буває, щоб обійшлося без хиб, а хиби —

зачіпка для адвокатів. Що ж до вибрику принца Генріха Орлеанського, то я не певен, що він припаде до смаку його батькові.

— Ви вважаєте, що дук Шартрський за Дрейфуса? — спитала дукиня; очі в неї скруглилися, щоки зажеврили, і вона розгублено уткнулася в тарілку з тістечками.

— Де там! Я хотів лише сказати, що вся ця родина в політиці цілком здорової думки: розсудливістю пес plus ultra⁷ відзначалася чарівна принцеса Клементина, і її син, князь Фердинанд теж плекає цей коштовний спадок. Князь Болгарський ні за які хви́ги-ми́ги не почоломкався б із майором Естергазі.

— Він волів би простого солдата, — обізвалася стиха дукиня Германтська — вона часто обідала разом із князем Болгарським у принца Жуанвільського і одного разу відповіла на його запитання, чи вона не ревнива: "Авжеж, мені заздро до браслетів вашої княжої мосці".

— А чи не йдете ви сьогодні на бал до Саганів? — спитав маркіз де Норпуа у маркізи де Вільпарізіс, аби припинити розмову з Блоком.

На посла Блок справив сприятливе вражіння, і трохи згодом де Норпуа сказав нам не без наївності і, мабуть, задля певних слідів неогомерівської (вже занедбаної) манери, ще не викоріненої з Блокової мови: "У нього химерувата манера висловлюватися, дещо старосвітська, дещо кучерява. Я все ждав, що він озветься по-ламартінівському або по-русоїстському: "Сестриці преблагії". У теперішньої молоді це рідко трапляється, та й не тільки у теперішньої, у молоді попередньої генерації справа стояла так само. Це ми ходили ще в романтиках". І хоча розмовник, як вважав де Норпуа, трапився йому цікавий, розмова все-таки затяглася.

— Ні, пане, я вже не балюю, — відповіла маркіза з лагідною усмішкою старшої жінки. — А ви по балах роз'їжджаєте? Саме на ваші літа, — додала вона, обкидаючи поглядом пана де Ша-тельро, свого приятеля і Блока. — Мене теж запрошено, — сказала вона, розігруючи гордість. — Запрошено навіть явочним порядком. ("Явочним порядком" — означало, що являлася сама принцеса де Саган.)

— Я не маю запрошення, — сказав Блок, гадаючи, ніби маркіза де Вільпарізіс зголоситься дістати запрошення і ніби принцеса де Саган буде щаслива привітати у себе приятеля жінки, яку вона власною особою являлася запрошувати на бал.

Маркіза нічого йому не відповіла, а Блок не наполягав, бо мав до неї куди важливішу справу, з приводу якої напросився до неї на післязавтра. Почувши, як двоє молодиків говорили про те, що вони виходять із клубу на Королівській вулиці, куди пускають усіх кому не ліньки, Блок надумав попросити маркізу де Вільпарізіс, щоб та рекомендувала до цього клубу його.

— А ці Сагани — такі собі хвальки, дешевенькі сноби? — кинув Блок саркастичним голосом.

— Ба ні, на нашому складі вони найкращі! — відгукнувся граф д'Аржанкур, який засвоїв паризьку манеру дотепувати.

— Отже, — напівіронічно сказав Блок, — ми матимемо світське врочисте засідання цього сезону.

Маркіза де Вільпарізіс озвалася весело до дукинї Германської:

— Скажи, чи це така велика світська врочистість — бал у пані де Саган?

— Не мене треба про це питати, — відповіла насмішкувато дукиня, — я ще не до кінця з'ясувала, що таке світська врочистість. Зрештою світське життя — не моя парафія.

— А я думав — навпаки! — вигукнув Блок, повіривши, що дукиня Германтська мовить широко.

На превелику досаду маркіза де Норпуа, Блок не переставав допитуватися у нього про офіцерів, уплутаних у Дрейфусову справу; посол відповів, що "на око" полковник дю Паті де Клам із жуками в голові і що, мабуть, його обрано невдало, щоб вести слідство; це справа делікатна і вимагає для свого розв'язання холодної крові й такту.

— Я знаю, що знавісніла соціалістична партія домагається його скальпу і зарівно негайного звільнення полоненика з Чортового острова. Але, гадаю, нам аж ніяк не обов'язково проходити через Кавдинські ущелини панів Жеро-Рішара та компанії. Вода все ще темна в облацях. Я не винувачу ні ту* ні ту сторону в якійсь гидоті й паскудстві, з якими треба було б таїтися. Може, навіть якісь більш чи менш безкорисливі заступники того, кого ви бороните, сповнені добрих намірів, я цього не відкидаю, але ви ж знаєте, що добрими намірами вимощене пекло. — Тут маркіз стрельнув на Блока лукавим оком. — Головне, щоб уряд показав, що ліві сектанти його не осідлали і що, крім того, він не збирається здаватися в полон під погрозами якогось преторіанського війська, яке — повірте мені — нічого спільного з військом не має. Звичайно, якщо впливе якась нова обставина, то справу буде переглянуто. Це просто неминуче. Вимагати цього — все одно що ломитися у відчинені двері. Тоді уряд заговорить навпростець, інакше попаде під п'яту, а правити це ж його засадни-чий привілей. Попробуй тоді смаленого дуба плести. Доведеться дати Дрейфусові суддів. І це піде завиграшки, бо хоча в нашій любій Франції люди привчені охоче чорнити себе, вірити і запевняти інших, що почути слова правди і справедливості можна тільки по той бік Ла-Маншу, але це нерідко лише кружний шлях до Шпрее, справжні судді лише в Берліні. Та коли уряд візьметься до діла, чи виявите ви йому послух? Коли він викличе вас, щоб ви виконали свій громадянський обов'язок, чи згуртуєтеся ви довкола нього? Чи не залишитеся ви глухі до його патріотичного заклику і чи не відповісте йому: "Я!"?

Маркіз де Норпуа ставив ці запитання Блокові з бприском, який лякав мого товариша і водночас лестив йому, посол, здавалося, звертався в його особі до цілого сторонництва, допитував Блока так, ніби той був утаємничений у секрети партії і міг взяти на себе відповідальність за нові її ухвали.

— Якщо не складете зброї, — провадив маркіз де Норпуа, не чекаючи, чим критиме партійний Блок, — якщо перш ніж просохне чорнило на декреті, ухваленому для регулювання процедури ревізії, ви, за розпорядженням якихось лиходумів, не складете зброї, якщо ви зашкарубнете в марній опозиції, що декому здається *ultima ratio*⁸ в політиці, якщо ви розійдетеся по своїх наметах і спалите свої кораблі, то вам буде каюк. Чи на вас накладено якусь повинність? — Блок був ошелешений і не здобувся на

відповідь. Маркіз де Норпуа не давав йому оговтатися: — Якщо опротестування виправдане, — а я щиро хочу так думати, — і якщо ви маєте дешифру того, чого, на жаль, бракує, як на мене, деяким вашим вождям та приятелям, певного політичного чуття, то вже того дня, коли справу буде передано до кримінальної Палати, якщо вас не зіб'ють з пантелику охотники ловити рибку в каламутній воді, — верх буде ваш. Я не поручуся, що весь генеральний штаб вийде сухим із води, — добре, якщо бодай хтось звідси збереже свою честь, без танців на порохівій бочці. Звісно, уряд має стояти на варті закону і вкоротити список непокараних злочинів, зрозуміло, з власного почину, а не під натиском со-ціялістів та якоїсь солдатнечі, — додав маркіз і пильно глянув на Блока, може, з властивого всім консерваторам інстинкту шукати собі підпору в ворожому таборі. — Хай би там хто тиснув на уряд, його руки мають бути розв'язані. Уряд, слава тобі Господи, не є під орудою ні полковника Дріана, ні, на протилежному полюсі, пана Клемансо. Треба вкрутити хвоста професійним агітаторам і не дати їм піднести голови. Французи у переважній більшості прагнуть праці та ладу! Я в це безмежно вірю. Але не треба боятися розкрити очі суспільству, і якщо барани, — з отих, що так добре знав їх Рабле, — почнуть наосліп кидатися в воду, годилося б показати їм, що вода каламутна, і скаламутили її зумисне різні переводні, аби приховати рифи. До того ж уряд не повинен удавати, наче він неохотою береться до справи, неохотою користується правом, яке йому одному й належить, себто правом змусити працювати пані Юстицію. Уряд уважно розгляне всі ваші вимоги. Якщо він переконається, що зайшла судова помилка, він дістане підтримку переважної більшості, і ця більшість дозволить діяти без оглядання.

— А ви, пане графе, — звернувся Блок до д'Аржанкура, якому його рекомендовано вкупі з іншими візитерами, — ви, звичайно, дрейфусар? За кордоном усі дрейфусари.

— Ця справа торкається лише французів, еге ж? — озвався граф д'Аржанкур з тим особливим нахрапом, який полягає в приписуванні розмовникові думки, якої той не поділяє, бо допі-ро висловив протилежний суд.

Блок спік рака; граф д'Аржанкур позирнув навколо з глузливою усмішкою, і ця поглумка стосувалася Блока, коли ж він, зрештою, зупинив погляд на своєму приятелі, то всміхався уже лагідніше, щоб мій друг не гнівався на його таки гостру репліку. Дукиня Ґермантська щось шепнула графові д'Аржанкуру, що саме, я не розчув, але, мабуть, це пов'язувалося з Блоковою вірою, бо в цю хвилю по личку її майнув вираз, який зі страху, що почує той, про кого ми говоримо, набуває відтінку непевнос-ти й фальшивости, і в якому весела цікавість поєднується з недоброзичливою цікавістю до розбору людей геть-то нам чужих. Щоб відігратися, Блок звернувся до дука де Шательро: "Ви француз, ваша високосте, і вам точно відомо, що за кордоном*усі дрейфусари, хоча вважається, що у Франції нічого не відають про те, що діється за кордоном. З вами розмовляти можна, це мені казав Сен-Лу". Але молодий дук відчував, що всі тут завзялися проти Блока, та ще й, як і багато хто, він підбгував хвіст у вищому світі, а тому відповів химерно і ядуче, мабуть, атавістично перебравши цей дух у пана де Шарлюса: "Даруйте, але сперечатися з вами про Дрейфуса я не

збираюся, бо маю засаду: розмовляти про такі справи лише з Яфетовими потомками". Всі усміхнулися, а Блок ні, але не тим, що не любив збиткуватися зі свого семітського кореня, з того, що його предки з-під гори Синай. Замість фрази, якої він, безперечно, не встиг припасти, внутрішня машина, клацнувши, викинула з його уст щось зовсім інше. Він тільки здобувся на такі слова: "А звідки це вам відомо? Хто вам сказав?" — ніби йшлося про те, що він син галерника. І в цьому подиві було навіть щось простодушне: як же йому не знати, що його прізвище не християнське, не знати, яка його зовнішність.

Не зовсім вдоволений заявою маркіза де Норпуа, Блок підійшов до архіваріуса і спитав його, чи не одвідують маркізу дю Паті де Клам і Жозеф Рейнак. Архіваріус нічого не відповів, він був націоналіст і протуркав вуха маркізі, що небавом дійде до громадянської війни і що маркіза повинна шануватися при доборі знайомих. У нього ворухнулася підозра: чи не емісар цей Блок, підсланий синдикатом шпигувати, і він підійшов до маркізи де Вільпарізіс та й розповів, про що його запитував Блок. Маркіза визнала, що Блок насамперед погано вихований і що він може нашкодити де Норпуа. Заразом їй хотілося потішити архіваріуса, єдину людину, якої вона побоювалася і яка їй на розум навчала — без особливого, втім, успіху (вранці він читав їй у "Пті журналь" статті Жюде). Ось чому вона вирішила натякнути Блокові, щоб він сюди не повертався, і завиграшки знайшла у своєму світському репертуарі сцену, де велика пані випихає гостя за поріг, сцену, в якій не конче мають фігурувати, як можна б собі уявляти, владно простягнена рука та вогненний погляд. Коли Блок підійшов прощатися, маркіза, занурена у великому фотелі, не могла перебороти дрімоти. Млисті її очі відсвічували кволим, прегарним блиском перлин. Своїм прощанням Блок викликав на личку маркізиному млосну усмішку, але не вирвав з її уст ані слова, і руки вона йому не подала. Ця сцена великим дивом здивувала Блока, та що свідків було багато, то затягувати її він вважав не вигідним для себе і, щоб розворушити господиню, сам подав їй руку. Цим він завдав їй жалю. А проте, на догоду архіваріусові і всьому таборові антидрейфусарів та з бажання віднайти Блока, вона приплющила очі.

— Здається, спить, — сказав Блок архіваріусові, а той, відчуваючи маркізину підтримку, надувся. — Моє шанування, пані! — гукнув Блок.

Маркіза ледь ізшилила губи, наче смертениця, яка силкується щось вимовити, але нікого не впізнає. Аж це, воскреснувши, жива-живісінька, повернулася до графа д'Аржанкура, поки Блок ішов собі, переконаний, що маркіза "маразматичка". Цікавість і хіть з'ясувати, що б усе це означало, привели його до маркізи через кілька днів. Вона зустріла його дуже гостинно, бо була добра жінка, бо архіваріуса вже не було, бо їй дуже залежало на тому, щоб Блок поставив у неї п'єску, бо врешті вона добре зіграла роль великої пані, на звання якої важила, зіграла так, що всіх зачарувала і того ж вечора викликала поговори в різних салонах, ось тільки пояснення, яке давалося цій події, розминалося з правдою.

— Ви говорили про "Сім принцес", пані дукине; знаєте (хоча надто пишатися мені тут нічим), що автор цього... як би його назвати?.. пашквіля мій земляк, — сказав граф

д'Аржанкур із глузливым, але вдоволеним виглядом, вдоволеним тому, що він найкраще за всіх знає автора того твору, про який оце йшла мова. — Так, він бельгієць родом, — додав граф.

— Справді? Але ж ви не маєте ніякої дотичности до "Семи принцес". На щастя для вас і ваших земляків, ви не схожі на автора цієї галіматиї. Я знаю дуже славних бельгійців — вас, вашого короля, — він сором'язливий, але дотепний, — моїх кузенів Лінь та багатьох інших, але, на щастя, ви не говорите мовою автора "Семи принцес". Зрештою, якщо хочете знати мою думку, то, як на мене, тут і розмовляти нема про що. Такі от письменники напускають туману і не бояться осмішитися, аби покрити те, що мають пустку в голові. Якби в цьому щось було, я ладна була б простити авторові деякі його вибрики, — поважно сказала дукиня, — простила б заради думки. Ви бачили п'єсу Бореллі? Декого вона разила, а я, можете мене укаменувати, — вела далі дукиня, не здаючи собі справи, що така небезпека їй не загрожує, — я все-таки признаюся, що це незмірно цікаво. Але "Сім принцес"! Одна з них марно ущедряє ласками мого сестринця, але я не так дорожу кривими почуттями, щоб...

Дукиня умовкла, бо вступила віконтеса де Марсант, Роберо-ва матір. Сен-жерменці мали її за істоту ідеальну, ангельської сумирности й доброти. Я чув про це давно, і до часу мене це не дивувало, поки я не дізнався, що вона рідна сестра дук Германського. Потім я щоразу дивом дивувався, переконуючись, що в цьому товаристві мрійливі, чисті, самовіддані, шановані, як безгрішні святі на вітражах, жінки виквітли на одному родовідному дереві з братами — брутальниками, розпусниками та мерзотниками. Мені здавалося, що коли брат і сестра такі схожі з лиця, як дук Германський і віконтеса де Марсант, то обоє повинні мати такий самий ум і таке саме серце, ніби це одна особа, яка може показувати себе і в доброму і в лихому, але від якої годі сподіватися широкого виднокола, якщо у неї тісний розум, і високого самозречення, якщо у неї тверде серце.

Віконтеса де Марсант учащала на виклади Брюнетьера. Вона чарувала Сен-Жерменське передмістя, її святе життя правило для нього за взірець. А сімейні риси — гарний ніс і проникливий погляд — промовляли нібито про те, що віконтеса де Марсант належить до людей того самого інтелектуального і морального розбору, що й брат її дук. Я не міг повірити, що лише через те, що віконтеса жінка, хоча б і мучениця та приклад для всіх, вона має різко відрізнитися від своїх родичів, як у героїському епосі, де всі чесноти, всі чари зосереджує в собі сестра іродів братів. Мені здавалося, що природа, не така свавільна, як старожитні піснетворці, мусить послуговуватися переважно якимись фамільними рисами, я не уявляв її собі всесильною, здатною з матеріялу, однорідного з тим, з якого клепають дурня та хама, створити великий розум або ж святу без домішки брутальности. Віконтеса де Марсант наділа єдвабну сукню з аплікацією, на якій чорніли великі квіти. Три тижні тому вона втратила кузена, дук де Монмо-рансі, що не перешкоджало їй візитувати, ходити на скромні обіди, але в жалобі. То була велика дама. В силу атавізму її душа була наповнена шарварком придворного життя з усім, що в ньому є поверхового і формалістичного. Своїх батька-

матір віконтеса де Марсанта оплакувала недовго, але ніяким світом не наділа б яскравої сукні, поки не минуло місяця по смерті котрогось кузена. До мене вона ставилася дуже гречно, бо я був Роберовим приятелем і не належав до їхнього кола. Привітність у неї єдналася з удаваною несміливістю, вряди-годи вона утримувала при собі свій погляд, голос, думку, — так жінки добирають не дуже рясну спідницю, щоб не забирати багато місця, щоб триматися прямо, але й розкуто, як треба для годиться. А втім "для годиться" слід розуміти широко, бо деякі світські дами швидко пускаються берега, не втрачаючи при цьому сливе дитинної бездоганности манер. Віконтеса де Марсанта трохи дратувала під час розмови з нею, бо коли йшлося про якогось нешеретованого, як-от про Берґотта або про Ельстіра, вона відбивала слова, підкреслюючи їх і псалмодіючи на два тони, з модуляцією властивою Германтам: "Я мала за че-есть, за велику че-есть спіткати пана Берґотта, познайомитися з паном Ельстіром", чи то бажаючи вразити співрозмовника своєю покорою, чи то з того самого уподобання, що й у дука Германтського, до архаїки, як спротиву нинішній невихованості, де старший "не шанується". Хай би там як, а коли віконтеса де Марсанта виспівувала: "Я мала за че-есть, за велику че-есть", відчувалося, що вона відбуває, як ^й уявляється, велику роль, що вона показує вміння вітати імена відомих людей так само, як вона вітала б їх самих у себе в замку, якби ті опинилися десь у сусідстві. Крім того, оскільки вона мала численний рід і дуже його любила, оскільки, розтягуючи слова та кохаючись у подробицях, всім і кожному пояснювала хто ким доводиться, вона щохвили перераховувала (при цьому без усякого гонору; віконтеса щиро любила говорити про те, які зворушливі хлопці, та які шляхетні гайові) всі медіатизовані вельможні фамілії Європи, чого люди не такого пишного становища їй не могли пробачити і ті з них, хто мав трохи олії в голові, глузували з її глупоти.

На селі віконтесу де Марсанта обожнювали за її добродійну діяльність, а надто тому, що в жилах її текла, зливаючись протягом століть, чиста кров найславетніших родів Франції, і завдяки цьому здавалося, ніби вона не "коверзує", як мовлять народні низи; вона трималася з ними дуже просто. Вона не боялася почоломкатися з убогою, горопашною жінкою, вона кликала її до себе в замок і давала їй хуру дров. Віконтеса славилася як щира християнка. Вона мріяла знайти для Робера казково багату наречену. Бути великою дамою означає вдавати з себе велику даму, тобто почасти бити на простоту. Ця гра обходиться незмірно дорого, тим паче що простота чарує, лише як інші знають, що ти міг би і не бути простим, тобто як ти дуже багатий. Коли я потім сказав, що бачив віконтесу, мене запитали: "Правда ж, вона чарівна?" Але щира краса своєрідна, незвичайна, і тому нам здається, ніби вона не краса. Я сказав собі лише в день зустрічі з віконтесою, що в неї маленький носик, яскраво-блакитні очі, довга шия і смутний вираз на личку.

— Послухай, — сказала маркіза де Вільпарізіс дукині Германт-ській, — до мене зараз має прийти жінка, з якою тобі неохота знайомитися; краще тебе попередити, щоб для тебе це не було сюрпризом. Зрештою можеш бути спокійна, більше я її в себе не прийму, але сьогодні вона тут з'явиться. Це Сваннова дружина.

Пані Сванн, бачачи, якого розмаху прибрала Дрейфусова справа і побоюючись, як би чоловікове походження їй не зашкодило, ублагала його ніде не говорити про безневинність засудженого. Коли Сванна не було, вона, без сорома казка, проповідувала найзапекліший націоналізм; зрештою вона наслідувала в цьому пані Вердюрен, у якої дозрів прихований досі міщанський антисемітизм і вибухнув вулканом. Пані Сванн дійшла до того, що вступила в антисемітські жіночі ліги, які почали тоді виникати і нав'язувати стосунки з аристократками. Може здатися химерним, що далека від того, щоб їх наслідувати, дукиня Ґермантська, за-приятелена зі Сванном, рішуче опиралася його таємному бажанню познайомити з нею його дружину. Але згодом ми побачимо, що винен тут був своєрідний характер дукині, яка вважала, що вона "не мусить" робити того й того, і деспотично накидала свою великосвітську "вольну волю", вельми свавільну.

— Дякую, що попередили, — відповіла дукиня. — Мені й справді це було дуже прикро. Але я знаю її в обличчя і вчасно піду собі.

— Запевняю тебе, Оріано, вона дуже мила, це вишукана особа, — зауважила віконтеса де Марсант.

— Нехай і так, але я не відчуваю ніякої потреби звідати це наочно.

— Ти дістала запрошення до леді Ізраельс? — спитала дукиню маркіза де Вільпарізіс, аби перемінити розмову.

— Я, дяка Богові, з нею незнайома, — відповіла дукиня Ґермантська. — Про це Марі-Енар треба запитати. Вона з нею водиться, ось тільки до мене ніяк не доходить навіщо.

— Авжеж, це так, я була з нею знайома, — сказала віконтеса де Марсант, — визнаю свої промахи. Але я вирішила з нею порвати. Як видно, вона з найгірших і навіть не криється з цим. Але й ми гарні: були надто довірливі, надто гостинні. Ноги моєї більше не буде в когось із цієї нації. Ми не пускали до себе старих кузенів із провінції, людей цієї самої крові, зате відчиняли двері жидам. От вони й віддячилися. Гай-гай! Мені крити нічим, мій коханий синаш зовсім збожеволів, що то молодий, верзе таке, що й купи не держиться, — додала вона, почувши, що граф д'Аржанкур натякає на Робера. — До речі, про Робера, ви його не бачили? — спитала вона, звертаючись до маркізи де Вільпарізіс. — Сьогодні субота, отже, він може провести добу в Парижі і тоді, звичайно, заскочить до нас.

Насправді віконтеса де Марсант думала, що її син не дістане звільнення, або принаймні вірила, що як він і приїде, то не побуває у маркізи де Вільпарізіс, і вона вдала, що має надію побачитися з ним тут, вдала, аби удобрухати підозріливу тітку, сердиту на сестринця за таку тривалу відсутність.

— Робер тут? А я не маю ні слова від нього. Після Бальбека ми, мабуть, з ним ні разу не зустрічалися.

— Він такий заклопотаний, у нього стільки роботи! — сказала віконтеса де Марсант.

Невловна усмішка черкнула її у дукині Ґермантської; вона дивилася за тим, як її

парасолька креслить на килимі круг. Щоразу, коли дук надто відкрито занедбував дружину, віконтеса Ґермантська галасливо ставала на бік невістки проти брата. Про цю опіку невістка зберігала в уразливій пам'яті "вдячний" спогад, і Роберові вибрики її не вельми обходили. У цю мить двері відчинилися і ввійшов Робер.

— О, про вовка помовка!.. — гукнула дукиня Ґермантська.

Віконтеса де Марсант сиділа плечима до дверей і не зразу помітила, що зайшов її син. Коли ж любляча матір побачила його, радість ніби крилами забила в ній, стан її випростався, личко спалахнуло, захоплений погляд полетів до сина.

— Ох, це ти? Яке щастя! Оце несподіванка!

— Про вовка помовка... Ага, розумію, Сен-Лу — Святий Вовк! — сказав бельгійський дипломат і зареготав.

— Чудово, — сухо промовила дукиня, їй увірилися ці каламбури і коли вона каламбурила, то ніби кпила з самої себе. — Як ся маєш, Робере? — кинула вона. — Щоб отак забути свою тітку.

Вони перемовилися між собою, мабуть, згадали мене, бо коли Сен-Лу рушив до матері, дукиня Ґермантська обернулася до мене.

— Добрий день! — сказала вона. — Як ся маєте?

Вона бризнула на мене світлом своїх блакитних очей, повагавшись, розігнула і подала мені стебло своєї руки, похилилася вперед усім корпусом, потім зразу ж відкинулася, наче куш, якого нагнули й пустили, і він став на місце. А маневрувала вона під вогнем поглядів Сен-Лу, — той наглядав за нею і на відстані робив розпачливі зусилля, щоб домогтися від тітки більше уваги до мене. Боячись, щоб розмова не захиріла, Робер прийшов її підтримати і відповів за мене:

— Він погано себе почуває, втомився; зрештою, може, він почувався б краще, якби частіше бачив тебе, — не потаю від тебе, що йому це дуже приємно.

— О, як це втішно! — промовила дукиня Ґермантська зумисне недбалим тоном, ніби я подав їй плаща. — Мені це до вподоби.

— Я піду он до мами, а ти посидь на моєму кріслі, — сказав Сен-Лу, садовлячи мене таким чином при своїй тітці.

Ми помовчали.

— Я іноді бачу вас уранці, — сказала дукиня так, ніби ознай-мила мені новину і ніби я її вранці не бачив. — Моціони дуже корисні для здоров'я.

— Оріано! — мовила стиха віконтеса де Марсант. — Ви казали, що збираєтеся до пані де Сен-Фереоль. Перекажіть, будь ласка їй, щоб мене не чекали на обід, я зостануся вдома з Робером. І ще смію вас просити ось про що: коли йтимете, скажіть, щоб купили сигар, які любить Робер, називаються вони "Корона", вийшов увесь запас.

Робер, підходячи до матері, розчув лише прізвище пані де Сен-Фереоль.

— Що це ще за пані де Сен-Фереоль? — здивовано і зневажливо кинув він: мовляв, чхати він хотів на вищий світ.

— Але ж, коханий, ти її добре знаєш, — сказала мати, — вона сестра пана де

Вермандуа, то вона подарувала тобі гарний іграшковий більярд — твій улюблений.

— Ага, сестра Вермандуа? А я й не знав. О, моя неня баєчна! — вигукнув Робер, упівоберта і несвідомо перебираючи інтонації Блока, подібно до того, як він крав його думки. — Вона знає людей, про яких ніхто не чув, якихось там Сен-Фереоль (вирубуючи шелестівку в кожному складі): роз'їжджає по балах, катається в екіпажах, живе фантастичним життям. Казка!

Дукиня Германтська пустила горловий, хоча й сильний, але уриваний звук, схожий на вдаваний притлумлений смішок: мовляв, жарт сестринця вона схвалює, але схвалює лише з кривого обов'язку. Цієї миті лакей ознаймив, що князь фон Фаффен-гайм-Мюнстербург-Вайнінген просить переказати маркізові де Норпуа, що він прийшов.

— Попросіть його сюди, — сказала маркіза де Вільпарізіс до колишнього посла, і той рушив по німецького прем'єра.

Але маркіза зупинила посла:

— Стривайте! Показати йому мініатюрний портрет імператриці Шарлотти?

— О, гадаю, він буде в захваті! — палко відповів амбасадор, ніби йому було завидки: яка ласка чекає на щасливого міністра!

— А, я знаю, це людина добропорядна, — сказала віконтеса де Марсант, — а це така рідкість серед чужоземців. Але я маю точні дані. Це втілений антисемітизм.

Імення князя фон Фаффенгайм — у тій щирості, з якою були, як кажуть музики, взято перші його склади, а також у спотикли-вому їхньому повторенні — зберігало розмах, награну наївність, незграбну германську "фінезію", розметану зеленастими гіллям над темно-блакитною емаллю складу "гайм", емаллю, від якої дихало містикою вітража надрейнської церкви за тьмяною різьбленою позолотою німецького XVIII сторіччя. Поряд з іншими частинами, які його складали, це ім'я вміщало назву німецького містечка на водах, де я був дитиною з бабусею, розташованого під горою, славною тим, що там гуляв Гете, і виноградниками, з яких пили ми в кургофі славетні вина, вина зі складовими гучноголосими назвами до пари тим епітетам, які дає своїм героям Гомер. Ось чому, щойно я почув ім'я князя і перш ніж мені згадалися ті води, ім'я це немовби змаліло, олюднилося; закуток у моїй пам'яті, куди воно врилося, здався мені простореньким, і все воно як стій зробилося для мене рідним, звичним, мальовничим, смачним, легким, чимось дозволеним, прописаним. Ба більше: тільки-но дук Германтський, тлумачачи, хто цей князь, перелічив деякі його титули, у моїй пам'яті зразу ж ізринула назва села, перетятого річкою, де я щовечора по завершенні процедур плив човном крізь рої комарів; а ще назва лісу, такого одлеглого, що лікар заборонив мені ходити до нього гуляти. Та й не дивина: зверхність сеньйора поширювалася на околиці, і в перелікові його титулів скупчилися ще раз назви, які на мапі позначені поряд. Так під прилбицею князя Священної імперії і конюшого Франконії мені відкрився лик коханої землі, де часто спинялися для мене промені шестигодинного сонця, — принаймні він був мені відкритий, поки не ввійшов сам князь, рейнграф і обранець Палатина. А тоді я дуже швидко дізнався, що прибутки з лісу та річки, залюднених гномами та ундінами, з чарівної гори, де височіє

старовинний Бург, що пам'ятає Лютера і Людовіка Німецького, князь витрачає на п'ять авт "шарон", на утримання двох будинків, у Парижі та в Лондоні, на ложу в Опері, де буває у понеділок, і на ложу в "Французів", де він буває у вівторок. Побачивши його, я не подумав, — та він і сам у це мало вірив, що він чимось різниться від таких самих багатіїв такого самого віку, як він сам, але не такого поетичного родоvodu. Він був людиною тієї самої культури, тих самих ідеалів, він дорожив не своїм становищем, а тими благами, які воно йому давало, і мав у житті одну-однісіньку амбіцію: стати членом-кореспондентом Академії моральних і політичних наук; це й було причиною його приїзду до маркізи де Вільпарізіс. Князь, чия дружина очолювала найза-критіший гурток у всьому Берліні, намагався добратися до маркізи не для того, щоб мати доступ до її дому. Спонукуваний марнославством, він уже кілька років поривався потрапити до Інституту, але, на своє нещастя, ніяк не міг набрати більше як п'ять академіків, схильних голосувати за нього. Він знав, що маркіз де Норпуа має не один, а принаймні десять голосів, і до них він, пішовши на переговори, міг би з'єднати ще кілька. Познайомившись з маркізом у Росії, де вони обидва були послами, князь являвся до нього в Парижі і всіляко уласкавлював. Але даремно князь прислужувався маркізові, вибивав для нього російські ордени, цитував його в артикулах про закордонну політику — він мав до діла з невдячником, з тим, хто всі ці його підходи, очевидно, за ніщо мав, бо він для нього і за холодну воду не взявся, навіть свого голосу йому не пообіцяв! Певна річ, маркіз де Норпуа приймав князя незмірно поштиво, навіть, не бажаючи завдати йому зайвих клопотів, "сам прибився до його порогу", а коли тевтонський лицар бовкнув: "Мені б хотілося стати вам за колегу", він переконано відгукнувся: "О, я був би щасливий!" Звісно, якийсь простак, як от доктор Коттар, сказав би собі: "Ну ось, він сидить у мене, йому залежало на тому, щоб прийти до мене, бо він вважає, що я фігура вища за нього, запевняє, що буде щасливий, якщо мене оберуть академіком, — він же, до лиха, відповідає за свої слова, — і, зрозуміло, він не пообіцяв проголосувати за мене лише через те, що йому це не спало на думку. Каже, що я людина авторитетна, мабуть, вірить, що до мене все з неба падає, що я матиму стільки голосів, скільки захочу, і тільки тому не пропонує мені свого голосу, але тільки-но я притисну його до муру і скажу в живі очі: "Ось про що я хотів вас попросити: проголосуйте за мене", — він неодмінно проголосує". Але князь фон Фаффенгайм простаком не був; він був, як висловився б доктор Коттар, "тонкий дипломат", і він знав, що маркіз де Норпуа дипломат не менш тонкий, свідомий того, що, проголосувавши за кандидата, він його втішить. Послуючи в різних країнах, а згодом ще й міністр чужоземних справ, князь на користь своєї держави, а також на свою власну, як оце тепер, вів розмови, знаючи загодя, що ось про це можна пробалакатися, а оце треба тримати за сімома замками. Хто як не він знав, що дипломатичною мовою говорити з ким означає пропонувати. І він вистарався для маркіза де Норпуа на стрічку святого Андрія. Але якби йому довелося здати справу своєму урядові з розмови, проведеної потім з маркізом де Норпуа, він міг би сформулювати її в депеші: "Я зрозумів, що обрав хибний шлях". Бо як тільки князь знову заговорив про Інститут, маркіз де Норпуа відповів у попередньому

дусі:

— Я був би вельми, вельми радий за моїх колег. Я певен: вони справді потішені тим, що ви про них думаєте. Ваша кандидатура дуже цікава, хоча і дещо незвична. Академія, ви самі здорові знаєте, страшенна рутинерка, вона сахається всього, що лунає ледь по-новому. Особисто я цього не схвалюю. Я не раз і не два доводив це до відома колег. Одного разу з мого язика, прости мене, Боже, і помилуй, мало не зірвалося слово "брезклі", — мовив маркіз, знічено осміхаючись, упівголоса, майже набік, наче на сцені, і його блакитні очі так і блимнули, — так старий актор підглядає, чи справив він вражіння. — Розумієте, пане княже, мені б не хотілося наражати таку значну особу, як ви, на неминучу поразку. Краще почекати, поки мої колеги перестануть бути такими назадниками. Але повірте мені: тільки-но повіє чимось новим, трохи живим у цій колегії* яка скоро зійде на якийсь некрополь, ледве я відчую, що у вас появляться шанси, я перший скажу вам про це.

"Стрічка святого Андрія через плече — помилка, — помислив князь, — перемовини не посунулися ні на йоту, він прагнув чогось іншого. Я не на ту кнопку натиснув".

Така манера висловлюватися для маркіза де Норпуа, вихованця тієї самої школи, що й князь, була звична. Якась несвітська педантична пошана, з якою норпуанські дипломати ставилися до офіційної, майже безглуздої мови, може здатися кумедною. Але їхня дитинність має якийсь підклад: дипломати знають, що на терезах, які підтримують європейську і всяку іншу рівновагу, звану миром, добрі почуття, гарні слова, заклинання важать небагато, і що справжня, відчутна, замашна вага залежить від чогось іншого: від можливості супротивця (як він досить сильний) вволити чиюсь волю шляхом обміну. З такими істинами, неприступними для людей геть безкорисливих, як-от моя бабуся, маркіз де Норпуа і князь змагалися часто. Послужачи в таких країнах, до війни з якими ми бували за три чйсниці, маркіз де Норпуа, потерпаючи за можливий грізний поворот подій, добре знав, що цей поворот личкується не під словом "мир" і не під словом "війна", а нібито під найпростішим, найстрашнішим чи найбла-гословеннішим, що його дипломат одразу розшифрує і відповість на нього, щоб не уйняти чести Франції, іншим словом, таким самим простим, у якому міністр ворожої держави як стій прочитає: "війна". І навіть, за давнім звичаєм, як-от звичай уперше зводити наречених на виставі у театрі Жімназ, ніби вони побачилися випадково, діалог, під час якого доля продиктує слово "війна" або ж "мир", зазвичай відбувається не в кабінеті міністра, а на лаві в якомусь кургартені, де міністр і маркіз де Норпуа обидва ходили до цілющого джерела випити по шклянці мінеральної води. Ніби з мовчазної угоди вони сходилися в пору процедур і спершу прогулювалися удвох, причому і той і той відали, що ця прогулянка, попри її позірну невинність, така сама трагічна, як наказ про мобілізацію. Отож і в справі приватній, у справі кандидування до Інституту, князь послуговувався тією самою системою індукції, виробленою ним протягом своєї кар'єри, тим самим способом читання крізь символи, нашаровані один на одного.

Певна річ, не лише моя бабуся і ще кілька душ, на неї схожих, не розумілися на

такій рахубі. Половина роду людського, чие ремесло передбачає дотримання розкладу, така сама темна, як моя бабуса, хіба лиш у бабусі ця темнота спричинялася її цілковитою безкорисливістю. Треба спуститися аж до тих, хто живе на держиві, чоловіків чи жінок, і тоді з'ясується, що їхній рушій у найневинніших, як глянути, учинках і словах — інтерес, життєва конечність. Хто з чоловіків не знає: коли жінка, якій він збирається дати гроші, кидає: "Не говорімо про гроші", то на її слова треба зважати, як у музиці зважають на "порожній такт", а як від неї він потім почує: "Ти мене добив, ти мене тільки дурив, мені вже несила", то має зрозуміти цю заяву так: "Інший пропонує їй більше". Але ж до такої мови, мови кокоток, удаються і світські жінки. Ще красномовніші приклади дають нам заяви апашів. Проте світ апашів — світ незнаний маркізові де Норпуа і німецькому князеві; дипломати звикли жити так, як і народ, а народи, попри їхню численність, теж егоїстичні й підступні, їх поскромлювано або силою, або вдовольняючи їхні інтереси і тим самим штовхаючи їх навіть на душогубство, душогубство здебільшого символічне, бо звичайне вагання або відмова братися за зброю може означати загрозу для народу. Та оскільки про все це не викладається ні в жовтих, ні в будь-яких інших книгах, то люд воліє пацифізм; якщо він і буває войовничим, то інстинктивно, бо починає дихати лихим духом, а не через те, що поривало державних проводирів, застережених панами де Норпуа.

Решту зими князь недугував; він таки видужав, але серцевий щем у ньому скнів і далі. "До лиха! — сказав він собі. — Чого ж я топчуся з Інститутом? Пустити це на самоплив, то я ще помру, перш ніж мене оберуть. А це була б непоправна дурниця".

Він написав для "Ревю де Де Монд" статтю про політику останнього двадцятиліття і кілька разів висловився з похвалою про маркіза де Норпуа. Маркіз візитував князя і подякував йому. Він сказав, що не знає, як йому і віддячитися. Князь сказав собі, як сказав би той, хто черговий раз переплутав кнопку: "Ні, знов не ту натиснув". Тяжко сапаючи, поки проводжав гостя, він думав: "Достолиха! Ці зухи заженуть мене в могилу, а потім уже оберуть. Мерщій до діла!"

Того самого вечора князь спіткав маркіза де Норпуа в Опері.

— Любий амбасадоре! — сказав він. — Вранці ви казали, що не знаєте, як мені віддячитися; це очевидна пересада, ви нічим мені не завдячуєте, але я дозволю собі бути неделікатним і ловлю вас на слові.

Маркіз де Норпуа цінував князеву тактовність не менше, ніж князь цінував тактовність його власну. Він одразу зрозумів, що князь фон Фаффенгайм хоче звернутися до нього не з проханням, а з пропозицією, і з привітною усмішкою наставив вуха.

— Так, ось зараз ви побачите, якою мірою я нескромний. Я маю прив'язання до двох жінок, ""але прив'язання неоднакове (як це ви зараз зрозумієте), і обидві вони недавно перебралися до Парижа і збираються тут осісти. Одна з них моя дружина, а друга велика дукиня Йоанна. Вони хочуть дати кілька обідів на честь англійського короля та королеви, і щиросерда їхня мрія — рекомендувати своїм гостям жінку, яку вони, буди з нею незнайомі, вельми шанують. Визнаю, я не знав, на яку ступити: як

уволити їхнє бажання? Аж це, чисто випадково, дізнаюся, що ви з нею знайомі; мені відомо, що вона живе відсторонено, приймає мало кого, *happy few*⁹, але ж ви так добре до мене ставитеся, і якщо ви мені допоможете, то я певен, що вона дозволить вам запросити мене до неї, щоб я передав їй прохання дукині та княгині. Може, вона згодилася б прийти на обід на честь англійської королеви, і, хто знає, чи не потішимо ми її, запропонувавши провести з нами Великодні свята в Больє у великої дукині Йоанни? Звати цю особу маркіза де Вільпарізіс. Визнаю, що надія стати завсідником цього *бюро дотепности* зіграла б мене, винагородила за відмову підтримати мене на виборах до Академії. Адже у неї теж своєрідна академія інтелекту і витворної розмови.

З превеликою радістю князь відчув, що натиснув цим разом потрібну кнопку і що кнопка клацнула.

— А чому ви гадаєте, любий княже, що одне виключає друге? — спитав маркіз де Норпуа. — Салон, про який ви мовите, і Інститут чудово поєднуються між собою, салон — це справжній розсадник академіків. Я перекажу ваше прохання маркізі де Вільпарізіс, і вона, звичайно, буде потішена. А ось щодо обіду у вас, це вже, мабуть, важче. Вона вибирається з дому нечасто. Я вас відрекомендую, а вам і карти в руки. Головне, не зрікайтеся

Академії; за два тижні я снідаю в Леруа-Больє, без котрого жодні вибори не обходяться, а потім ми вирушимо на важливе засідання; я вже розмовляв із ним про вас, ваше ім'я, йому, звісно, відоме. Він висував деякі заперечення. Але нині йому потрібна підтримка моєї групи на найближчих виборах, і я перебалакаю з ним ще раз; я йому скажу відверто, які у нас із вами щирі взаємини, і я від нього не потаю, що як ви кандидуватимете, то я попрошу за вас усіх моїх приятелів (князь полегшено зітхнув), а що я маю приятелів — це він знає. Якщо я зможу розраховувати на його сприяння, виходить, шанси ви матимете сприятливі. Того дня приїздіть о шостій до маркізи де Вільпарізіс, я вас до неї проведу і розповім вам про мою вранішню розмову.

Ось чому князь фон Фаффенгайм явився з візитою до маркізи де Вільпарізіс. Коли він заговорив, я зазнав глибокого розчарування. Окремі й загальні риси доби виразніші за національні риси, — так, скажімо, в енциклопедії, де вміщено мало не автентичний портрет Мінерви, Лейбніц у перуці та брижах мало чим різниться від Маріво чи Самуїла Бернара, — але я й гадки не мав, що деякі національні риси яскравіші за кастові. Отож ці особливості передавалися не словами, в яких я сподівався уловити пурхання ельфів і танок кобольдів, а їхньою транспозицією, яка свідчила про поетичне походження прибульця, тим, як рейнграф, маленький, багровий і череватий, уклонившись маркізі де Вільпарізіс, промовив: "Допритень, бані маргізо" — з акцентом при-дверника-ельзасця.

— Чи не бажаєте чаю або кавалок тарту? Він дуже смачний, — спитала в мене дукиня Германтська — їй хотілося підпускати меду. — Я в цьому домі така сама гостинна, як у своєму власному, — додала вона ущипливим тоном, від якого в її голосі горловий з'являвся призвук, схожий на стлумлений хрипкий сміх.

— Пане! — звернулася маркіза де Вільпарізіс до пана де Нор-пуа. — Здається, ви

хотіли сказати князеві щось про Академію?

Дукиня Ґермантська спустила очі і, вивернувши кисть, зиркнула на годинника.

— Ой лишенько, пора прощатися з тіткою! Мені ще треба завітати до пані де Сен-Фереоль, а обідаю я у пані Леруа.

І, не попрощавшись зі мною, вона підвелася. Вона угледіла пані Сванн, а та, помітивши мене, знітилася. Пані Сванн чи не згадала, що раніше вона переконувала мене, ніби Дрейфус невинний.

— Я не хочу, щоб моя мати знайомила мене зі Сванновою дружиною, — сказав мені Сен-Лу. — Вона колишня потіпаха.

Свого чоловіка, жида, видає за націоналіста. О, прийшов вуйко Паламед!

Поява пані Сванн дуже зацікавила мене через одну пригоду, яка сталася кілька днів тому і на якій треба зупинитися, бо значно пізніше вона мала свої наслідки; ми розповімо про це докладно у належному місці. Отож за кілька днів до моєї візити до маркіза мене несподівано візитував незнайомець, такий собі Шарль Морель, син колишнього камердинера у мого вуйка Адольфа. Цей дід у перших (той самий, у кого я застав даму в рожевому) умер торік. Камердинер усе рвався одвідати мене; про мету його візити я не здогадався, але мені хотілося його побачити, бо я дізнався від Франсуази, що він свято шанує пам'ять про мого діда і ходить на його могилу. Але камердинер мусив поїхати в рідні пенати підлатати здоров'я, сподівався пожити там довгенько і послав замість себе сина. Я був вражений, побачивши гоного вісімнадцятирічного хлопця, вбраного хоч і пишно, але без смаку, отож виглядав він на кого завгодно, тільки не на камердинера. Зрештою він одразу ж відмежувався від челяді, з якої походив: із задоволеною усмішкою він похвалився мені, що став лауреатом консерваторії. А мета його приходу ось яка: його батько з речей покійного діда Адольфа, узятих на пам'ять, дещо повідкладав; надсилати їх моїй рідні йому бугіо незручно, а молодика, як я, вони, на його суд, могли б зацікавити. То були знімки славетних актрис і великих кокоток, знайомих мого вуйка, зацілілі образи того життя, яким жив старий гуляка, відмежувавшись непроникною стіною від своїх родаків. Коли молодий Морель показував мені ті пам'ятки, я помітив його намагання підкреслити, що ми з ним стоїмо на одній дошці. Кажучи мені "ви", але уникаючи казати "пане", він зазнавав утіхи людини, чий батько звертався до моїх батька-неньки лише в третій особі. Майже всі знімки були підписані: "Моєму найкращому приятелеві". Одна невдячніша й обачніша актриса написала: "Найкращому з друзів", що давало їй право, як мене потім переконували, заявляти, що мій дід аж ніяк не був її найкращим другом, далеко не найкращим, що він був просто її другом, який робив їй усілякі дрібні послуги, другом, якого вона використовувала, що, мовляв, він чудова людина, але, власне, старий осел. Молодий Морель даремно силкувався заличкувати своє походження; відчувалося, що тінь мого діда Адольфа, величезна, культова в очах старого камердинера, постійно ширяла, як щось майже святе, над дитинством і хлоп'яцтвом камердинерового сина. Поки я розглядав світлини, Шарль Морель обводив очима мій pokій. Я думав, куди б мені приховати фотографії. "Як же так, — сказав Морель (тоном не докірливим, це було

зайвим, так багато догани було в його словах), — чом я не бачу в вашій хаті жодного портрета вашого вуйка?" Я відчув, як щоки мої зашарілися. — "Здається, я не маю його портрета", — прожебонів я. — "Себто як? Ви не маєте жодного портрета вашого вуйка Адольфа, який вас так любив? Я вам надішлю з зібрання мого батька, — маю надію, що ви його повісите на покуті, над оцією комодою, адже комода дісталася вам по вуйкові". Правда, я не мав у покої навіть портретів моїх батьків, тож-бо брак портрета вуйка Адольфа, далєбі, ще не був доказом моєї непоштивости. Проте неважко було здогадатися, що для Мореля-старшого, який прищепив такий погляд своєму синові, мій вуйко був найчільнішою особою в родині, а мої батьки лише світили його позиченим блиском. Я був у камердинера у великій пошані, бо вуйко часто казав, що з мене вийде новий Расін чи Волабель, і камердинер вважав мене майже за прибраного сина, за кохане вуйкове дитя. Я скоро побачив, що Морель-молодший — "кар'єрович". Так, уже того самого дня він спитав мене — а він був трохи компоніста і вмів перекладати на музику вірші, — чи не знаю я якогось поета, визнаного в "колах". Я назвав одне ім'я. Він цього поета не читав і вперше чув про нього, але ім'я його все-таки записав. А трохи згодом я узнав, що він послав поетові листа з освідченням, що він, яко фанатичний шанувальник його таланту, поклав на музику його сонет і був би щасливий, якби автор поклопотався про виконання цього твору у графині***. Морель поліз поперед батька в пекло. Ображений поет нічого йому не відповів.

Зрештою, попри свою амбітність, Морель-молодший захоплювався конкретними справами. Він помітив, що на подвір'ї сестрениця Жюп'єна шие камізельку, і, хоча він сказав мені, що йому саме потрібна камізелька "фантазі", я відчув, що дівчина справила на нього сильне вражіння. Він не посоромився попрохати мене зійти на подвір'я і познайомити його з нею: "Але не пробалакайтеся, що я пов'язаний з вашою родиною, — ви мене розумієте? Сподіваюся, з делікатносте ви змовчите про мого батька, — скажіть, я ваш приятель, відомий артист. Треба, щоб ці гендлярі відчували, з ким мають справу, — адже вам це розумно?" Хоча він і додав, що, "певна річ", я знаю його надто мало, аби величати "любий друг", але міг би називати його при дівчині "ну, звичайно, не "любий маестро"... а, як вам не важко, "любий артисте", — у жилетника я все-таки не став, як висловлюється Сен-Сімон, "титувувати" його; я вдовольнився тим, що у відповідь на його "ви" теж казав йому "ви". Перебравши кілька оксамитних камізельок, він зупинився на яскраво-червоній, такій ядучій, що, попри свій несмак, він потім так і не надягав її. Дівчина вернулася до роботи з двома "підсобницями", але мені здалося, ніби Морель-молодший, в якому вона впізнала людину "свого кола" (тільки чепурнішого й багатшого), їй неабияк припав до мислі. Мене дуже здивувало, що серед знімків, надісланих мені його батьком, я знайшов портрет міс Сакрипант (тобто Одетти) Ельстірової роботи, і, проводжаючи Шарля Мореля до брами, я сказав йому: "Боюся, ви не зможете мене просвітити. Чи вуйко знав близько цю даму? Я не уявляю, в яку добу його життя вони зішлись; мене це цікавить через пана Сванна..." — "Ага, я забув вам сказати, що батько звелів мені звернути вашу увагу на цю даму. Ця представниця напівсвіту снідала у вашого вуйка, коли ви приходили до нього© востанне.

Батько не знав, чи можна вас впустити. Здається, ви сподобались цій шалапутці, і їй хотілося ще раз вас побачити. Аж це, за батьковими словами, у вас сталася хатня морква, і вас більше у вуйка не бачили". Тут гість послав дальню прощальну усмішку Жюп'єно-вій сестрениці. Вона дивилася на нього і, мабуть, милувалася на його щупле обличчя з правильними рисами, на його пухнастий чуб, на веселі очі. А я, ручкаючися з ним, думав про пані Сванн і казав собі вражено — настільки вони вбилися мені в тямку відрубними і різними, — що нині мені доведеться стопити її водно з "дамою в рожевому".

Пан де Шарлюс уместився незабаром біля пані Сванн. На всіх збіговиськах він, надутий з чоловіками і милуваний жінками, тулився до найгожішої з них ніби на те, щоб красуватися при ній. Сурдут чи фрак надавали баронові подібносте до портрета чоловіка в чорному, біля якого, за примхою колориста, кинуте на стільця яскравого плаща для маскованого балу. Таке сусідство зазвичай з якоюсь "високістю" давало панові де Шарлюсові переваги, в яких він так кохався. Так, скажімо, на якомусь святі господиня дому тільки баронові відступала крісло попереду серед дам, тоді як інші чоловіки пасли задніх. Та ще й, захоплений пікантними історійками, які він дуже голосно розповідав зачарованій ним дамі, барон завдяки цьому позбувався обов'язку вітатися і помічати інших. За напахченою затулою, за яку йому правила обрана ним вродливиця, він сидів посеред вітальні, ніби в театральній ложі, і коли підходили, щоб привітатися з ним, сказати б, через благоухання його сусідки, він міг дозволити собі щось муркати, не уриваючи розмови з дамою. Певна річ, пані Сванн була не з тих жінок, при яких пан де Шарлюс так любив хизуватися. Але він демонстрував свою закоханість у неї та симпатію до Сванна, знаючи, що їй приємна його догідливість, а йому самому хлібило те, що його виславлює найвродливіша з присутніх у цьому салоні жінок.

Зрештою ці візити пана де Шарлюса маркізу де Вільпарізіс не надто втішали. Зате він, бачачи в тітці великі вади, таки дуже її кохав. Але іноді, угніваний через вигадані образи, завдані йому нею, він, даючи собі волю, писав до неї дуже гострі листи і витикав їй усякий дріб'язок, якого досі нібито не помічав. Для прикладу наведу один інцидент, про який я дізнався в Бальбеку. Маркіза де Вільпарізіс, потерпаючи, що їй не вистачить грошей до кінця її відпочинку, і, не мавши охоти, через скупість і нехіть до зайвих видатків, просити надіслати гроші з Парижа, позичила три тисячі франків у пана де Шарлюса. Через місяць барон, розсердившись на тітку за якусь дрібничку, зажадав по телеграфу вернути йому борг. Отримав він дві тисячі дев'ятсот дев'яносто з чимось. За кілька днів, побачивши тітку в Парижі, він у приязній розмові дуже тактовно звернув її увагу на помилку, допущену банком при пересиланні переказу. "Ніякої помилки тут немає, — заперечила маркіза де Вільпарізіс, — телеграфний переказ коштує шість франків сімдесят п'ять сантимів". — "Ага, то ви вираховували самі? Тоді все гаразд! — зауважив пан де Шарлюс. — Я думав, ви не знаєте, бо якби банк так учинив з людьми, з якими ви не дуже близькі, вам могло б бути неприємно". — "Ні, ні, ніякої помилки не сталося". — "Власне, ви маєте цілковиту рацію", — весело виснував

пан де Шарлюс, ніжно цілуючи тітку в руку. Він і справді не дувся на неї, її дріб'язковість смішила його, та й годі. Але незабаром, повіривши, що в якійсь родинній справі тітка хоче пошити його в дурні й "плести проти нього цілу змову", повіривши на тій підставі, що тітка по-дурному ховалася за ділків (а барон саме і підозрював, що вона змовилася з ними проти нього) — пан де Шарлюс написав їй гнівного, грізного листа. "Помсти мені мало, — додав він у постскрипті, — я собі сміх з вас учиню. Завтра ж роздзвоню історію з телеграфним переказом, як ви стягли з мене шість франків сімдесят п'ять сантимів з позичених у мене трьох тисяч франків. Я припну вас до ганебного стовпа". Але назавтра він пішов до тітки перепросити за листа, де дійшов до Геркулесових стовпів. Зрештою кому ще міг би він розповісти історію з телеграфним переказом? Тепер, уже забувши про помсту, але щиро прагнучи замиритися з маркізою, він волів би нікому не заїкатися про цю історію. Але перед тим, будучи у згоді й мирі з тіткою, він бовкав про цю історію кожному стрічному, бовкав незлобиво, просто задля сміху, а ще й через свою язикатість. Бовкав без тітчиного відома. Довідавшись з його листа, що він прагне її ганьбити, розляпавши про її вчинки, за його ж такі визнанням, цілком виправдані, вона гадала, що він її ошукав і що його любов до неї нещира. Все це, зрештою, перемололося, але тепер тітка до пуття не знала, як до неї ставиться сестринець, а сестринець — як до нього ставиться тітка. Але це особливий випадок таких перехресних чвар. Зовсім інакше відбувалися звади Блока з його друзями. І вже геть-то по-своєму сварився пан де Шарлюс, як це буде видно далі, з людьми, зовсім не схожими на маркізу де Вільпарізіс. А проте слід пам'ятати, що загалом наші думки одне про одного, дружні й родинні взаємини лише на око здаються сталими, а насправді мінливі, як море. Ось чому буває стільки галасу навколо розлучення подружжя, члени якого жили нібито дружні, а розлучившись, незабаром знову відгукуються*одне про одного з ніжністю; ось чому приятель паплюжить останніми словами свого найширшого ще недавно приятеля, а потім, на наш іще більший подив, мириться з ним; ось чому такі часті блискавичні розцурання між народами.

— От лишенько! — сказав мені Сен-Лу. — У вуйка з пані Сванн справа йде на лад, а мама в блаженному невіданні — до них з розмовами! Для чистих усе чисте!

Я дивився на пана де Шарлюса. Його шпакуватий чубчик, усміхнене око за моноклем, що заламав брову, і червоні квітки у бутоньєрці творили ніби три рухомі верхів'я якогось разючого, пойнятого конвульсивним тіпанням трикутника. Я не зважився вклонитися йому, бо він нічим мене до цього не заохотив. Проте, хоч барон і не обертався в мій бік, я був переконаний, що він мене бачить; він оповідав якусь історію пані Сванн, чиє пишне манто кольору братків накривало йому коліно, а його верткі очі, як очі тих, хто торгує з рук і знай озирається, чи не йде "фараон", уже обнишпорили кожен куточок салону і укмітили хто де є. До нього підійшов привітатися пан де Шательро, але пан де Шарлюс помітив молодого дука, хіба як той виріс перед ним. Все це була, звісно, гра. На всіх таких людних збіговиськах з обличчя пана де Шарлюса майже не сходила розпливчата, байдужа усмішка, якою він зустрічав усіх,

хто йшов йому вклонитися, але яка не теплішала ні до кого з тих, хто вступав у її зону. А проте мені треба було привітатися до пані Сванн. Не знаючи, чи я знайомий з віконтесою де Марсант і з паном де Шарлюсом, вона прийняла мене досить холодно, мабуть, боялася, як би я не попросив її рекомендувати мене. Я поткнувся був до пана де Шарлюса й одразу пошкодував: він не міг мене не помітити, але вперто гнув кирпич. Коли ж я йому вклонився, то побачив послану вперед, щоб не відпускати мене, його руку і витягнутого пальця, з якого немовби було знято єпископського персня, і саме це, сказати б, порожнє святе місце барон немовби підставляв для поцілунку, але так, буцім я без поспиту — гріх непростенний! — "вламався" в розліг, де світила його ні до кого не звернена, нікому не адресована усмішка. Його холодність не викликала підняття температури і в пані Сванн.

— Ти якийсь змучений і водночас напружений! — озвалася віконтеса де Марсант до сина, коли той підійшов привітатися з паном де Шарлюсом.

І справді, Роберів погляд іноді наче поринав аж у пучину, але зразу ж і спливав на поверхню, як норець, торкнувшись дна. Цим дном, таким для Робера болісним, що він моментально, досягнувши його, впливав, хоча за хвилику знов опускався, була думка про розрив із коханкою.

— Дарма, — додала мати, пестячи його по щоці, — дарма! Я така рада бачити мого хлопця!

Але ці пестоші, як видно, дратували Робера. Віконтеса де Марсант повела сина у глиб салону, в закапелок, де на тлі жовтого єдвабу фотелі бове вирізнялися своїм фіолетовим оббиттям, наче бузкові півники серед жовтню. Пані Сванн, опинившись сама і зрозумівши, що я дружу з Сен-Лу, покликала мене до себе. Не бачилися ми з нею віддавна, і я не знав, про що з нею говорити. Я не губив з очей мого циліндра, покладеного на килим разом з іншими, але мене взяла цікавість: чий же це циліндр, на підбої якого літера Г увінчана герцогською короною, адже він явно не був циліндром дука Ґермантського? Я знав усіх гостей поспіль, і такого циліндра начебто ніхто не міг мати.

— Яка слава людина цей маркіз де Норпуа! — сказав я пані Сванн, показуючи на посла. — Хоча Робер де Сен-Лу назвав його єхидою, але...

— Єхиди він і є! — відповіла пані Сванн.

Помітивши, що думки її зосереджені на чомусь такому, що вона від мене таїть, я почав в'язнути до неї з розпитами. Пані Сванн, утішена тим, що хтось нею цікавиться в цій вітальні, де вона майже нікого не знає, потягла мене в куток.

— Ось що, мабуть, мав на увазі Сен-Лу, — озвалася вона, — тільки ви йому не переказуйте: він подумає, що я пашекуха, а я дуже дорожуся його думкою, ви ж бо самі здорові знаєте, що я "дуже порядна людина". Недавно Шарлюс обідав у дукині Ґерманської; не знаю чому, заговорили про вас. Пан де Норпуа сказав, — це, звісно, бридня, не беріть цього собі в голову, ніхто не зважив на його слова, всі знають, що він батька не пошкодує, аби дотепніш було, — він сказав, що ви — напівістеричний підлипало.

Я вже колись описував свій подив, викликаний тим, що батьків приятель, маркіз де Норпуа, міг так говорити про мене. Але ще більшим дивом я здивувався, що те, що я з таким хвилюванням говорив про пані Сванн та про Жільберту, дійшло до принцеси Ґермантської, тоді як я думав, що вона не підозрює про моє існування на світі. Кожен наш учинок, кожне слово, кожен крок відокремлені від "світу", від людей, до яких вони не мають до-тичности, тереном, чия непроникність без кінця змінюється і зостається для нас загадкою; знаючи з досвіду, що якісь важливі заяви, що їх нам би хотілося мерщій довести до відома всіх (як-от мої гімни на честь пані Сванн, які я виспівував усім і при кожній нагоді в надії, що зі стількох насінин бодай одна зійде), слухають через верх саме тому, що ми так палко їх поширюємо, ми часто буваємо, природно, далекі від думки, що якась випадкова репліка, про яку ми й самі давно забули, іноді навіть і не висловлена нами, а народжена мимохідь внаслідок певного заломлення іншої репліки, безперешкодно долатиме величезні гони, — в даному разі, аж до принцеси Ґермантської, — і розважить нашим коштом учту богів. Те, що ми бережемо в пам'яті про наше поводження, зостається невідомим найближчій людині; зате ті слова, які ми самі забули або навіть яких ніколи не говорили, сміститимуть до кольок під грудьми мешканців іншої планети. Уявлення, яке складається в інших про наші справи та вчинки, так само мало схоже на наше власне уявлення про них, як малюнок на якийсь невдалий відбиток, де замість чорного штриха ми бачимо порожній простір, замість білої смуги — якісь закарлюки. А трапляється і так: щось на відбитку не вийшло, і ми якусь неіснуючу рису приписуємо собі через нашу самозакоханість, тоді як те, що видається нашим наддатком, є нашою властивістю, але такою питомою, що ми її не помічаємо. Отож, цей особливий відбиток, який ми вважаємо за геть-то несхожий, іноді вирізняється правдивістю рентгенівського знімка — правдивістю, звісно, не дуже для нас приємною, зате глибокою і корисною. Проте ми можемо і не впізнати себе на достеменному знімку. Хто усміхається, побачивши у дзеркалі своє гарне личко і гарний торс, той, як йому показати рентгенівський знімок, де видно рожанці кісток, нібито образ його самого, подумає, що тут якась помилка, як подумає одвідувач виставки, прочитавши під номером портрета молодої жінки: "Лежачий верблюд". У цій несхожості нашого образу, створеного нами самими, зі створеним кимось іншим довелося переконатися на прикладі людей, які поживали собі любісінько серед колекції знімків, які вони зробили самі з себе, тоді як довкола ширилися мармизи, ширилися найчастіше незримо, і лише іноді випадок, показавши їм ці мармизи, казав: "Це ти", і тоді вони ставали стовпом із подиву.

Кілька років я був би щасливий сказати пані Сванн, "з якого приводу" я був ніжний з маркізом де Норпуа, бо цим приводом було бажання познайомитися з нею. Але тепер я цього бажання не відчував — Жільберту я розлюбив. Але стопити пані Сванн з "дамою в рожевому" мені не вдавалося. Ось чому я заговорив про жінку, яка полонила оце мої думки.

— Ви бачили дукиню Ґермантську? — спитав я пані Сванн.

Дукиня їй не кланялася, і вона вдавала, ніби дукиня її не

цікавить — настільки, що вона навіть не помічає її.

— Я не можу сказати вам, це для мене несмисленне, — відповіла пані Сванн з нехиттю, уживаючи якоїсь кальки з англійської.

Проте мені хотілося вивідати не лише про дукиню Ґермантську, а й про її оточення і достоту, як Блок, нетактовно, турбуючись, як деякі люди, не про те, щоб потішити когось, а про те, — чи ж це не егоїзм? — щоб запопасти щось пікантне, я, намагаючись увійти в життя дукині Ґермантської, заходився випитувати маркізу де Вільпарізіс про пані Леруа.

— Так, я про неї чула, — відповіла маркіза з удаваною погордою, — вона донька великого лісопромисловця. Нині вона буває у світі, але, сказати по щирості, я застара, щоб заводити нові знайомства. На своєму віку я знала таких цікавих, таких милих людей, що знайомство з пані Леруа, далебі, нічого мені не дало б.

Віконтеса де Марсант, яка справляла обов'язки маркізиної фрейліни, рекомендувала мене князеві, а слідом за нею йому ж таки рекомендував мене, співаючи хвалу, маркіз де Норпуа. Зробив він мені таку ґречність чи то тим, що вона його ні до чого не зобов'язувала, мене-бо вже рекомендовано; чи то тим, що, на його думку, навіть славетний чужоземець не вельми знає французькі салони і ще, чого доброго, подумає, ніби йому рекомендовано молодика з вищого світу; чи то щоб скористатися зі своєї переваги, а саме, з ваги посла, а може, щоб з любови до архаїки воскресити на честь князя приємний для його вельможности звичай, який вимагає для такої презентації пару хресних родичів.

Маркіза де Вільпарізіс залучила де Норпуа, відчуваючи потребу підтвердити його устами, що вона не знайома з пані Леруа і не шкодує за цим.

— Адже це правда, пане амбасадоре, що пані Леруа нецікава, не доросла до тих, хто приходить сюди, і запрошувати її було не варто?

Маркіз де Норпуа, чи то з прагнення продемонструвати свою незалежність, чи то з утоми, вдовольнився уклоном, шанобливим, але ухильним.

— Пане! — сказала маркіза де Вільпарізіс зі сміхом. — Які бувають кумедні люди! Повірите, сьогодні до мене приходив один йогомосць і запевняй, що йому приємніше цілувати мою руку, ніж руку молодій жінки.

Я зразу здогадався, що це Лсґранден. Маркіз де Норпуа посміхнувся і ледь помітно моргнув, ніби йшлося про такий природний забаг, що мати за зле тому, хто його зазнає, годі; сливе про початок роману, який посол ладен був розґрішити, навіть протегувати зі збоченською поблажливістю Ваузенбна або Кребійона-молодшого.

— Мало яка рука молодій жінки зуміла б зробити те, що оце переді мною, — проголосив німецький принц, показуючи на початі акварелі маркізи де Вільпарізіс.

Він запитав, чи бачила маркіза квіти Фантен-Латура на оце щойно відкритій виставці.

— Першорядна робота чудового маляра, як нині кажуть, тонкого майстра, — заявив маркіз де Норпуа. — А проте я вважаю, що його квіти поступаються квітам маркізи де Вільпарізіс, у маркізи колорит виразніший.

Хай навіть так відгукнутися змусила колишнього посла не лише сторонність старого коханця і звичка лестити, а й гурткова вузькість поглядів, проте до мене дійшло: світські люди зовсім без художнього смаку, їхні судження довільні, будь-яка дрібничка може довести їх до безглуздя, і їх не утримає, не погамує жодне справді щире почуття.

— Я справді знаю квіти, але заслуги в цьому моєї немає, — скромно відповіла маркіза де Вільпарізіс. — Але, — чарівно додала вона, усміхаючись князеві, — те, що я змалку набула глибших знань, ніж інші діти, вирослі в селі, я завдячую видатному вашому землякові, панові фон Шлегелю. Я спіткала його у Брой-лів, а до них мене привела моя тітка Корделія (маршалкова де Кастеллана). Я добре пам'ятаю, як Лебрен, де Сальванді і Ду-дан заговорили з ним про квіти. Я була зовсім маленька, розуміла його погано. Але він любив гратися зі мною, а повернувшись на батьківщину, прислав мені чудовий зільник на пам'ять про нашу прогулянку у фаєтоні до Валь Ріше, коли я заснула в нього на колінах. Цей гербарій у мене зберігався; завдяки йому я навчилася добачати такі особливості квітів, які так мене не вразили б, якби я не мала зільника.

Коли пані де Варант оприлюднила листи пані де Бройль, гарні й манірні, як вона сама, я сподівався знайти там якісь розмови з паном фон Шлегелем. Але ця жінка шукала в природі лише того, що промовляє на користь віри.

Робер покликав мене у глиб салону, де він сидів з матір'ю.

— Який ти милий! — сказав я. — Як мені віддячитися? Може, пообідаємо ввечері разом?

— Гаразд, але тільки з Блоком, я з ним зіткнувся в під'їзді; привітався він зі мною сухо, адже я, правда ненароком, не відповів на два його листи (він не сказав, що образився на мене, але я і так відчув), зате потім він був зі мною такий уважний, що я не можу виявити невдячності до такого щирого друга. Я вірю, що ми нерозлийвода, принаймні він дружитиме зі мною повік.

Я не думаю, що Сен-Лу глибоко помилявся. Вішання на когось собак у Блока часто було наслідком щирої симпатії, якщо він чомусь вважав, що йому не одвзаємнюють. Він мало вникав у життя інших людей, йому не спадало на думку, що хтось може захворіти, поїхати, а тому мовчання він одразу сприймав за ознаку очевидного збайдужіння. Ось чому я ніколи не припускав, що для диких вихваток, які він собі дозволяв спершу як друг, а потім як письменник, він мав важливі приводи. Блок не тямив себе, коли йому відповідали на них крижаним спокоєм або тривіальністю, від якої він остаточно сатанів, зате одразу відходив, відчувши тепле ставлення до себе.

— А щодо того, що я, за твоїми словами, милий, — вів далі Сен-Лу, — то це зовсім не так, тітка сказала, що ти її уникаєш, не озиваєшся до неї. Вона думає, що ти держиш камінь за пазухою.

На щастя для мене, якби я і повірив цим словам, наша близька поїздка до Бальбека перешкодила б мені ще раз зустрітися з дукинею Германтською, запевнити її, що я не держу каменя за пазухою, а отже, змусити її признатися, що то вона держить камінь за пазухою. Досить було їй нагадати, що вона навіть не запропонувала мені оглянути

Ельстірові картини. Одначе я не відчував ніякого розчарування; я і не сподівався, що дукиня Ґермантська нагадає мені про це; я знав, що не подобаюся їй і мріяти не можу про те, щоб вона мене покохала; усе, чого я міг бажати, це щоб завдяки її чарам у мені зостався від неї, — адже я бачився з нею перед від'їздом з Парижа востаннє, — солодкий спогад, який я повіз би з собою до Бальбека, і це живе вражіння жило в мені повік замість спогаду, заправленого тугою і смутком.

Віконтеса де Марсант раз у раз уривала розмову з Робером, аби сказати мені, як часто він говорить їй про мене і як він мене любить; ця палка її щирість мені аж дошкуляла, я-бо відчував, що вона викликана страхом погніввити сина, якого вона сьогодні ще не бачила, з яким прагнула зостатися наодинці і на якого, як гадала, не мала такого впливу, як я, звідси й потреба годити мені. Одного разу, почувши, що я питаю Блока, як ся має його вуйко, Ніссім Бернар, віконтеса де Марсант поцікавився, чи це не той, що мешкав у Ніцці.

— У такому разі він знав мого чоловіка ще парубком, — сказала віконтеса. — Муж мені казав, що це чудова людина, делікатна, шляхетна.

"Щоб вуйко ні разу йому не збрехав, — такого бути не може!" — мабуть, подумав би Блок?

Мене все поривало сказати віконтесі де Марсант, що Робер незмірно більш любить її, ніж мене, і що, хоча б вона відчувала до мене нехіть, я не з тих, хто міг би під'юджувати його проти неї, розвести їх. Після відходу дукині Ґермантської мені стало легше наглядати за Робером, і лише тоді я зауважив, що його знов бере пересердя, припливаючи до його стужавілого, понурого обличчя. Я боявся, що після сьогоднішньої сцени, коли він дався при мені безкарно поневірятися над собою коханці, потерпає його самолюбство.

Нараз він вирвався з материних обіймів і, потягнувши мене за столик із квітами, перед яким знову засідала маркіза де Віль-парізіс, подав знак іти за ним у ванькирчик. Я рушив туди, аж це пан де Шарлюс, гадаючи, що я вже йду геть, урвав на півслові розмову з князем фон Фаффенгаймом, і, рвучко крутнувшись, опинився просто переді мною. Я отетерів, побачивши, що він бере циліндр із літерою Г та з герцогською короною. У дверях до ванькирчика барон сказав, не дивлячись на мене:

— Бачу, ви вже буваєте в світі, так ось, зробіть мені втіху — одвідайте мене. Але це складненько, — додав він недбало і zarazом прикидаючи щось у думці, ніби боявся назавжди позбутися втіхи, якщо змарнує нагоду домовитися зі мною про те, як її здобути. — Я рідко буваю вдома — ви мені напишіть. Але я волів би вам усе пояснити спокійніш. Я вже йду. Проведіть мене трошки. Я вас не затримаю.

— Будьте уважніші, пане, — сказав я. — Ви помилково взяли капелюха когось із гостей.

— Ви не хочете, щоб я взяв свого власного капелюха?

Я припустив, — саме таке скоїлося недавно й зі мною, — що хтось забрав його капелюха, а барон узяв собі першого-ліпшого, щоб не виходити простоволосим надвір, і от я, піймавши його на гарячому, загнав його на слизьке. Я не наполягав. Я вимовився

тим, що мені ще треба перебалакати з Сен-Лу.

— Він саме балакає з цим ідіотом дуком Ґермантським, — докинув я.

— Оце сказав, як в око вліпив! Неодмінно перекажу своєму братові.

— Гадаєте, це може бути цікаво панові де Шарлюсові? (Я уявляв, що його брат теж має носити прізвище де Шарлюса. Сен-Лу щось пояснював мені в Бальбеку, але я забув.)

— До чого тут пан де Шарлюс? — урвав мене барон. — Ідіть до Робера. Я знаю, що ви сьогодні були учасником оргії, яку він урядив для жінки, що ганьбить його. Ви повинні вжити всього свого впливу і розтлумачити йому, якого великого жалю завдає він своїй бідолашній нені та всім нам, топчучи в болоті наші імена.

Мені кортіло відповісти йому, що на цій ганебній для Робера оргії мовилося лише про Емерсона, Ібсена, Толстого і що молода жінка вмовляла Робера пити тільки воду; бажаючи пролити бальзам на вражену Роберову гордість, я намагався обілити його коханку. Я не відав, що в цю хвилину, попри все своє пересердя, він винуватив себе, а не її. Навіть у зваді добряги зі злюкою, та ще й як добряга має слухність, завжди впливе якийсь дріб'язок, який може допомогти злюці довести, що в чомусь бодай він має рацію. А що все інше злюка начисто відмітає, то скоро добряга відчує, що той йому бодай трохи потрібен, скоро його приголомшить розрив, скоро, занепавши духом, він почне нещадно катувати себе, він згадає безглузді докори злюки й подумає, що вони були, мабуть, не зовсім безпідставні.

— Визнаю: у справі з намистом я вчинив зле, — сказав мені Робер. — Звісно, лихого наміру я не мав, але ж кожен може дивитися на все по-своєму. Рахиль мала важке дитинство. Для неї я насамперед багатій, який знає, що все купується грошима і з яким біднякові не змагатися, про що б там не йшлося: про те, щоб натиснути на Бушрона, чи про те, щоб вйпозивати судовий процес. Звісно, вона була зі мною жорстока, хоча я завжди зичив їй тільки добра. Але я здаю собі справу: вона гадає, ніби я хотів дати їй відчувти, що її можна утримати грішми, а я цього і в голові не покладав. Вона так мене кохає! Уявляю собі, як вона це переживає! Небога! Аби ти знав, яка вона делікатна, просто не можу тобі розказати! Скільки вона для мене зробила доброго! Як вона зараз, мабуть, боліє душею! У кожному разі, як воно не обернеться, я не хочу, щоб вона мала мене за бидло, — біжу до Бушрона по намисто.

Може, потім вона визнає, що провинилася. Бачиш, мені нестерпна сама думка про те, як вона побивається. Хай уже краще вболіватиму я, я знаю, що все це химери. Але вона! Знати, що вона сохне, і не сохнути з нею заодно, ні, я збожеволю, краще вже нам розійтися. Хай вона буде щаслива без мене, як так склалося, це все, чого я домагаюся. Слухай, знаєш, усе, що дотичне до неї, без міри величезне, набирає чогось космічного, я мерщій лечу до ювеліра, а потім перепрошу її. Поки я до неї не прийду, чого тільки вона про мене не передумає! Аби ж то вона хоч знала, що я скоро прийду! Завітав би ти до неї про всяк випадок, може, все владнається. Може, — тут він блідо всміхнувся, ніби не сміючи вірити в таку мрію, — ми гайнемо втрюх за місто й пообідаємо. Але зараз ще сказати важко, — я не знаю як до неї підступитися. Сердега! Як би мені не роз'ятрити

їй душу ще. більше^ А може, її рішенець уже остаточний.

Робер поволик мене до своєї матері.

— Бувайте! — сказав він їй. — Я мушу їхати. Коли дістану звільнення, не знаю; певно, не раніше, як за місяць. Щойно тільки дізнаюся — напишу.

Звичайно, Сен-Лу був не з тих синів, що, виїжджаючи у світ з матерями, гадають, ніби оприскливість у ставленні до них повинна врівноважуватися усмішками й уклонами, які вони приберігають для спілкування з іншими людьми. Це ж така світова річ — підло мститися на рідних, — мабуть, дехто вірить, що грубіянство щодо своїх є природним доповненням до вечірнього убрання. Хай би що сказала бідолашна матір, син, ніби його до когось приволокли силоміць і він хоче змусити дорого заплатити за своє висиджування в гостях, гасить її боязке лебедіння ядучим, коротким, крутим спротивом; даремно мати одразу пристає, — цим його аж ніяк не укоськуючи, — на думку сина, цієї вищої істоти: вона славитиме позаочі його гарну вдачу, а він і далі підпускатиме їй найколючіші шпильки. Сен-Лу був зовсім не такий, але йому так боліла розлука з Рахиллю, що і він, хоча й з іншої рації, грубіянив своїй матері, як ті сини — своїм. І коли він вимовляв прощальні слова, то побачив, як віконтеса де Марсант уся стрепенулася, ніби змахнула крилами, як раніше при появі сина, але зараз обличчя її було стривожене, а очі, вліплені в сина, зраджували розпуку.

— Як, Робере, ти справді йдеш? Дитино моя! Але ж це єдиний день, коли я могла б побути з тобою!

І майже пошепки, якнайприроднішим тоном, намагаючися вигнати з нього весь смуток, щоб не пробудити в синові жалю, бо це було б жорстоко, марно і тільки дратувало б його, вона додала щось на кшталт підказаного здоровим глуздом простого аргументу:

— Але ж це негарно з твого боку.

Але в її простоті було стільки несміливосте від намагання показати, що вона не важить на його свободу, так багато ніжносте, аби він не дорікнув їй, що вона позбавляє його втіхи, аж Сен-Лу відчув: ще трохи і він розчулиться і не по'ще до своєї приятельки. Але він скипів:

— Шкода. Гарно чи не гарно — нічого не вдієш.

І він почав картати свою матір гіркими докорами, хоча в душі, певне, відчував, що ці докори заслужив він сам; за егоїстами завжди залишається останнє слово: коли вони наважуються на рішучий крок, то що чутливіші струни зачіпають у них ті, хто їх умовляє, то більше обурення викликають у них своєю затятістю не вони самі, а ті, хто накидає їм конечність такої затятосте; і, зрештою, їхня впертість може дійти до краю жорстокосте, але в їхніх очах це тільки обтяжує провину особи, настільки неделікатної, що вона сміє страждати та ще й мати рацію і підступно завдавати їм болю тим, що вони мусять діяти наперекір власному жалю. Зрештою віконтеса де Марсант і не дуже напоставала, бо чула, що сина їй не утримати.

— Я покидаю тебе, — сказав він мені. — Але ви, мамо, не затримуйте його, бо його чекають з візитою.

Я відчував, що моє товариство аж ніяк не потішить віконтеси де Марсант, але волів не йти з Робером, а то вона подумала б, що я беру участь у тих розривках, які забирають у неї сина. Мені хотілося якось виправдати Робера, не так з любови до нього, як зі співчуття до неї. Але вона озвалася перша:

— Сердешний хлопець! *Я*, мабуть, засмутила його. Бачте, пане, матері дуже егоїстичні, а йому ж кортить розважитися: він так рідко приїздить до Парижа! Боже мій! Якщо він ще не пішов, я б його наздогнала, але, звісно, не з тим, щоб затримати, а щоб сказати, що я не маю до нього жалю, що він має рацію. Ви нічого не матимете проти, як я вийду на сходи?

Ми вийшли разом.

— Робере! Робере! — гукнула вона. — Ні, він пішов, пізно.

Тепер я так само залюбки заходився б сприяти розривові

Робера з коханкою, як кілька годин раніше сприяв би тому, щоб він поїхав з нею назавжди. У першому випадку Сен-Лу назвав би мене зрадником, а в другому родина охрестила б мене його злим генієм. А проте за ці кілька годин я нітрохи не змінився.

Ми повернулися до салону. Не побачивши з нами Робера, маркиза де Вільпарізіс підозріло, глузливо і не дуже співчутливо презирнулася з паном де Норпуа, — таким поглядом ми показуємо на не в міру ревниву жону або на занадто ніжну матір (з них часто збиткуються) і такий погляд означає: "Еге! Чи не було тут якої бурі?"

Робер приніс коханці чудовий клейнод, якого він, за умовою, не мав би їй дарувати. Зрештою вийшло одне до одного: від подарунка вона відмовилась і, попри всі умовляння, так і не взяла його. Дехто з Роберових товаришів переконував, що в цій її вдаваній безкорисливості криється тонкий розрахунок: міцніше прихилити його до себе. Але їй не залежало на грошах, хіба лиш на тому, щоб протрясти їх. Я сам бачив, як вона розкидала наліво і направо людям, яких мала за бідняків. "Зараз, — казали Роберові друзі, аби зіпсувати вражіння від якогось шляхетного вчинку Рахилі, — зараз вона, мабуть, хилється по залі для глядачів у Фолі-Бержер. Рахиль — то загадка, правдивий сфінкс". Зрештою скільки жінок корисливих з біди, бо вони утриманки, через делікатність, яка не переводиться у таких жіночок, самохіть раз у раз ставлять перешкоди перед гойністю свого коханця!

Робер майже нічого не знав про зради своєї коханки і карався подумки тим, що було хіба абищицею проти справжнього Рахилі-ного життя, життя, яке починалося допіру потому як він із нею прощався. Про її зради він майже нічого не знав. Та якби вони й дішли до його відома, це б не похитнуло його віри в Рахиль. Бо за дивним законом природи, чинним у найскладніших суспільствах, люди живуть у цілковитому невіданні щодо коханої істоти. Стоячи по один бік шкляної перебірки, закоханий каже собі: "Це ангол, вона ніколи не буде моєю, мені залишається тільки померти, і все-таки вона мене кохає; вона так мене кохає, що, мабуть... та ні, цього бути не може". І, охоплений любовним вогнем, зболений душею від чекання, скільки клейнодів кидає він до ніг цієї жінки, скільки напозичається, щоб уберегти її від життєвих клопотів! А по той бік перебірки, крізь яку слова до нього не долітають, як не доходять слова крізь

акваріум, люди мовлять: "Ви з нею не знайомі? Вам пощастило. Вона обібрала, зруйнувала бозна-скільки чоловіків. Найпоследуща гульцяйка. Дурисвітка!" І, може, люди не так уже й помиляються, взиваючи її цим словом, бо навіть скептик, який не безтямно закоханий у цю жінку, якому вона просто подобається, каже своїм товаришам: "Ба ні, голубе, це не кокотка, може, вона й мала захоплення, але це не продажна жінка, а як вона вже й продається, то дуже дорого. Або п'ятдесят тисяч франків, або нічого". І саме він і витратив на неї п'ятдесят тисяч франків, маючи її лише один раз, але вона, знайшовши в ньому спільника, граючи на його марнославстві, зуміла переконати його, що він із тих, хто її мав задурно. Таке наше суспільство: в ньому навіть ті, кого видно наскрізь, навіть ті з них, хто найославленіший, всі ніби під заслоною шкаралуші, кокона, якоїсь розкішної дивогляді. У Парижі Сен-Лу не кланявся двом порядним людям, говорив про них не інакше, як із тремтінням у голосі й називав їх сутенерами: їх обох зруйнувала Рахиль.

— Я каюся лише в одному, — стиха сказала віконтеса де Мар-санти. — Даремне сказала йому, що він чинить негарно. Йому, цьому чудовому, єдиному, незрівнянному синові сказати перед його від'їздом, що він чинить негарно, — краще б уже мене вдарено кием, я ж бо знаю, що як його й чекає увечері розривка (а в нього їх так мало!), я все одно зіпсувала йому вечір, скривдивши його словом. Але я вас не затримую, пане, адже ви квап; ^трся.

Коли віконтеса де Марсанти прощалася зі мною, вона сумувала. Сумувала за Робером, і її сум був щирий. Аж це вона перекинулася знову світською дамою і перестала щирувати:

— Мені було *страх як цікаво*, я така рада, *така щаслива*, що побалакала з вами. Дякую! Дякую!

Міна її була покірна, а погляд вдячний і захоплений, ніби розмова зі мною потішила її непогано. Цей її урочий погляд так чудово був до пари чорним квітам на її білій сукні з розводами: це був погляд світської дами, обізнаної зі своїм ремеслом.

— Але я, пані, ще не виходжу, — заперечив я, — чекаю на пана де Шарлюса — ми підемо разом.

Маркіза де Вільпарізіс почула мої останні слова. Вони її, мабуть, прикро вразили. Якби не йшлося про те, що неспроможне зачепити такого роду почуття, я подумав би, що образив сором'язливість маркізи де Вільпарізіс. Але ця думка мені не спала. Мені було добре з дукинею Ґермантською, з Робером, з віконтесою де Марсанти, із паном де Шарлюсом, з маркізою де Вільпарізіс, я так і цокотів із ними, сипав як горохом.

— Ви збираєтеся йти з моїм сестринцем Паламедом? — спитала маркіза де Вільпарізіс.

Гадаючи, ніби вона зрадіє, дізнавшись про нашу приязнь із її улюбленим сестринцем, я весело відповів: "Він попросив мене піти разом. Я дуже потішений. Ви не уявляєте, як ми з ним дружимо, і я думаю — ми з ним невдовзі зійдемося ще ближче".

Невдоволення в маркізи де Вільпарізіс змінилося виразною тривоگو.

— Не ждіть його, — стурбовано сказала вона мені, — він зараз розмовляє з князем

фон Фаффенгаймом. Про домовленість із вами він, мабуть, забув. Ну, йдіть, ідіть, поки він стоїть до вас плечима.

А я не поспішав до Робера та його приятельки. Але маркіза де Вільпарізіс не могла дочекатися, коли ж я нарешті піду і я, гадаючи, ніби вона хоче перебалакати з сестринцем про щось важливе, попрощався. Обік неї дебелився по-олімпійському пишний дук Германтський. Кожен член його тіла нібито свідчив про казкові його багатства, ущільнювався завдяки цьому багатству буцімто на те, щоб сотворити цю таку коштовну людину; його багатство було перетоплене в один людиноподібний виливок. Коли я підступив до нього попрощатися, він підвівся ґречно з крісла, і я відчув марудну, тужаву тридцятимільйонну масу, що її урухомило, підняло і поставило переді мною старе французьке виховання. Мені здавалося, ніби це статуя Зевса Олімпійського, яку Фідій начебто вилив із щирого золота. Така міцна була влада єзуїтського виховання над дуком Германтським, точніше сказати, над його тілом, бо на його розум вона так глибоко не впливала. Дук Германтський сміявся зі своїх власних дотепів, але його не смішили дотепи інших людей.

На сходах на мене нагукали:

— Це ви так на мене, пане, чекаєте?

То був барон де Шарлюс.

— Чи не бажаєте пройтися пішки? — сухо спитав він, коли ми вийшли на подвір'я.

— Пройдімося, поки не трапиться фіакра.

— Вам треба зі мною побалакати, пане бароне?

— Авжеж, ви вгадали, мені треба вам дещо сказати, ось тільки не знаю, чи скажу. Звісно, я розумію, що для вас це дуже цікаво. Але водночас передчуваю, що людина мого віку, коли починає мріяти про спокій, то це може породити безладдя в моєму житті, змусить по-дурному гаяти час. Не знаю, чи варті ви того, щоб я задля вас заварював цю кашу, я не маю приємности знати вас настільки, щоб на щось наважитися. Зрештою, може, ви не маєте охоти дістати від мене те, що я міг би вам дати, може, справді не слід турбуватися, бо, повторюю вам по щирості, мені це нічого, окрім клопотів, не заповідає.

Я сказав, що в такому разі треба про це забути. Припинення перемовин, мабуть, не було передбачене бароном.

— Даремно ви делікатність розводите, — урвав він мене. — Нема нічого приємнішого, ніж опікуватися людиною, яка варта цього. Для найкращих із нас захоплення мистецтвом, любов до антики, до колекціонування, до садівництва — це сурогат, ерзац, алібі. З глибини нашої бочки ми, як той Діоген, волаємо людину. Вирощуємо бегонії, стрижемо тиси за браком чогось ліпшого, бо тиси і бегонії податливі. Але ми воліли б присвятити себе викохуванню людини, якби були певні, що вона того варта. У цьому вся суть. Ви повинні бодай трошки знати себе. Варті ви цього чи не варті?

— Я зроду не завдам вам, пане, аж стільки мороки, — сказав я, — і повірте, все, що ви для мене зробите, матиме для мене велику вартість. Я глибоко зворушений тим, що

ви вшанували мене своєю увагою і виявили бажання бути мені корисним.

На мій превеликий подив, барон подякував мені майже захоплено, і з раптовою довірою, що вразила мене ще в Бальбеку невідповідністю його різкому тонові, узяв мене під руку.

— З молодого недосвіду й легкодумства ви можете ляпнути щось таке, що може розвести нас у різні боки назавжди, — зауважив він. — А зараз, навпаки, ви мене розчулили, і я ладен зробити для вас усе, що можу.

Досі йдучи зі мною під руку й кажучи мені, хоча й з-пишна, добрі слова, пан де Шарлюс то впинався в мене пильним, проникливим, твердим поглядом, яким він вразив мене при нашій вранішній зустрічі під бальбецьким казино, і навіть за кілька років перед тим, біля рожевого терника, в тансонвільському паркові, коли він стояв поруч із пані Сванн, яку я тоді вважав за його коханку, то пас так невідривно очима фіакри, які о цій порі снували по вулиці, що деякі фурмани зупинялися, ніби на нашу вимогу. Але пан де Шарлюс махав їм їхати порожнем.

— Жоден мені не підходить, — казав він, — не ті ліхтарі, не по дорозі. Мені б хотілося, — вів далі він, — щоб ви мене правильно зрозуміли: моя пропозиція геть безкорислива, і я роблю її лише з доброзичливосте до вас.

А ще мене вразило (більше, ніж у Бальбеку), як сильно баронова вимова нагадувала Сваннову вимову.

— Ви, гадаю, досить розумні, щоб не подумати, що я звертаюся до вас за "браком знайомих", зі страху самотності й нуди. Про моїх родичів я вам не нагадую — я думаю, що хлопець вашого віку, виходець із дрібної буржуазії (він з утіхою наголосив на цих двох словах) має знати французьку історію. Бо ці люди з мого кола невігласи, як лакеї, і не читають нічого і ніколи. Колись прислужували королям магнати, а нині магнати стоять на одній дошці зі служниками. Проте молоді буржуа, як оце ви, — люди очитані. Ви, звичайно, самі здорові знаєте, як гарно сказав Мішле про моїх родаків: "Усесилі Германті уявляються мені насправді великими людьми. Що проти них маленький, горопашний король французький, ув'язнений у своєму паризькому палаці?" Про самого себе я не дуже люблю говорити, але, може, вам уже відомо, — на це натякнула голосна стаття у "*Таймсі*", — що цісар австрійський, який завжди виявляв ласкавість до мене і рачить утримувати зі мною кузенівські стосунки, недавно у розмові, вже поданій до вселюдної відомості, заявив, що якби граф Шам-борський мав при собі людину, обізнану не гірше, ніж я, з під-спідком європейської політики, то граф був би нині французьким королем. Я часто думав, що в мені є, — не з рації моїх незначних дарів, а завдяки околичностям, про які ви, може, дізнаєтеся згодом, — скарби досвіду, якесь таємне і безцінне досьє, яким користуватися для себе я не маю права, але до якого молодик поставиться як до коштовності, коли я впродовж кількох місяців передам йому те, що збирав понад тридцять років і що, може, маю лише я один. Я говорю не про пишний пожиток для розуму, який ви здобули б, дізнавшись про певні секрети, за ознайомлення з якими якийсь нинішній Гізо віддав би кілька років життя, бо коли б тайни йому відкрилися, то деякі події постали б для нього в зовсім іншому світлі. І я

говорю не лише про події доконані, а про ланцюг обставин (то був чи не найулюбленіший вислів пана де Шарлюса, і, вживши його, він молитовно складав руки, але пальців не згинав, наче таким жестом передавав той збіг обставин, яких ближче не з'ясовував, та їхнє зчеплення). Я по-новому пояснив би вам не лише минувшину, а й прийдешність.

Пан де Шарлюс сам себе урвав, він почав розпитувати мене про Блока, про якого мова мовилася (хоча барон удавав під той час, ніби не чує) у маркізи де Вільпарізіс. І його манера говорити так розминалася з тим, що він казав, аж здавалося, наче він думає про інше й сипле словами машинально; ніби для годиться він поцікавився, чи молодий мій товариш, чи гарний тощо. Якби Блок чув нашу розмову, то пан де Шарлюс зацікавив би його ще дужче, ніж маркіз де Норпуа, тільки з мотивів зовсім інших: його зацікавило б, чи пан де Шарлюс за чи проти Дрейфуса. "Для вашого становлення, — зауважив пан де Шарлюс, поставивши сілька запитань про Блока, — вам годилося б завести приятелів серед чужинців". Я відповів, що Блок француз. "А-а! — сказав пан де Шарлюс. — А я думав, жид". Наголошення на такій невідповідності навело мене на думку, що пан де Шарлюс найза-пекліший антидрейфусар, яких я тільки знаю. Але він висловився проти оскарження Дрейфуса у державній зраді. Хоча зробив це так: "Здається, газети пишуть про Дрейфуса, ніби він зрадив батьківщину, так мені здається, бо я читаю газети через п'яте-десяте; читати газети для мене все одно, що мити руки; нічого цікавого я в них не знаходжу. У кожному разі складу злочину тут немає, земляк вашого приятеля вчинив би злочин проти своєї країни, якби зрадив Юдею, але до чого тут Франція?" Я заперечив, що в разі війни жидів поставлено б під рушницю вкупі з усіма. "Можливо, й не доведено, що це було б зле. Та як мобілізують сенегалів чи мальгашів, то навряд чи вони з надто великою звагою битимуться за Францію, і це природно. Вашого Дрейфуса радше можна б покарати за порушення правил гостинності. Але годі про це. Чи не могли б ви попрохати вашого приятеля, щоб він повів мене до синагоги, коли там відбуватиметься якась урочистість, скажімо, обрізання, з жидівськими співами? А може, він винайме залу і влаштує для мене біблійний вертеп, як ото дівиці з Сен-Сіру грали, розважаючи Людовіка XIV, расінівські сцени на теми псалмів. І чи не можна щось комічне? Скажімо, ваш приятель у змаганні зі своїм батьком зранив би його, як Давид Голіафа. Вийшов би втішний фарс. А ще він міг би дати гарту або, як каже моя стара служниця, перегнати гречку своїй нені. Оце було б здорово, це б нас розважило. Як по-вашому, дядьку? Адже ми кохаємося в екзотичних видовищах, адже якби побити цю азійську прояву, то стара шерепка дістала б по заслугі, та й край". Вимовляючи ці моторошні й майже біснуеті слова, барон де Шарлюс до болю стискав мені руку. Згадавши оповіді родичів пана де Шарлюса про те, який він напрочуд добрий до своєї старої служниці, чий мольєрівський суржик він допіро цитував, я подумав, як цікаво було б визначити, — явище це, по-моєму, ще малодосліджене і запутане, — як уживаються доброта і злість в одному й тому самому серці.

Я ознаямив баронові, що пані Блок уже не стало, а про Бло-ка-старшого сказав, що

йому навряд чи припаде до смаку гра, в якій він може завиграшки втратити око. Пана де Шарлюса вхопило за серце. "Ця жінка померла зовсім не в пору! — сказав він. — А щодо вибитих очей, то синагога сама сліпа, євангельських істин недобачає. У кожному разі, подумайте, саме тепер це ж велика честь для безталанних жидів, які страшаються безглуздої люті християн: така людина, як я, спускається до того, що розважається, дивлячися на їхні ігри!" Аж це я побачив Блока-старшого, мабуть, він ішов зустрічати сина. Він нас не побачив, я зголосився познайомити де Шарлюса з ним. Я й не думав, не гадав, як це розсердить мого попутника. "Познайомити його зі мною? Зразу видно, що ви не знаєте хто є хто! Зі мною так просто не знайомляться. У даному разі непристойність подвоюється тим, що той, хто знайомить, зовсім зелений, а той кого він рекомендує, сам нікчема. Найбільше, на що я наважуся, — якщо мене влаштує азійська вистава, яку я вам оце нашкоціував, — це сказати плюгавцеві кілька незлих слів. Але під умовою, що синаш дасть йому гарної поскубеньки. Я навіть висловлю при цій okazji свою згоду".

Зрештою Блок не звертав на нас ані найменшої уваги. Він низько вклонився пані Сазрі, а та була з ним дуже ґречна. Мене це здивувало, бо колись, у Комбре, вона обурювалася, як можуть мої батько-матір пускати до себе молодого Блока, така запекла була з неї антисемітка. Але протяг-вітер дрейфусарства кілька днів тому заніс до неї Блока-старшого. Батько мого приятеля був у захваті від пані Сазри; надто йому сподобався її антисемітизм; він бачив у цьому доказ її щирости й одвертости дрейфусарських її переконань, ось чому його потішила її згода прийняти його у себе. Він навіть не образився, коли пані Сазра взяла й лягнула при ньому: "Пан Дрюмон саджає ревізіоністів до одного лантуха з протестантами і жидами. Гарна кумпанія нівроку!" "Бернаре! — вернувшись додому, сказав він гордо панові Ніссіму Бернару. — Ти знаєш, вона таки заражена цим забобоном!" Але Ніссім Бернар нічого не відповів, а тільки зняв до неба свої янгольські очі. Він журився долею жидів, згадував своїх приятелів християн, з причин, які з'ясуються згодом, з роками робився все манірнішим та церемоннішим і скидався тепер на ларву з картини прерафаеліта — личинку, в якій стирчать ніби випадково встромлені пера — такими самими безглуздими видаються волоски в опалі.

— У справі Дрейфуса є одна прикрість, — провадив барон, досі не випускаючи моєї руки. — Вона нищить товариство (я не кажу: добре товариство, воно давно вже не заслуговує на цей похвальний епітет), через вплив паній і панів Хамів, Хайок, Хамських, зрештою темних типів, на яких я натикаюся навіть у моїх кузин, бо вони належать до якоїсь патріотичної антижидів-ської ліги, ніби політичні погляди дають право на становище у суспільстві.

Це величання зближувало барона де Шарлюса з дукинею Гер-мантською. Я вказав йому на цю подібність. Мабуть, він думав, ніби я не знайомий з дукинею, але я нагадав йому вечір ув Опері, де він явно ховався від мене. Де Шарлюс заявив дуже рішуче, що не помітив мене, і, зрештою, переконав би мене, якби через одну дрібну околичність у душу мені не заронила підозра: а що як пан де Шарлюс такий гордй, що йому було б

неприємно, якби його побачили разом зі мною?

— Вернімося до вас, — сказав барон, — до моїх планів щодо вас. Є, пане, таке собі франкмасонство, — я нічого не можу вам про нього повідомити, окрім того, що воно нараховує у своїх лавах чотирьох європейських володарів. Так ось, оточення одного з них, а саме німецького цісаря, хоче вилікувати його від цієї химери. Це не жарт, ми через нього на волосинку від війни. Атож, саме на волосинку. Ви чули, як один чоловік увірив, що в нього у плящі китайська принцеса? То була маячня слабого. Його вилікували. Але тоді він спав з розуму, подурнішав. Є хвороби, яких не треба лікувати, бо вони бережуть нас від ще небезпечніших. Мій кривний мав хворий шлунок, він не міг травити жодної їжі. Найбільші фахівці-шлуночники курували його марно. Я повів його до одного лікаря (теж, до речі, цікава фігура, про нього можна було розповісти чимало дивовиж). Лікар одразу збагнув, що ця недуга чисто нервова. Він переконав хворого, що йому можна їсти все. Але мій кузен мав ще й нефрит. Шлунок засвоював їжу добре, а нирки, зрештою, відмовили, і мій кузен, замість дожити до старощів з вигаданою шлунковою хворобою, яка його посадила на діету, помер у сорок років з вилікуванням шлунком, але зруйнованими нирками. Ви набагато переросли своє оточення і, хто зна, може, з часом виб'єтеся на того, на кого могла б колись вибитися видатна людина, якби якийсь добрий геній відкрив їй закони пари та електрики, коли люди ні сном ні духом їх не знали. Зрозумійте: я зроблю вам велику послугу, але я маю надію, що ви зробите і мені не меншу. Вищий світ давно мені байдужий, я живу тільки одною великою пристрастю: спокутувати свої давні гріхи, поділившись моїми скарбами з душею ще незайманою, здольною любити доброчесність. Я пережив великі гризоти, пане, може, колись я вам про себе розповім, я втратив дружину, істоту найшляхетнішу, найгожішу, найдосконалішу, яку тільки можна вимріяти. Мої молоді родичі не те що не гідні, а нездатні прийняти ту моральну спадщину, про яку я мовив вам. Хто зна, може, ви і є саме той, до кого вона може перейти, той, кого я можу наставляти і звеличувати, я б від цього тільки виграв. Може, втаємничивши вас у велику дипломатію, я знову відчую до неї смак і нарешті візьмуся до цікавих справ, а ви мені підсоблятимете. Але щоб у цьому переконатися, я маю бачитися з вами часто, дуже часто*, щодня.

Я надумав, користуючися з цієї несподіваної ласки барона де Шарлюса, звернутися до нього з проханням: чи не може він влаштувати мені зустріч із братовою, але в цю хвилину мою руку ніби вдарило струмом. То випручав свою руку барон де Шарлюс. Попри те, що він, розмовляючи, стріляв очима навкруг, він тільки оце вгледів графа д'Аржанкура, який виринув із-за рогу. Для бельгійського посла то була, мабуть, прикра зустріч; він підозріливо бликнув на мене, ніби перед ним була проява, — майже так само дукиня Германтська блимала на Блока, — і спробував нас поминути. Але де Шарлюс, ніби намагаючись потрапити йому на очі, нагукав на нього і сказав дось, аби сказати. Гадаючи, може, що граф д'Аржанкур мене не впізнав, барон сказав йому, що я великий друг маркізи де Вільпрізіс, дукині Германтської, Робера Сен-Лу, а він, барон де Шарлюс, давній друг моєї бабусі й був би щасливий перенести на онука бодай частку своєї симпатії до неї. І все ж від мене не приховалося, що, хоча в маркізи де Віль-парізіс

графові д'Аржанкурові лише названо моє ім'я, граф був тепер зі мною холодніший, ніж годину тому, та й потім він ще довгенько при зустрічах зі мною бокував. Того вечора він дивився на мене цікаво, але неприязно, а коли прощався з нами, подав мені після вагання руку, але одразу ж її відсмикнув.

— Ця зустріч не з приємних, — сказав пан де Шарлюс. — Д'Аржанкур вельможного роду, але зле вихований, дипломат поганенький, невірний чоловік, бабій, готовий образ шальвіри; з розбору людей, які не здатні зрозуміти, зате здатні цілком занапастити достеменні вартості. Я маю надію, що наша приязнь, якщо тільки вона виникне, буде саме такою вартістю, і ще сподіваюся, що ви будете ласкаві оберігати її, так само як і я, від копняків ось таких ослів, які знічев'я, з незграбності, зі злости топчуть те, що треба берегти. На жаль, більшість світовців склепані на таке модло.

— Дукиня Германтська, мабуть, людина премудра. Сьогодні ми з нею розмовляли про можливості нової війни. Здається, вона добре з цим обізнана.

— Ні з чим вона не обізнана, — відповів де Шарлюс сухо. — Жінки, як і більшість, зрештою, чоловіків, зовсім темні у справах, про які мені хочеться з вами побалакати. Моя братова — уроча істота, але вона уявляє, що живе в добу, описану бальзаківським пером, коли жінки впливали на політику. У наші дні спілкування з нею для вас згубне, як, зрештою, і виходи у світ взагалі. Я саме про це найперше і хочу вас попередити, але мене перебив цей бельбас. Перше, чим доведеться ради мене вам пожертвувати, — а цих жертв я вимагатиму від вас стільки, скільки зроблю вам послуг, — це порвати зі світом. Я болів душею, бачачи вас на цьому дикому збіговиськові. Ви скажете, що і я був там, але для мене це не вихід у світ, а одвідання родичів. Згодом, у дійшло-му віці, якщо вас знову поманить у салони, то це вже не вийде вам боком. Мені не треба пояснювати, як я вам тоді прислужуся. "Сезам" палацу Германтів і всіх будинків, які варті того, щоб двері їхні розчинилися перед вами, — цей "Сезам" до моїх послуг. Я буду і за суддю, і за каліфа. Поки що ви ще лише "оглашений". Ваша присутність у вищому світі є якимсь бешкетом. Передусім не треба пускатися берега.

Ага, пан де Шарлюс заговорив про свою візиту до маркізи де Вільпарізіс, от я і спробуй з'ясувати, ким він їй доводиться, з'ясувати її рід, але з уст у мене вихопилося запитання; я спитав про родовід Вільпарізіс.

— Далебі, запитання не таке просте, — заторохтів пан де Шарлюс скоромовкою. — Це все одно, якби ви мене спитали, що таке ніщо. Моя тітка може все собі дозволити, і от їй стрельнуло в голову вдруге побратися з таким собі паном Тіріоном, і через це найславетніша французька фамілія перевелася нанівець. Тіріон безперешкодно, як у романах, узяв собі вигасле аристократичне ймення, а потім переставився. Історія мовчить, чи спокушало його, щоб підписуватися Тур д'Овернь, а чи вагався він між Тулузою і Монморансі. У кожному разі обрав щось інше і пошився в пана де Вільпарізіс. Після сімсот другого року таких випадків уже не було, і я подумав, що наміри його скромненькі — натякнути, що він родом з Вільпарізіса (є таке підпаризьке містечко), що там у нього нотаріальна контора чи перукарня. А тітка з великого розуму — зараз вона в таких літах, коли на дитячий сходять, — заявила, що в роду її мужа був такий

маркі-зат, і написала про це всім нам; невідомо навіщо, вона вирішила залагодити все офіційно. Коли хтось прибирає собі прізвище, на яке не має права, то не треба галасувати — треба чинити, як учинила наша чарівна приятелька, так звана графиня М. Вона не послушалася поради свого чоловіченька Альфонса Ротшильда і відмовилася збільшити внесок на користь папи ради набуття титулу — все одно це не вповноважило б її більше на нього. Але ось що в цьому найкумедніше: тітка заходилася скуповувати портрети достеменних Вільпарізісів, до яких покійному Тіріонові було через дорогу навприсядки. Тітчин замок обернувся на скупку, і цей потоп портретів поховав під собою портрети якихось там Германтів і якихось там Конде, адже, що не кажи, а то була дрібнота. Маршани щороку фабрикують для неї нові. У неї в замку, в їдальні висить портрет Сен-Сімона через те, що його братаничка називалася в першому шлюбі де Вільпарізіс, хоча, ймовірно, автор "*Мемуарів*" повинен цікавити гостей цього замку не лише тому, що він доводився прадідом панові Тіріону.

У маркізі де Вільпарізіс я зараз же розчарувався, побачивши її строкатий салон; коли до мене дійшло, що вона всього-но пані Тіріон, а не маркіза, вона вже геть підупала в моїх очах. Негоже, щоб жінка, присвоївши собі титул і прізвище лише завдяки знайомству з найяснішими особами, могла ошукувати сучасників, а вже нащадків і поготів. Маркіза де Вільпарізіс знову стала тим, ким була в дитинстві, особою, позбавленою чогось аристократичного, мені здалося, що всі її високопоставлені родичі їй чужі. Зрештою маркіза не перестала примилятися до них. Я іноді од-відував її, а вона надсилала мені якийсь подарунок. Але в моїй уяві вона не була причетна до Сен-Жерменського передмістя, і якби я хотів дізнатися щось про цей світ, то до неї звернувся б в останню чергу.

— Нині, — провадив барон де Шарлюс, — якби ви виходили у світ, ви зашкодили б тільки собі, ви ставили б усе з ніг на голову. Зрештою обережність ніколи не зайва, надто в доборі друзів. Заводьте собі коханок, якщо рідня нічого не матиме проти, мене це не обходить, я б вас до цього заохочував, молодий урвісе, якому скоро потрібна буде бритва, — сказав він, лапнувши мене за підборіддя. — Але добір товаришів серед чоловіків — то інша річ. З кожного десятка молодиків восьмеро плюгавці, лобузи, які вам утнуть таку капость, що її вже не відробиш. Ось мій сестри-нець Сен-Лу — з біди він добрий приятель для вас. Для вашої прийдешносте він вам нічим не прислужиться — про неї подбаю я. Словом, щоб кудись вибратися вдвох, коли я вам набридну, він, на мою думку, саме такий чоловік. Принаймні він мужчина, він не пожіночився, як цілі сонми зелених юнаків: через цих лідерів їхні невинні офіри лягають головою. (Я не розумів, що означає це жаргонове слівце "підер". Той, хто б його знав, був би здивований так само, як я. Світські люди полюбляють уживати жаргону, а люди, яким можна чимось дорікнути, заявляють, що не бояться говорити про свої гріхи; вони гадають, ніби це свідчить про їхню безневинність. Але вони не дотримуються вже шкали, не усвідомлюють, що, переступивши межі, жарт стає масним, сороміцьким, і править за доказ уже не простодушносте, а зледащіння.) Він не такий, як інші, він милий, статечний, — додав барон де Шарлюс.

Я несамохіть посміхнувся, почувши епітет "статечний", який де Шарлюс вимовив, мовби надавав йому значення "чеснотливий", "солідний", — так кажуть про молоду робітницю, що вона "статечна".

Аж це поминув нас екіпаж, кривуляючи туди-сюди; молодий візник сидів не на передку, а всередині фіакра і правив, вивернувшись на подушках, — очевидно, захмелілий. Барон де Шарлюс одразу його зупинив. Візник якусь хвилину парламентував:

— Ви в який бік?

— У ваш. (Це мене здивувало, бо барон де Шарлюс спровадив кілька фіакрів з ліхтарями такого самого кольору.)

— Але сидіти на козелку мені неохота. Нічого, як я зостануся в повозі?

— Нічого, тільки опустіть буду. Зрештою подумайте над моєю пропозицією, — сказав мені на прощання пан де Шарлюс. — Даю вам кілька днів подумати, потім напишіть. Повторюю: мені треба бачитися з вами щодня і переконатися у вашій відданості й скромності, про що, мушу визнати, свідчить ваша врода. Але мене так часто ошукувала зовнішність, що більше не хочеться пошитися в дурні. Бий тебе лиха сила! Перш ніж довірити скарб, маю я знати, в які руки його віддають! Словом, запам'ятайте мої умови. Ви оце як Геркулес на розстані, от лише, на жаль, ви, мабуть, без його могутньої мускулатури. Чиніть так, щоб потім не каятися цілий свій вік, що не вхопили тропи, яка веде до доброчесносте., Що ж це ви, — мовив барон до візничого, — так і не відкинули буди? Гаразд, я сам. Мабуть, і правити доведеться мені самому — так вас розвезло.

Він скочив у фіакр, сів поряд із фурманом, і кінь так і рвонув з копита шпарким клусом.

Щодо мене, то я, повернувшись додому, застав там ніби *пан-дант* розмови, яку допіро вели Блок і маркіз де Норпуа, але тепер усе викладалося коротко, гостро, насліпо, безладно. Сперечалися наш камердинер, дрейфусар, і камердинер Германтів, антидрейфусар. Змагання правди й неправди, на інтелектуальних верховинах, втілених у Лізі французьких патріотів та Лізі прав людини, сягало аж низів. Рейнак грав на почуттях людей, які й у вічі його зроду не бачили, а сам дивився на справу Дрейфуса з погляду розуму, як на неспростовну теорему, яку він, властиво, довів завдяки небаченому успіхові (успіхові, як заявляв багато хто, не вигідному для Франції) раціональної політики. За два роки він повалив кабінет Бійо і замінив його кабінетом Клемансо, вчинив переворот у головах, витяг із-за ґрат Пікара і за невдячність спровадив його в військове міністерство. Можливо, цей раціоналіст, що керував масами, сам керувався своїм походженням. Якщо навіть філософські системи, системи найближчі до істини, зрештою завдячують свою появу почуттям їхніх творців, можна цілком припустити, що і в звичайній політичній справі, як-от справа Дрейфуса, чуттєві поривання, без відома самого розумаки, панують над його розумом. Блок гадав, що його дрейфусарство продиктоване логікою, хоча знав, що носа, шкіру та чуба він успадкував від своєї раси. Певна річ, розум вільніший, однаке підлягає законам, які

запровадив не він. Суперечка камердинера Ґермантів з нашим була суперечкою особливою. Хвилі двох течій дрейфусарства і антидрейфусарства, розколовши Францію навпіл, були майже німі, але як чулися вряди-годи сплески, то в них лунала щирість. Якщо під час розмови, яка вмисне обминала Дрейфусову справу, хтось нібито знічев'я, видаючи найчастіше бажане за дійсне, викладав політичну новину, можна було з того, як він пророкував, судити про керунок його прагнень. Так у деяких питаннях зударялися неспіливе апостольство і святий гнів. Розмова двох клішників, яку я почув, прийшовши додому, була винятком із правила. Наш натякав на те, що Дрейфує винний, а Ґермантів, навпаки, що невинний. Обмінювалися вони натяками не на те, щоб не викладати своїх переконань навпростець, — то була затятість двох азартних гравців. Наш маршалок, непевний, чи дійде до ревізії, хотів загодя, в разі поразки, позбавити маршалка Ґермантів утіхи думати, що праведне діло програє. Маршалок Ґермантів вважав, що в разі відмови в перегляді наш іще більше досадуватиме на думку, що на Чортовім острові тримають невинного. Наглядач дивився на них. У мене виникло вражіння, що то чи не він колотить миром серед челяді Ґермантів.

Вийшовши нагору, я побачив, що бабусі зле. Від певного часу, не знаючи до пуття, що їй таке, вона скаржилася на здоров'я. Лише у хворобі до нас доходить, що ми живемо не самі, що ми прикуті до істоти з іншого світу, від якої ділить нас провалля, до істоти, яка нас не знає і не здатна нас зрозуміти: до нашого тіла. Страшного розбишаку зустрінутого на дорозі ми, може, зуміли б якось підкупити якщо не нашим нещастям, то хоча б зиском для нього ж таки. Але пробувати розжалити наше тіло це все одно, що звертатися до спрута, для якого звук нашої мови, як гомін хвиль, і уживатися з яким було б для нас пекельною мукою. На свої немочі бабуся не вельми зважала, ми поглинали всю її увагу. Якщо неміч дуже їй уже долягала, вона, аби одужати, марно намагалася зрозуміти, що з нею таке. В тому разі, коли болісні об'яви, театром для яких ставало її тіло, і далі залишалися для неї неясними і незбагненими, вони були очевидні й розрізняльні для істот, приналежних до того самого царства природи, істот, до яких людський розум, зрештою, почав звертатися, аби збагнути, що йому говорить тіло, — десь так для розмови з чужоземцем ми кличемо за тлумача когось із його земляків. Ці істоти наділені хистом розмовляти з нашим тілом, ознаймити нам, чи серйозний його гнів і чи скоро він ущухне. Запрошений до бабусі Коттар, який одразу розсердив нас, — коли ми йому сказали, що бабуся хвора, він з лукавою усмішкою спитав: "Хвора? А це не дипломатична хвороба?" — Коттар, щоб заспокоїти хвору, посадив її на молошну дієту. Але завжди один і той самий молошний суп не допоміг, бо бабуся сипала в нього багато соли (то було до відкриття Відаля), шкода від якої тоді ще не була з'ясована.

Бо медицина — то цілий компендіум нагромаджених одна на одну помилок лікарів, їхніх суперечливих суджень, — отож, як ми навіть запросимо найкращих лікарів і майже напевне виблагаємо у них істину, через кілька років виявиться, що то не істина, а заблуд. Ось чому вірити в медицину це найбільше шаленство, а не вірити — ще більше, бо з купи похибок із часом виведено кілька істинних висновків. Коттар звелів

зміряти температуру. Принесено термометр. Майже на всьому його стовпчиківі не було живого срібла. Ледве було видно, як на самім денці начиння причаїлася срібна саламандра. Вона здавалася мертвою. Шкля-ну цівочку вміщено бабусі до рота. Залишати там її довелося нам недовго: маленька ворожка скоро склала гороскоп. Коли ми глянули на неї, вона була нерухома; діставшись до половини своєї вежі і вже не ворущачись, вона у відповідь на наше запитання показала точну цифру, якої всі роздуми бабусиної душі над самою собою не змогли б їй передати: 38,3°. Аж тоді ми сполошилися. Ми труснули термометром, щоб стерти лиховісний знак, ніби в такий спосіб разом із температурою можна було збити гарячку. Овва! Ясно було, що маленька нерозумна сивіла дала відповідь не з примхи: на завтра, щойно встигли вставити градусник бабусі до рота, як майже так само, немов одним стрибком, дивовижним своїм непомільним чуттям на те, що для нас залишалося незримим, маленька пророчиця підскочила до тієї самої точки і, неблаганна у своєму безрухові, блискотливим прутиком показала нам цифру 38,3°. До цього вона нічого не додала, вона залишалася глуха до наших прагнень, прохань, молінь; здавалося, це було її останнє слово, застережливе й грізне.

Щоб усе-таки змусити її змінити відповідь, ми звернулися до іншого створіння з того самого царства, тільки всесильного, яке не питає в тіла, а командує ним: до жарознижувального на кшталт не вживаного ще тоді аспірину. Ми скинули в градусникові ртуть до 37,5°, мавши надію, що вище вона не підскочить. Ми дали бабусі жарознижувального і знову вставили градусник. Якщо неблаганному стражареві показати перепустку, підписану за протекцією високого начальства, то, глянувши, він заявить: "Ну що ж, усе гаразд, проходите, будь ласка", — так і пильна швейцарка цього разу не ворухнулася. Але хмурий її вигляд попереджав: "Навіщо це вам? Якщо ви вдастесь до хіни, вона звелить мені не ворухнутися: раз накаже, десять разів накаже, двадцять разів накаже. А потім їй набридне, я її знаю, повірте. Довго це не потриває. Це вам допоможе, як мертовому припарки".

Аж тоді бабуса відчула, що в неї ввійшла істота, яка знала людину краще, ніж вона, ввійшов сучасник зниклих порід, перший спадкоємець землі, який жив задовго перед появою людини головної; відчула, як тисячолітній спільник обмацує їй, навіть досить брутально, голову, серце, лікоть, — то він розпізнавав місцевість, ревне готувався до передісторичного бою, і бій зараз же й спалахнув. Потужний хемічний елемент як стій переміг гарячку, цього розчавленого Пітона, і бабусі захотілося, щоб її подяка дійшла до нього через усі царства природи, зверх усіх тварин та рослин. Її схвилювало це побачення крізь віки — побачення з тією стихією, яка існувала до законення флори. А термометр, ніби Парка, миттю заломлена давнішнім богом, не рухав свого срібного веретенця. Та ба! Інші нижчі істоти, намуштровані людиною полювати на таємничу дичину, яка живе у ній самій, але якої вона не може впіймати, щодня нещадно звістували нам цифру білка, правда, незначну, проте таку стійку, що, здавалося, її породжує теж якесь постійне, тільки нами не зауважене явище. Колись Бергготт уразив мою безсторонність, що брала в мені гору над розумом, коли сказав, що доктор дю

Бульбон мене не знудить, що він обере для мене курс лікування, може, на перший погляд, химерний, зате відповідний до складу мого мислення. Але поняття перетворюються в нас, вони долають перешкоди, які ми їм ставимо спершу, вони живляться багатими інтелектуальними запасами, які ми нагромаджували, не знаючи, що це для них. І як у всіх випадках, коли якийсь відгук про незнайому нам людину викликає у нас уявлення про великий талант, майже геній, я нараз пройнявся до доктора дю Бульбона такою безмежною довірою, яку нам навіює той, хто зіркіше за інших бачить істину. Я, певна річ, знав, що він радше фахівець із хвороб нервових, недарма Шарко перед смертю напроорокував йому, що він стане світилом неврології та психіатрії. "Або я знаю, цілком можливо", — проголосила присутня при цьому Франсуаза. Ймення Шарко і дю Бульбона вона чула вперше, але це не завадило їй сказати: "Можливо". Ці її "можливо", "либонь", "або я знаю" дратували тоді мене. Мені кортіло відрубати їй: "Звідки ж вам знати, якщо ви не маєте уявлення про те, що ми обговорюємо? Якщо ви нічого не знаєте, то як же ви смієте говорити, може щось бути чи не може? У кожному разі, тепер ви не можете твердити про необізнаність із тим, що Шарко сказав дю Бульбону, ви про це знаєте, вам про це сказали, і ваші "либонь" і "можливо" недоречні, бо це точно відомо".

Хоча доктор дю Бульбон славився як знавець церебральної і нервової діяльності, я, знаючи, що він великий лікар і непересічна людина, обдарована творчим і глибоким розумом, упрохав маму залучити його; надія на те, що після встановлення правильного діагнозу дю Бульбон вилікує бабусю, зрештою перемогла наші побоювання, що прихід консультанта може налякати її. Мама пішла на це, коли бабусю, переконана Коттаровою порадою, перестала виходити надвір і майже не вставала. Цитата, наведена нею з листа пані де Севіньє про пані де Лафайєт, маму не переконала: "Про неї казали, що не виходити з дому — з її боку безглуздя. Я відповідала цим таким скорим на суд людям: "Пані де Лафайєт не позбавлена глузду", — і вперто правила своє. Вона мусила померти, аби довести, що цілком слушно сиділа вдома". Викликаний до бабусі дю Бульбон покарав якщо не пані де Севіньє, якої ніхто йому не цитував, то бабусю. Авскультації він не проводив, він прикипів до неї своїми дивовижними очима, може, він уявляв, що бачить хвору наскрізь, може, хотів створити таку ілюзію у пацієнтки, — бажання не свідоме, а таке, що виникало в нього машинально, — може, йому хотілося, аби хвора не помітила, що думає він про щось зовсім інше, а може, хотілося накинути їй свою волю. Доктор заговорив про Берґотта:

— Авжеж, це письменник прегарний, ви маєте рацію, що любите його. Яка ж вам книжка подобається найбільше? Невже ця книжка? Божехристе, це ж, мабуть, найкраще, що вийшло з-під його пера! Принаймні побудований цей роман бездоганно. Там дуже знадлива Клара. А хто вам найсимпатичніший з чоловіків?

Я гадав був, що він заговорив з бабусею про письменство, бо медицина його нудить, а може, щоб показати, яка він всебічна людина, або ж із метою терапевтичною: аби додати хворій отухи, показати, що він за неї спокійний, розважити її. Але скоро я зрозумів, що дю Бульбон, видатний психіатр і дослідник мозку, передусім перевіряв, чи

не ослабла в бабусі пам'ять, ось чому він почав своє розпитування. Ніби знічев'я він цікавився її самопочуттям, упинаючись у неї похмурим і пильним поглядом. Аж це, ніби угледівши істину і намагаючись її будь-що дослідити, він заходився ніби відсапуватися, зринаючи з потоку останніх вагань і тих заперечень, які міг від нас почути, а тоді, блимнувши на бабусю ясними очима, невимушено і так, ніби нарешті вибрівши на суходіл, лагідним, проникливим голосом, у кожній інтонації якого відчувався його розум, заговорив (зрештою під час усієї візити голос його залишався лагідним, тобто природним, і його лукаві очі під острішками брів світили добротою):

— Скоро вам стане краще, але треба щоб ви знали: ви здорові, і щоб жили таким життям, як жили досі. А ви, кажуть, постите-ся, сидите вдома.

— Але ж у мене, пане, невелика гарячка!

Він лапнув її руку.

— Зараз гарячки немає. Але до чого тут гарячка? Невже ви не знаєте, що ми тримаємо на свіжому повітрі, що ми перегодовуємо сухотників із температурою до тридцяти дев'яти?

— Але ж у мене ще й білок.

— Про це вам знати не треба. У вас те, що я назвав астенічним білком. У нас у всіх, коли ми слабуємо, виділяється білок, а лікарі квапляться довести це до нашого відома, і тому білок виділяється й далі. Одну хворобу лікарі виліковують медикаментами (принаймні заявляють, що їм щастить із цим), зате викликають у здоровісіньких людей десять інших, заносючи до організму збудника в тисячу разів отруйнішого за всі бацили, разом узяті, — думку, що ти хворий. Таке навіювання впливає на будь-кого з нас, але надто сильно — на людей нервових. Скажіть їм, що зачинене вікно за їхньою спиною відчинене, і вони зачнуть чхати; переконайте їх, що ви всипали у суп магnezії, — на них нападе швидка Настя; що їм налили кави міцнішої, ніж звичайно, — вони не склеплять очей цілу ніч. Повірте мені: досить було побачити ваші очі, почути, як ви говорите, побачити вашу дочку й онука, а він точний ваш портрет, — і я зрозумів, з ким маю до діла.

— Бабусі добре б посидіти, якщо доктор дозволить, у тихій алеї на Єлисейських Полях, коло тієї клумби, де ти колись бавився, — сказала мені мати, водночас ніби радячися з дю Буль-боном, і голос у неї лунав несміливо й покірно, як не лунав би, аби ми з нею були самі.

Доктор обернувся до бабусі, і оскільки він не обмежувався самою наукою, а цікавився всім, то сказав:

— Підіть на Єлисейські Поля, до купи лавровин, яку любить ваш онук. Лавр дерево цілюще. Він очищає. Розправившись зі змієм Пітоном, Аполлон із лавровою галузкою в руці вступив у Дельфи. Він узяв цю віть, щоб уберегтися від смертельного сімє-ни отруйного гада. Бачте, лавр найдавніший, найдостойніший і додам, бо це стосується і терапії, і профілактики, найкращий антисептик.

А що більшу частину своєї ерудиції лікар запозичив у хворих, то йому легко було переконати себе, що знання у всіх пацієнтів одні й ті самі, і він сподівався, прийшовши

до хворого, вразити його якимось спостереженням, почутим ним від тих, кого він курував раніше. Ось чому з тонкою усмішкою парижанина, який у розмові з селяком думає того здивувати його ж таки суржилом, доктор дю Бульбон сказав бабусі: "Коли вітряно, ви, мабуть, спите міцніше, ніж від найсильнішого снодійного". — "Навпаки, пане, вітер забира мені весь сон". Лікарі уразливі. "Хм!" — буркнув дю Бульбон, суплячи брови, ніби йому хтось наступив на ногу або ніби бабусині нічніці в горобині ночі були для нього особистою образою. А все ж він не вельми гонорувався чи величався, та й у медицину, признатися, не дуже вірив, вважаючи цю віру для себе, "істоти вищої", необов'язковою, і до нього одразу ж вернулася філософічна погідність.

Моя мати, палаючи прагненням почути схвалення від Берґот-тового приятеля, додала на підтримку сказаного ним, що нервовохвора бабусина кузина сім років прожила замкнена у комбрей-ській спальні, а з ліжка вставала двічі на тиждень.

— Бачте, пані, я цього не знав, але міг би додуматися.

— Але, пане, я зовсім протилежної вдачі, навпаки: мій лікар не може утримати мене в постелі, — сказала бабуся, чи то дещо роздратована докторовими теоріями, чи то з бажання підбити його на суперечку з нею, щоб після його відходу в неї не залишилося жодних сумнівів щодо свого сприятливого діагнозу.

— Даруйте, пані, але людина не може мати всіх бзиків, ви маєте іншого, а цього не маєте. Учора я побував у диспансері для неврастеніків. У саду стояв на лаві хворий, стояв нерухомо, як факір, скрутивши в'язи так, що йому, певне, боліло. Я спитав, що він тут робить, а він відповів, не ворухнувшись і не повертаючи голови: "Докторе, у мене ревматизм і катар, я оце находився, запарився, а шию мені облягала фланель. Якби я оце випнув шию, не давши їй обсохнути, то став би кривов'язим або схопив бронхіт". І він би справді його схопив! "Так знайте ж: із вас справжнісінький неврастенік", — сказав я йому. І як же він відпер мій закид? У всіх, мовляв, пацієнтів цього закладу манія зважування (отож довелося замкнути ваги на колодку, аби пацієнти цілі дні не важилися), натомість він сам не охотник зважуватися, і його треба волокти до вагівна налигачі. Він пишався тим, що не має такої манії, але він забув, що має свою власну і що вона оберігає його від інших. Не майте на мене серця за це порівняння, бо той, хто боїться крутити шиею, аби не застудитися, найбільший поет нашого часу. Цей сердешний маніяк — найглибший розум, який я тільки знаю. Погодьтеся на те, щоб я вас називав нервовою. Ви належите до пишного і жалісного роду, який є сіль землі. Все велике створене для нас нервовими. То вони, а не хто інший, започаткували релігії і створили шедеври мистецтва. Світ так ніколи й не довідається, що він їм завдячує, а головне, скільки вони переболіли, щоб усім цим його вщедрити. Ми впираємося божистою музикою, прегарними картинами, всією цією красою, але не знаємо, що творцям це обходилося нічницями, риданнями, істеричним сміхом, нервовою лихоманкою, ядухою, причиною, смертною тугою, а це найгірше, і вам вона, може, знайома, — додав він, усміхаючися до бабусі, — бо признайтеся: коли я ввійшов, ви козирем не трималися. Ви вбили собі в голову, що ви хворі, може, небезпечно. Вам здалося, ніби ви виявили у себе ознаки бозна-якої страшної недуги. І ви не помилилися:

ці об'яви ви мали. Невроз — геніальний лицедій. Немає такої хвороби, якої б він не удав знакомито. Невроз може симулювати надим кишок, так, наче їх заколодило, нудоту, як у вагітних, аритмію, як у сердечників, гарячку, як у сухотників. Якщо він здатний ошукати лікаря, то хворого і поготів. Тільки ви, ради Бога, не думайте, ніби я жартую з вашого нездужання, я не мав би права його лікувати, якби не зумів у ньому розібратися. Та й щось дає, розумієте, лише взаємна сповідь. Я вам сказав, що без нервової недуги не буває великих артистів, ба більше, — додав він, піднімаючи вгору вказівець, — не буває і великих науковців. І ще: якби нерви завжди були здорові в лікаря, то йому б не бути добрим лікарем, це виключено, в кращому разі з нього вийде пересічний лікар із нервових хвороб. Не зовсім дурний патякало невропатолог наполовину вилікуваний хворий, так само як добрий критик — це поет, чия муза замовкла, добрий поліцай — злодій, який зав'язав. От я, пані, не скаржуся, як ви, на альбумінурію, я не боюся чогось з'їсти, не боюся свіжого повітря, зате я двадцять разів устаю і перевіряю, чи замкнені в мене двері, інакше я не засну. І в диспансер, де я застав учора поета, який боявся крутити шиєю, я заходив замовляти собі палату, бо, між нами кажучи, я там відпочиваю і лікуюся від усіх своїх болячок, зморившись лікувати чужі.

— Невже мені потрібен диспансер? — спитала бабуса з перестрахом.

— Диспансер вам не потрібен. Симптоми, які спостерігаються у вас, коряться моїм закляттям. Але при цьому з вами застається хтось дуже могутній, і ось саме його від сьогодні я призначаю вашим лікарем. Це ваша хвороба, ваша загострена нервозність. Від неї я вилікувати вас зумів би, але навіть не подумаю цього зробити! Я розпоряджатимуся нею, та й годі. Я бачу у вас на бюркові книжку Берґотта. От як невроз у вас минеться, ви цього Берґотта розлюбите. Але чи правний я проміняти втіху, яку він вам дає, на здорові нерви, які, звісно, нічим вас не потішать. Бо ж саме ці втіхи самі з себе діючий лік, може навіть найдіючіший. Я аж ніяк не збираюся пригнічувати вашої нервової системи. Я жадаю від неї тільки, аби вона мене слухалася, я ввіряю вас їй. Хай вона машину подасть назад. Хай ту силу, яку вона вклала, щоб не пускати вас гуляти, щоб не давати нормально житися, вона поверне на те, щоб змусити вас їсти, змусити читати, виходити надвір, щоб розважати вас на всі заставки. Не кажіть, що ви втомилися. Утома не що інше, як упереджена думка, що в'їлася в вашу плоть і кров. Почніть з того, щоб перестати думати про втому. А як ви відчуєте легке нездужання, — а це може статися з кожним, то ви його нібито й не матимете, бо нервова система зробить вас, за дотепним виразом Талейрана, нібито здоровою. Та вона вже й почала вас курувати, ви слухаєте мене, сидючи зовсім прямо, ані разу не спиралися на спинку, очі у вас живі, вираз здоровий нівроку, я розмовляю з вами півгодини, а вам хоч би що. Моє шанування, пані!

Коли я, відпровадивши доктора дю Бульбона, вернувся до покою, де мама сиділа сама, загніжджена у мені вже кілька тижнів згризота де й поділася; я відчував, що мати от-от вибухне радістю і побачить, як радію і я; мене охопило якесь оніміння, з яким ми чекаємо, що наш співрозмовник зараз зворушиться, оніміння, іноді трохи

схоже на перестрах, якого ми дознаємо, коли знаємо, що оце зараз має ввійти в ще не прихилені двері хтось страшний. Я хотів щось сказати мамі, але голос мені зламався; заливаючися слізьми, я надовго припав до маминого рамена головою, плачучи, приймаючи й пестячи своє горе, смакуючи його, бо знав, що воно пішло з мого життя, — ось як ми любимо хгімору хгімородити, якої нам повік не здійснити.

Франсуаза нашої радості не поділяла, і це мене сердило. Зате була вона страшенно перейнята бешкетом між лакейчуком та швейцаром-виказчиком. Дукиня з доброти душевної втрутилася, навернула до солом'яної згоди і пробачила лакейчукові. Бо дукиня була добра жінка, і кращого місця, ніж у неї, знайти було годі, аби ж то вона не слухала "нашептів".

Про бабусину хворобу люди вже знали, і нас розпитувано, як вона почувається. Сен-Лу цисав до мене: "Я не хочу в той час, коли твоя люба бабуса хвора, дорікати тобі за те, до чого вона не причетна. Але я збрехав би, якби сказав тобі (хоча б через фігуру умовчання), що ніколи не забуду твоєї підступності і ніколи не пробачу твоєї нещирості й зради". Мої товариші, гадаючи, ніби бабусина недуга звичайна (дехто навіть не знав, що їй нездужається) пропонували мені побачитися з ними на Єлисейських Полях, потім піти в гості, а далі махнути за місто й пообідати там дружнім гуртом. Я вже не мав приводу зрікатися цих двох утіх. Коли бабусі сказано, що вона має тепер, за приписом доктора дю Бульбона, багато гуляти, вона зараз же згадала про Єлисейські Поля. Я зголосився туди її провести: вона сиділа б і читала, а я тим часом домовився б із моїми товаришами, де нам зібратися, і мав би ще час з'їздити з ними потягом до Віль-д'Авре. Означеної пори бабуса вийти відмовилася з перевтоми. Але мама, вимуштрувана дю Бульбоном, здобувшись на пересердя, перемогла її впертість. Мама мало не плакала на думку, що бабусю знову охопить нервове безвладдя, і тоді їй уже не впоратися з нею. Прегарна погода якнайкраще сприяла бабусиній прогулянці. Сонце, пливучи небесами, вшивало в поколену дебелину балкону муслінові ефемерні шматки і, вбираючи тесаний камінь у теплу шкірку, оточувало його примарним золотим кільцем. Франсуаза не встигла послати пневматичною поштою "рурку" доньці і покинула нас одразу по сніданку. Ще добре, що вона заскочила до Жюп'єна і передала йому зашити накидку, яку бабуса збиралася надіти. Саме тоді я теж завітав, повертаючися з вранішньої прогулянки, до жилетника. "Це ваш панич привів вас до мене чи ви його привели? — спитав Жюп'єн у Франсуази. — Коротко, яка щаслива доля закинула вас обох до мене?" Жюп'єн, дарма що ніякої школи не кінчав, дотримувався синтакси так само природно, як попри всі свої зусилля порушував її дук Германтський. Франсуаза пішла, накидку зашити, бабусі треба було тільки убратися. Бабуса одягалася сама страшенно довго, вперто відмовляючись від матеріної допомоги. Дивна наша байдужість, з якою ми ставимося до наших найближчих, поки вони живі; можна подумати б, що для нас вони на останньому місці, після всіх! Тепер, коли я знав, що бабуса здорова, я вважав її за себелюбку — отак марудитися і затримувати мене, хоча вона добре знає, що у мене зустріч із приятелями й обід у Віль-д'Авре. Мені так нетерпеливилося, що я зійшов сходами сам потому, як мені двічі сказано, що бабуса

зараз буде готова. Нарешті, розпашіла і неуважна, ніби вона з поспіху забула половину своїх речей, вона наздогнала медіе, але без звичних перепросин за своє запізнення, а я вже стояв біля прочинених шкляних дверей, відчуваючи, як знадвору, нітрохи не нагріваючися, вливається плинне, шумотливе, нехолодне повітря, і в мене було таке вражіння, наче у нашому, погано опалюваному домі, хтось влаштував водоймище.

— Ой лишенько! Ти ж ідеш на зустріч із приятелями, мені б треба надіти іншу накидку. У цій я виглядаю жалюгідною.

Мене вразили бабусині розпашілі щоки, мабуть, знаючи, що запізнюється, вона дуже поспішала. Фіакр зупинився там, де авеню Габріель виходить на Єлисейські Поля, і, висівши з фіакра, бабуся мовчки повернулася й рушила до старого, заклепаного зеленню павільйончика, де я колись чекав на Франсуазу. Той самий сторож сидів поруч із "маркізою", я угледів його, коли, слідом за бабусею, що прикривала долонею рота, бо її чи не млоїло, долав приступці вертепника, зведеного в саду. На вході, як у ярмаркових будах, де блазень, готовий до виходу на підмостки, убілений, сам стягає плату за місця, "маркіза" на контролі виставляла напоказ свою здоровенну і бридку, грубо вишмарувану мармизу і оздоблений червоними квіточками чепчик із чорного мережива на рудій перуці. Очевидно, мене вона не впізнала. Сторож в однострої під колір зелені, нагляд за якою занедбав, розмовляв із нею, сидячи поряд.

— Отож-бо, — казав він, — ви й досі тут. Іти не збираєтеся?

— А навіщо, пане, мені йти? Попробуйте підшукати мені місце краще, тихіше, затишніше. А ще я тут завжди на людях, мені тут веселіше; я називаю це моїм "маленьким Парижем"; клієнти мені розказують, що й до чого. Взяти б, пане, хоча б того, що вийшов п'ять хвилин тому, він обіймає дуже високий пост. Так ось, пане, — гукнула вона з таким запалом, наче якби страж порядку зчепився з нею, вона не вагаючись удалася б до фізичної сили, — протягом восьми років, подумайте, кожен Божий день, рівно о третій він уже тут, завше ґречний, ніколи голосу не піднесе, ніде нічого не скаляє, просиджує понад півгодини і, поки не зробить свого, читає газети. За весь час не прийшов одного-однісінького дня. Спершу я не помітила, а ввечері сказала собі: "О, цей пан сьогодні не приходив! Невже вмер?" Серце у мене защеміло, бо я до добрих людей прив'язуюся. І як же я зраділа, побачивши його другого дня! Я спитала: "Вам, пане, вчора нічого не сталося?" А він мені відповів, що йому самому не сталося нічого, зате вмерла його дружина, і це так вплинуло на нього, що він не зміг прийти. Звичайно, міну він мав сумну, та й не дивно, пане, вони прожили у шлюбі двадцять п'ять років, а все ж він радів, що прийшов. Один-однісінький раз він зрадив свою звичку, а відчувалося, що цей випадок вибив його з колії. Я спробувала потішити його і сказала: "Треба опанувати себе. Приходьте сюди, як приходили раніше, це відриватиме вас трохи від важких переживань".

"Маркізин" тон злагіднів, бо жінка побачила, що опікун грядок і клумб слухав її доброзичливо, не думаючи сперечатися, а його шпажка любісінько спочиває у піхвах, нагадуючи радше якийсь садовий реманент чи якусь городину.

— До того ж, — провадила "маркіза", — я добираю клієнтів доскіпливо, не кожного

впускаю до моїх, як я їх називаю, салонів. А хіба вони не істні салони, як тут квіти? Клієнти у мене вельми ґречні, то той, то той принесе мені гарну гілочку безу, ямину або мою улюблену квітку — рожу.

Думка, що ми впали в очах цієї дами, ні разу не принісши їй ні безу, ні гарних рож, змусила мене почервоніти і, щоб уникнути привселюдного осуду, волюючи осуд заочний, я рушив був до виходу. Але, мабуть, не лише до тих, хто підносить гарні рожі, приміляються, — подумавши, що я знудився, "маркіза" запропонувала:

— Може, хочете до кабінки?

Я відмовився.

— Не хочете? — додала вона з усмішкою. — Я ж це від щирого серця, хоча знаю, що така потреба не з'явиться тільки через те, що її можна вдовольнити задурно.

Аж це прибїгла блаженко убрана жінка, видно її наглила саме така потреба, але вона не належала до "маркізиного" світу, бо та з жорстокістю снобки проголосила сухо:

— Вільних місць нема, пані.

— І довго треба чекати? — спитала сердешна дама, буряковіючи лицем під стріхою своїх жовтих квітів.

— Ет, пані, я раджу вам піти деінде, бо тут уже чекають оцих двоє панів, — вона показала на мене і на сторожа, — а я маю лише один кабінет, решта на ремонті.

— Зразу видно, що вона безгрішна, — мовила "маркіза". — Вона не для мене: ні охайносте, ні шани до моєї праці, доводиться потім шатирити цілу годину по такій дамулі. Я на її два су не понаджуся.

Нарешті бабуса вийшла, а я боячися, що вона не постарається чайовими затерти неделікатність, яку вона виказала, просидівши так довго в кабінці, дав драла, щоб мене не обдало тією зневагою, яку, мабуть, виявить "маркіза" до бабусі, і рушив стежкою, але поволі, аби бабуса могла легше наздогнати мене. Вона і справді мене скоро наздогнала. Я думав, що бабуса скаже: "Я тебе затримала, але маю надію, що ти ще застанеш своїх товаришів", проте вона не пустила пари з уст, чим вразила мене, і я не захотів озиватися до неї перший. Зрештою, поглянувши на неї, я примітив, що вона відвертається від мене. Я злякався думки, що її знов обіймають млості. Коли ж придивився до неї краще, мене здивувала її нерівна хода. Капелюшок у неї сидів набакир, накидка була забруднена, вона виглядала якоюсь розтерзаною і роздосадуваною, обличчя мала червоне і спотворене, як у особи, яку оце витягли з-під карети або з рову.

— Я злякався, чи не нудить тебе, бабусю; як тобі зараз — краще? — спитав я.

Вона, либонь, подумала, що замовчування мене тільки розтривожить іще дужче.

— Я чула всю розмову "маркізи" та сторожа. Це уламок Ґер-мантів та ядерця Вердюрєнів. Лишенько, якими добірними словами все це говорилося! — гукнула бабуса і долучила з притиском цитату своєї власної маркізи де Севіньє: — "Слухаючи їх, я подумала, ніби вони мене готують до солодощів прощання".

У цих словах бабуса виявила і тонкощі своєї дотепности, і любов до цитат, і пам'ять на класиків, і всього цього вона вклала навіть трохи більше, ніж звичайно, ніби, щоб

показати, що не стратила його. Але її слова я радше вгадав, аніж розчув, — так вона слезізувала їх, зціплюючи зуби міцніше, ніж це можна б пояснити страхом перед блювотою.

— Бабусю, — сказав я недбало, щоб вона не подумала, ніби мене лякає її стан, — тебе канудить, то краще вертаймося; я не маю жодної охоти гуляти по Єлисейських Полях із бабусею, якій млоїть у шлунку.

— Я не зважувалася тобі цього запропонувати задля твоїх приятелів, — відповіла вона. — Бідолашний хлопчику! Але так було б обачніше, якщо ти такий ґречний.

Я боявся, що бабуся помітила, як вона харамаркає.

— Мовчи! — гостро кинув я. — Якщо тобі вадить, ліпше не розмовляй, це безглуздя, потерпи принаймні до повернення.

Вона смутно посміхнулася і стисла мені руку. Вона зрозуміла, що не треба приховувати від мене те, про що я зразу не здогадався: хвилину тому її спіткав легкий удар.

ґЕРМАНТСЬКА СТОРОНА II

Розділ перший

Хвороба моєї бабусі. — Берґоттова хвороба. —

Дук і лікар. — Останні хвилини моєї бабусі. —

Її смерть.

Авеню Ґабріель ми перейшли ще раз, пробравшись крізь юрбу погуляльників. Я посадовив бабусю на лаву, а сам пішов по екіпаж. Бабуся, в чие серце я засягав завжди, щоб оцінити людей навіть незначних, зробилася для мене неприступна, стала частиною зовнішнього світу, я мав таїти від неї, що думаю про її стан; більше, ніж перед переходом, таїти від неї свій неспокій. Я не міг би говорити про це з нею щиріше, як із чужою жінкою. Вона мені вернула оце зараз думи та гризоти, які я з дитинства звірив їй назавше. Вона ще не померла, а я вже був сам. І навіть її натяки на Ґермантів, на Мольєра, на наші розмови про "ядерце" були химерні, марні, фантастичні, бо добувалися з тої самої істоти, якої завтра, може, не стане, для якої вони не матимуть жодного сенсу, з того нездольного їх збагнути позасвіття, яким буде моя бабуся небавом.

— Все це так, пане, але ми з вами не домовлялися, ви не маєте номера. Зрештою це не мій приймальний день. Ви, мабуть, маєте свого домашнього лікаря. Я не можу переходити йому дорогу, хіба що він покличе мене на консультацію. Це питання лікарської етики...

У ту мить, коли я махав фурманові, я спіткав славетного професора Е***, близького

батькового та дідового приятеля, принаймні їхнього доброго знайомого, що мешкав на авеню Габріель.

Охоплений натхненням, я зупинив його саме, як він виходив із дому, в сподіванні, що він подасть бабусі спасенну допомогу. Але він, поспішаючи, взяв свою пошту і спробував мене сплавити, я міг з ним перебалакати лишень у ліфті, де він почав маніпулювати кнопками — його манія.

— Але, пане, я вас не прошу прийняти бабусю, я вам поясню все згодом, нині вона не в такому стані. Я вас прошу приїхати до нас за півгодини, коли ми повернемося.

— Приїхати до вас? Але, пане, про це не може бути й мови. Я обідаю в міністра торгівлі, та перед тим мушу завітати до пацієнта, треба переодягтися, а в мене, як на те, розпорвся фрак, а в другому немає орденської петельки. Я вас прошу, будь ласка, не торкатись у ліфті кнопок, ви не вмієте правильно натискати, обережність тут ніколи не зайва. Ця петелька мене затримає. Зрештою, з приязні до вашої родини, якщо ваша бабуса зараз прийде, я її прийму. Але попереджую, до моїх послуг рівно чверть години.

Не виходячи навіть із ліфта, я спустився вниз, точніше, мене спустив сам професор Е***, глипнувши недовіжливо на мене.

Ми всі кажемо, що ніхто не знає, коли прийде смерть, але коли так кажемо, смертна минута уявляється нам у туманній далечині, ми не думаємо, що вона причетна до вже початого дня і що смерть або перші її обійми можуть статися сьогодні, у пообіддя, таке для нас звичне, у пообіддя розписане нами наперед. Ми збираємося на прогулянку, аби надихатися на цілий місяць свіжим повітрям, ми вагаємося, яке пальто краще надіти, якого візничого взяти, і ось ми сидимо у фіакрі, цілий день у нас перед очима, — короткий, бо нам хочеться вернутися вчасно, бо до нас має приїхати подружка; нам охота, щоб і завтра стояло так само на годині, і нам і не в голові, що смерть, посуваючись у нас в якійсь іншій площині, у кромцпній пітьмі, обрала саме цей день, аби вийти на сцену через кілька хвилин, майже в ту мить, коли фіакр підкотить до Єлисейських Полів. Може ті, кого обсипає морозом на думку про химерію смерти, знайдуть щось заспокійливе в такій смерті, в такому першому зіткненні зі смертю, бо смерть тоді постає у знайомій, звичній буденній подобі. У цьому разі передували їй добре снідання і приємна прогулянка, така сама, яку відбуває багато людей здорових. Повернення додому, пов'язане з першим її замахом, відбувалось у відкритому повозі; хоч як зле було бабусі, багато осіб, зрештою, могли б сказати, що о шостій, коли ми від'їздили з Єлисейських Полів, вони вклонялися бабусі, бачачи її погідної днини у відкритому повозі. Легран-ден, простуючи до майдану Згоди, завмер здивовано і скинув капелюха. Я, ще не відірваний від життя, спитав у бабусі, чи вона йому відклонилася, звертаючи її увагу, що він уразливий. Але бабуса, напевне, вважаючи, що я дитинний, піднесла руку, ніби мовлячи: "А навіщо? Хіба це має якесь значення?"

Атож, люди могли б посвідчити, що, поки я шукав екіпажу, бабуса сиділа на лаві, на авеню Габріель; що трохи згодом вона проїхала у відкритому фіакрі. Але чи ж усе це так? Для стояння на алеї лава, дарма що вона улягає законам рівноваги, не потребує енергії. Але щоб жива істота зберігала сталість, навіть сидючи на лаві або в повозі, їй

треба напружити сили, яких ми звичайно не відчуваємо, як не відчуваємо (бо він діє звідусіль) атмосферного тиску. Можливо, якби в нас утворили порожнечу і якби піддали нас тискові повітря, ми відчули б у мить перед нашою загибеллю страшенний тягар, не зрівноважений нічим. Так само коли в нас розверзаються хлані хвороби та смерті і ми вже не годні противитися тому шалові, з яким накидаються на нас увесь світ і наше тіло, тоді витримати навіть гру наших м'язів, навіть дриж, що проймає нас до шпику, тоді навіть зберігати позу, яку ми звичайно вважаємо за чисто пасивну, можна, якщо ми хочемо втримати голову на в'язах і не заковувати очі під лоба, лише коштом витрати енергії, і за це треба змагатися щосили.

І Легранден, і решта переходнів лупали тоді очима через те, що бачили, як бабуся, сидячи в повозі, ніби тоне, йде на дно, як вона розпачливо чіпляється за подушки, які ледве могли утримати її перехняблене тіло, як розкудовчилося в неї волосся, який блудний у неї погляд, нездольний стримати натиск образів, що їх уже не вміщали її зіньки. Вони бачили, що сидить вона біля мене, але занурена в той незнаний світ, звідки на неї впали удари, сліди яких вона носила, коли ми їхали Єлисейськими Полями і я звернув увагу на її капелюшок, обличчя, накидку, вже пом'яті її борюканням із невидимим янголом, від якого вона відбивалася.

Та згодом мені спало, що його наскок навряд чи так уже застукав бабусю, що, може, вона навіть давно його передбачала, що вона жила доживанням його. Очевидно, вона не знала, коли наспіє ця фатальна хвилця, залишалася непевна, наче той коханець, який снує наперемін, сумніваючись у вірності своєї коханої, безглузді надії і нічим не підперті підозри. Але небезпечні хвороби, як ота, що вдарила, зрештою, бабусю вже навідліг, рідко коли не вкорінюються у хворому задовго перед тим, як вони його уб'ють і, ніби товариський підсусідок чи квартиронаймач, не зійдуться з ним одразу ж ближче. Страшне це знайомство не так тим, що воно болить, як тим, скільки вносить воно в життя геть-то нових суворих обмежень. Тоді ми відчуваємо, що вмираємо, вмираємо не в смертну минуту, а на кілька місяців раніше, як смерть уже підступно розгоститься в нас. Хвора відчуває, як у її мозкові походжає хтось чужий. Певна річ, вона ніколи в вічі його не бачила, але з постійної його шамотні здогадується про його звички. Хто він такий? Злодійчук? Аж це одного ранку дослухається, а його не чути. Пішов. Ох! Аби ж то назавше! Ввечері — повернувся. З якими намірами? Домашній лікар, підданий допитові, наче обожнювана коханка, присягається, і запевненням його іноді вірять, а іноді ні. Зрештою лікар розіграє тут роль не коханки, а служника на допиті. Він усього-но "третя особа". Кого ми припираємо до стіни, кого ми підозрюємо у схильності до зради, це саме життя, і хоча ми відчуваємо, що воно вже не те, ми ще в нього віримо, бодай вагаємося аж до дня, коли воно нас покидає.

Я посадив бабусю до ліфта, нас зустрів професор Е*** і провів до кабінету. І тут попри весь поспіх де й поділася його суворість — далася взнаки всесила звичка поводитися грічно, навіть жартувати з пацієнтами. Знаючи, що бабуся людина очитана (як і він сам), він кілька хвилин декламував їй прегарні вірші про красне літечко, а таке літо саме й стояло. Він посадовив хвору в крісло, а сам став під світло, щоб краще її

бачити. Він оглядав її вельми прискіпливо, спровадив навіть мене на хвилику з кабінету. Потому оглядав її, дарма що витратив на огляд майже чверть години, і знову частував бабусю цитатами. Кинув навіть кілька дотепів, мені, звісно, було не до жартів, але грайливий його тон цілком мене заспокоїв. Мені пригадалося, як Фальєр, голова сенату, мав кілька років тому фальшивий удар і як через три дні, на розпач своїх ворогів, уже вернувся до звичних функцій і збирався невдовзі кандидувати на президента Республіки. До того ж при згадці про Фальєра мене відірвав від моїх думок, посилюючи віру в швидке бабусине одужання, регіт професора, який заразливо сміявся зі свого ж таки жарту. Пересміявшись, він дістав годинника, нервово зсунув брови, побачивши, що збігло не п'ятнадцять, а двадцять хвилин, і, прощаючися з нами, подзвонив, щоб йому мерщій подано фрак. Я пустив бабусю вперед, причинив за нею двері і попросив світило сказати правду.

— Ваша бабуса безнадійна, — відкрився він. — Удар спричинений уремією. Сама з себе уремія не завжди смертельна, але тут рятунок нема. Зайве вам казати, який я був би радий помилитися. Зрештою ви в надійних руках, у вас Коттар. Даруйте, — сказав він, побачивши покоївку з чорним фракком. — Кажу ж, у мене обід у міністра торгівлі, а перед тим візита до пацієнта. Га! Життя не таке трояндове, як думають молодики.

І він подав мені ввічливо руку. Я причинив за собою двері, лакейчук провадив мене з бабусею, аж це розлігся дикий репет. Покоївка забула прорізати орденську петельку. Це забере ще десять хвилин! Професор ще гарикав, а я вже на порозі дивився на бабусю — гай-гай, вона вже не житець на цьому світі! Кожна істота така самотня. Ми поїхали додому.

Сонце стояло на вечірньому пружі; воно палахкотіло на безкрайній стіні, попід якою котив наш фіакр, перш ніж звернути в нашу вулицю. Відкинута тінь коня та повозу чорніла на пурпуровому вечірньому тливі, як жалобна колісниця на помпейській теракоті. Врешті ми прибули. Я посадив хвору в сінях унизу, а сам пішов попередити матір. Сказав, що бабусі нездужається, паморо-читься в голові. З перших моїх слів материне лице спотворила страшна розпука, але вже така смиренна, аж я збагнув, що та розпука жила в ній багато років, ладна вихлюпнутися назовні невідомого фатального дня. Вона ні про що не питала; можна сказати, що так само як злостивець любить прибільшувати чужі муки, вона з жалю до матері гнала від себе думки про те, що мати тяжко хвора, а головне — про те, що хвороба позначиться на її розумі. Маму тіпало; обличчя її плакало без сліз; вона звеліла послати до лікаря, та коли Франсуаза спитала, кому зле, мама не здобулася на відповідь, горло їй перещепило. Вона спустилася бігцем зі мною, тамуючи ридання й одвертаючи скривлене лице.

Бабуса сиділа на канапі в сінях, але встала при нашій появі, випросталася і весело замахала нам. Я запнув їй голову білою мережкою, бо на сходах гуляли протяги. Я боявся, що мама одразу помітить, як у бабусі змінився вид, як викривилися уста. Але моя обачність була даремна, мама підступила до бабусі впритул, поцілувала їй руку так, як поцілувала б у Бога, взяла її під лікоть і обережно-обережненько довела до ліфта, і в цій оберезі проглядав не лише страх зробити незграбний рух і завдати болю, а й покора

істоти, нібито не гідної торкнутися чогось найціннішого для неї. Але ні разу вона не піднесла очей, не зазирнула у лице хворій. Може, аби бабуся не журилася на думку, що її вигляд стривожить дочку. Може, лякаючись, що зазнає надто гострого болю, щоб його подолати. Може, з пошани до бабусі, бо вважала, що було б блюзнірством побачити якийсь слід недоумства на цім коханім обличчі. Може, аби зберегти недіткнутим достеменний образ матері, освітлений розумом і добротою. Так піднімалися вони вгору поряд, бабуся, запнута накидкою, і мама, що одвертала очі від неї.

І ще одна особа, на яку не сміла глянути дочка, весь цей час добиралася без свердла до того, що чаїлося за зміненими бабу-синими рисами, пасла бабусю збаранілим, нескромним і лиховісним поглядом: Франсуаза. Не те щоб вона не любила щиро бабусі (мамин спокій її вразив і навіть обузив, бо вона сподівалася, що донька з плачем кинеться в мамині обійми), але вона мала вроджену схильність бачити все з гіршого боку, в ній змалку вживалися дві властивості, здавалося б, несумісні між собою, але за злиття одна з одною здатні тільки гартуватися: простацтво селючки, яка навіть не приховує прикрого вражіння, ба більше, перестрашу перед видовищем фізичних змін, хоча делікатніше було б не давати цього навзнаки, і нечула брутальність хлопки, яка спершу обриває крильця бабці, а потім скручує шию курчатам, хлопки, здатної безсоромно споглядати муки живої плоті.

Коли найобережнішими Франсуазиними заходами бабусю вкладено до ліжка, та відчула, що тепер їй куди легше говорити. Очевидно, розрив або засніт судин, викликані уремією, були зовсім легкі. Ось тоді бабуся і намислила морально підбадьорити маму в найважчу хвилину її життя.

— Що це ти, доцю! — озвалася бабуся, беручи її за руку, а другою затуляючи уста, аби показати, що її харамаркання спричинене цим прикриттям долонею. — От як ти жалієш неньку! Гадаєш, різачка — така то вже й приємна річ?

Ось тоді вперше мамині палахкотючі очі вп'ялися в бабусині, поминаючи інші риси, і вона вимовила перше фальшиве заклят-тя, якого нам годі не дати.

— Мамо, ти скоро одужаєш, твоя донька ручається тобі.

І вкладаючи всеї любові, всеї волі, кинуту на бабусине уздбровлення, в поцілунок, якому цю любов і цю волю вона довірила і в якому зосередилися всі її думки, все її єство, аж до краю губів, вона покійно й побожно склала цей поцілунок на коханому чолі.

Бабуся нарікала; що ліва її нога щоразу, як вона хоче її підняти, впирається в якусь загату з коців. Але вона не усвідомлювала, що сама ту загату й утворює (і кожен Божий день даремно винуватила Франсуазу, що та зле застеляє ліжко). Конвульсивним рухом вона відкидала набік шумливий вал тонких вовняних коців, і ті нашаровувалися, ніби пісок у затоці, швидко замулюваній (якщо не ставилося греблі) осадами невтомного прибою.

Ми з мамою (хоча здогадлива і брутальна Франсуаза як стій завдавала нам брехню) нікому не признавалися, що бабуся хвора, ніби цим признанням могли врадувати її

ворогів, яких зрештою вона не мала; нам легше було доводити, що їй не так уже й зле, і цей інстинкт був згідний тому інстинктові, який підказував мені, що оскільки Андре так уболіває за Альбертину, то виходить, вона,

Андре, любить її не так-то вже й палко. Це саме явище спостерігається як в окремих осіб, так і в добу великих розрухів у масах. Під час війни той, хто не любить свого краю, не говорить про нього погано, але висловлює певність у його поразці, уболіває над ним душею, і все йому вбачається чорним.

У послужливості Франсуазі не було рівні, вона могла цілі ночі не спати, порала найчорнішу роботу. Коли по кількох невиспаних ночах ішла здрімнути, а ми за чверть години по тому, як вона засипала, будили її, вона була щаслива, що може робити щось важке, і бралась поратися завиграшки; при цьому її личко не тільки не було надуте, а й світилося скромною втіхою. Лише перед початком меси чи першого снідання Франсуаза, навіть якби бабуся конала, втекла б, із страху спізнитися. Молодий лакейчук навряд чи заступив би її, та вона на це й не пристала б. Високе уявлення про обов'язки кожного служника щодо нас вона вивезла з Комбре і "нехлюйства" не зносила. З неї виросла бездоганна, владна, руча вихователька, вона привчила шануватися навіть найзіпсутіших наших служників, вони вже не "замахорю-вали" дрібняків і, хоча раніше не відзначалися послужливістю, вихоплювали в мене, щоб я не надвереджувався, найлегші пакуночки. Але комбрейська звичка обходитися без помагачів стала у Франсуазі й паризькою. Усяке бажання їй підсобити вона сприймала як особисту образу. Цілі тижні вона не віталася з челядниками, навіть не прощалася з ними, коли ті їхали на канікули, і вони сушили собі голову над такою дивною її поведінкою, насправді ж вони проштрафилися лише тим, що за Франсуазиною нездужання щось за неї відробили. Нині, коли бабуся слабувала, Франсуаза вважала догляд за нею своїм винятковим правом. Вона тут примадонна і в ці прем'єрні дні ділитися з кимось своєю ролею не збиралася. Отож-бо усунутий нею молодий лакейчук знічев'я не лише цупив, за прикладом Віктора, з мого бюрка поштовий папір, а ще й брав поетичні томики з моєї книгозбірні. Читав він цілі дні й захоплювався поетами, а коли не читав, то присмачував цитатами з них листи до своїх приятелів на селі. Певна річ, йому кортіло вразити їх своєю ерудицією. Та що він був не бозна-який розумака, то убгав собі в голову, що поемки з моєї бібліотеки це ширвжиток, відомий кожній собаці, і на них можна посилатися. У листах до сільських хлопців, б'ючи на ефект, він перетикав власні роздебендювання Ламартіновими віршами, на зразок таких загальників, як-от: "Боже допоможи", а то й: "Добридень".

Задля більш бабусі дозволено морфій. Біль ущух, зате пішло більше білка. Ми били не по недузі, загніждженій у бабусі, а по ній самій, по її безталанному тілові, а бабуся тільки ячала. Біль, якого ми їй завдавали, не винагороджувався користю, бо користі ми їй дати не могли. Ми рвалися викорінити люту болячку, а натомість лише ятрили її, шарпали і, може, наглили ту годину, коли вона замордує свою здобич. У ті дні, коли білок з'являвся у великій кількості, Коттар, повагавшись, скасовував морфій. Цей чоловічок, такий безликий і непоказний, у ті короткі хвили, коли мислив, коли

зважувалося небезпеку того чи того лікування, коли він зупинявся на одному обраному курсі, мав у собі щось величне, — так отаман, у повсякденному житті нікчема, у ту мить, коли все на павутинці, поринає в роздуми, а тоді, знайшовши з погляду стратегії найкращий вихід, командує: "Повернути на схід".

З медичного погляду, хоча сподівання на те, що напад уремії припиниться, здавалося примарне, не треба було перевантажувати нирки. Але, з другого боку, без морфію болі у бабусі робилися нестерпні; вона все повторювала один і той самий рух, від якого у неї вихоплювався зойк. Таке походження болю можуть засвідчити випадки нездужання, яке докучає кожному по-різному. До накуреної кімнати входять двоє здорованів і хоч би тобі що; третій, делікатніший на вдачу, буде почуватись як не при собі. Ніздрі його так і нюшитимуть повітря; здавалося б, йому годилося б намагатись не чути запаху, але він уперто вбиратиме його, аби краще його спізнати і пристосувати до свого подразненого нюху. Так само ми не відчуваємо зубного болю, як чимось відвернути нашу увагу — це те саме явище. Коли бабуся мучилася, піт так і спливав по її пукатому синястому чолі, зліплюючи на ньому білі косми. Коли вона думала, що нас нема в кімнаті, то кричала: "Ох, як це страшно!", та коли помічала маму, то, переборюючи себе, розмазувала по щоках сльози або, здогадавшись, що мама чула її зойки, намагалася виставити їх в іншому світлі:

— Ох, доцю, як страшно лежати такої гарної днини, мені так кортить пройтися, я плачу, бо мені всі ваші заборони вже в печінках.

Але втриматися від того, щоб не стогнати поглядом, вона не годна була, як не годна була нічого вдіяти з потом на лобі, а ось із дрожем і тіпанням вона ще якось боролася.

— Мені не болить, я охаю, бо ліжко погано застелене, волосся розкуйовдилось, мене нудить, я забилася об стіну.

А при узніжжі ліжка мама, прикута до цього страждання, прошиваючи поглядом бабусине страдницьке чоло, все її тіло, яке крило болячку, буцім хотіла добратися до неї й вирвати, казала:

— Ні, неню, ми тобі допоможемо, щось придумаємо, потерпи ще трошечки; можна тебе поцьомати, але так, щоб ти не ворушилася?

І схилившись над ліжком, на напівзігнутих ногах, майже вклякнувши, ніби в такій покірній поставі буде краще прийнято душевний пал, з яким вона жертвувала собою, мама, немов дароносицю, нахилила до бабусі своє личко, яке тільки в неї й жило, дароносицю, покарбовану такими жагучими, такими згорьованими й ніжними ямочками та згорточками, що було невгадно, чим їх вижолоблено — чеканом поцілунку, ридання чи усмішки. А бабуся тяглася лицем до мами. Вона так змінилася, що аби зуміла вийти надвір, її впізнали б, певне, хіба що з пера на капелюшку. Риси й, як у людини, яку ліплять, силкувалися зосередитися так, щоб стати для різьбяр моделлю для неznаної нам роботи. Різьбяр уже завершував її, і бабусин вид усихав і воднораз тужавів. Випнуті на ньому жилки здавалися викарбуваними не з мармуру, а з якогось шкарубкого каменю. Голова її пнулася вгору, бо їй бракувало повітря, очі геть позападали від виснаження, а її змарніла, змаліла, аж лячно виразиста твар здавалася

тваррю якоїсь первісної, майже передісторичної різьби, згрубілою, синьою, цегляною, з жалісливою гримасою тваррю якоїсь дикунки, берегині гробу. Але твір різьбаря ще чекав на своє завершення. Потім доведеться розбити статую і спустити до того гробу, який вона так копітко, так натужно оберігала.

Одного такого дня, коли, за народним прислів'ям, не знаєш, якому святому молитися, бо бабуса кахикала і чхала без упину, ми надумали вдатися до лікаря Х за порадою кривняка, який запевняв, що це світило поставить нашу хвору на ноги за три дні. Світські люди завжди так відгукуються про своїх лікарів і вірять їм, як вірила Франсуаза в газетну рекламу. Світило явилось зі своєю торбинкою, натоптаною, як Еолів ворок, усіма нежитями своїх пацієнтів. Бабуса противилася всякому оглядові. А ми, збентежені тим, що даремно потурбували ординатора, вдовольнили його бажання оглянути наші носи, хоча ті й були справні. Одначе світило заявило, що ні, не справні і що мігрень або різачка, хвороба серця або цукриця — все це занедбаний ніс. Кожному з нас він сказав: "От у вас невеличкий твердий напух, не зайве б оглянути ще раз. Не тягніть із цим. Я зроблю вам кілька припікань, і ви врятовані". І хоча в головах у нас було зовсім інше, ми запитували себе: "Врятовані від чого?" Коротко, у всіх нас були нездорові носи. Помилявся лікар в одному: він заявляв, що ми вже хворі. Бо назавтра його огляд і попереднє чищення зробили своє: кожен із нас схопив нежить. Коли лікар спіткав на вулиці мого батька, який натужно бухикав, він посміхнувся на думку, що тільки неук приписав би цю хворобу його втручанню. Він оглядав нас, коли ми вже позахворювали.

Бабусина хвороба дала різним людям нагоду виказати надмір чи нестачу симпатії, і це дивувало нас не менше, ніж характер нещастя, яке відкрило перед нами ланцюги околичностей чи навіть вияви доброзичливосте, яких ми ніяк не сподівалися. Знаки уваги, виявлені тими, хто приходив дізнатися про бабусине самопочуття, свідчили про небезпеку її становища, яку ми все ще недостатньо відмежували, відокремили від безлічі болісних вражень, що ми переживали біля її постелі. Ми вдарили телеграму її комбрейським сестрам, але ті не приїхали. Вони відкрили співака, який частував їх чудовою камерною музикою; у цій музиці вони сподівалися зачерпнути куди більше духовного скорботно-піднесеного зосередження, ніж за чування біля узголів'я хворої, хоч би як химерно звучало це для інших. Пані Сазра написала мамі, але так могла б написати особа, з якою нас навік розвели (розрив стався через її дрейфусарство) зненацька розбиті заручини. Зате Берґотт учащав щодня і кілька годин просиджував зі мною.

Він здавна любив заявлятися туди, де чув себе як удома. Але давніше Берґотт мав звичку ходити туди, де міг балакати безугавно і де його не перебивали, а нині — туди, де міг відмовчуватися і ніхто його не тягнув за язика. Бо він був дуже хворий. Одні казали, що в нього альбумінурія, як у бабусі, інші, — що пухлина. Він марнів, насилу спинався нашими сходами і ще важче спускався. Хоча й чіплявся за поренчата, а проте раз у раз зашпортувався; по-моєму, він куди б охочіше сидів удома, якби не страх відбитися від людей, вийти в тираж; ба! — якою жвавою я пам'ятав цю "людину з

борідкою", але він давно зійшов на пси. Берґотт осліп і язик йому заплітався.

Зате його книги, досі відомі лише еліті й популяризовані несміливими спробами пані Свann, нині набували величезного розголосу серед масового читача, і в очах усіх він виріс у неабияку величину. Відомо, що декотрі письменники здобувають уже посмертну славу. Але Берґоттові випало прижиттєве щастя, ще тільки спроквола прошкуючи до смерті, бачити похід його творів до Визнання. Померлому письменникові слава принаймні не докучає. Блиск його ймення не сягає за могильний камінь. Глухоти його вічного сну не пробиває галас Хвали. Але для Берґотта цього контрасту ще не існувало. Його снаги ще вистачало на те, щоб страждати від марноти. Він ще дибав, хай і на превелику силу, а його книги-брикухи, як кохані доньки, чие молоде буяння і галасливі розваги іноді втомлюють батьків, щодня приводили до його ліжка нових шанувальників.

Його візити до нас на кілька років спізнилися для мене, бо моє захоплення ним пригасло. І це не суперечило тому, що слава його зростала. Як правило, поки твір одного письменника робиться загальноприступним і святкує перемогу, виходить у світ твір іншого письменника, ще незнаного, і вибагливі читачі починають творити новий культ замість того, що вже успішно утвердився. Фрази у Берґоттових книгах, які я читав і перечитував, стояли чітко переді мною, як мої власні думки, як меблі у моїй кімнаті чи карети на вулиці. У його книгах усе було добре видно, якщо й не так, як завжди, то бодай так, як привчив нас бачити він. Аж це новий письменник пускає друком книги, де зв'язок між речами зовсім інший, ніж зв'язок звичний для мене, і то настільки, що майже годі щось уторопати. Він пише так: "Поливальні рукави любили цей гарний гомін доріг (це мені розумно, і я лечу думкою по узбіччю), які щоп'ять хвилин відходили від Бріана та Ююделя". Тут я вже нічого не втну: я сподівався назви міста, а мені підсовують прізвище особи. Але я відчуваю: фраза написана незле, то я, недолуга і незграба, не розшолопаю що й до чого. Я беру новий розгін і щосили мкну до того місця, звідки мені відкриється нова логіка. І щоразу, добігши десь до половини фрази, я грюпаю, як згодом у полку під час вправ на поперечках. А проте я захоплююся новим письменником, як захоплюється незграбний хлопчик, одержавши з гімнастики одиницю, своїм спритним товаришем. Натомість я вже не так захоплююся Берґот-том, його прозорість видається нині мені хибою. Був час, коли всі речі зараз же впізнавалися на Фромантенових і не впізнавалися на Ренуарових полотнах.

Гурмани кажуть нам сьогодні, що Ренуар — великий маляр XVIII сторіччя. Але вони забувають про Час та про те, що навіть наприкінці XIX сторіччя далеко не всі визнавали Ренуара за великого мистця. Аби заслужити на таке високе звання, оригінальний маляр чи оригінальний письменник діють мов ті окулісти. Лікування їхнім малярством, їхньою прозою не завжди до шми-ги пацієнтам. По завершенні курсу лікар велить нам: "Тепер дивіться". І ось світ (створений не раз, а щоразу перетворюваний новим оригінальним мистцем) постає перед нами геть-то інакшим і водночас цілком ясным. Здибані на вулиці жінки не схожі на колишні, бо це ті самі ренуарівські жінки, яких ми колись за жінок не вважали. Повози теж ренуарівські, і вода, і небеса; нам кортить

потинятися лісом, хоча він не схожий на той, що здавався з першого погляду чим завгодно, тільки не лісом, а, наприклад, килимом, килимом хоч і яскравим, але позбавленим барв, звичних для нас у лісі. Такий ото він, новий, свіжостворений і недовговічний Всесвіт. Він проіснує до наступного геологічного здвигу, що його викличе новий оригінальний маляр чи новий оригінальний письменник.

Той, хто заступив мені Берґотта, нудив мене не безладом, а новинечею наділених своїм ладом, але* незвичних для мене зв'язків. Я перечіпався на одному й тому самому місці, і треба було давати якусь раду. Зрештою коли десь в одному з тисячі випадків я встигав якось проскочити за автором аж до кінця фрази, то побачене мною завжди було дотепом, якоюсь істиною, звабою, як оте, що я колись знаходив у Берґотта, але під новим пером воно виходило ще чарівніше. І я розмірковував, що не так давно обнови світу, подібну до тієї, якої я очікував від його наступника, приніс мені Берґотт. І я питав себе: чи справді є, як ми це обстоюємо, різниця між штукаю, яка начебто не пішла вперед після Гомера, і наукою з її безперервним поступом? Може, навпаки: штука подібна у цьому до науки; кожний новий оригінальний письменник спирається на плечі свого попередника; і хто мені скаже, чи за двадцять років, коли я йтиму в ногу з теперішнім новатором, не з'явиться інший, а теперішній десь пастиме задніх з тим-таки Берґоттом?

Саме з ним, із Берґоттом, я й заговорив про нового письменника. Він відвернув мене від нього, не так переконуючи, що його мистецтво нерівне, легковажне, порожнє, як доводячи, що він побачив у ньому точну копію Блока. Відтоді над сторінками цього письменника ширяв для мене Блоків образ, і мені пропала охота битися над ними. Пом'яну, Берґотт зле відгукнувся про нього не лише з заздрощів до його успіху, а й тому, що просто не знав його. Він майже нічого не читав. Більшість Берґоттових думок перейшла в його книги^з мозку. Він так охляв, ніби їх у нього повитинали хірургічним скальпелем. Інстинкт продовження роду відумер у ньому, тільки-но він породив на світ усе, про що думав. Тепер він просто животів, як животіє виздоровник чи породілля; його гарні очі були нерухомі, якісь імлісті, як у людини, котра лежить на узмор'ї і мрійливо стежить за легкими брижами. Зрештою я не переймався тим, що розмова з Берґоттом цікавила мене менше, ніж раніше. Звички мали над ним таку владу, що після заведення їх, чи то простих, чи то панських, вони до нього приставали як шевська смола. Не знаю, що привело його до нас уперше, але потім він учащав до нас зі звички. Він приходив до нашого дому, як до кав'ярні, не на те, щоб з ним хтось балакав, а на те, щоб побалакати — хай і дуже рідко — йому самому, ось чому таке його вчащання наводило на думку, що йому не залежить на тому, щоб підтримувати нас у випробуванні чи мати втіху від бесіди зі мною. Та Берґоттові візити зворушували мою матір, чутливу до будь-якого вияву уваги до хворої. Щодня я чув її нагадування: "Не забудь йому подякувати".

Яко безкоштовний додаток до відвідин свого мужа нам склала візиту — скромна жіноча увага, схожа на підвечірок, яким частує у перерві між сеансами малярева приятелька, — пані Коттар. Вона запропонувала відступити нам свою "камеристку",

якщо ж ми віддаємо перевагу чоловічим послугам, то могла б теж "когось наплатити", а коли ми подякували, висловила надію, що з нашого боку це не "викрутаси", слово, що в її гурті означало відмову від запрошення під якимсь надуманим приводом. Вона запевняла нас, що професор, який ніколи не балакає з нею про своїх пацієнтів, побивається так, ніби занедужала вона сама. Згодом виявиться, що навіть якби вона не брехала, це було б і дуже мало і дуже багато з боку цього найвірнішого й найудячнішого з чоловіків.

Пропозиції так само цінні, але куди щиріші (поєднання найглибшого розуму, великого серця і красномовности) зробив мені принц-наступник Люксембурзький. Я познайомився з ним у Бальбеку, куди він приїздив до своєї тітки, принцеси Люксембурзької, тоді як був ще графом фон Ніссау. За кілька місяців він зашлюбив знадливу доньку іншої принцеси Люксембурзької, тяжко багату, бо була вона дочкою-одиначкою принца, власника величезного мукомольного виробництва. Після чого великий князь Люксембурзький, який дітей не мав і який ронив дух за своїм братаном Ніссау, проголосив його зі згоди палати депутатів принцом-наступником. Як у всіх таких шлюбах, походження маєтку є і перешкодою, і визначальником. Граф фон Ніссау запам'ятався мені як один з найдивовижніших молодиків, які тільки мені траплялися, і його вже тоді палила похмура і вогненна жага до своєї нареченої. Мене неабияк переймали його листи, які він надсилав одного по одному під час бабусиної хвороби, і навіть мама, розчулившись, смутно приказувала улюблену репліку своєї матері: "Сама Севіньє краще б не написала".

Шостого дня, улягаючи бабусиним просьбам, мама нібито пішла відпочити. Мені хотілося, щоб бабуся спокійно заснула, а Франсуаза посиділа біля неї. Та хоч як я просив, Франсуаза пішла собі; вона кохала бабусю; її провидливість і її песимізм підказували їй, що бабуся на тонку пряде. І вона намагалася глядіти за хворою якнайкраще. Але їй сказано, що прийшов монтер, добрий майстер, швагер її колишнього принципала, дуже шанований у нашому домі, де користувалися його послугами багато років, надто у Жюп'єна. Ми домовлялися про роботу ще перед бабусиною хворобою. Я вважав, що цього разу можна його відпровадити або звеліти почекати. Але Франсуазин етикет такого не допускав; так чинити з зацною людиною не випадає, а на бабусю можна в цьому разі й не зважати. За чверть години я в нестямі пішов по Франсуазу в кухню і побачив, що та стоїть на площадинці чорних сходів і гомонить собі з монтером, а вистоювання на сходах, дарма що там гуляють протяги, було вигідне тим, що Франсуаза могла, в разі чиєїсь появи в кухні, вдати, ніби вискочила за поріг попрощатися. Та ось Франсуаза відпустила монтера, а потім похопилася і прокричала йому вслід, щоб він переказав від неї вітання своїм дружині та шваг-рові. Цю комбрейську турботу про дотримання політесу Франсуаза поширювала і на свою зовнішню політику. Дурні уявляють, ніби тільки масштабні події дозволяють нам зглибити людську душу; ба, навпаки, зрозуміти всі ці події можна лише зсередини якоїсь особистості. Франсуаза тисячу разів правила комбрей-ському садівникові, що війна — найбезглуздіший злочин і що нема нічого над життя! Отож-бо коли вибухла

Російсько-японська війна, Франсуаза заявила, що ми підвели царя, не кинувшись рятувати тамтих "горопашних росіян", скоро ми з ними "ходимо в союзниках", нагадала вона. Вона вважала, що ми не віддячилися Миколі II, який завжди "знаходив для нас такі гарні слова"; тут виступав той самий кодекс чести, завдяки якому вона ніколи б не відмовила Жюп'єнові в чарчині (хоча знала, що від неї йому "канудить") і який навіював їй думки, що з її боку було б так само безчесно, як безчесно з боку Франції дотримуватися нейтралітету щодо Японії, не покинути при смерті бабусі й не піти перепросити особисто поштового монтера, якого даремно зірвали з-місця.

На щастя, ми невдовзі спекалися одвідин Франсуазиної дочки — вона виїхала на кілька тижнів. До звиклих порад, які давалися в Комбре родині хворого: "Добре б здійснити недовгу подорож, змінити клімат, поліпшити апетит" тощо, вона додавала, мабуть, єдину думку, до якої дійшла сама і яку повторювала при кожній нагоді, наче прагнучи втокмачити нам у голову: "їй треба було від самого початку лікуватися *радикально*". Вона не віддавала переваги якомусь одному курсові лікування перед іншими, йшлося тільки про те, аби це лікування було *радикальне*. А Франсуаза одразу ж зауважила, що бабусі дають мало ліків. Позаяк вона вважала, що ліки тільки вадять шлункові, то це її тішило, але й ображало. На Півдні жили її родичі, заможненькі як-не-як;

їхня донька, ще зовсім юна, заслабла і померла у двадцять три роки; батько з матір'ю за ті кілька років, поки їй нездужалося, зруйнувалися через витрати на ліки, лікарів та поїздки на води. Франсуазі все це здавалося недозволеною розкішшю, ніби її родичі купували бігових коней або замахнулися придбати замок. А родичі пишалися, що стільки витратили. Вони вже нічого не мали, в тім числі найдорожчого — доньки, але любили приказувати, що витратили на лікування її не менше, ніж витратили б найбагатші. Надто тішило їхнє самолюбство те, що безталанну дівчину цілі місяці по кілька разів денно лікували ультрафіолетовим промінням. Упоений своєю гіркою славою батько доходив часом до того, що хвалився, в яку копійчку йому влетіло доччине лікування, як хвалиться дехто з чоловіків тим, що його зруйнувала зірка балету. Франсуаза була небайдужа до такого пишного реквізиту; реквізит, який оточував хвору бабусю, здавався їй убогим, придатним лише для того, щоб обставити хворобу на провінційній сцені.

Нараз уремія накинута на бабусині очі. Кілька день та нічого не бачила. Але очі в неї не були як у сліпої, вони не змінилися. І я здогадався, що вона нічого не бачить, лише з якоїсь химерної вітальної усмішки, якою вона всміхалася, коли рипнуть двері, і яку затримувала на обличчі, поки з нею не ручкалися; ця усмішка з'являлася зарано і замирала на устах, стереотипна, стала, але завжди звернена прямо перед себе, аби її було видно зусібіч, бо вона вже була позбавлена допомоги погляду, який регулював би її, відводив би їй час і скеровував її, відтінював залежно від пересування та виразу обличчя того, хто входив; полишена сама на себе, без усміху очей, потрібного для відвернення від неї уваги одвідувача, вона набувала через свою безпорадність надмірної значущості, створювала вражіння пересадної чемности. Потім зір

відновився вповні, і з очей хвороба перекинулася на вуха. На кілька днів бабуся оглухла. Побоюючись, що її застукає зненацька чийсь неепогоданий прихід, що вона не почує, як хтось зайде до її покою, вона раз у раз (дарма що лежала обличчям до стіни) рвучко повертала голову до дверей. Але шиєю рухала незграбно, бо за кілька днів нелегко принатуритися до такого виверту: якщо вже не бачити джерела звуків, то бодай слухати очима. Зрештою болі вщухли, зате розладналася мова. Хоч-не-хоч бабусю доводилося перепитувати.

Відчуваючи, що її не розуміють, бабуся замовкла і лежала крижем. Щоразу, помічаючи мене, схоплювалася, як ті, кому раптово забракне повітря; вона поривалася щось сказати, але розібрати її белькіт було годі. Добита своєю безпорадністю, вона ронила голову на подушку і простягалася; мармурове її обличчя поважніло, руки лежали на коці або несамохіть щось робили, наприклад, витирали пальці хустинкою. Думки її витали невідь-де. Потім її охоплювало тривале збудження. Вона все поривалася встати. Її по змозі стримували, боючись, як би вона не здогадалася, що її спаралізувало. На хвилю її покинуто саму, і, вернувшись, я застав її на ногах у нічній сорочці; вона пробувала розчинити вікно.

Колись у Бальбеку топилася була вдова, а її витягли з води, і бабуся сказала мені (може, з якогось передчуття, що ми його іноді вичитуємо в таємничому мороці нашого органічного життя, де все-таки леліє прийдешність), що найбільша жорстокість — видерти згорьовану жінку з пазурів жаданої смерті і знову рокувати на муку.

Ми ледве поспіли схопити бабусю; вона відбивалася від мами майже брутально; нарешті з нею впоралися, посадили її до фотелю, після чого вона перестала пручатися і скаржитись, обличчя її застигло, і вона заходилася старанно знімати з нічної сорочки шерстинки від хутра, яке ми на неї накинули.

Її погляд геть одмінився: став неспокійний, жалісний, розгублений; то був не колишній її погляд, то був тужливий погляд старої жінки, яка зійшла на дитячий розум.

Франсуаза все в'язнула до бабусі, чи не хоче та, щоб її зачесали, і нарешті переконала себе, що бабуся дала згоду. Вона поприносила щітки, гребінці, одеколон, пензюар. "Це вас не втомить, пані Амеде, якщо я вас зачешу, — щебетала вона, — хоч як би кволилася людина, а зачісаною вона завжди може бути". Тобто людина ніколи не кволиться аж так, щоб її не міг зачесати хтось інший. Але, вступивши до покою, я побачив у жорстоких руках Франсуази, ошасливленої так, ніби вона зцілювала бабусю, під старими н^!жденними розчухраними косами, що не витримували доторку гребінця, голову, безсилу зберегти потрібну для чесальниці позу, голову, що хиталася врізнобіч, буцімто під подмухами борвію, тоді як вид її кривила гримаса змори та болю. Я відчув, що чесання добігає кінця, і не сказав їй: "Годі!", з остраху, що вона однаково мене не послухає. Я кинувся одразу до неї, коли, бажаючи, аби бабуся поглянула, чи добре вона зачісана, Франсуаза у невинній своїй жорстокості піднесла їй люстерко. Спочатку я радів, що встиг вихопити його Франсуазі з рук, перш ніж бабуся — навіщо тоді ми ховали від неї всі дзеркала — побачила б себе такою, якою уявити навряд чи могла б. Та ба! За мить я нахилився над нею, аби поцілувати її гарне і страдницьке чоло, а вона

глипнула на мене здуміло, недовірливо й обурено: вона не впізнала мене.

На думку нашого лікаря, то був симптом того, що кров збігається до голови. Треба було відтягти кров. Коттар вагався. Франсуаза мала надію, що бабусі поставлять "очисні" банки. Вона шукала в моїй енциклопедії, як вони діють, але не знайшла. А все тому, бо хоч і казала "очисні", але писала (а отже, думала, що так пишеться і в книзі): "прочисні". Коттар, на превеликий Франсу-азин жаль, вибрав, без великої надії на успіх, п'явки. Коли через кілька годин я зайшов до бабусі, чорні змійки, присмоктавшись до її карку, скронь та вух вилися в закривавленім її волоссі, наче у волоссі Медузи. Але на блідій і спокійній тварі, цілковито нерухомій, я побачив широко розплющені, ясні й тихі очі (може, навіть ще розумніші, ніж перед хворобою, бо вона не могла балакати, не могла ворухитися і звиряла свою думку очам, а думка здатна відроджуватися завдяки тому, що у нас відсмоктали кілька крапель крові), очі лагідні й ніби оліїсті, де вогонь розпаленого коминка освітлював перед хворою знову відзисканий нею Всесвіт. Спокій її не був уже мудрістю розпуки, а мудрістю надії. Вона розуміла, що їй краще, усвідомлювала, що треба шануватися, і лежала тихо; лишень обдарувала мене прегарною усмішкою, аби я знав, що їй легше, і потиснула злегка мені руку.

Я знав, як бридиться бабуса самим виглядом певних звірят, а їхнім доторком і поготів. Знав, що терпить п'явки лише в надії на полегкість від них. Ось чому мене дратувала Франсуаза, яка примовляла бабусі з хихотом, ніби дитині на забаву: "О, як ці хробачки повзають по нашій пані!" Розмовляти з хворою, ніби та здитиніла, було просто невічливо! Проте бабуса, чиє обличчя вбралось у спокійний і стоїчний гарт, очевидно, пропускала все повз вуха.

Овва! Ледве з бабусі знято п'явки, конгестія вернулася з новою силою. Мене вразило, що бабусі погіршало, а Франсуаза зникає раз у раз. Річ у тім, що вона замовила собі жалобу, і їй не хотілося затримувати швачку. В більшості жінок усе, навіть найглибша скорбота, зводиться до "примірювання".

За кілька днів мама збудила мене вночі. З тихою оглядністю, з якою промовляють у важливих життєвих випадках пригнічені горем люди, намагаючись нічим не потурбувати інших, вона сказала:

— Пробач, що я тебе збудила.

— Ба, я не спав, — відповів я, прокинувшись.

Я говорив цілком щиро. Нагла зміна, до якої веде наше пробудження, не те що переносить нас у ясне буття свідомости, а стирає спогад про ледь приглушене світло, в якому спочиває наш розум, наче в опаловій пучині вод. Невиразні думки, по яких ми пливли ще мить тому, створювали в нас самих рух цілком достатній для того, щоб ми могли дати йому назву чування. Але пробудження наражається на спротив пам'яті. Трохи згодом ми називаємо ті думки сном, бо ми їх собі вже не пригадуємо. І поки висяває іскриста зірка, яка при прокидові освітлює пробурканому весь його сон, йому кілька секунд ще віриться, що то був не сон, а чування; зірка, щоправда, ця летюча, зі зникненням її світла зникає і примарне буття, і всі сновидіння. Ось чому пробуджений може сказати: "Я спав".

Голосом таким лагідним, наче боялася завдати мені болю, мама спитала, чи не важко мені встати, і сказала, пестячи мені руки:

— Бідолашне моє пахольятко! Тепер у тебе лише тато й мама.

Ми з нею вступаємо до покою. Зігнута, як дуга, на ліжкові якась інша істота, а не бабуса, якась звірючка, прибравшись у її волосся і вмостившись на її місце, сапає, ячить, відкидає своїми конвульсіями коци. Повіки у неї склеплені, але через те, що радше були приплющені, аніж проплющені, відкривали кутик зіниці, імлистий, ропавий, сповнений мороку якоїсь маячні і загнаного всередину болю. Її метання викликані не нашою з'явою: нас вона не бачить, не впізнає. Але якщо на ліжку борсається звірючка, то де ж вона, бабуса? Ба ніс її пізнати, він той самісінький, і хоч якось наче відірвався від решти рис, а родимка на крилі зосталася, і бабусина рука така сама, рука зриває коци, буцімто щоб показати, що вони їй муляють, але то було колись, а нині цей рух корчовитий.

Мама попросила мене принести води й оцту, щоб зволожити бабусі чоло. Мама подумала, що тільки так можна його освіжити, побачивши, як бабуса йробує відкинути волосся. Аж це з порогу мене поманила чиясь рука. Звістка, що бабуса конає, миттю облетіла весь дім. Один із тих "нахожих", кого наймають за виняткових обставин підсобляти ухорканій челяді і цим надають конанню чогось празникового, відчинив двері дукові Гер-мантському, а дук затримався в сінях і спитав мене; здихатися його я не міг.

— Я прийшов, шановний мій, дізнатися про жалобні події. Хотілося б на знак жалю потиснути руку вашому вітцеві.

Перепросивши, я сказав, що зараз годі відкликати батька. З'ява дука Германтського прийшлася так само не в пору, як з'ява гостя перед самим від'їздом господарів. Але він так паношився тим, яку робить нам честь, що це почуття забивало всі інші; все, що йому треба, це ввійти до салону. Загалом поклавши собі вшанувати когось своєю увагою, дук будь-що дотримувався формаль-нощів і його мало обходило, що куфри вже спаковані чи що домовина вже витесана.

— Ви не викликали Д'єлафуа? Даремно! Якби звернулися до мене, він прийшов би ради мене, він мені не відмовляє ні в чому, зате відмовив кому — дукинї Шартрській! Ось бачите, я не боюся поставити себе над принцесу крові. Зрештою кирпата свашка всіх нас рівняє, — додав дук, не те щоб переконати мене, що моя бабуса стає йому рівнею, а, певне, щоб припинити розмову про свій вплив на Д'єлафуа та про перевагу над дукинею Шартрською, розмову, як він, мабуть, оце відчув, невчасну.

Зрештою дукова порада не здивувала мене. Я знав, що у Гер-мантів про Д'єлафуа завжди згадували (хіба, може, трішечки шанобливіше), як про якогось нібито незрівнянного постачальника. Стара дукиня де Мортмар з дому Германтів (бозна, чому на згадку про дукинй майже завжди мовиться або: "Стара дукиня така-то", або, як вона молода, з лукавою міною, як на полотнах Ватто: "Маленька дукиня така-то") заводила майже механічно, підморгуючи, в разі важкого занедужання: "Д'єлафуа, Д'єлафуа", достоту як заводила б, замовляючи морозиво: "Пуаре Бланш" або птифур: "Ребате,

Ребате". Але я ще не знав, що батько саме послав по Д'єлафуа.

Цієї миті мама, яка нетерпляче дожидалася балонів з киснем, потрібних для полегшення бабусиного дихання, сама вийшла до сіней, не сподіваючися застати там дук Германтського. Мені хотілося якось його сховати. Але переконаний, що це зараз чи не найголовніше, що матері це буде вельми приємно і що це конче потрібно для підтримання його репутації, репутації джентльмена з голови до п'ят, він схопив мене під руку і, хоча я опирався цьому гвалтові, приказуючи: "Пане, пане, пане!", потяг до мами. "Зробіть мені ласку, велику ласку — познайомте мене з вашою ненькою!" — сказав він, ледь загнувшись на слові "ненька". Дук свято вірив, що то він робить їй ласку, тож-бо не міг не всміхнутися, зберігаючи zarazом спочутливий вираз. Хоч-не-хоч, а я мусив відрекомендувати його, і тут пішли присідання та човгання — дук відбував увесь церемоніал чоломбиття. Дук навіть намірився справляти балачку, але мати, прибита горем, звеліла мені мерщій вертатися, а дукові навіть не відповіла. Дук, який сподівався, що його запросять до салону, зостався в сінях сам і зрештою пішов би геть, коли б не вчасна поява Сен-Лу, — той приїхав уранці до Парижа і прибіг довідатися про бабусине здоров'я.

"О, вона в добрій формі!" — гукнув радісно дук, хапаючи сест-ринця за гудзика таким хапком, що мало не одірвав, і не звертаючи уваги на присутність у сінях моєї матері. Сен-Лу, попри своє щире співчуття моєму горю, не дуже побивався, що ми з ним не зустрілися, зважаючи на своє теперішнє ставлення до мене. Він пішов на буксирі у свого вуйка, бо той мав йому сказати щось дуже важливе, і нетямився з радощів, що для цього не треба буде пхатися до Донсьєра". Аби мені хто сказав, що треба перейти двір і я тебе тут побачу, я подумав би, що зі мною шуткують; як сказав би твій дружок Блок, що це водевіль". І, обіймаючи Робера за плече й ведучи його, він приказував: "Ха! ха! Мабуть, я оце торкнувся мотуза вішальника або щось у цьому дусі. Поталанило мені!" Це не означає, що дук Германтський був зле вихований, навпаки. Але він був із тих людей, хто нездатний влізти у шкуру інших, з тих, хто нагадує лікаря або смолоскипника, які зі скорботною міною кидають: "Яке це важке випробування!", а то ще й обіймають вас та потішають, й конання і похорон для них — тісний світський гурт, де вони стримано, але живорадісно шукають очима знайомого, аби погомоніти про всяку всячину, попросити його звести їх із кимось або посадити його до свого екіпажу й "підкинути". Дук Германський, віншуючи себе з тим, що якимсь вітром прибило його до сестринця, дивувався з матиного поводження, поводження, проте, цілком природного. Згодом він розпатякував, що наскільки мій батько гречний, настільки мати непривітна, що на неї іноді щось "нападає" і тоді до неї говори, не говори — не чує, що вона без царя в голові, чи, як мовиться, "неповна". А втім, за чутками, він покладав це частково на карб "околичностей" і заявляв, що вона була "дуже прибита" трагічною подією. Але .ноги йому ще свербіли від бажання чоломбиття і реверансів, які йому довелося урвати, і він так і не зумів поставити себе на місце, згорьованої мами і перед похороном запитував мене, чим я пробував її розважити.

Бабусин швагер, чорноризець законник, якого я не знав, зателеграфував до

Австралії, де був пріор його закону, і, скори-ставшись з особливої його ласки, явився до нас того самого дня, що й дук. Падкуючи за хворою, він творив при її узголів'ї молитви і впадав у медитацію, причому його очі так і свердлували бабусю. Коли бабуся лежала непритомна, я раптом бликнув на нього і мені стало його жаль: щоб оце так побивався чоловік. Моє співчуття його, либонь, здивувало, і тут сталося щось химерне. Він затулив обличчя долонями, як людина, занурена в болісні роздуми, але в чеканні на те, коли я відведу очі, залишив шпарку поміж пальцями. А ще я побачив, відриваючи від нього погляд, що його бистрі очі, користуючися з ослони долонь, пантрували, чи щире моє вболівання. Він зачався за нею, ніби в сутіні сповідальні. Здогадавшись, що мені його видно, він спустив ґратки. Згодом ми з ним сходилися, але ніхто з нас не згадував про ту хвилину. За якоюсь мовчазною угодою я вдавав, нібито не зауважив тоді його підглядання. У священників, як і в лікарів-психіат-рів, є щось від слідчого судді. Зрештою хто з нас не має приятеля, хай і найщирішого, в чиєму минулому, а отже, і в нашому, не було такої хвилини, щодо якої ми воліємо вірити, ніби він її не пам'ятає?

Лікар упорснув бабусі морфію і, щоб їй дихалося легше, зажадав балонів з киснем. Мати, лікар, сестра тримали їх у руках; скоро один закінчувався, подавано інший. Я вийшов на хвилику з покою. А повернувшись, подумав, що чиниться якесь диво. Під приглушений акомпанемент безугавного шемрання бабуся нібито співала нам довгу радісну пісню, і співом цим, швидким і мелодійним, повнився увесь покій. Я зразу збагнув, що це в бабусі так само несвідомо, так само мимовільно, як недавнє хропіння. Може, це якийсь відгомін полекші, викликаної уколом. Загалом же це породжувалося (оскільки повітря проходило в груди інакше) чи не зміною регістру її дихання. Очищене подвійною дією морфію та кисню, бабусине дихання не було вже болісне, скигливе, а навальним, легким ковзанярем ковзало назустріч любому флюїдові. Може, з її віддихом, нечутним, як подмук вітру в очеретах, зливалося щось подібне до зітхань людини, коли та спускає дух перед своєю кончиною і здається, ніби вона мучиться чи раює, хоча насправді вже нічого не відчуває; зітхання ці, не міняючи ритму, збагачували довгу музичну фразу, і фраза підносилася, злинала вище, потім опадала, щоб знову вихопитися зі звільнених грудей у гонитві за киснем. Але, вибуявши на такі висоти і пролунавши з такою всесилюю, спів той — злитий із млосно-благальним шемранням, вряди-годи ніби стихав — достоту висхле джерело.

Коли Франсуазу щось сильно в'ялило, вона даремно силкувалася передати свої почуття, бо передати їх не вміла. Вона побачила, що бабусі рясту вже не топтати, і її потягло на щируван-ня. Але здобулася Франсуаза лише на такі слова: "Я зовсім сама не своя", і тон її дуже нагадував той, яким вона говорила, об'ївшись капусняку: "Гнітить мене під ложечкою", і в обох випадках це лунало природніше, ніж вона думала. Почуття свої вона висловлювала погано, а проте горе її було дуже велике, і воно посилювалося ще й жалем, що її донька пропадає в Ком-бр'ї (молода парижанка казала, що в цьому Комбре вона, дивись, ще й помре) і, найімовірніше, не потрапить на похорон, тим часом Франсуаза уявляла його собі як щось надзвичайно врочисте. Знаючи нашу стриманість, вона про всяк випадок попрохала Жюп'єна, аби він на тому

тижні приходив до неї щодня. Вона знала, що він буде заклопотаний саме тоді, коли відбудатиметься похорон. Їй хотілося, коли він повернеться, принаймні все йому "переказати".

Уже кілька ночей поспіль батько, дід і один наш кривняк чергували, не виходячи з дому. Їхня невсипуща самовідданість зрештою обернулася маскою байдужосте, а від породженого цим конанням тривалого неробства вони зрештою пустилися в балачки, які зазвичай ведуться в залізничному вагоні. Зрештою той кузен (братан моєї бабусі в перших) викликав у мене не меншу неприязнь, ніж в інших заслужену шану.

Його завжди "відкопували" при тарапатах, він не відходив од смертного ложа, і родичі, переконані чомусь, що він делікатного здоров'я, хоча з себе був дебелень, говорив як не басом, то баритоном і носив бороду лопатою, упрохували його наздогад буряків не ходити на цвинтар. Я знав загодя, що мама, думаючи про інших, навіть як у неї самої краялося серце, скаже йому якось інакше те, що він звик чути завжди:

— Обіцяйте мені, що не прийдете *завтра*. Задля *неї*. Принаймні не ходіть аж *туди*. Вона просила вас не приходити.

Нічого не допомагало; він завжди являвся у *дім* перший, через що його в іншому середовищі й охрещено таким прізвиськом, яке було нам невідоме: "Замість квітів на домовину". Перш ніж побувати *скрізь*, він завжди *завбачував усе*, і віддячувалися йому своєрідно: "Таким, як ви, дякую не кажуть".

— Що? — спитав гучно дід — він став приглухуватий і не розчув чогось, що сказав кузен моєму батькові.

— Нічого, — .відповів кузен. — Я тільки сказав, що дістав листа з Комбре — там сльота, а тут сонечко припікає.

— Але барометр упав, — озвався батько.

— Де, ви кажете, сльота? — перепитав дідусь.

— У Комбре.

— А, мене це не дивує. Коли тут негода, у Комбре гарно, і навпаки. Ой лишенько! Ви згадали Комбре. А Легранденові хто написав?

— Атож, не клопочіться, його попереджено, — відказав кузен, чиї щоки, чорні від густого заросту, непомітно розсувала усмішка від задоволення, що він про це подбав.

Аж це батько гайнув за двері, а я подумав: чи не зайшло чого радісного чи зловісного? Одначе то тільки прибув доктор Д'єлафуа.

Батько зустрів його в суміжній світлиці, ніби актора, готового вийти на сцену. Це світило запрошувало не для лікування, а для засвідчення факту, як запрошувало нотаря. Доктор Д'єлафуа, мабуть, був великий лікар, чудовий викладач; окрім тих характерних ролей, які він виконував блискуче, він грав ще одну і в ній протягом сорока років не знав собі рівних; ця роля така сама своєрідна, як роля резонера, скарамуша чи шляхетного батька, зводилася до констатації агонії або смерті. Його ім'я було запорукою того, що він у цьому амплуа і на слизькому не спіткнеться, і коли служниця виголошувала: "Пан Д'єлафуа!" — вам здавалося, ніби ставлять Мольєра. Гоноровитості постави відповідала невловна гнучкість його напрочуд стрункої фігури.

Гарне обличчя пашіло менше своєю вродою лише через болісну подію. Убраний у гожий чорний сурдут, професор зайшов, стриманий у своєму сумі; він не висловив співчуття, бо воно пролунало б нещиро, не допустився бодай найменшої нетактовності. При смертній постелі саме він, а не дук Германтський показав себе великим паном. Він оглянув бабусю, не докучаючи їй і поводя-чися надзвичайно коректно з лікарем-ординатором, а потім шепнув кілька слів моєму батькові й шанобливо вклонився матері. Я відчував, що батько мало не сказав їй: "Професор Д'єлафуа". Але професор, щоб не бентежити її, вже відвернувся і чудово розіграв відхід, попереду, з найприроднішою міною, взявши з собою конверта. Він нібито його й не бачив, і ми аж самі похопилися, чи ж уручено йому гонорар, бо він його кудись тицьнув зі спритністю штукаря, не тільки не втрачаючи нічого від свого гонору, а навіть ще більше гоноруючись: бачте, який я, відомий лікар-консультант, у довгому сурдуді з шовковими вилогами, з прегарною головою, сповненою шляхетного жалю. Його спокій і жвавість свідчили про те, що хай би його й чекало сто таких-от візит, він не хоче виказувати жодного поспіху. Бо був він живий образ такту, розуму, доброти. Цієї незвичайної людини вже нема на світі. Інші лікарі, інші професори, мабуть, не поступаються йому, а чимось, може, й перевищують його. Проте "амплуа", в якому його знання, його фізичні дані, його добре виховання забезпечували йому постійний успіх, уже нема, а все через брак наступників. Мама навіть не помітила пана Д'єлафуа: окрім бабусі, для неї не існувало нічого. Я пригадую (тут я забігаю наперед), що на цвинтарі, де вона, подібна до вихідця з того світу, підступила до могили, ніби задивлена на когось, хто полетів від неї геть, батько сказав їй: "Дядько Норпуа прийшов до нас, був у церкві, а оце зараз на кладовищі, він пропустив дуже важливе для нього засідання, скажи йому щось, це б його зворушило", але мати у відповідь на його слова і на низенький послів уклін здолала лише, безслізна, покірно потупитися. За два дні до погребу, — я знову забігаю наперед, але зараз вернуся до Божої постелі, — коли ми чували біля труни померлої вже бабусі, Франсуаза, яка в духів усе-таки вірила і полохалася від найменшого шелесту, казала: "Мені все ввижається, що це вона". Але в моєї матері ці слова викликали не страх, а порив безмежної ніжності: так їй кортіло, щоб померлі являлися живим і щоб вона часом мала біля себе свою матінку!

Вернімося, однак же, до конання.

— Знаєте, що нам телеграфували її сестри? — спитав дідусь у кузена.

— Так, про Бетховена, мені переказували, просто хоч у рямці заводь. Зрештою мене це не дивує.

— Моя безталанна дружина так їх кохала! — сказав дідусь, утираючи сльози. — Не треба мати цього їм за зло. Вони при-дзигильовані — я завше це казав. Що таке: знов не дають кисню?

Моя мати сказала:

— Мама знов почне задихатися.

А лікар:

— Ба ні, кисень діє довго, скоро ми дамо їй ще.

Мені здалося, що про смертенну так би не сказали і що як кисень матиме добру силу, то бабуся ще житиме. Свист кисню на кілька хвилин припинився. Але блаженна скарга віддиху все ще була живою цівкою, легка, невгомна, уривана і відновлювана. Іноді здавалося, що вже по всьому, віддих упинявся чи то переходячи з октави в октаву, як у сплющеного, чи то з природних перебоїв через анестезію, розвиток асфіксії, серцеву недостатність. Лікар помацав ще раз у бабусі пульс, але нині неначе якась притока принесла свій взятко до висхлого річища, новий спів підхопив і повів обірвану фф>азу. І фраза залунала в новому діапазоні, але з колишнім розгоном. Може, бабуся навіть і не усвідомлювала, яка маса щасливих і ніжних почуттів джерелиться з неї, ніби раптом випущений з попідземних закамарків легкий газ. Можна було сказати, що з неї виходить усе, про що їй хочеться нас повідомити, що саме до нас вона і звертається з цією сповіддю, з цим завзяттям, з цим поспіхом. Біля стіп ліжка, бита і гнута лютими вітрами бабусиної агонії, не ридаючи, але вряди-годи вмиваючись дрібними слізьми, мама була так само бездумно невтішна, як шмагана дощем і батожена борвієм крона. Мені велено втерти собі очі й поцілувати бабусю.

— Мабуть, вона вже не бачить нічого, — сказав мій батько.

— Хтозна, — відповів лікар.

Коли мої губи торкнулися її, бабусині руки заворушилися, все тіло їй затремтіло, чи то мимовільно, чи то задля того, що деякі ніжні душі дуже чутливі, і ця надчутливість розпізнає крізь заслону нетями те, що їм дороге без розумування. Нараз бабуся ледь підвелася і зробила нелюдське зусилля, наче боронячи своє власне життя. Франсуаза не витримала і заридала. Згадавши, що казав лікар, я хотів вивести її з покою. Аж це бабуся розплющила очі. Я кинувся до Франсуази, аби притишити її схлипи, поки мої родичі говоритимуть з хворою. Свист кисню завмер, лікар відступив від ліжка. Бабусі не стало.

За кілька годин Франсуаза востаннє, вже безболісно зачесала її гарне волосся, ледь шпакувате і досі нібито молодше за господиню. Нині ж навпаки: тільки воно й лежало вінцем старощів над її одмолоділим личком, звідки де й поділися всі його зморшки, згортки, набряки, мішки, западини, якими довгі роки карбувало його страждання. Як у ті далекі літа, коли батько-матір добирали їй мужа, риси її були нині делікатно вирізьблені душевною чистотою й покорю, щічки світили побожною надією, мрією про щастя і навіть невинною веселістю, всім, що поступово знівечили роки. Життя, відходячи, прихопило з собою і всі життєві розчарування. Здавалося, бабусині уста склалися в усмішку. На цьому жалобному ложі смерть, наче середньовічний різьбар, поклала її в подобі молодої дівчини.

Розділ другий

Альбертина візита. — Перспектива вигідної партії для кількох друзів Сен-Лу. — Дух Германтів ув очах принцеси Пермської. — Химерна візита до барона де

Шарлюса. —Його поводження стає дедалі загадковіше. —Червоні черевички дукинi.

Хоча це діялося звичайної осінньої неділі, я цього дня відчував себе відродженим, життя кликало мене кудись, бо вранці, потому як довго стояло на годині, упав холодний туман, а розвіявся він аж десь опівдні. Отож зміни погоди досить, щоб перетворити світ і нас самих. Раніше, коли у коминкові завивав вітер, я дослухався, як він стукає в затулу, з не меншим хвилюванням, ніж коли б, подібно до славетних ударів смичка, що ними починається *"Симфонія до мінор"*, то був неблаганний поклик таємничої долі. Будь-яка зміна у природі перетворює і нас, гармонізуючи з новим ликом світу наші прагнення, пробуджені ним. Як я продер очі, туман перекинув мене з істоти відцентрової, якою ми буваємо, коли сонячно, у скоцюрблену людину, яка мріє про коминок і про поділене з кимось ложе, у мерзлякуватого Адама, що шукає якоїсь доматорки Єви.

Між сірим і лагідним кольором вранішніх піль та смаком чашки шоколаду я розташував усю одрубність фізичного, розумового й духовного життя, привезеного з собою десь рік тому до Донсьє-ра, життя скріпленого, як печаттю, довгастим лисим пагорбом, завжди присутнім переді мною, навіть коли був невидимий, і зітканого з безлічі утіх, які так розминалися з усіма іншими і про які розповісти друзям було годі, бо сама візерунчаста тканина вражень, які інструментували їх, давала мені про них, і то завиграшки, точніше уявлення, ніж ті події, про які я міг би розповісти. Завдяки цьому новий світ, куди занурив мене туман, був світом мені знайомим (що увірогіднювало його ще більше) і лише на якийсь час забутим (що повертало йому всю його свіжість). Я міг роздивлятися картини туману, підказані мені пам'яттю, скажімо: "Ранок у Донсьєрі", або мого першого дня, проведеного в касарні, або — іншим разом — у поблизькому замку, куди Сен-Лу привіз мене на цілу добу: на світанку, перш ніж знов прилягти, я розпинав фіранки, і мені було видно з вікна казарми — кавалериста, а з вікна замку (на вузесенькій пасмузі між ставом і лісом, потонулим в одностайній і плинній м'якості мли) — візничого, що чистив зброю, як буває видно поодинокі, ледве помітні для ока, змушеного пристосовуватися до таємничої розмитосте смерку, фігури, що проступають на стертії фресці.

Сьогодні я розглядав ці спогади, не встаючи з ліжка, бо надумав поніжитися, поки, користаючи з відсутносте батьків, які вирушили на кілька днів до Комбре, я виберуся ввечері до маркізи де Вільпарізіс подивитися домашню виставу. Після їхнього повернення я навряд щоб зміг піти до маркізи. Моя мати з таким пієтетом шанувала бабусину пам'ять, що визнавала тільки добровільні й щирі ознаки жалю; піти до маркізи вона мені б не боронила, але зганила б мене. А ось якби я написав їй у Комбре і попросив поради, то не дістав би у відповідь журливих рядків: "Як хочеш, ти вже дорослий, сам знаєш, як поводитися", — навпаки: вона дорікала б собі, що покинула мене в Парижі самого, і, міряючи мою гризоту своєю гризотою, побажала б, щоб я розважився (хоча собі цього не дозволила б), та ще й умовила б себе, що бабуса, яка дбала передусім про моє здоров'я і моє самопочуття, неодмінно послала б мене розважитися.

Зранку затоплено новий водяний калорифер. Його неприємний, якийсь гикливий звук не мав жодного зв'язку з моїми донсьєрськими спогадами. А проте його теперішній тривалий контакт у мені з тими спогадами зрівняв його з ними — і то так, що нині щоразу, коли я, (трошки) відзвичаївшись від центрального опалення, знов чую його шум, ці спогади оживають.

У домі була тільки Франсуаза. Мла розвіялася. Сірий день, спливаючи якоюсь мжичкою, усе снував прозорі сітки, і, попа-даючи в них, недільні погуляльники наче сріблилися. Я кинув на землю "*Фігаро*", по який після того, як надіслав туди статтю, так і не оприлюднену, сумлінно посилав щодня; сонце ніяк не показувалося, але густота світла свідчила, що це ще середина дня. Тюлеві фіранки на вікні, млисті, тендітні, якими вони не бувають в ясні дні, здавалися поєднанням якоїсь ніжності й крихкості, до пари паралелі між крильцями бабок та венецьким шклом. Цієї неділі самота дошкуляла мені надто гостро, бо вранці я послав листа до панни де Стермар'ї. Матір Робера де Сен-Лу, хоч і довго билася, але доп'яла свого, син порвав зі своєю коханкою, і його послано до Марокко, аби він геть забув ту, кого розлюбив, а вчора прийшов до мене його лист, де він попереджав мене про свій скорий приїзд на короткий час до Франції. До Парижа він ступить тільки одною ногою і зараз же майне назад (очевидячки, його родичі боялися, щоб він не вернув до Рахилі), ось чому він хотів довести до мого відома — на доказ того, що думає про мене — факт своєї зустрічі в Танжері з панною чи, власне, з пані де Стермар'єю, бо вона взяла шлюб, а через три місяці розлучилася. Згадавши те, що я говорив йому в Бальбеку, Сен-Лу попросив у молоді жінки, щоб вона зустрілася зі мною. Вона відповіла, що залюбки пообідає зі мною, коли дорогою до своєї Бретані зупиниться в Парижі. Робер радив мені хутчий зв'язатися з пані де Стермар'єю, бо вона, певно, вже приїхала.

Роберів лист не здивував мене, хоча я згубив його з очей відтоді, як він під час бабусиної хвороби звинуватив мене у підступності й зраді. Я одразу тоді збагнув, що сподіялося. Рахилі подобалося підсичувати його ревності — та й до мене вона мала жаль — і вона вбила Роберові в голову, що я зазіхав на неї за його відсутності. Певне, він вірив би в це й далі, але розлюбив її, і нині його зовсім не обходило, казала вона тоді правду чи брехала: головне, аби тривала наша приязнь. Одного разу я спробував йому нагадати про його досаду на мене, а він відповів мені лише лагідною й щирою усмішкою, наче перепрошуючи, і завів мову про інше. А проте згодом він іноді бачився в Парижі з Рахиллю. Навряд щоб усі ті, хто відігравав велику роль в нашому житті, випадали з нього нагло й остаточно. Вряди-годи вони знову з'являються в нашому житті (дехто навіть вірить, що любов не іржавіє), а потім кануть уже в Лету. Розрив з Рахиллю Робер переживав недовго — його заспокоювали і втішали ненастанні грошові просьби недавньої коханки. Ревності, цей дальший тяг любови, серед інших форм уяви річ далеко не найбуйніша. Аби напхом напхати валізу, досить узяти з собою в дорогу три-чотири образи, які, зрештою, ще й десь із неї витрясуться (лілеї та анемони Понте-Веккйо, перську церкву в тумані тощо). Коли ми одкидаємося від коханки, нам хотілося б — поки все ще впам'ятку — аби вона не пішла на утримання до тих трьох або

чотирьох багатців, яких ми собі уявляємо, себто, до яких ревнуємо: до тих, кого ми собі не уявляємо, нам байдужісінько. А проте часті грошові просьби покинутої полюбовниці не дають нам цілковитого уявлення про її життя, як не дала б нам повного уявлення про її нездужання температурна крива. Але температурна крива принаймні свідчила б про те, що вона нездужає, а грошові просьби наводять на здогад (щоправда, туманний), що та, кого ми покинули чи хто нас покинула, поневіряється без грошовитого ласкавця. Кожна її просьба тішить ревнивця, бо полегшує його катуші, і він негайно посилає їй гроші, бо йому хочеться, аби вона мала все, окрім коханців (одного з тих трьох, яких ми собі уявляємо), і так, поки ми не оговтаємося і вже безболісно не вислухаємо, хто ж наш наступник. Часом Рахиль являлася пізньої доби до свого давнього друга і просила дозволу поспати на одному ліжку. Робер радів великою радістю, бо це нагадувало йому, як вони все ж колись близько інтимували. Він це відчував бодай у тім, що навіть коли вві сні розлягався на все ліжко, вона любісінько собі дрімала на краєчку. Йому було розумно, що спати поряд з ним їй зручніше, ніж десь-інде, що коли вона лежить побіля нього — навіть у готелі — їй здається, ніби вона в знайомій, насидженій оселі, де ліпше спиться. Він відчував, що його плечі, ноги та й усе його тіло — навіть як він крутився від безсоння чи докучливих дум — для неї такі звичні, що не можуть їй завадити, ба їй ще й якимось спокійніше від їхнього сусідства.

Але треба нам відступити назад. Надісланий мені з Марокко Роберів лист схвилював мене тим паче, що я прочитав між рядками те, чого він не посмів написати прямо. "Ти без ніякого можеш запросити її до окремого кабінету. Це знадлива жінка потульної вдачі, ви добре порозумієтеся між собою, на вас чекає чудовий вечір". Моя рідня мала повернутися наприкінці тижня, в суботу або в неділю, після чого я мусив би обідати лише вдома, отож-бо я написав до пані де Стерм&r'ї, пропонуючи їй до вибору будь-який день аж до п'ятниці. Мені переказали, що відповідь я одержу ще цього вечора, десь о восьмій. Час не повз би для мене так повільно, якби в пообіддя мене виручив чийсь прихід. Коли години сповиваються балачками, їх уже не лічать, їх навіть не видно, вони зникають, аж поки багато пізніше від тої миті, як час нам умкнувся, він знову постане перед нашою увагою, меткий і оманливий. А як ми самі, — наша тривога, посуваючи до нас іще відлеглу і все очікувану мить з частотою й одностайністю цокання годинника, ділить чи, власне, помножує години на кількість хвилин, яких би ми не рахували, якби сиділи з приятелями. І зіставляючи пообіддя, яке я мав відбутися сам-один, зіставляючи його в постійних напливах мого жадання з палючою розкішшю, якої я зазнаватиму — на жаль, лише кілька днів — у товаристві пані де Стермар'ї, я відчував усю його, пообіддя, меланхолію й пустку.

Вряди-годи в коридорі гуркотів, піднімаючись, ліфт, потім чувся інший стук, не той, якого я чекав, не стук зупинки на моєму поверсі, а зовсім до нього не подібний, супутній рухові до верхніх поверхів, знак у час, коли я ждав гостя, що ліфт проїздить мимо, і це було так часто, що й через багато років, навіть як мені не хотілося бачити нікого, цей самий стук болів мені, бо рокував мене на самоту. Втоmlений, сумирний, приречений ще кілька годин виконувати своє одвічне завдання, сірий день прями свій

перловий гафт, і я журно думав, що ми зостанемося з ним удвох, хоча йому байдуже про мене, як байдуже ремесниці, яка при-таковилася при вікні, ближче до світла, про того, хто там ще в кімнаті. Нараз (дзвінка я не чув) Франсуаза відчинила двері й увела Альбертину. Та ввійшла усміхнена, мовчазна, роздобріла, тримаючи у своїй плотській щедроті напоготові, аби я знову зажив ними, відзискав їх, дні, проведені в тому Бальбеку, куди я ні разу більше не приїздив. Звісно, кожне нове побачення з особою, стосунки з якою — хай і найповерховіші — змінилися в нас, є ніби порівнянням двох діб. Не обов'язково, щоб давня кохана завітала до нас як приятелька; для такого зіставлення досить появи в Парижі тієї, з ким ми випадково поділяли якесь життя, хоча б те життя урвалося заaledве тиждень тому. У кожній розсміяній, допитливій і заклопотаній рисі Альбертининій я міг прочитати: "Ну як маркіза де Вільпарізіс? А вчитель танців? А цукерник?" Коли вона сіла, її спина ніби промовляла: "Скель тут, звичайно, немає, але, з вашого дозволу, сяду я ближче до вас, як у Бальбеку". Альбертина була як ворожка, яка підносила до мого обличчя дзеркало Часу. Цим вона скидалася на всіх людей, що ми з ними бачимося нечасто, але колись водилися. А проте з Альбертиною все було не так просто. Вона і в Бальбеку, де ми зустрічалися щодня, вражала мене своєю неспійманністю. Але нині її важко було впізнати. Тоді її риси були сповиті рожевим серпанком, а тепер ствердли, як у статуї. Вона мала інше обличчя, точніше, нарешті завела собі обличчя. Тіло її вmaterіло. Майже нічого не залишилося від того покрову, який огортав її і крізь який у Бальбеку майбутня її подоба ледь прозирала.

Цього разу Альбертина вернулася до Парижа раніше. Звичке приїздила навесні, коли такі хвильні для мене перші грози вже пролинали над першими квітами, і тому втіху, якої я зазнавав від Альбертининого прибуття, я не відокремлював від утіхи теплого сезону. Досить мені було почути, що вона в Парижі, що до мене заходила, і вона знову мені вбачалася рожею над морем. Я не можу сказати напевне, чого мені тоді хтілося: Бальбеку чи Альбертини, може, прагнення посідати Альбертину було лінивою, млявою і неповною формою посідання Бальбеку, так, як би духовне посідання речі здатне було замінити посідання ма-теріяльне, переїзд до іншого міста. Зрештою навіть матеріально, коли вона більше не мріла волею моєї уяви на тлі морських розлогів, а сиділа нерухомо біля мене, вона видавалася мені прив'ялою рожею, і мені хотілося заплющити очі, аби не бачити якоїсь там скази на її пелюстках і щоб мріяти, ніби я дихаю солоним повітрям.

Я можу це тут твердити, хоча тоді ще не знав, не гадав, що мало скоїтися згодом. Звичайно, розумніше важити своєю головою ради жінок, ніж ради поштових марок, старих табатирок чи навіть картин і статуй. Але тільки на прикладі інших колекцій ми мали б збагнути, що добре мати не одну жінку, а багато жінок. Уроче поєднання дівчини з узмор'ям, з позаплітуваними косами церковної статуї, з ритовиною, з усім тим, через що ми любимо у дівчині, при її поДві, гарну картину, ці поєднання не дуже сталі. Досить пожити з жінкою довше, і ви перестанете бачити в ній те, за що її покохали; а втім, знову злучити розщеплене на частини можуть ревності. По довгім

спільнім житті я бачив ув Альбертині найзвичайнісіньку жіночку, але досить було їй зійтися з якимось бальбецьким знайомим, і я знову втілював у ній, стоплював з нею пляж та прибійне шумовиння. Але ми вже не пориваємо своїх очей на такі повторні поєднання, від них тільки мліє і щемить наше серце. Відновлення дива в такій небезпечній формі небажане. Але я забіг наперед. А поки що не можу не побиватися, що колись дав маху і не зібрав колекції жінок, як збирають колекцію давніх прозорних труб, серед яких, хоч яка багата колекція, завжди знайдеться місце ще для однієї, найрідкіснішої.

Усупереч розпорядкові свого літкування, цього року Альбертина прибула до столиці просто з Бальбека, а в Бальбеку відпочивала менше, ніж звикле. Ми з нею давно не зустрічалися. Я й гадки не мав, кого вона одвідує в Парижі, і нічого про неї не знав, коли вона до мене не являлася. А часто бувало так, що вона до мене й не потикалася. І раптом виринала перед моїми очима, але це трояндове пишання, ці мовчазні візити свідчили надто скупі про те, що з нею діялось у перерві, де все тонуло в пітьмі, такий для мене непроглядний.

Цим разом, проте, певні ознаки показували, що в житті її зайшло щось нове. Але це могло наводити й на іншу думку: в Альбертининому віці дівчата міняються швидко. Скажімо, вона набралася розуму і на мій нагад, як палко колись доводила, що Софокл мав би написати: "Любий Расіне!" — перша щиро зареготала. "Мала рацію Андре, а я верзла казна-що, — озвалася вона. — Софокл мав звернутися до Расіна: "Пане". — Я відповів, що "Пане" і "Любий пане" Андре не згірш кумедне, як Альбертинин "Любий Расіне" чи Жізелів "Любий друже", але дурні писані — це, власне, професориська, які загадують Софоклові строчити листи до Расіна. Цієї моєї думки Альбертина не схопила. Вона не бачила, що тут безглузлого: розум у неї прокидався, але ще не розвинувся. У ній помічалися привабливіші зміни; я вгледів у цій гарненькій дівчині, як вона сиділа біля мого ліжка, щось нове; у тих лініях, які в погляді та рисах обличчя зазвичай передавали волю, зайшла різка зміна, майже перетворення, ніби впавав спротив, крізь який я ламався того вже одлеглого бальбецького вечора, коли ми утворювали симетричну до сьогоднішньої, але перевернуту навпаки пару, позаяк лежала тоді вона, а я сидів біля її постелі. Мені хотілося поцілувати її, але я боявся, що вона не дозволить, і щоразу як Альбертина вставала, щоб іти, я прохав її посидіти ще трошки. Упрохати її було нелегко, бо хоча їй тут можна було бити байдики (а то б тільки смута за нею лягла), це особа була пунктуальна і не дуже люб'язна зі мною: очевидно, моє товариство їй не вельми смакувало. А проте щоразу, зиркнувши на годинника, вона знову сідала на моє прохання і так перебула зі мною кілька годин, а я не зважився на зухвалий вчинок; усі мої слова в'язалися з тим, про що ми гомоніли протягом попередніх годин, і ні на йоту не наближали мене до того, про що я мріяв, чого прагнув, розминалися з моїми мареннями та пориваннями. Ніщо так не заважає словам віддавати те, що в нас на думці, як наше жадання. Час знай собі збігає, тоді як нам здається, що його, навпаки, можна вигадати, роздебендюючи про щось зовсім стороннє. Ми базікаємо, а слова, що рвуться з уст, уже вимагають жесту, але ми його

так і не робимо, хоча нам хотілося б зажити розкошів і хоча нас бере цікавість, яка буде дівчининою реакція. Звичайно, я зовсім не кохав Альбертини; посестра сьогоdnішнього туману, вона могла уконтентувати лише примрійну жагу, що виникла у мені за зміни погоди і була чимось перехідним між бажаннями, які можна втамувати кухарством, і бажанням прилучитися до монументальної скульптури, бо я мріяв про те, аби моє тіло зливалося з якоюсь іншою матеріальною й теплою субстанцією, а ще про те, аби з'єднатися своїм витягнутим тілом із якоюсь точкою окремішнього тіла: так тіло Євине ледве ногами тримається Адамового стегна, щодо чийого тіла вона стоїть майже сторчма на романських горорізьбах бальбець-кого собору, ці барельєфи шляхетно і погідно символізують, майже як на античному фризі, створення жінки; Богові там скрізь товаришать, ніби двоє міністрантів, двоє янголят, у яких пізнаємо на всьому фасаді бабинця — ці крилаті творіння літа пурхають у повітрі, заскочені зненацька, але помилувані зимою — амурів Геркулануму, які ожили в XIII сторіччі і летять останнім летом, утомленим, а проте не позбавленим своєї грації.

Щодо розкошів, які, заспокоївши мою жагу, звільнили б мене від цього наслання, то я міг би домагатися їх у будь-якої іншої ладної жінки. І якби — під час тієї безугавної балачки, коли я таїв від Альбертини лише те, що думав, — мене запитали, на що спиралася моя оптимістична гадка про можливу дівочу поступливість, то, може, я відповів би, що ця гадка виникла (тоді як забуті нотки в Альбертиному голосі знову креслили переді мною контур її особистості) з появи нових слів у її лексиконі, принаймні в тому значенні, якого надавала вона їм нині. Коли вона сказала, що Еяьстір — дурнолобець, я заремствував.

— Ви не так мене зрозуміли, — відрекла вона з усмішкою, — я маю на увазі, що за тих обставин він поведився по-дурному, але я добре усвідомлюю, що це людина зовсім незвичайна.

Доводячи, що на гольфі у Фонтенбло товариство вишукане, вона заявила:

— Що й казати — добір.

Згадавши, як я бився на поединку, вона відгукнулася про моїх секундантів так: "Секунданти прима", а роздивляючись мене, побажала, щоб я "запустив вус". Вона здобулася навіть на те, — і тоді я подумав, що мої шанси підскочили, — що сказала, що відтоді, як вона не бачила Жізелі, спливла "енна кількість часу". (Я ладен був заприсягнутися, що торік вона такого звороту не знала.)

Звісно, Альбертина ще за мого перебування у Бальбеку мала неабиякий словесний запас, який показував, що вона з заможної родини, і який рік у рік матір збагачує, достоту як у міру зростання мати дає доньці надіти свої клейноди. Та ось, дякуючи незнайомій пані за подарунок, Альбертина сказала: "Мені якось незручно", і тоді всі зрозуміли, що вона вже не мала дитина. Пані Бонтан несамохіть глянула на чоловіка, а той згадав:

— Ба, їй вийшло вже чотирнадцять!

Альбертини́на вилюднілість виявилася ще виразніше, коли, характеризуючи молоду дівчину низького штабу, вона кинула: "Чи ж розбереш, гарна вона чи погана, коли ця

кицямалювала собі лиця". Геть-то юнка, Альбертина встигла запозичити в жінок, жінок її кола й суспільного становища, їхню поведінку і казала про гримасниць: "Очі б мої не дивилися, бо мене теж тягне тоді гримасувати". А як одна дама удавала з себе іншу даму, вона казала їй у живі очі: "Найкумедніше, що за такого перекирлювання ви робитеся схожі на неї". Все це було запозичене з громадської скарбниці. А проте у своєму гурті — на мою думку — Альбертина не могла перебрати слова "незвичайний" у тому значенні, в якому вживав його мій батько, коли говорив про свого колегу, з яким ще не встиг познайомитися і який тішився славою великого розумника: "Мабуть, ця людина справді незвичайна". Годі уявити, щоб хтось у родині Сімоне ужив слова "добір" навіть щодо гольфу, так само як поєднання з ним прикметника "природний" не знайти в жодному тексті за кілька сторіч до дарвінівських робіт. "Енна кількість часу" здалася мені ще кращим провістям. Нарешті я цілком усвідомив, що в Альбертиному житті сталися невідомі мені, але безперечні, ще й підбадьорливі для мене катаклізми, коли Альбертина заявила само-вдоволенням тоном людини, з чією думкою рахуються:

— *На моє переконання, це найкращий вихід...* Я вважаю, що це найрозумніше розв'язання, шляхетне розв'язання.

Це було вже щось геть-то нове, набуте, пов'язане з припущеннями про якісь примхливі мандрівки через неznані їй колись терени, тож на слові: "На моє переконання" я пригорнув Альбертину, а на: "Я вважаю" — посадив до себе на ліжко.

Певна річ, буває і так, що малокультурні жінки, пошлюбивши широкоосвічених чоловіків, дістають від них як віно такі вирази. І невдовзі по метаморфозі, спричиненій шлюбною ніччю, коли ті особи візитують давніх подруг і вже не щирують, ми з подивом помічаємо, що вони стали жінками, помічаємо потому, як почуємо, що вони говорять уже не "компрометація", а "компрометація"; але ж це, власне, ціха тієї зміни, що сталася з ними, і я бачив, що така сама зміна сталася у словнику Альбертини, яку я знав раніше; для тієї Альбертини було найбільшою сміливістю сказати про якогось дивака: "Ну й тип!", або коли їй пропонувано зіграти в азартну гру: "Я не така багата, щоб гатити грішми", або, врешті, коли приятелька робила їй докір, на її думку, незаслужений: "Ні, ти просто казка!" — такі вирази диктувала їй тоді своєрідна міщанська традиція, майже така сама старосвітська, як *Магніфікат*, і в молодій дівчини, допеченої до серця і певної своєї правоти, вони, як то кажуть, "вихоплювалися самі собою", бо цих висловів її навчила матір, як навчила її оченашу та поклонам. До Альбертини всі ці вислови перейшли від пані Бонтан укупі з ненавистю до жидів та пошаною до чорного, бо цей колір завжди доречний і благородний, але ніякої науки пані Бонтан Альбертині не давала — Альбертина нагадувала щиглятку голопінка, яке наслідує щебет батьків-щигликів і поступово, вбиваючись у колодочки, робиться саме щигликом. Хоч би там як, а "добір" мені здався від лукавого, а "я вважаю" сповненим заохоти. Альбертина стала іншою, отже, й реагуватиме вже не так, як колись.

Я вже не тільки її розлюбив, а й перестав боятися, як у Баль-беку, вразити її дружні почуття до мене, бо вже було по дружбі. Не лишалося сумніву, що їй до мене байдужісінько. Я здавав собі справу, що для Альбертини я вже хтось не з її "грона", до

якого колись мені так кортіло потрапити, і належність до якого давала мені пізніше стільки щастя. Оскільки Альбертина втратила баль-бецьку щирість і товариськість, мене не гризло сумління; а проте, мабуть, усе вирішило моє останнє філологічне відкриття. Нижучи нову пацьорку на рожанець пустопорожнього базікання, за яким крилося моє жадання, я говорив, обіймаючи Альбертину, дцо сиділа на ліжкові, — про одну дівчину з гурту, може, дрібнішу за інших, але, як на мене, гожу. "Так, — погодилася Альбертина, — вона схожа на гейшеня". Безперечно, коли я познайомився з Альбертиною, слово "гейша" було їй неznане. Якби її життя котилося своєю колією, вона, либонь, зроду б його не знала, і я не гріхував би на неї, бо, на мій слух, — це огидне слово. Від нього ломить зуби, як від морозива. Але в устах гарненької Альбертини навіть слово "гейша" мене не разило. Я подумав, що коли воно не втаємничує мене в секрети зовнішнього життя, то принаймні виказує якусь внутрішню еволюцію. На жаль, моїй гості пора було йти, а то спізнилася б на обід і вона, і не сів би вчасно до столу я. Обід готувала мені Франсуаза, а вона не любила, щоб її затримували, і, мабуть, вважала за порушення одного з положень її кодексу вже те, що Альбертина засиділася, коли вдома нема моїх батьків, і з її вини все стоїть. Але у зв'язку з "гейшею" я дав задки і похопився заявити:

— Уявіть, я зовсім не боюся лоскоту, лоскочіть мене хоч годину, а мені байдужки.

— Справді?

— Запевняю вас.

До Альбертини, звісно, дійшло, що то я так незграбно висловлюю жадання, бо, ніби даючи пораду, якої ви не зважилися попросити, хоч вона, як впливає з ваших слів, може стати вам у пригоді, вона запропонувала з чисто жіночою покорою:

— Хочете, спробую?

— Будь ласка, але тоді лягайте на постелі — так буде зручніше.

— Отак?

— Еге ж, але не скраю, трохи посуньтеся.

— А я не заважка?

На цьому слові двері розчинилися, і вступила Франсуаза з лямпою. Альбертина ледве встигла пересісти на стільця. Може, Франсуаза підслуховувала під дверима чи навіть підглядала в замкову шпарину й нарешті вибрала таку мить, щоб нас присоромити. А втім, я гадав так намарне: для такої мети Франсуаза могла й не трудити своїх очей, їй вистачало й інстинкту, бо вона так довго жила під одним дахом зі мною та моїми батьками, що зрештою побоювання, обережність, спостережливість і хитрощі виробили в ній те інстинктивне і майже ясновидюче знання про нас, яке моряк має про море, мисливець про дичину, а про хворобу як не лікар, то принаймні багато хворих. Вона вражала своєю обізнаністю не менше, ніж старожитні тим, як далеко вони пішли в деяких галузях, надто як узяти до уваги, що вони майже не мали джерел інформації. (Франсуазині джерела були не рясніші: кілька слів, що становлять десь двадцятку частину нашої застільної розмови, слів, підхоплених на лету метрдотелем і неточно переказаних у буфетній кімнаті.) Навіть її помилки виникали, як

і помилки старожитніх, як і Платонові блуди, зумовлені вірою в байки, радше з хибного уявлення про світ і з упереджених понять, аніж з убогости матеріальних засобів. Ось чому і за наших часів найбільші відкриття у житті комах зробив учений, який не мав жодної лабораторії, жодних приладів. Але якщо недогоди, спричинені службовим статусом, не перешкоджали Франсуазі здобувати знання, конечні для її просто-таки мистецького завдання, завдання присоромлювати нас повідомленням добутих даних, то перепони прислужувалися ще більше; перепічки не лише давали їй змогу пускатися зовсім берега, а й усіляко їй спомагали. Звичайно, Франсуаза не нехтувала жодного помічного засобу, як-от інтонацій та жестикуляції. Ніколи не ймучи віри тому, що ми їй казали і в чому прагнули переконати, ця особа натомість нітрохи не сумнівалася в тих нісенітницях, які правила челядь, нісенітницях образливих для нас; до наших тверджень вона ставилася скептично, а тон, яким повторювала (непряма мова дозволяла їй паплюжити нас по-чорному) кухарчину розповідь, — про те, як ця остання, погрожуючи своєму панству й лаючи привселюдно його "сміттям", домоглася від нього нечуваних привілеїв, — її тон свідчив, що кухарчине патякання для неї — Святе Письмо. Вона додавала навіть при цьому: "Я, будши панством, такого б не потерпіла". Даремно ми, невисоко ставлячи даму з п'ятого поверху, знизували плечима, ніби нам плели харки-макогоніки, на цю розповідь, яка подавала такий поганий приклад, — оповідачка не переставала триндикати гострим, дратівливим, безапеляційним тоном.

І ось що найдивовижніше: письменники, скуті тиранією монарха чи просодії або гнітом державної релігії, часто досягають могутньої стислості, неможливої для них, якби вони жили за політичної свободи або літературної анархії, так само і Франсуаза, не зважаючи на різати нам правду в вічі, мовила, як Тиресій, а якби писала, то писала б, як Тацит. Усе, чого не годна була висловити навропростець, вона вміла вкласти в одну репліку, за яку її було годі за полу смикнути, не уйнявши чести собі, іноді навіть не в репліку, а в мовчанку або в те, як ставила на місце якийсь предмет.

Скажімо, з неувважності я залишав на бюркові серед пошти листа, якого не мала бачити Франсуаза, бо, наприклад, у ньому про неї писалось з нехиттю, а отже, допускалось, що така сама нехоть і в адресата. Ввечері, коли я вертався стурбовано додому і йшов просто до себе, першим мені впадав у вічі компрометовний лист, так само як він не міг*не впасти до віч Франсуазі: вона дбайливо складала купкою іншу пошту, а цей лист клала на самім верху, майже осторонь, отожд-бо сама його помітність промовляла, ба навіть кричала про себе, і, переступаючи поріг, я аж здригався, як від репету. Франсуаза кохалася в подібних мізансценах, задуманих так підготувати глядача, аби перед її появою він уже вірив, що вона знає все. Вона здобула хист змусити говорити неживі речі, до пари натхненному і великотерплячому хистові Ірвінга та Фредеріка Леметра. Нині, тримаючи над Альбертиною та мною запалену лампу, яка нещадно показувала ще видимі западинки, залишені на ковдрі дівочим тілом, Франсуаза втілювала собою *Правосуддя, що освітлює злочин*. Альбертинине личко не програвало в цьому освітленні. Воно осявало на її щічках наведену сонцем поливу, яка

мене так чарувала в Бальбеку. Надворі Альбертинина твар часом відсвічувала матовою блідістю, а тепер навпаки: з припливом світла її площини, такі ядерні й гладесенькі, вияскравлювались і рівно обарвлювалися, аж можна було їх порівняти з щедрою карнацією деяких квітів. Вражений навальним Франсуазиним наскоком, я гукнув:

— Як, уже лямпя? Боже свідче, яке яскраве світло!

Другою фразою мені, певна річ, хотілося заличкувати своє

збентеження, а першою виправдати запізнення. Франсуаза відповіла з ущипливою двозначністю:

— Може, загасити?

— Дмухнути? — шепнула мені на вухо Альбертина, зачарувавши мене невдаваною жвавистію, з якою, звертаючись до мене і як до Франсуазиного хазяїна, і як до спільника, висловила цю психологічну готовність у напівзапитальній формі.

Коли Франсуаза пішла геть, а Альбертина пересіла на моє ліжко, я сказав:

— Знаєте, чого я боюся? Якщо справи підуть так і далі, я не втримаюся й поцілую вас.

— Ой лишенько! Леле!

Я не зразу відгукнувся на це запрошення, а хтось інший, бувши мною, вважав би його й зайвим, бо Альбертина мала такий змисловий і такий солодкий голос, що, говорячи, немов пригорталася до тебе. Слово її уже було милощами, а мова обсипала поцілунками. А проте її запрошення було мені дуже приємне. Я був би радий навіть, якби дістав дозвіл у якоїсь іншої ладної дівчини, її перевесниці; але те, що Альбертина була така згодлива, надто мене потішило: я мав змогу порівняти кілька образів, позначених вродою. Передусім я згадав Альбертину-пляжницю, ніби вималювану проти моря, істоту таку саму примарну, як постаті під час їхньої появи на кону, про які годі сказати певно, що це: акторка, зазначена в програмці, статистка, яка її саме дублює, чи всього-но проекція чарівного ліхтаря. А потім із променевого пасма відсоталася справжня жінка й підступила до мене, але тільки на те, аби я переконався, що насправді вона аж ніяк не приступна в любощах, як могло здатися, споглядаючи її відбиток у чарівному ліхтарі. Я довідався, що займати її й цілувати зась, що з нею можна лише балакати, що вона для мене так само не жінка, як нефритовий виноград — неістівна ozdoba давніх столів — ніякий не виноград. І ось нарешті вона постала переді мною в третій іпостасі: достеменна, як у другій подобі, але згідлива, як у першій; і ця її згідливість урадувала мене великою радістю саме тому, що я довго вважав її незгідливою. Поглиблення мого знання про життя (життя не такого одноманітного, не такого простого, як мені уявлялося) привело мене на якийсь час до агностицизму. На чому ж нам лишається напоставати, якщо те, в що так вірилося, виявляється фальшивим потім, а за третім разом ми переконуємось у слушності наших перших міркувань? Але, на жаль, це було далеко не останнє моє відкриття Альбертини. У кожному разі, навіть попри романтичну звабу вивчення багатства образів, відслонюваних по черзі самим життям (зовсім не ту, яку віднаходив Сен-Лу за обідом у Рівбелі, коли впізнавав під машкарою, яку накладало життя на чиюсь спокійну твар,

риси, голублені його устами), сама думка, що я можу поцілувати Альбертину в щічки, давала мені більшу втіху, ніж поцілунок. Одне посідати жінку, до якої достається тільки наше тіло (бо вона лише кавалок м'яса), і зовсім інше — посідати дівчину, яка гуляла перед нами на пляжі в гроні приятельок у певні дні, причому годі було вгадати, чому саме в ці, а не якісь інші дні, чим пояснювався постійний страх, що ми її більше не побачимо. Життя ласкаво розгорнуло нам на всій протягності повість про цю дівчину, дало нам для її огляду спершу один оптичний пристрій, потім другий, а нашу тілесну жагу оточило ескортом інших бажань, що стократно посилювали її та врізноманітнювали — бажань, духовніших і невтоленніших, дрімливих і поступливих перед свавіллям плотського жадання, поки воно лишень зазіхає на кавалок м'яса. Але ті самі бажання, аби захопити цілу сферу спогадів, що породжують у них вигнан-ську ностальгію, грізно здіблюються обік того жадання, посилюють його, нездатні за ним устигнути аж до його спевнення, аж до поглинення нематеріальної реальності, — поглинення, неможливого в тій подобі, в якій ми її прагнемо, — очікують те жадання напівдорозі і в мить повернення знову йому товаришать; поцілувати щічки першої-ліпшої дівчини, хоч би й найсвіжіші, але безіменні, позбавлені таємниці й чару, це зовсім не те, що поцілувати щічки, про які я так довго марив: через цей поцілунок я пізнав би смак і запах покрасі, на яку я часто милувався. Ми бачили жінку, звичайну постать на тлі декорацій життя, скажімо, як бачив я Альбертину на тлі моря, і раптом ми можемо відокремити цей образ, поставити його біля себе і по черзі розглядати його виміри, барви, так, наче ми його вмістили за шклом стереоскопа. Ось чому цікаві лише не надто поступливі жінки, яких завойовуєш не зразу, яких зразу не розкусиш: так, щоб мати певність, доб'єшся ти їх чи не доб'єшся. Бо знати їх, наблизитися до них, здобути їх — означає змінити форму, величину, оправу людського образу, це дає наочне уявлення про відносність оцінок зовнішності, життя жінки, яку так любо споглядати заново, коли вона відзискала витонченість свого силуету на тлі життєвих декорацій. Жінки, з якими ми знайомимося через звідницю, нецікаві, бо вони не міняються.

З другого боку, Альбертина ввібрала в себе всі вражіння від моря, такі дорогі мені. Мені здавалося, що, цілуючи її щічки, я міг би поцілувати все бальбецьке узмор'я.

— Якщо вас насправду можна поцілувати, то краще потім, я виберу для цього найслухнішу нагоду. Тільки не забудьте, що ви мені дозволили. Мені потрібен "талон на поцілунок".

— Ви хочете, щоб я його підписала?

— А якби я взяв талон зараз, то чи потім мав би право на його одержання?

— Кумедний ви зі своїми талонами. Час від часу я видаватиму вам нові.

— Скажіть мені ще одне: знаєте, в Бальбеку, коли ми ще не були з вами знайомі, ви часто мали твердий і хитрий погляд. Чи не могли б ви мені сказати, про що ви думали в такі хвилини?

— Ет! Чи ж я пам'ятаю?

— Гаразд, я вам допоможу: якось ваша приятелька Жізель скочила, ногами вперед,

через стілець, де сидів стариган. Спробуйте згадати, що ви думали в цю хвилину.

— З Жізеллю ми були досить далекі; вона і належала і не належала до нашого грона. Мабуть, я подумала, що вона зле вихована і вульгарна.

— Ага, і це все?

Мені дуже хотілося перед поцілунком знову наповнити її таємницею, якою вона була сповнена для мене на пляжі до нашого знайомства, віднайти країну, де вона жила раніше; хай я не уявляв собі добре, де ж ця країна, однак я міг населити її всіма спогадами нашого бальбецького життя, гомоном хвиль попід моїм вікном, дитячими криками. Але ковзаючи поглядом по рожевій округлості її щічок, легенькі опуки яких опали під першими закрутками її чудового чорного волосся, що збігало нерівними пасмами, здіймало свої кручі і стелило свої хвилясті доли, я несамохіть казав собі: "Нарешті після фіаско у Бальбеку я звідаю смак цих незнаних троянд, Альбертининих щічок. А оскільки кола, крізь які ми, поки живемо, можемо проводити як предмети, так і людей, не дуже численні, то, мабуть, я правий вважати, що живу десь повним життям, коли, вирвавши з відлеглої рами юне личко, яке мені так запало в душу, я переведу його в цю нову площину і там нарешті пізнаю його губами". Я казав це собі, бо вірив, що є пізнання губами; я казав собі, що спізнаю смак цих тілесних троянд, бо мені не спадало, що людині, істоті, либонь, куди розвиненішій, ніж морський їжак або ж навіть кит, усе-таки поки що бракує деяких важливих органів, зокрема вона не має органу, потрібного для поцілунку. Цей відсутній орган людина замінює губами, і, може, це дає їй трохи гостріше задоволення, ніж якби вона мусила пестити свою кохану іклами. А проте наші губи, створені на те, щоб передавати піднебінню смак того, що їх спокушає, не розуміючи своєї похибки і не бажаючи признаватися в тім, що вони розчаровані, ковзають по поверхні і натикаються на цитадель непроникної й воднораз такої пожаданої щоти. Зрештою навіть як допустити, що губи стали вибагливішими й кебетливішими, якраз у ту мить, а саме — при зіткненні з тілом, вони так само не могли б із певністю закуштувати смаку, і тепер недосяжного для них від природи, бо в тій яловій зоні, де нема для них поживи, вони самотні; зір, а відтак і нюх давно їх покинули. І ось, щойно мої губи почали наближатися до щічок, вибраних моїми очима для поцілунку, очі ті при переміщенні угледіли інші щічки; побачена зблизька і ніби крізь лупу шия виявила свою зернистість, а в цій зернистості тілесну ядерність, яка змінила весь дівочий лик.

Останні здобутки фотографії кидають до стіп собору всі будинки, зблизька, на наше око, часто такі самі високі, як вежі; ці світлини змушують одні й ті самі кам'яниці пересуватися як полки шерегами, розстрільною, щільною лавою, зсувають на п'яцетті дві колони, хвилину тому такі одлеглі одна від одної, відсувають у глиб Салюте і примудряються на блідому й розмитому тлі втиснути безкрає видноколо під мостовий прогін, у проріз вікна, між листя дерева, вміщеного на передньому плані й яскравіше окресленого, опрацьовують якусь одну церквину аркадами всіх інших; вони, такі світлини, можуть, на мою думку, досягти того самого, що й поцілунок: з трого, що нам уявляється одною річчю певного вигляду, добути сотню інших та ще й не меншої ваги,

бо кожна з них пов'язана зі своєю особливою перспективою. Коротко кажучи, уже в Бальбеку Альбертина видавалася мені і такою, і такою; а нині, ніби шалено прискорюючи зміну перспективи та зміну забарвлення, які показує нам особа при побаченнях із нею, мені захотілося укласти всі ці побачення у кілька секунд, аби довідне відтворити явище розмаїття людської особистості і видобути всі вміщені у ній можливості — одну з одної, ніби з футляру — і в короткій мандрівці моїх губів до її щічки я побачив десять Альбертин; ця дівчина скидалася на багатоголову богиню, остання подоба, яку я бачив після попередніх, коли намагався наблизитися до неї, поступалася місцем новій. Допоки я не торкнувся її, я принаймні її бачив, від неї віяло тонким ароматом. Та ба, наші ніздрі й очі так само зле розташовані для поцілунку, як губи для цієї мети зле сформовані; нараз мої очі перестали бачити, а мій ніс, розплющений об щічку, уже не відчував жодного запаху, але, так і не закуштувавши смаку пожаданої троянди, я відгадав із цих прикрих ознак, що врешті цілую Альбертинину щічку.

Чи не тому, що ми розігравали сцену зовсім іншу, ніж баль-бецьку (щось ніби повний оберт якогось геометричного тіла): я лежав, а вона сиділа (маючи змогу відскочити в разі брутального нападу й скерувати втіху по своїй уподобі), вона дозволила мені з такою легкістю взяти те, в чому відмовила мені колись, та ще з такою сердитою міною? (Звісно, від того виразу любашний вираз, якого прибиравало її личко з наближенням моїх губів, різнився лише дрібною зміною рис, але ця зміна була не менша, ніж різниця між порухом того, хто добиває пораненого, і порухом того, хто його рятує, між шляхетною парсуною і карикатурою.) Я не знав, чи треба мені за цю зміну кланятися й дякувати котромусь мимовільному благодійникові, який у ці останні місяці, в Парижі чи Бальбеку, розорав для мене переліг; я гадав, що саме наші пози й спричинили цю зміну. Проте Альбертина з'ясувала мені зовсім інший мотив, а саме: "Тоді, в Бальбеку, я вас іще не знала і могла подумати, що ви не з добрим духом". Це її міркування завдало мені мороки. Безперечно, Альбертина на хитрощах не ходила. Навряд чи жінка, опинившись сам на сам із приятелем, здатна в рухах свого тіла, в його відчуттях розпізнати той не вчинений і такий лячний для неї гріх, на який міг би її підбити хтось чужий.

У кожному разі, хоч би які зміни зайшли в її житті — зміни, здатні, може, пояснити те, чому вона так легко вгонобила мою перелітну і чисто тілесну жагу, тоді як у Бальбеку обурено дала мені, тоді щиро закоханому, відкоша, — ще дивовижніша зміна зайшла в Альбертині того самого вечора потому, як від її милощів я дійшов до skutku, чого вона не могла не помітити; я боявся навіть, що в ній це викличе легеньку огиду й ображену сором'язливість, які виказала Жільберта в подібний момент за лав-ровинами на Єлисейських Полях.

Сталося щось геть супротивне. Тільки-но я вклав Альбертину на ліжку і почав любити її, вона прибрала виразу, якого я раніше в неї зроду не бачив, виразу добровільної покори, майже дитинного простосердя. Знімаючи з неї всі клопоти, всі звичні її поривання, мить, що передує насолоді, — схожа в цьому на мить, що настає по

смерті, — наче вернула її помолоділим рисам невинність дитинства. Безперечно, всяка істота, яка має нагоду виявити свій хист, стає скромною, люб'язною, милою, а як відчуває, що цей хист дасть нам велику втіху, то сама з цього щаслива, і їй хочеться, щоб наше розкошування дійшло до щерти. Але в цьому новому виразі личка було в Альбертині щось більше, ніж звична безкорисливість, сумлінність і щедрість, було там щось на кшталт спадкової самопожертви: вона вернулася далі, ніж у своє власне дитинство, вона вернулася до юності свого племені. Надто не схожа на мене, — а я прагнув лише фізичного відпруження і таки знайшов його, — Альбертина, очевидно, вважала, що з її боку було б звичайною товстошкурістю вірити, ніби хтось може зганяти любовну оскомину без участі серця і на цьому класти всьому край. Вона (поспішайло ще г ілька хвилин тому!) тепер на мій нагад, що їй пора обідати (певна, що поцілунок — емблема кохання, а кохання над усі обов'язки), заявила:

— Дарма, менше з тим, часу в мене доста!

Здавалося, вона соромилася встати потому, як уконтентувала мене, соромилася з почуття пристойності — так Франсуаза, коли вважала за потрібне для "прилики", навіть як їй пити не хотілося, вихилити з призвоїтою веселістю келишок вина, яким частував її Жюп'єн, не посміла б піти, щойно доп'є послідки, навіть у важливій справі. Альбертина, — і то, мабуть, була (поряд з іншою, що вийде наяв згодом) причина, чому я несамохить її жадав, — становила собою одне з уособлень юної французької селяночки, яка стоїть у бабинці Андрія Первозваного-в-полях. З Франсуазою, якій судилося незабаром стати смертельним Альбертининим ворогом, її зближували така сама гречність у ставленні до господаря та чужинця, звичайність і пошана до ложа.

Франсуаза, яка по смерті тітки Леонії взяла моду квилити якимсь жалібним голосочком, вважала б за непристойність в останні місяці напередодні весілля своєї доньки ходити гуляти зі своїм нареченим не під руку. *

Альбертина, лежачи безвладно біля мене, сказала:

— У вас прегарне волосся, у вас дивовижні очі, ви милий.

Нагадавши їй, що вже пізно, я додав: "Ви не вірите?", а вона

відповіла, і, може, сказала правду, але це стало правдою лише дві хвилини тому і зберігало свою правдивість лише кілька годин:

— Я вірю вам у всьому.

Вона завела мову про мене, про мою родину, про коло моїх знайомих.

— О, я знаю, ваші родичі знайомі з дуже достойними людьми, — зауважила вона. — Ви дружите з Робером Форест'є й Сюзанною Делаж. — Я спершу не збагнув, про кого йдеться.

Аж це згадав, що колись грався з Робером Форест'є на Єлисейських Полях, але потім ми з ним ні разу не зустрічалися. А Сюзанна Делаж була небога пані Бланде, і якось я мав піти до Сюзанниних батьків на танці й навіть зіграти маленьку роль в салонній комедії. Але зі страху, що зарежочу, що в мене піде з носа кров, я зостався вдома, і з тією Сюзанною Делаж так і не зустрівся. В пам'яті зостався хіба туманний спогад про гувернантку Сваннів, — ту саму, що ходила з пером, — вона бувала у

Сюзанниних родичів, але, може, то була не гувернантка, а її сестра або подружка. Я запевнив Альбертину, що Робер Форест'є і Сюзанна Делаж займають незначне місце в моєму житті. "Можливо. Ваші матері близькі між собою, от я й подумала, що дітки теж. Ми з Сюзанною Делаж часто бачимося на Мес-сінській вулиці, Сюзанна відзначається певним шиком".

Наші матері дружили між собою лише в уяві пані Бонтан, — дізнавшись, що колись я грався з Робером Форест'є і, здається, навіть читав йому вірші, вона вирішила, що ми дружимо дружбою наших батьків. Коли при ній згадували про мою маму, вона щоразу, як переказували мені, ввертала: "А, то це з кола Делажів. Форест'є тощо", хоча мої батьки не сиділи на таких високих стільцях.

Зрештою соціальні Альбертинині уявлення вражали дивовижною глупотою. Вона вважала, що всі Сімонне з двома *n* стояли нижче не лише від Сімонне з одним *n*, а й від будь-кого з їхнього кола. Якщо хтось, хто носить те саме прізвище, не доводиться вам родичем, об нього цілком можна ноги витирати. Певна річ, бувають і винятки. Двоє Сімонне (відрекомендовані одне одному на якомусь зі збіговиськ, де відчувається потреба говорити про всяку всячину і де люди сповнені оптимізму, наприклад, під час проведів когось в останню путь), з'ясувавши, що вони однофамільці, допитуються хоч і дуже доброзичливо, але марно, чи немає між ними якогось покровенства. Але це виняток. Людей, не гідних поваги, на світі чимало, але ми їх знати не хочемо або ж їх нехтуємо. Але ось як нам приносять листи на однофамільців або ж вони одержують такі листи на нас, то ми починаємо ставитися до однофамільців підозріло, і наша недовіра іноді слухна. Ми боїмося вклепатися; наше лице корчить гримаса, коли хтось згадує про них. Зустрічаючи їхнє прізвище у газеті, ми сприймаємо їх як самозванців. Гріхи інших членів суспільності нас не обходять. Ми гріхуємо тільки на наших однопрізвищних. Ми палаємо ненавистю до інших Сімонне саме тому, що ця ненависть не індивідуальна, а переказана спадково. Онuki на старість пам'ятають про інших Сімонне тільки те, як їхні діди й баби на саму згадку про них копили губи; причини такої погорди онuki не знають; вони б не здивувалися, якби їм сказали, що все почалося з якогось смертовбивства. І триває це нерідко доти, доки якийсь Сімонне і якась Сімонне — ніякі не кривні — не поберуться одне з одним.

Альбертина заговорила зі мною не лише про Робера Форест'є і Сюзанну Делаж, щируючи зі мною через фізичну близькість, принаймні попервах, у першій фазі, поки ця близькість не породила в ній якоїсь двоєдушності і потаємності, а й розповіла мені про свою родину та про дядька Андре, — в Бальбеку вона не хотіла прохопитися про цю історію жодним словом, натомість тепер заявила, що їй не випадає мати від мене якісь таємниці. Якби найближча її приятелька накручувала її проти мене, Альбертина неодмінно передала б мені все. Я все їй нагадував, що пора йти, і врешті вона пішла, але, збентежена моєю неделікатністю, виправдовуючи мене, вона трохи не сміялася, як сміється господиня дому, до якої хтось прийде в піджаку і вона вітає гостя, але з нехиттю.

— Чого ви смієтеся? — спитав я.

— Не сміюся, а всміхаюся вам, — лагідно відповіла вона. — Коли ж ми знову побачимося? — Здавалося, вона не допускала думки, що те, що зайшло між нами і що звичайно вважається вінцем, не було прелюдією до великої приязні, до дружби прасущої: ми були просто зобов'язані відкрити ту дружбу для самих себе, і тільки вона одна могла пояснити те, чого ми допустилися.

— При першій нагоді я, з вашого дозволу, по вас пошлю.

Сказати їй, що наші нові сходи залежать тільки від мого побачення з пані Стермар'єю, я не наважився.

— Даруйте, але це буде для вас несподівано, — додав я, — загодя я нічого не знаю. Можна по вас послати першого ж мого вільного вечора?

— Скоро це буде цілком можливо, бо я матиму окремий хід, незалежний від тітки. Але тим часом це неможливо. Про всяк випадок зайді до вас завтра або позавтрьому вдень. Ви мене приймете, якщо матимете змогу.

Дійшовши до порогу, Альбертина, здивована, що я її не проводжаю, підставила мені щічку: їй здавалося, ніби нині не треба грубої фізичної жаги для поцілунку. Оскільки короткі стосунки, які нас оце лучили, підтримуються спорідненням душ і вибором сердець, Альбертина вважала за свій обов'язок до поцілунків на ліжку додати ще чогось, чогось імпровізованого, чогось у дусі середньовічного барда, для якого поцілунок — лише вираз почуття лицаря до його дами.

По відході юної пікардійки, що її міг би вирізьбити сницар у бабинці Андрія Первозваного-в-полях, Франсуаза принесла мені листа, джерело неабияких радощів для мене, цей лист був від пані де Стермар'ї; вона згоджувалася пообідати зі мною в середу. Від пані де Стермар'ї — тобто для мене більше, ніж від достеменної пані де Стермар'ї: від тієї, про яку я думав цілий день перед Альбертиною появою. Який же це страшний ошук — кохання, але не те, яким нас вабить жінка реальна, а те, яке ми розігруємо з лялькою, загниждженою в нас у мозкові, зрештою єдиною, що завше до наших послуг, єдиною, що її матимемо в обладі і що її сваволя пам'яті, майже така сама неокрая, як сваволя уяви, може змусити розбігатися так далеко з жінкою реальною, як далеко розбігається Бальбек правдивий з моїм примрійним Бальбеком. І ось у шкуру цієї штучної прояви ми й заганяємо, собі ж таки на муку, живу жінку!

Альбертина так мене припізнала, що по моїм прибутті до маркізи де Вільпарізіс вистава вже закінчилася. Я не мав великої охоти пробиватися крізь відпливний вал гостей, які обговорювали незвичайну новину: нібито вже dokonane розлучення дуктва Германтів. У чеканні, поки з'явиться змога привітатися з господинею дому, я присів на вільну бержерку в салончику, аж це з головного салону, де вона, звичайно, сиділа в першому ряду, вилонилася пишна, дорідна, рослява, у довгій атласній жовтій сукні, до якої було приколото буйні чорні маки, дукин'я. Її з'ява мене вже не зворушила. Якось мама сказала мені, кладучи на моє чоло руки, як робила завжди, боючись мене вразити: "Облиш ці виходи назустріч дукин'ї Германтській, ти вже зробився осудовиськом людським. Зрештою ти ж бачиш, яка хвора бабуся; далєбі, ти маєш важливіші справи, ніж сочити за жінкою, яка збиткується з тебе". І от одним махом, як гіпнотизер

повертає тебе з далекого краю, де ти витав уявою, і відкриває тобі очі, або як лікар, волаючи до твого почуття обов'язку та почуття реальності, зцілює тебе від надуманої болячки, в якій ти любувався, мама збудила мене від затяжного сну. Назавтра я, одужуючи, прощався з хворобою; кілька годин поспіль я крізь сльози наспівував Шубертове "Прощання":

...Прощай! Зве янголиний спів

Тебе у рідний, у надземний край.

Та й по всьому. Я урвав свої вранішні прогулянки; це вдалося мені завиграшки, і звідси я виснував, як виявилось, попавши пальцем у небо, що мені легко буде припиняти побачення з жінками. Незабаром я почув від Франсуази, що Жюп'єн, бажаючи розширити свій заклад, підшуковує в нашій дільниці майстерню, і запраг підсобити йому (як на те, я любив тинятися вулицею, чий світлодайний гомін, ніби гомін на узмор'ї, долітав до моєї спальні, любив, чвалаючи повз молочарні, під піднятими бляшаними жалюзі, милуватися на молодих молочарок у білих нарукавниках), і це дало мені змогу поновити свої ранкові маршрути. Я почувався цілком вільно, бо не жив уже надією перейняти дукиню Германтську; так жінка, збіса обачна й потайлива, поки має коханця, після розриву з ним розкидає де попадає його листи, наражаючись на те, що муж відкриє її зраду, — нині, переставши скакати у гречку, вона вже не боїться ні Бога, ні чорта.

Мені боліла душа, коли я відкривав, що майже в усіх домах живуть нещасливі люди. Тут жінка вмивається дрібними сльозами, бо її зраджує муж. Там мужа зраджує жінка. Он у тому домі працює мати, терплячи побої сина-пияка, приховує свою долю від сусідів. Половина роду людського плаче. І коли я, познайомившись з цим людом, переконався, що весь він озлоблений, я спитав себе: а може, правда на боці чужоложного мужа чи віроломної жони, які зрадливі лише тому, що не знайшли щастя в шлюбі, а з усіма іншими гречні й ласкаві? Незабаром привід для моїх ранкових блукань — допомога Жюп'єнові — відпав. Річ у тім, що тесля з нашого подвір'я, чия майстерня була відгороджена від Жюп'єнового склепика тонкою переділкою, немилосердно стукотів і його виселив клішник. Про щось краще Жюп'єн не міг і мріяти, майстерня мала підвал, який правив столярові за комору і сполучався з нашою пивницею. Жюп'єн збирався звалити у підвалі вугілля, а переділку прибрати, щоб вийшла одна простора крамниця. Вважаючи, що дук Германтський заправив зависоку ціну, Жюп'єн пускав оглядати майстерню всіх охочих, у надії, що дук, не знайшовши наймача, зрештою її скине; причому Франсуаза, завраживши, що навіть потому як огляд припинявся, швейцар полишає двері до порожньої майстерні "отвором", винюшила пастку: Жюп'єн хоче заманити туди лакейчука Германтів та його наречену (чим не гніздечко для їхнього кохання), а потім злапати їх на гарячому.

Словом, хоча підшукувати для Жюп'єна приміщення вже не було потреби, я знову почав прогулюватися перед сніданком. Часто під час тих прохідок я здибав маркіза де Норпуа. Іноді, гомонячи зі своїм колегою, він допитливо придивлявся до мене, а потім відвертався до співрозмовника, не посміхнувшись і навіть не кивнувши, ніби ми були з

ним незнайомі. Бо коли такі великі дипломати зирять на тебе якимось особливо, то вони мають на меті показати не те, що вони вас побачили, а те, що вас не побачили і що обговорюють із колегою щось украй важливе. Висока дама, з якою ми часто розминалися біля нашого дому, була зі мною не така церемонна. Хоча ми з нею не знали, вона оберталась, очікувала мене — намарне — перед вітринами крамниць, усміхалася таким усміхом, ніби хотіла поцілувати мене, робила рух, ніби зраджувала охоту віддатися. А як лучався якийсь її знайомий, вдавала, наче не помічає мене. Давно вже під час цих вранішніх виправ я обирав, хоч би куди йшов, бодай купити газету, найко-ротший шлях, обирав, не шкодуючи, як він розминався з дуки-ниним маршрутом, і, навпаки, як наші путі мали перехреститися, то я не переймався і не грав вар'ята. Бо та дорога вже не здавалася мені заказаною, на якій я запобігав ласки, всупереч її волі, поглянути на цю жінку. Але я не думав, не гадав, що моє зцілення, завдяки якому я почав ставитися до неї просто, справить такий самий вплив і на неї і що вона буде зі мною гречна і доброзичлива, чого я вже не потребував. Досі об'єднані зусилля цілого світу, скеровані на те, аби зблизити нас, не перебороли б недолі, якій забаглося зробити мою любов до дукинї нещасливою. На загад фей, куди сильніших за людей, усе немогота доти, доки наше серце щирісінько скаже: "Я більше не кохаю". Колись я мав жаль до Робера, що він не ввів мене до тітчиного дому. Але він, як кожен інший, не мав сили розбити чари. Поки я кохав дукиню Германтську, приємні слова, компліменти на мою адресу інших жінок сердили мене не тим, що їх правила не вона, а тим, що вона про них не чула. А якби й чула, то мені від цього ніяк не було б легше. У коханні розлука, відмова від запрошення пообідати, мимовільна і несвідома черствість важить іноді куди більше, ніж уся косметика і найчепурніші строї. Щасливими коханцями можуть бути лише ті, хто вміє бути щасливим.

Переходячи салон, де був я, і думаючи, мабуть, про не знаних мені приятелів, яких за хвилю сподівалася спіткати десь на іншому вечорі, дукиня Германтська побачила, що я сиджу на бержер-ці, байдужісінький, по-світському привітний, тоді як у пору своєї закоханості марно силкувався вдавати з себе байдужого; вона крутнулася на обцасах і підступила до мене знов усміхнена, — такою усмішкою вона всміхалася в Опері й ту усмішку тепер не гасило прикре почуття, що її кохає хтось, кого вона не кохає.

— Ні-ні, не вставайте; можна присісти біля вас на хвилю? — спитала дукиня, голим рухом підгортаючи широченну спідницю, що могла б покрити всю бержерку.

Більша за мене і ще буйніша завдяки неосязній сукні, дукиня злегка черкала мене своєю напрочуд гарною рукою, круг якої нібито весь час курився золотавим димком ледве помітний суцільний пушок, і білявими кільчиками волосся, що п'янило мене пахощами. На бержерці удвох було так тісно, що дукиня не могла повернутися до мене і мусила дивитися перед себе, а личко її стало мрійливе й ніжне, як на портреті.

— Вам щось відомо про Робера? — спитала вона.

До салону вступила маркіза де Вільпарізіс.

— Ага, саме вчасно ви тут, пане, гай-гай, ви у мене такий рідкий гість!

Побачивши, що я розмовляю з її сестреницею, вона, мабуть, чи не подумала, ніби

ми з нею ближчі, ніж вона гадала.

— Ну, не хочу вам перешкоджати балакати з Оріаною, — додала вона (до речі, послуги звідниці належать до обов'язків господині дому). Чи не бажаєте пообідати у мене разом з Оріаною в середу?

У середу я мав обідати з пані Стермар'єю і тому подякував.

— А в суботу?

У суботу або в неділю верталася моя мама, і було б негарно покинути її увечері саму; я ще раз відмовився.

— Ох, бачу вас нелегко запопасти!

— А чому б вам не завітати до мене? — поспитала дукиня Германтська, коли маркіза де Вільпарізіс пішла віншувати акторів і вручити диві букет троянд, цінності якому надавала хіба рука дарителя, бо коштував він заледве двадцять франків. (Найвища, зрештою, платня від маркізи тим акторам, яких запрошено лише на одну виставу. Постійні учасники її ранків та вечорів діставали в подарунок лише троянди з-під її пензля.)

— Бачитися тільки в чужих домах так нудно. Якщо не хочете пообідати зі мною в тітки, то чом би не прийти пообідати до мене?

Деякі найвитриваліші засядьки, угледівши, що дукиня гомонить із молодиком, бидячи на вузесенькій бержерці, де могло вміститися тільки двоє, подумали, що їх уведено в оману, що розлучення домагається дукиня, а не дук, домагається через мене. Вони поспішилися розголосити цю новину. Я краще за будь-кого знав, яка це дикість. А проте мене вразило, що такого нелегкого часу, коли йшов шлюботорозлучний процес, дукиня, замість шукати усамітнення, запрошує до себе малознайому людину. Я подумав, що то дук був раніше проти того, щоб дукиня приймала мене, і що нині, коли він її покидає, ніхто вже не перешкодить їй оточити себе симпатичними людьми.

Ще за дві хвилини перед побаченням із дукинею я б отетерів, якби хтось сказав мені, що дукиня Германтська запросить мене до себе, а надто на обід. Я, звичайно, знав, що салон

Германтів не може мати того казна-чого, що я виснував собі з цього імені, але через свою неприступність для мене він уявлявся мені в дусі тих салонів, які описуються в романах або маряться уві сні, і, хоча я був певен, що це салон як усі салони, він убачався мені геть-то іншим; між мною і ним була межа, за якою реальність закінчується. Пообідати у Германтів — було однаково, що відбутися давно бажану мандрівку, відкрити очам сподіване, злити свідомість із маренням. Принаймні я міг припускати, що йдеться про один із тих обідів, на які господарі дому запрошують когось, кого не хочуть афішувати, кажучи йому: "Приходьте! Окрім вас, не буде жодної душі", наводячи на думку, що то не їм лячно залучати парію до кола своїх друзів, а самому парії лячно опинитися в цьому колі, ба більше: що вони намагаються карантин баніти, дикуна, пригрітого несподівано для нього самого, обернути гідним заздроси привілеєм, передбаченим лише для обранців. Але я зрозумів, що дукиня Германтська прагне почастувати мене найкращим, що вона має, коли вона сказала, ніби

відкриваючи моїм очам лазуровий чар прибуття до тітки Фабріціо й диво його знайомства з графом Москою:

— А що, якби ви були вільні у п'ятницю, зібралися тісним гуртиком? От було б гарно! Я чекаю до себе принцесу Пармську, жінку преслічну, зрештою у мене на думці одне — зазнайомити вас із приємними людьми.

У середніх верствах, бо вони все пнуться вгору, родина занедбана, натомість у шарах устійнених, як-от дрібна буржуазія й вища аристократія, якій спинатися нікуди, бо над нею, з її погляду, нема нікого, родина відіграє велику роль. Приязнь, виявлена до мене "тіткою Вільпарізіс" та Робером, зробила мене, — я так здогадувався, — для дукинї Германтської з її приятелями, які варилися у власному соку й водилися з подібними до себе, предметом якогось нездорового зацікавлення.

Про згаданих родичів дукиня щодня дізнавалася щось геть дрібне, нецікаве, зовсім не те, що ми собі уявляємо, зате якби до її відома доходило щось і про нас, то від наших учинків не відмахувалася б, як від запорохи в оці чи від краплі води не в тому горлі, — навпаки, їх навіть намотували б на ус, їх перетирали б на зубах, про них згадували б цілими роками, коли ми самі про них давно забули б, роздебендювали б у якомусь палаці, де ми їх знайшли б із подивом не меншим, ні?: коли б натрапили на нашого власного листа в коштовній колекції автографів.

Звичайні світські люди іноді бороняться, як обложенці від чужих. Але Германтів ніхто не облягав. Люди, далекі їм, ніколи не переступали їхнього порогу. Приголубивши когось, дукиня не цікавилася, яке його місце в товаристві, бо місце давала вона, і статус приголубленого не мав жодної ваги. Вона брала в рахубу лише високі прикмети, а маркіза де Вільпарізіс і Сен-Лу переконали її, що такі прикмети я маю. Але, звичайно, вона б їм не пойняла віри, якби не помітила, що попри всі намагання їм не фортунить закликати мене до себе, і що, виходить, до "світу" мені байдужки, а це в чужакові дукинї здавалося запорукою того, що він належить до "людей приємних".

Треба було бачити, як у розпалі суперечки про осоружних її жінок у дукинї мінялося обличчя, якщо у зв'язку з котреюсь із цих паній називалося, приміром, ім'я її братової. "О, вона чарівна!" — вигукувала дукиня з незламною певністю чутливої натури. А все тому, бо ця дама відмовилася знайомитися з маркізою де Шосгро та з принцесою Силістрійською. Та вона нікому й не заїкнулася, що ця дама відмовилася знайомитись так само і з нею, дукинею Германтською. Але саме так воно й було, і дукиня відтоді сушила собі голову, чому ця дама ухиляється від знайомства. Вона вмирала від бажання потрапити в її дім. Великі пани так звикли до плазування всіх перед собою, що той, хто їх цурається, видається їм якимось феніксом і приковує їхню увагу.

Чи справді дукиня Германтська (потому як я розлюбив її) запрошувала мене через те, що я не прагнув досягти до її родичів, хоча ті прагнули досягти до мене? Хто зна. У кожному разі, надумавши запросити мене, вона хотіла почастувати мене тим, що мала найкращого, й усунути тих своїх приятелів, які могли мене віднадити від

її дому і які самі її нудили. Я губився в здогадах, чому вона змінила свою путь, коли, зіскочивши зі своєї орбіти, присіла коло мене і покликала мене на обід, — усе це малювалося незбагненним: через брак особливого чуття, яке б нас просвітило. Нам гадається, ніби люди, яких ми знаємо мало, як я дукиню, згадують про нас лише в рідкі хвилини побачень. Але та непам'ять, яку ми їм приписуємо, глибоко помилкова. Коли в німотній тиші, подібній до тиші місячної ночі, ми уявляємо собі, як царівни вищого світу мандрують по небу в безкрай далечині від нас, ми аж здригаємося з ляку чи з подиву, коли нас бомбують, наче аероліти з вибитим на них нашим іменем, хоча ми вважали, що на Венері чи на Кассіопеї воно незнане, запрошення на обід або ж плітка.

Може, наслідуючи перських царів, які за книгою Естер веліли читати пам'яткову книгу, де були записані імена найвірніших підданців, дукиня Германтська, проглядаючи список зичливців, казала собі: "Оцього треба запросити на обід". Але інші думки відвертали її увагу:

В царя ділами так забита голова,

Що він вчорашні за новими забува,

аж глядь, — я сиджу сам-один, наче Мордохей біля брами палацу; тут її пам'ять скресла, і їй заманулося, як тому Ахашверові, вщедрити мене своїми щедротами.

Але я мушу сказати, що потому, як дукиня Германтська вразила мене своїм запрошенням, я знову з дива не міг вийти, але з іншої рації. Я вважав, що скромніше і вдячніше з мого боку не приховувати цього першого свого подиву, а, навпаки, висловити — бодай і з пересадою — свої радощі, невід'ємні від нього. Дукиня Германтська збиралася йти на інше прийняття; вона сказала, ніби виправдуючись і побоюючись, як би я не запідозрив бозна-чого — так я чудувався з її запрошення: "Ви ж знаєте, я тітка Робера де Сен-Лу, а він вас так любить, зрештою ми з вами тут уже бачилися". Я відповів, що знаю, і додав, що знайомий також із паном де Шарлюсом і що той "був дуже милий зі мною в Бальбеку та в Парижі". Мабуть, це здивувало дукиню Германтську, погляд її, ніби щось звіряючи, звернувся до початкової сторінки внутрішньої книги. "Як, ви знайомі з Паламедом?" Це ймення пролунало в устах дукині Германтської якось надто ніжно завдяки тій щирій простоті, з якою вона говорила про цю блискучу людину, а для неї лише швагра, кузена, товариша дитячих літ. І в ту каламутну сіряву, в якій мені малювалося життя дукині Германтської, ім'я Паламеда вливало якусь ясноту довгих літніх днів, коли вона дівчам бавунцялася з Паламедом у Германському саду. Ба більше: в ту давноминулу пору їхнього життя Оріана Германтська зі своїм кузенем Паламедом були зовсім інші; пан де Шарлюс кохався тоді в мистецтві (то вже пізніше він так ґрунтовно зумів приборкати своє захоплення, аж я був уражений, почувши, що то він намалював жовті й чорні півники на величезному вахляреві, який оце розгортала дукиня). Вона могла б мені показати й сонатину, скомпоновану колись для неї від нього. Я й не здогадувався, що барон щасливий володар усіх тих талантів, — він зроду ними не хвалився. Між іншим, панові де Шарлюсові було не до шмиги, що його в родині зовуть Паламедом. Його невдоволення ще можна було зрозуміти, коли його називали Меме. Ці ідіотичні здрібнілі імена

свідчать, що велике панство зовсім не розуміється на власній поезії (зрештою юдейство теж демонструє таке саме нерозуміння: сестринця леді Руфус Ізраельс Мойсея звичайно в товаристві називали Момо) і що воно намагається не випинати свого аристократизму. А пан де Шарлюс мав більше поетичної уяви і явно гонорувався. Та все ж здрібнілого Меме він не любив не тому, адже барон відчував нехоть і до гарного імені Паламед. Річ у тім, що, свідомий свого царського роду, він волів би, аби брат із братовою називали його Шарлю-сом, мовляв, могли ж королева Марія Амелія або дук Орлеанський називати своїх синів, онуків, братанів і братів Жуанвіль, Немур, Шартр, Париж!

— Який же все-таки тишко з цього Меме! — скрикнула ду-киня. — Ми йому вами всі вуха протуркали; він заявив, що був би радий з вами заізнатися, наче зроду вас і в вічі не бачив. Він любить штукарювати, еге ж? Може, це й не дуже гарно з мого боку мовити так про шваґра, його я обожаю і він чарує мене своєю високою душею, але ж він, що не кажіть, несповна!

Те, що дукиня так відгукується про пана де Шарлюса, неабияк мене вразило, і мені сїянуло, що потьмаренням розуму пояснюються декотрі його коники, скажімо, його радощі на думку, що він намовить Блока натовкти рідну неньку. Я згадав, що чуд-ноту його видно не лише в його мові, а й у тому, як він мовить. За першим разом, коли ми слухаємо адвоката чи актора, нас дуже дивує їхній тон, такий несхожий на тон звиклої розмови. Але, зрозумівши, що всім присутнім він здається цілком природним, ми не говоримо про свій подив, не говоримо навіть собі, — тільки сидимо та чудуємося талантові. Принаймні ми подумаємо, стежачи за актором Французької Комедії: "Чому він не зронив піднятої руки, а спускав її, легенькими посмиками, з частими перервами, аж десять хвилин?", або, слухаючи якогось там Наборі: "Чому тільки-но він розтулить уста, як із грудей йому вихоплюються несподівані трагічні звуки, хоча мовить він про найпростіші речі?" Та що всі вважають, що так і треба, нас це не разить. Застановившись, кож^н стверджував, що й пан де Шарлюс мовить про себе з емпазою, на підвищених тонах. Здавалося, будь-якої миті його можуть запитати: "Чому ви так репетуєте? Чому ви такий пиндючливий?" Але всі, ніби з мовчазної згоди, зійшлися на тім, що так і має бути. І ти підпрягаєшся до тих, хто захоплювався його просторікуваннями. Але тому, хто його не знав, іноді здавалося, ніби то репет причинуватого.

— А ви певні, — спитала дукиня з якоюсь простакуватою брутальністю, — що не вклепалися, що ви справді маєте на увазі мого шваґра Паламеда? Він, щоправда, любить усе огортати таємничістю, але це вже через край!..

Я відказав, що цілком певен і що пан де Шарлюс, мабуть, не розчув мого імені.

— Ну що ж, я вас покидаю, — мовила ніби з жалем дукиня Германтська. — Мушу на хвильку заскочити до принцеси де Лінґ. Ви до неї не завітаєте? Ні? Ви не любите виїжджати у світ? Ваша правда, це нуда. Аби ж то я не мусила! Але ж це моя кухня — незручно. Шкода, що ви туди ані ногою, чисто егоїстично, я б вас підкинула туди й назад. Га! Тоді до побачення, маю надію, до п'ятниці.

Те, що пан де Шарлюс соромився за мене перед паном д'Ар-жанкуром, ще півлиха. Але що він не одважився признатися, що знає мене, своїй братовій, яка про нього такої високої думки, хоча нічого дивовижного в цьому знайомстві нема, бо я близький з його тіткою та сестринцем — це не вкладалося мені в голову.

Слід мені ще зазначити, що дукиня Ґермантська була наділена якоюсь величчю духу, цей дух виявлявся в тому, що вона раз і назавше вимазувала з пам'яті все, що в інших залишало невитравні сліди. Нині вона так обіходливо поводитися зі мною, так примілялася до мене, ніби раніше я зроду-віку до неї не чіплявся, не в'язнув, не сочив за нею під час її вранішніх прогулянок, ніби своїм щоденним чоломбиттям я не будив у неї очевидної нехоті, ніби їй не доводилося спроваджувати Сен-Лу, коли той благав запросити мене до себе. Вона не порпалася в минулому, не вдавалася до напівслів, до натяків, до двозначних усмішечок; у теперішній її зичливості, без оглядань назад, без застережень, було щось гордовито прямолінійне, як і в її величній поставі, ба більше: всі урази, які вона живила до когось раніше, взялися трухлом, і це трухло було так далеко відметене від її пам'яті або принаймні від її поводження, що у всіх, хто бачив її лице, коли їй доводилося з таким милим виглядом ходити поміж дощ, тоді як іншим таке ходіння поміж дощ могло б нагнати дрижаків або накликати на голову докори, — виникало вражіння якогось очищення їхніх душ.

Просто дивовижно, як змінилося її ставлення до мене, але куди дивніше для мене було те, що моє ставлення до неї змінилося ще більше. Чи ж давно я оживав і відчував снагу, як снував нові плани, як думав про те, хто б привів мене до неї і після цієї першої втіхи натішив би ще багатьма іншими втіхами моє дедалі жаждивіше серце? Загнаний на слизке, я мусив їхати у Донсьєр до Робера Сен-Лу. А тепер його лист схвилював мене, але через пані де Стермар'ю, а не через дукиню Ґермантську.

Додаймо до опису того вечора, що через кілька днів зайшла пов'язана з ним подія, яка непомалу вразила мене і порізнила на якийсь час із Блоком, подія, що виявила одну з тих цікавих суперечностей, чиє пояснення читач знайде наприкінці цього тома (*"Содом"*). Отож того вечора у маркізи де Вільпарізіс Блок усе хвалився переді мною доброзичливістю до нього пана де Шарлюса: здибаючи Блока на вулиці, пан де Шарлюс дивився на нього як на знайомого або так, ніби мав охоту познайомитися з ним і добре знав, хто такий Блок. Спершу я тільки посміхнувся: адже Блок так сипав наздогад на пана де Шарлюса в Бальбеку! Мені подумалося, що Блок, так само як його батько знав Берґотта, знає барона "ось так". А баронова привітність була всього-но виявом його розкидливості. Проте Блок удавався в такі подробиці, був такий певний, що барон кілька разів хотів його зачепити, що на згадку, як розпитував мене барон про мого приятеля дорогою від маркізи де Вільпарізіс, я помислив, що Блок не бреше, що пан де Шарлюс знає, що він Блок і що ми приятелюємо тощо. Отож по якомусь там часі у театрі я спитав у пана де Шарлюса, чи не дозволить він рекомендувати йому Блока; діставши згоду, я пішов по нього. Але тільки-но пан де Шарлюс угледів Блока, обличчя його відбило подив, а подив змінився дикою люттю. Він не тільки не подав Блокові руки, а щоразу, як той до нього звертався, барон відповідав з пихатою міною, прикрим і

неґречним тоном. Отож-бо Блок, якого, за його твердженням, барон перед цим вечором завжди вітав усмішкою, вирішив, що я його не відрекомендував, а обмовив під час тієї короткої розмови, в якій я з огляду на баронову церемонність коротко схарактеризував, перш ніж підвести, мого приятеля. Блок покинув нас розбитий, ніби щойно укоськував норовливого коня або плив по бурунах, уникаючи підводного каміння, і потім півроку не озивався до мене.

Дні, які залишалися до обіду з пані де Стермар'єю, були для мене не радісними, а тоскними. Зазвичай, чим коротший час, що відокремлює нас-від задуманого, тим довше він повзе, бо ми міряємо його вкороченою мірою або просто тому, що міряємо. Папство он — кажуть — лічить час на віки, а може, навіть зовсім його не лічить, бо його мета — в безконеччі. Моя мета була на відстані трьох днів, а я лічив секунди, уява вже малювала перші милощі, ті милощі, на думку про які ми починаємо казирися, бо з нами немає жінки, яка б довела їх до skutku (саме ці милощі, а не якісь інші). І як правда те, що труднота досягти жаданого, тільки це жадання розпалює (труднота, а не незмога, бо незмога вбиває його), то певність, що чисто плотське жадання справдирься скоро і точно визначеної пори, збуджує не менше, ніж непевність; той, хто вірить, корчирься в чеканні неминучого заласся майже так само, як і зневірений, бо віра робить із чекання одне безперервне заласся, і повтори цих прочувань шаткують час дрібненькими скибочками, як шаткувала б його і туга.

Я рвався посідати пані де Стермар'ю, бо кілька день поспіль моя жага завзято готувала в уяві ці розкоші, саме ці, а до інших (до розкошів з іншою жінкою) я не був готовий, бо розкоші не що інше, як здійснення попередньої жаги, а така жага не завше однакова, вона міняється від безкраїх привередів мрії, від примх спогадів, від фізичного стану, від черговосте нині суших прагнень, бо ті, що свіжо вконтентовані, спочивають, допоки бодай трохи забудеться розчарування, викликане їхньою загодою; я вже звернув з гостинця загальних бажань і пустився стежкою конкретного прагнення; щоб призначити сходири з кимось іще, мені б довелося дуже довго чимчикувати назад, до гостинця, а вже тоді збочити на іншу стежку; заволодіти пані де Стермар'єю на острові в Булонському лісі, куди я запросив її обідати, — ось про які розкоші я весь час марив. Певна річ, я б не зазнав жодних розкошів, якби пообідав на острові сам-один; але якби я пообідав деінде, навіть із пані де Стермар'єю, то це, мабуть, теж були б уже не ті розкоші. Зрештою нам спершу уявляється, як, у який спосіб ми будемо розкошувати, а вже потім, яка саме жінка надається до такої мети. Тут усім верховодить саме форма, а також місце. Ось чому на нашу свавільну думку почерезно спадає така жінка, такий куточок, такий номер, що на них ми іншим разом навряд чи спокусилися б. Жінки — посестри свого оточення, і декотрих із них не уявити поза широким ліжком, де ми любісінько спочиваємо біля них, а інші, будячи в нас хіть інтимніших любощів, вимагають, аби кипіло на вітрі листя, аби струміли-хлюпотали нічні води, вони такі самі легкі й леткі, як і навколишній пейзаж.

Безперечно, задовго перед Роберовим листом, коли я і гадки не мав про пані де Стермар'ю, мені вже ввижалося, ніби острів у Булонському лісі створений для любощів,

іноді я ходив туди, аби вволю нажуритися, що не маю з ким зробити з нього для них притулок. Над берегами озера, що ведуть на той острів, де в останні літні дні гуляють парижанки, ті, що ще не від'їхали, над берегами озера, не відаючи, де вона, не відаючи, чи вона ще в Парижі, ти блукаєш із надією таки спіткати її — дівчину, в яку закохався на останньому в цьому році балу і з якою більше не зійдешся на жодному вечорі аж до весни. Відчуваючи, що кохана от-от виїде, якщо вже не виїхала, ти йдеш над берегом розхвильованого озера прегарною алеєю, де вже перший червоний лист квітне, наче остання троянда, дивишся на видноколо, де внаслідок оптичного обману, зворотного тому, що демонструється в панорамі, під чією банею воскові фігури на першому плані надають мальованому полотну облудної глибини й бриластости, твої очі, перебігаючи від штучного парку до природних висот Медона й до гори Валер'єн, не знають, де провести межу, і прирізають сільську місцину до витворів рук садівника, натомість рукотворну красу викидають ген поза саду; так рідкісні птахи, зрощені на волі в зоологічному саду, щодня за примхою крилатих своїх мандрів вносять навіть до сусідніх лісів екзотичну ноту. Від останнього літнього свята й аж до зимового вигнання тривожно шастаючи цим романтичним царством непевних побачень і любовної меланхолії, ти здивувався б, побачивши його поза географічним Усесвітом, не більше, ніж коли б, піднявшись у Версалі на ротонду, круг якої у блакитному небі клубляться хмари, як під пензлем Ван дер Мелена і, виламавшись отак із природи, довідався, що там, де вона починається знову, край Великого Каналу, сільця, які тільки мріють у сліпучому, як море, овиді, зуться Флерюс і Німвеген.

А як поїхав останній екіпаж і в тебе на душі защеміло, бо вона вже не прийде, ти рушаєш на острів обідати; над тремтливими тополями, не зовсім утаємниченими в вечірні секрети, але відповідальними за них, рожева хмарина кладе останній відсвіт життя на втихомирене небо. Дощові краплі нечутно падають на воду, вона, та вода, прадавня, але у своєму божественному маленстві береже властиву їй синь і миттю забуває обриси хмар та квітів. І потому як журавельник, яскравлячись своїми барвами, охляне в марному борюканні з густиною смерку, туман криє дрім-острів; ти сновигаєш у вологій пітьмі над водою, а на воді, тобі на подив, тихесенько пливе лебідь — так, буває, дивно бачити в нічній постелі у нібито вже заснулого праведним сном дитятка широко розплющені на мить очка та усмішку. Тоді ти ще дужче затужиш за коханкою, бо відчуєш себе самотнім як палець і закинутим на край світу.

Але з якою радістю я повіз би пані де Стермар'ю на цей острів, навіть улітку часто обгортуваний млою, саме нині, у негоду, пізньої осені! Якби сльота, що запанувала з неділі й не перетворила країв, де буяла моя уява, на сіріві, морські, — подібно до того, як інші пори року робили їх чимось запахущим, променястим, італійським, — надія мати пані де Стермар'ю могла б по двадцять разів на годину підносити заслону мли в моїй монотонно-тоскній уяві. Так чи інакше, а з туманом, упалим вчора й на Париж, я не тільки жив у рідній стороні цієї очікуваної молодої жінки, а й, оскільки Булонський ліс, а надто озеро ввечері туманилися ще більше, ніж місто, мріяв, що на Лебединому острові мені ввижатиметься щось від островів Бретані, чие морське, млисте повітря

завше ніби овійувало блідий силует пані де Стермар'ї. Коли ми молоді, коли ми в тому віці, в якому я ходив у мезеглізьку сторону, наше прагнення, наша віра позичають строеві жінки чогось окремішнього, чогось неповторного. Ми женемося за дійсністю. Вона тікає від нас, але зрештою ми помічаємо, що за всіма нашими марними потугами, за якими зяє ніщо, застається щось тривке, саме те, чого ми шукали. Ми починаємо схоплювати, пізнавати те, що кохаємо, ми намагаємося здобути його бодай коштом якоїсь визворотки. І ось тоді, як віра зникне, через добровільні самообдурини її заступає одіж. Я ж бо знав, що за півгодини їзди від дому я не знайду Бретані. Але, прогулюючись попід руку з пані де Стермар'єю у моро-ках острова, над водою, я вчинив би як ті, хто позбавлений змоги проникнути до монастиря, вбирає перед любощами коханку за черницю.

Я міг навіть гріти надію, що завтра ми з пані де Стермар'єю почуємо гомін хвиль, бо сьогодні віяв вітер. Я сів голитися, перш ніж поїхати на острів замовити кабінет (хоча о цій порі року острів безлюдний і ресторан порожнює) й обрати меню для за-втрішнього обіду, аж це Франсуаза сказала, що прийшла Альбертина. Я звелів її впустити: мене вже не обходило, що мій чорний заріст побачить та, для якої в Бальбеку я так старанно чепурився і яка наражала мене на такі самі клопоти й хвилювання, як оце нині пані де Стермар'я. Мені дуже залежало на тому, аби в моєї дами склалося найкраще вражіння від завтрішнього вечора. Ось чому я попросив Альбертину негайно вирушити зі мною на острів і допомогти мені скласти меню. Ту, якій віддається все, так швидко заступає інша, аж дивно, що ти повсякчас віддаєш їй те нове, що в тобі є, без жодних сподівань на прийдешнє. У відповідь на моє прохання на рожевому усміхненому Альбертининому личку під низько начоленим точком з'явилося легке вагання. Мабуть, вона плекала інші плани; хай би там як, а вона, на превелику мою радість, легко пожертвувала ними задля мене, бо мені дуже важило мати напихваті молоду госпою, яка зуміє куди ліпше, ніж я, замовити обід.

Звичайно, Альбертина була для мене чимось зовсім іншим у Бальбеку. Але наша близькість, хай навіть і не видавалася нам тоді особливо тісною, з жінкою, в яку ми закохані, створює між нею і нами, — попри неповноту, від якої ми тоді мучилися, — узи, і ці узи переживуть кохання і навіть спогад про кохання. А як та істота для нас уже тільки засіб і шлях до інших жінок, наша пам'ять дивує і потішає нас, показуючи, як багато важило її ім'я для тої, іншої істоти, що нею ми колись були, — виходить десь так, якби ми, давши візничому адресу — бульвар. Капуцинок чи Поронну вулицю, — думаючи лише про особу, до котрої їхали, нараз помітили, що одну з вулиць названо від чорноризок капуцинок, чий кляштор стояв на цьому місці, а другу — від порону на перевозі через Сену.

Певна річ, моя бальбецька ностальгія не могла не зробити вmaterілим Альбертининого тіла, не могла не напоїти його таким свіжим і солодким благоуханням, що як ми з Альбертиною переходили ліс і вітер, наче дбаха садівник, струшував з дерев плоди й підмітав сухий лист, я казав собі: якщо Сен-Лу й помилився або я не так зрозумів його листа і мій обід з пані де Стермар'єю не вкипить, то я пізнього вечора

покличу Альбертину, аби в годину любовних утіх, тримаючи в обіймах тіло, нині таке багате й розкішне, тіло, що його колись роздягала й оцінювала моя цікавість, забути хвильність, а може, й гіркоту моїх перших почуттів до пані де Стермар'ї. Проте, гадаючи, що пані де Стермар'я не сподобить мене своєю ласкою, я уявляв досить туманно, як у нас складеться спільний вечір. З досвіду я знав, як дві стадії нашого захоплення жінкою, якої ми прагнули ще до знайомства, кохаючи в ній не стільки її саму, ще для нас майже чужу, скільки своєрідне її життя, — як ці дві стадії подивацькому відбиваються у фактажі, себто не в нас самих, а в наших зустрічах із цією жінкою. Ще ні разу не балакавши з нею, ми вагалися, спокушувані поезією, яку вона втілює для нас. Чи це вона, чи яка інша? І ось уже мрії снуються круг неї, зливаються з нею. Перше побачення, яке нас чекає, мало б відбити це перше почуття. Нічого подібного. Ніби є потреба, аби реальність теж мала свій перший етап, ми, вже кохаючи її, провадимо з нею не знать-що: "Я запросив вас пообідати на острів, бо думав, що вам тут сподобається. Правити якихось премудрощів я не збираюся. Хочу тільки попередити, що тут вогко і вам буде холодно". — "Ба ні, де там!" — "Ви так говорите для годиться. Ну що ж, померзніть тут ще чверть години, не докучатиму вам, але за чверть години вас одвезу. Не хочу, щоб ви через мене застудилися". І ми одвозимо її додому без слова, й упам'ятку в нас нічого не застається про неї, хіба що якась її особлива міна, але на думці у нас одне: як би з нею знову зустрітися. Зате на других сходинках (як уже вивітриться з пам'яті навіть її міна, єдиний спомин про неї, а в нас тільки й у голові, що побачитися знову) перший етап нарешті позаду. Впродовж нього нічого не сталося. Тим часом, замість мовити про затишок ресторану, ми доводимо новій і нітрохи цим не здивованій особі, яка здається нам негарною і якій нам хочеться нагадувати про себе кожної хвилини її життя: "Нам буде дуже нелегко подолати всі перепони, які виникнуть між нашими серцями. Як ви думаєте: нам це до снаги? Як ви думаєте: ми заламаємо всіх наших недругів, нам випадає сподіватися щасливої будучини?" Але такі балачки, спершу пустопорожні, а потім із натяками на сердечні справи, будуть зайві: запорукою цього для мене — лист від Сен-Лу. Пані де Стермар'я віддасться мені першого вечора, і я не муситиму викликати Альбертини, аби скрасити його кінець. Це зайве, Робер не кидає слів на вітер, а його лист написаний чорним побілому.

Альбертина майже не озивалася до мене, вона відчувала, що я думками далеко. Ми поминули зеленкаву, майже підморську гроту, яку творили високі кристалі дерева і під чийм склепінням свистів вітер та плюскав дощ. Я топтав опале листя, вгнічуючи його в землю, наче мушлі, і ціпком підгилював каштани, колючі, немов їжинці.

На кронах останнє згорнуте рурочкою листя бігло за вітром, скільки пускав те листя бильник, але при розриві бильника листя падало на землю і там котилося за вітром нагонцем. Я з утіхою думав, що як така погода не зміниться, завтрішній острів виглядатиме якимсь геть нетутешнім, а що безлюдним, то вже напевне. Ми посідали до фіакра, а що завірюха вщухла, то Альбертина попрохала, щоб я повіз її до Сен-Клу. Вгорі хмари мчали з вітром, як по землі сухе листя. А перелітні вечори, чий рожеві,

блакитні й зелені верстви висвітлював конічний перетин неба, готувалися у вирій. Щоб помилуватися на мармурову богиню зблизька, а богиня, самісінька у великому, присвяченому немовби їй лісі, знай кудись поривалася зі свого цоколя, і її дикі скоки жахали чи то звірячим, чи то святим жахом цей мітологічний ліс, — Альбертина видерлася на пагорб, я ж залишився чекати її на шляшку. Я дивився на неї з долу, і вона сама, вже не натоптана й округла, як тоді на моєму ліжку, коли круписта тканина її шиї попала під лупу моїх близьких очей, а карбована, тоненька, — здавалася статуеткою, покритою патиною щасливих бальбецьких хвилин. Опинившись удома сам і згадавши, що я катався з Альбертиною, що по-завтрюму я обідаю в дукинї Германтської, що мені треба відповісти на Жільбертиного листа і що всіх цих трьох жінок я кохав, я порівняв наше життя серед людей з робітнею маляра, адже воно, наше життя, повне шкіців, у яких ми колись намагалися показати свою потребу в великому коханні, але я не подумав про те, що іноді, як шкіц не дуже старий, ми беремося за нього заново і створюємо зовсім інший твір, може, навіть важливіший, ніж задуманий спочатку.

Завтрішній день випав студений і гарний, чувся подих зими (і, власне, як на ту пору, просто диво, що ми вчора знайшли в уже спустошеному Булонському лісі кілька склепінь зеленого золота). Прокинувшись, я ніби з вікна донсьєрських касарень побачив туман, біластий, щільний, нерозривний; він весело висів під сонцем, густий і солодкий, мов меляса. Сонце скоро сховалося, по обіді мла зробилася майже непроникною. Смеркло рано, я переодягнувся, але їхати було ще завчасно; я послав повіз по пані де Стермар'ю. Сам я їхати не посмів, аби не накидати їй свого товариства; але я послав з візником цидулку, де просив дозволу по неї заїхати. В очікуванні відповіді ліг на ліжку і заплющив очі, але зараз же й розплющив. Над фіранками горіла лише вузька смужка відцвілого дня. Я добре знав цю нічим не заповнену пору, просторий передсінок розкошів, чию темну, заласну пустку я звідав у Бальбеку, коли сам-один у своїх покоях, поки інші обідали, без жалю дивився на те, як умирає за фіранками день, знаючи, що небавом, по короткій, наче полярній, ночі, він воскресне ще ясніший у вогнях Рівбеля. Я вискочив з ліжка, вив'язав чорну краватку, зачесав чуба, словом, похапцем причепурився, докінчуючи запізнілий туалет, як чепурився у Бальбеку, думаючи не про себе, а про жінок, яких побачу в Рів-белі, і загодя всміхаючись їм у свічадо, поставлене навскіс, — це чепуріння відтоді так і лишилося для мене провісником гулів із вогнями та музикою. Воно вичакловувало їх, подібно до магічних знаків, ба більше: уже їх вряджало; завдяки йому я уявляв ці гулі напрочуд ясно, а чарами їхньої п'янкої марноти упивався так само самозабутньо, як у липні в Комбре, коли під стукіт молотка пакувальника тішився у прохолоді своїх покоїв спекою та сонячним світлом.

Ось чому мені вже хотілося бачити овсі не пані де Стермар'ю. Змушений тепер хоч-не-хоч провести з нею вечір, я б волів, — перед завтрішнім поверненням моїх батьків, — щоб цей вечір був у мене вільний і щоб я міг пошукати рівбельських жінок. Я востаннє помив руки і, радісно снуючи по всій оселі, в темній їдальні витер їх. Мені здавалося,

ніби двері у сіни відчинені й ніби в сінях горить світло, але те, що я взяв за ясну дверну щілину (двері, навпаки, були зачинені), виявилось тільки білим відбитком мого рушника у свічаді, присунутому тимчасово до стіни, поки не повернулася додому мама. Мені пригадалися всі дива, які я відкривав у нашому помешканні, дива, породжені не тільки оптичною манною, бо в перші дні після вхідчин я вірив, що наша сусідка держить пса; мені ввижалося протягле, майже людське скавчання, а цей звук видавала кухонна рура, як відкручувано кран. А двері на площадинку поволеньки ходили туди-сюди під протягами, виконуючи при цьому уривки млосних і жалібних музичних фраз, які перебивають одна одну в хорі прочан у фіналі увертюри до "Тангейзерів". Зрештою, вішаючи рушника на своє місце, я мав змогу знову почути блискучий пасаж цієї симфонії, коли бринькнув дзвінок, і я гайнув у сіни відчинити машталірові, який привіз мені відповідь. Я гадав почути від нього: "Пані внизу" або: "Пані чекає на вас". Але він тримав у руці листа. Я вагався читати те, що мені написала пані де Стер-мар'я; поки вона тримала перо в руці, написане могло бути ще чимось іншим, але тепер, одірване від неї, стало самою долею, яка йшла своєю путею і в якій вона вже не могла чогось змінити. Я попрохав кучера, хоча той кляв туманище, трошки почекати внизу. По його відході я розірвав конверт. На картці з позначкою "Віконтеса Алікс де Стермар'я" запрошена мною дама писала: "Мені дуже прикро — через непередбачені перешкоди я не зможу пообідати з вами в Лісі на острові. А я чекала цього як свята! Напишу вам докладніше зі Стермар'ї. Шкода. Моє шанування". Я скам'янів, оглушений ударом. Картка і конверт упали до моїх стіп, мов клейтух після пострілу. Я підняв папір, перечитав. "Вона сповіщає, що не може пообідати зі мною в Лісі на острові. Звідси можна виснувати, що могла б пообідати зі мною десь-інде. З делікатносте я до неї не поїду, але її можна зрозуміти саме так". Подумки я вже чотири дні тому оселився на цьому острові з пані де Стермар'єю і тепер ніяким світом не міг розлучитися з ним. Моє жадання поверталось мимоволі на спад, яким линуло вже багато годин: адже лист тільки оце надійшов, мало часу минуло, аби я встиг його перетравити, несамохіть я й досі збирався їхати, — так учень після провалу на іспиті тягнеться рукою по ще один квиток. Нарешті я опанував себе і пішов до Франсуази просити її заплатити машталірові. Я пройшов коридором, не знайшовши її, минув їдальню — і тут мої кроки перестали стукати по паркетові, вони заглухли в тиші; поки до мене дійшло, з чого б то воно, мені здавалося, що тут панує задуха, ніби я в кам'яному мішку. Причиною всього були килими, їх почато прибивати перед батьківським поверненням, і вони видавалися такі гарні веселого ранку, коли серед їхнього неладу сонце очікує вас, наче кумпан, прибулий на те, аби витягнути нас на снідання в село, і дивиться тепер на них, мов крізь ліс; але нині, навпаки, вони були першим опорядженням тієї зимової темниці, звідки — змушений жити і харчуватися в родині — я вже не зможу виходити, коли заманеться.

— Дивіться, паничу, не перечепіться, їх ще не прибито! — гукнула мені Франсуаза.
— Тра' було мені запалити лямпу. Уже кінець *вресня*, кінець гарним дням.

Зима вже на порозі. На вікні, в куточку, наче на шклі Галле — жилка ствердлого

снігу, а на Єлисейських Полях замість дівчат лише горобці.

Я побивався, що не побачу пані де Стермар'ю, а ще більше побивався тому, бо з листа її було видно, що на противагу мені, хто від неділі жив мрією про побачення з нею, вона про мене, мабуть, ні разу й не згадала. Згодом я довідався, що вона по-дурному одружилася з кохання з молодиком, з яким, імовірно, тоді вже сходилася і через якого, звісно, забула про моє запрошення. Бо якби про нього пам'ятала, то, певна річ, не чекаючи повозу, що його, як було домовлено, я не мав посилати по неї, попередила б мене, що зайнята. Мої марення про феодальну діву на туманному острові втоптали мені стежку до кохання, якого ще не існувало. Тепер розчарування, гнів, нестямне бажання впіймати ту, що втекла від мене, могли завдяки моїй вражливості розпалити це можливе кохання, яке досі, наразі ще тихим ходом, накручувала лише моя уява. Скільки ж у нашій пам'яті — а ще більше в нашому забутті — тих щонайрозмаїтіших дівочих і жіночих личок, яким надало чару — а нам дикої охоти побачити їх знову — лише те, що вони в останню хвилину втекли від нас! Що ж до пані де Стермар'ї, то з нею мене єднало щось іще більше; тепер, аби покохати її, мені досить було побачити її знову й оновити ті живі, але закороткі вражіння, які без побачення пам'ять не здолала б зберегти. Доля розпорядилася інакше, ми з нею так і не побачилися. Я покохав іншу, а міг би покохати її. І може, саме це найдужче окошилося на моїй великій любові, яка мала незабаром народитися в мені: на згадку про той вечір я доводив собі, що моє почуття — якби око-личності склалися інакше — зосередилося б на пані де Стермар'ї; звернене на ту, яка збудила його в мені трохи згодом, воно, отже, не було хоч би як я хотів, хоч би як потребував у це вірити — чимось конечним, чимось судженим мені.

Франсуаза покинула мене* в їдальні самого і сказала, що мені не вільно тут сидіти, поки вона розпалить вогонь. Вона мала готувати обід — виходить, моє ув'язнення починалося цього вечора, ще перед прибуттям батьків. Я оглянув цілу гору згорнутих килимів, навалених біля буфету, і, ткнувшись туди лицем, ковтаючи порошок і сльози, наче один з тих жидів, що посипали в жалобі голову попелом, заривався. Я трусився не лише від кімнатного холоду, а ще й через те, що іноді сльози, спливаючи з наших очей крапля по краплі — ніби дрібний, докучливий, холодний обложний дощ — викликають різкий спад температури (з його небезпекою і, признаймося, з якимсь приємним від цього відчуттям нам несила боротися). Нараз я почув голос:

— Чи можна ввійти? Франсуаза сказала, що ти, мабуть, у їдальні. Я заскочив спитати, чи не хтілося б тобі пообідати десь зі мною? Якщо тобі це не зашкодить, бо надворі такий туманище, хоч ножом ріж.

Був то прибулий вранці, хоча я думав, що він ще в Марокко або на морі, Робер де Сен-Лу.

Я вже казав про те (і не хто інший, як Робер де Сен-Лу несамохіть допоміг мені усвідомити це в Бальбеку), що я думаю про приязнь: як на мене, це щось таке нікчемне, що мені просто невтямки, як люди непересічні, типу Ніцше, могли наївно приписувати їй якусь духовну вартість, а, отже, цуралися приязні, яка не відповідала їхньому розумовому рівню. Еге ж, мене таке завжди дивувало: дивував той, хто в своїй щирості

заходив так далеко, що з чесности перед самим собою відкидав музику Ваґнера, хто водночас уявляв, ніби істина може передаватися в такий із природи своєї розпливчастий і неадекватний спосіб, як поводження взагалі та приязнь зокрема, і хто вірив, що цілком виправдано облишити роботу, піти до приятеля й поплакати вкупі, а все через чутку, ще й брехливу, про пожежу в Луврі! У Бальбеку я дійшов до того, що втіху розважатися з молодими дівчатами сприймав як менш згубну для духовного життя (якому вона бодай застається чужа), ніж приязнь, бо всі зусилля приязні йдуть на те, аби змусити нас пожертвувати єдиною реальною і непередаваною (хіба що тільки через мистецтво) частиною нас самих задля нашого поверхового "я", і ось це дрібненьке "я", на відміну від глибокого, замість шукати щастя в собі самому, розпускає соплі, відчуваючи сторонню підтримку, гостину іншої особистості, й, розчулене знайденою опікою, віддячується тим, що гучно висловлює своє самовдоволення і захоплюється високими прикметами, які в'собі самому вважало б за вади й намагалося їх спекатися. Зрештою огудники приязні можуть без ілюзій (не без гризот, ні!) бути найкращими приятелями в світі — так мистець, виношуючи в собі якийсь шедевр і свідомий того, що його обов'язок жити ради своєї роботи, аби не виглядати чи не стати егоїстом, віддається якійсь марній справі, появляючи при цьому звагу то більшу, що некорисливіші мотиви, задля яких він волів би не віддаватися цій справі. Але хоч би що я судив про приязнь, хай навіть вона давала мені втіху таку вбогу, що радше нагадувала щось середнє між зморою і нудюю, немає такого трійла, щоб не було воно в певні хвилини коштовне і по-кріплювальне, бо це дання підганяє нас батогом, потрібним для нас, бо воно зігріває нас, коли нам так~бракує тепла.

Нині я не мав жодної охоти, як ще годину тому, просити Робера знову звести мене з рівбельками; гіркота жалю за пані де Стермар'єю не хотіла стертися так швидко; але Сен-Лу з'явився саме тоді, як я не відчував у своєму серці жодної краплі щастя — то був ніби наїзд доброти, веселощів, життя, які були, певна річ, поза мною, але їх віддавалося до моїх послуг, просто бери їх собі, та й годі. Самому Роберові було невгадно, чому я вдячно скрикнув і чому розчулився до сліз. Зрештою, що може бути парадоксальніше за дружні почуття когось із числа дипломатів, мандрівників, пілотів чи військовиків на кшталт Сен-Лу, хто, їдучи завтра на село, а звідти бозна-куди, з усього видно, знаходить у присвяченому нам вечорі стільки щастя. Нам аж дивно стає, що вражіння від таких вечорів, зрештою нечасті й короткі, можуть бути для них чимось таким солодким і що — оскільки вражіння ті такі їм любі — вони не розтягують їх надовше чи не повторюють для себе частіше. Обід із нами — річ така природна — дає згаданим подорожникам таку саму небуденну втіху, як азіятові наші бульвари. Ми з Робером вибралися обідати; спу-скаючися сходами, я згадав Донсьєр, де щовечора ми зустрічалися з ним у ресторанах, у давно забутих мною залках. Особливо зринув упам'ятку один такий ресторанчик, про який я досі не думав: не при тому готелі, де звикле їв Сен-Лу, а при іншому, куди скромнішому — щось середнє між заїздом і пансіоном — де подавала сама господиня та її служебка. Мене там затримала віхола. Зрештою Робер не їв того вечора в готелі, а йти далі я не мав охоти. Нас годували на стриху, в дерев'яній світелці. Під

час обіду згасла лампа, і служебка принесла дві свічки. Я, вдаючи, ніби погано видно, підставив їй тарілку, щоб вона наклала бараболі, й схопив її за голу руку, буцім показуючи напрям. Бачучи, що вона руки не випрочує, я почав пестити її, а потім мовчки пригорнув служебку до себе, задмухнув свічку і сказав їй нищпорити по моїх кишнях та шукати гроші. Після цього я щовечора відчував, що тілесна насолода вимагає для свого вдоволення не лише служебки, а й презатишної дерев'яної світелки. Та зі звички, з приязні я вчашав аж до від'їзду з Донсьєра туди, де трапезував Робер зі своїми друзями. А все ж і про той готель, де столувався Робер та його друзі, я теж давно не згадував! Ми майже не користуємося з нашого життя, ми уриваємо недобуті в літніх сутінках чи в ранніх зимових ночах години, коли ми можемо відпочивати душею, коли ми передчуваємо якесь блаженство. А проте цей час не згаяно зовсім марно. Коли у нас заспівають своєю чергою нові радісні хвилини, які збігли б інакше геть, вутлі й невагомі, згаданий час дасть їм підмурок, розкіш багатого оркестрування. Мало-помалу вони розтягуються до меж правдивого раювання, якого ми зазнаємо нечасто, хоча воно ніколи не зникає з життя; у даному разі радість давало занедбання всього на світі задля обіду в достатньому обрамленні, здатному завдяки спогадам вияскравити в картині природи надію на мандрівку — мандрівку з приятелем, бо приятель з любови до нас пнутиметься зі шкури, аби розворушити наше дрімотне життя, аби наснажити нас солодкою втіхою, зовсім не такою, якої ми спроможні засягти власноруч або світськими розривками; ми хилитимемося тільки під нього, присягатимемося йому в вічній приязні; дані в чотирьох стінах цієї години і в них замкнені, наші присяги вже завтра, мабуть, чи не буде зламані, а проте я, без усякого сорому, міг поклястися Сен-Лу, бо він мав мужність, — мужність украй мудру, цілком виправдану передчуттям, що приязнь годі поглибити, — заявити про свій завтрішній від'їзд.

Спускаючися сходами, я переживав заново донсьєрські вечори. Коли ми вийшли надвір, нас облягла темна ніч; здавалося, ніби туман погасив ліхтарі, видимі лише зблизька, та й то ледь-ледь; нараз мені згадався якийсь мій вечірній приїзд до Комбре, коли городок був освітлений тільки подекуди і переходні сунули помацки у вогкій, теплій і святій пітьмі — пітьмі ясел — у якій де-де блимали ліхтарі, світячи не яскравіше від церковних свічок. Яка ж між ними величезна різниця — між тим роком мого перебування в Комбре — яким саме, забув — і рівбельськими вечорами, побаченими оце за фіранками! Переймаючись цією різницею, я надпоривався, і цей надпорив міг би бути плідним, якби я залишався сам, — він одвів би мене від манівців, що на них я збився і змарнував стільки літ, які мені ще доведеться подолати, поки в мені озветься досі незриму покликання, історією якого єсть оцей твір. Якби моє покликання прорізалось того вечора, то повіз, який мене віз, став би пам'ятніший, ніж повіз доктора Переп'є, на чиєму передку я склав коротенький опис — власне недавно віднайдений мною і всує посланий до "*Figaro*" — мар-тінвільських дзвіниць. Чи не тому, що минулі роки оживають для нас не в тязі, день по дню, а в уривковому спогаді, закоцюблomu в холоді чи в сонці якогось ранку або вечора, причаєному в затінку якогось одрубного застуму природи, відгородженому і загубленому на краю світу,

через що не лише поступові зовнішні зміни, а й зміни в наших мареннях і в нашому ще не виробленому характері, ці непомітні наші провідники від одної пори життя до іншої, геть-то не схожої на попередню, нагло стираються, — чи не тому, коли ми воскрешаємо спомин, пов'язаний з іншою добою, ми знаходимо між ними — через лакуни, через великі зони забуття, — ніби якесь провалля, вирите серед двох нерівних верховин, ніби якусь неспівмірність двох незіставних атрибутів: повітря, яким ми дихаємо, та довколишніх барв? Але між моїми послідовними спогадами про Комбре, Донсьєр та Рівбель я відчував не лише часову відлеглисть, я відчував відлеглисть, яка спостерігається між різними світами, де неоднакова матерія. Якби мені захотілося в певному творі наслідувати матеріал, з якого різьбилися мої найблагіші рівбельські спогади, я б мусив речовину зрідні темному і шкарубкому комбрейськшу пісковіку жилкувата рожевим, зробити її прозорою і воднораз щільною, свіжою і дзвінкою.

Аж це Робер, розтлумачивши машталірові, куди їхати, підсів до мене в екіпаж. Думки, що роїлися в моїй голові, порозбігалися. Вони — богині, які часом ушановують своєю появою самотнього смертельника десь на повороті чи навіть у кімнаті під час його сну; стоячи на порозі, вони дають йому про себе звістку. Але як ми з кимось удвох, вони зникають; у гурті люди їх не помічають. І я знову став полонеником приязні.

Робер ще з порогу попередив мене, що надворі стоїть туманище, та поки ми з ним гомоніли, мла згустилася ще більше. То вже був не той прозорий серпанок, у який я жадав зануритися на острові з пані де Стермар'єю. Поминеш ліхтар — і за два кроки він уже не світить, кругом панує пітьма, нічого не видно, хоч в око стрель, як у чистому полі, в лісі чи, радше, на вогкому острові Бретані, куди я прагнув потрапити; я відчував себе загубленим на узбережжі якогось північного моря, де людина двадцять разів ризикує накласти головою, перш ніж приб'ється до самотнього заїзду; замість бажаного міражу мла ставала карою, з якою треба боротися, отож-бо не змити дорогу й доїхати щасливо коштувало нам неабиякого труду й хвилювання, і нарешті нас охопила радість, радість розгубленого й майже заблудлого мандрівця, радість відчувати себе в безпеці, радість, геть не знана тим, хто не важив життям. Щоправда, під час нашої авантурницької виправи одне Роберове признание мало не зіпсувало мені втіхи, вразивши й угнівивши мене. "Знаєш, — заявив він, — я сказав Блокові, що ти за ним не так уже пропадаєш, що тебе часто разить його вульгарність. Такий уже я вродився: ріжу правду в очі", — додав він самовдоволено безапеляційним тоном. Мене мов по тім'ю вдарено. Я так покладався на Робера, вірив у його щире дружбу, а він підвіз мені воза, проязичився про все Блокові; я навіть вважав, що від такого вчинку його мали б уберегти як його достоїнстві, так і його вади, адже надмірна Роберова грічність через його все-таки хибне виховання змушувала його іноді лукавити. Чи була його тріумфальна міна тим удаваним тріумфом, яким ми личуємо наше збентеження, признаючися у вчинкові, який самим нам здається негарним? Чи промовляла вона про те, що Сен-Лу не усвідомлював, що ходить лихим робом? А чи свідчила про те, що йому бракує клепки, коли він підносить у цноту ваду, якої раніше за Робером не спостерігалось? А може, то був хвилиний спалах антипатії до мене, яка під'юджувала

розбити зі мною глека, чи, зрештою, хвиловий спалах антипатії до Блока, що спонукав сказати йому якусь прикрість, навіть підставляючи мене? Кінець кінцем при цій непорядній заяві в обличчя його воровся якийсь огидний рівчачок, який я в нього помічав лише раз чи двічі у житті: розпанахавши йому десь піввиду, він корчив, доходячи до губів, їхні дві смужки, надаючи їм мерзенного й плюгавого виразу, чогось майже звірячого, зниклого і, безперечно, атакістичного. У такі моменти, а вони траплялися, певна річ, не частіше ніж раз у два роки, відбувалося часткове затемнення його власного "я" особистістю когось із його роду, яка вселялася в нього. На цю думку наводили як самовдоволення вигляд, так і Роберів слова: "Я ріжу правду в очі" — вони не могли не викликати огиди. Мені хотілося сказати йому десь так: якщо ти ріжеш правду в очі, то як тобі забаглося щирувати, душу свою виливай, але не вдавай добродісного чужим коштом — усе це дешевня. Проте повіз уже спинився перед рестораном, чий шкляний, іскристий від вогнів фасад самотньо краєв темряву. Нутро його висявало так затишно, аж здавалося, ніби туман із послужливістю лакеїв, які потурають настроєві пана, показував на пішоході шлях до входу; стобарвний, найніжніших переливів, він вів за собою, як вів колись вогненний стовп гебреїв.

Зрештою їх тут був цілий кагал. Саме в цьому ресторані давно уже сходилися вечорами Блок та його друзі, сп'янілі від посту, такого самого важкого, як і говіння (говіння випадає лише раз на рік), сп'янілі від кави та політики. Всяке розумове збудження додає ваги нашим звичкам і очищає їх, а тому якась сильна пасія згуртовує товариство і ставить над усе пошану його членів одне до одного. Тут, хай це й провінційне містечко, ви знайдете меломанів; найкращий їхній час, майже всі їхні гроші йдуть на концерти камерної музики, на збіговиська, де мовиться про музику, на кав'ярні, де меломани зустрічаються одне з одним та з музикантами. Шанувальники авіації підсипаються до старого кельнера, який подає в зашкленому барі, влаштованому аж на верхотурі летовища; схований від борвію, мов у шкляній клітці маяка, кельнер може в товаристві єдиного пілота, який поки що не літає, стежити за тим, як авіатор виконує мертву петлю і як ще один авіатор, досі відсутній, нараз іде на посадку, гучно плескаючи крильми, гідними птаха Рок. Гуртик, який збирався для закріплення й поглиблення перебіжних вражень від процесу Золя, уподобав саме цей ресторанчик. Але на гуртик вовком дивилися молоді паничі, які утворювали другу частину клієнтури й обрали собі сусідню залу, відокремлену від першої тонким парাপетом, заклепаним зеленню. Вони вважали Дрейфуса та його прибічників за зрадців, хоча через чверть віку (потому як давні віяння змінилися новими і дрейфусарство набуло на відстані якоїсь гожости) синаші цих самих молодих панків, большевицтвуючи й вальсуючи, заявляли "інтелектуалам", які підступали до них з гужами, що аби вони жили в ту добу, то тягли б руку, звісно, за Дрейфусом, дарма що знали про його справу не більше, ніж про графиню Едмон де Пурталес або про маркізу де Галіфе чи про інших зірок, погаслих уже в день їхнього народження. Бо того туманного вечора ці ресторанны паничі, майбутні батьки молодих інтелектуалів, дрейфусарів по шкоді, були ще не одружені. Рідня вже добирала кожному з них багату пару, але нікого поки що з них не

уведено в закон. Поки що примірні, пожадані для багатьох вигідні шлюби ("багатих відданиць" було на призначці чимало, але кількість багатих посагів була куди менша від кількості претендентів) викликали у цих молодиків на оженинні суперництво.

Сен-Лу, на моє безголов'я, затримався: він домовлявся з машталіром, щоб той під'їхав по нас згодом, і я рушив до входу сам. Проходити в обертові двері я не вмів, тому зашамотався, боючися, що з них не вискочу. (Для аматорів точнішого слововжитку зауважмо, що ці двері-тамбур, попри свою мирну позірність, називаються дверми-револьвером — від англійського *revolving door*.) Того вечора господар не зважувався вистромитися за поріг, аби не змокнути, але вважав за обов'язок зустрічати клієнтів і стояв сприходу, втішно слухаючи, як гості весело клянуть сльоту, а самі світяться радістю: все-таки добралися, не заблукали! Проте як^тільки він^ уздрів незнайомця, застряглого в шклянній каруселі, вся його усміхнена привітність із нього злетіла. Доказ моєї темноти був такий кричущий, що він насупився, наче екзаменатор, який завзявся так і не сказати сакраментального: *dignus est intrare*¹.

Як на те, я подався до зали, відведеної для вельможного панства, але господар нецеремонно спровадив мене звідти і грубо, після чого вже грубіянили зі мною і кельнери, показав місце в іншій залі. Мені тут не сподобалося, насамперед тому, що на канапі вже сиділо повно людей, а напроти мене були двері для жидів, двері не обертові, вони раз у раз рипали і гнали на мене холод.

¹ Гідний вступити (латин.).

Але пересадити мене господар відмовився. "Ні, пане, турбувати всіх через вас я не можу", — кинув він. Зрештою він одразу ж забув про припізнілого і такого незграбного гостя, — радо вітаючи прибуття кожного одвідувача, що, перш ніж замовити кухню пива, крильце холодного курчатка чи шклянку грогу, мусив, як у старовинних повістях, "сплатити мито" й оповісти подорожні пригоди, тільки-но вступав до цього теплого й безпечного сховку, де контраст із тим, чого він уник, знову повертав веселощі й дух товариства, такі природні при таборовому багатті.

Один розповідав, як його фурман, гадаючи, ніби вони на мості Згоди, тричі об'їхав Дім інвалідів, інший — як його фіакр, спускаючись по авеню Єлисейських Полів, вшелепався в купу дерев на Рон-Пуен і простояв три чверті години, як то кажуть, ні "но", ні "тпру". За розповідями пішли нарікання на млу, на холод, на мертву тишу вулиць, але виголошувалося й слухалося ці лементи з найживорадіснішими мінами, спричиненими затишною атмосферою зали, де, окрім того місця, де сидів я, було тепло, а також яскравим світлом, якнайрізкішим для очей, призвичаєних до мороку, та гамором розмов, які змов наповнювали вам вуха.

Прибульцям було нелегко затулити уста. Подорожні знегоди через свою незвичність просилися їм на язик, кожен вважав, що такі випадки могли лучитися лише з ним, і вони знай шукали очима, до кого б озватися. Навіть господар не шанувався. "Принц де Фуа тричі заблукав, їдучи від воріт Святого Мартина!" — не боявся він сказати зі сміхом, роблячи такий жест, ніби рекомендував славного аристократа адвокату-жидові, тоді як іншого часу адвокат був відгороджений від

магната бар'єром, через який було куди важче перемахнути, ніж через колючий живопліт. "Тричі! Чи ти ба!" — кинув адвокат, торкаючись капелюха. Принцові була не до шмиги ця репліка, ознака якогось амікошонства. Принц де Фуа належав до гурту аристократів, очевидно, вдатно-го на розпускання губів навіть щодо вельможества, якщо це вельможество не вельми вельможне. Не відповісти на уклін, а як людина ввічлива вклоняється вдруге, хихотіти чи злісно гнути кирпич, вдавати, ніби не впізнаєш старшого чоловіка, настановленого прислужитися тобі, стискати руку і вклонятися лише дукам та дуковим найближчим друзям, з якими дуки їх познайомили, — ось чим хизувалися ці молодики і, зокрема, принц де Фуа. Таку манеру їм прищепила розбещеність раннього молодю (коли навіть молоді буржуа виявляють невдячність і поведуться по-хамському, кілька місяців не пишуть своєму благодійникові з приводу смерті його дружини, а потім, вважаючи, що це в їхньому становищі найпростіше, перестають вітатися), але ще більше вона є породженням снобізму витонченої через край касты. Правда, цей снобізм, схожий на деякі нервові хвороби, які з роками виявляються м'якше, звичайно втрачав войовничість у людей почесного віку, геть-то нестерпних замолоду. Мало старших людей так і шкарубне у своїй зарозумілості. Людині здавалося, ніби, окрім неї, на світі нічого немає, аж це, хай вона бодай принц, виявляється, що є ще музика, письменство, ба, депутатський мандат. Міняється ієрархія цінностей; великий пан сам нав'язує стосунки з людьми, яких колись іспоцеляв поглядом. Блаженні ті, кому ставало терпцю чекати і хто — якщо можна так висловитися — мав таку щасливу вдачу, аби в сорок літ тішитися гречністю та привітністю, що прийшли на зміну жорстокості, з якою вони ті чесноти від себе відкидали у двадцять.

З okazji принца де Фуа треба сказати, як уже про нього зайшла мова, що він належав до гурту, де було чи то дванадцять, чи то п'ятнадцять молодиків, а також до обраного "грона чотирьох". Гурт із дванадцяти чи з п'ятнадцяти душ, — хоча принц становив тут ніби виняток, — мав ту спільну рису, що кожен із цих молодиків був дволикий Янус. Вони були в боргах, як у шовках, і постачальники мали їх ні за що, а проте ці самі постачальники з дорогою душею зверталися до них: "Ваша ясновельможносте, маркізе, ваша світлосте..." Вони гріли надію виборсатися з допомогою достославної "вигідної партії", кажучи інакше — "тугої калитки", але багатих посагів, на які вони зазіхали, було ледве чотири чи п'ять, тому на одну й ту саму відданицю потаймиру важився багато хто. І секрет бережено так суворо, що досить було одному з них прийти до ресторану і сказати: "Мої голуб'ята! Я так вас люблю, що не можу не признатися: я засватав панну д'Ам-бресак" — як ізчинявся гармидер, бо багато хто, вважаючи, ніби в них самих усе пущено на мазані колеса, не мав досить витримки, їцоб погамувати перший*¹ відрух люті й подиву. "Тобі що, свербить так женитися, Бібі?" — гукав принц де Шательро, впускаючи виделку зі здуміння та розпуки: він-бо сподівався, що заручини з панною д'Амбресак скоро дістануть заповіддя, але — заручини з ним самим. Тим часом Бог свідок: його спритник-батько таки нашептав був на вухо Амбресакам про матір юного Бібі.

"Виходить, тобі так приспичило?" — не втримувався принц, щоб удруге не підкусити Бібі, але Бібі, вже добре підкований (бо відколи все стало "майже офіційно" відоме, він уже встиг освоїтися з новим статусом), відповідав з усмішкою: "Я захоплений не тим, що одружуюся, одружуватися мені охота невелика, я захоплений тим, що матиму таку чарівну дружину, як Дезі д'Амбрезак". Поки Бібі відповідав принцові де Шательро, той опам'ятовувався і доходив думки, що треба мерщій повертати голоблі в бік панни де ла Канурк або міс Фостер, цих блискучих партій номер 2 і номер 3, ублагати набратися терпцю кредиторів, які чекали на його одруження з панною д'Амбрезак, і врешті розтлумачити тим, кому він розп'якував про зваби панни д'Амбрезак, що вона добра пара для Бібі, та якби він пошлюбив її, то порізнився б з усіма своїми родичами. Он пані де Солеон, так та — доводив би він — навіть не прийняла б їх.

Проте в очах шевців, кравців, рестораторів і так далі ці паничі важили небагато, зате коли ці дволикі януси виходили у світ, там їх суджено не за їхнім розладнаним маєтком і не за потугами його підлатати. Вони знову потішалися в князі, в дуки такі-то й такі, і їх шанували тільки з огляду на предків. Якийсь дук, майже мільйонер, здавалося б, наділений усіма достоїнствами, поступався їм, бо колись їхні родоначальники були удільними володарями в малесеньких державах, де карбували монету тощо. Часто в ресторані хтось із них потуплювався при появі іншого, аби не розкланюватися з ним. А все тому, що в своїй химерній гонитві за багатством він запрошував на обід банкіра. Якщо світська людина сходиться отак із банкіром, той виточує з неї крові на якусь сотню тисяч франків, що не перешкоджає світській людині запросити на обід іншого банкіра. Вона й далі ставить у церквах свічки і радиться з лікарями.

Але принц де Фуа, сам багатій, належав не лише до великопанського гурту, гурту з півтора десятка молодиків, а й до тіснішого й замкнутішого грона чотирьох, де числився й Сен-Лу. їх ніколи не запрошувано нарізно, їх прозвано "чотирма цимбалами", вони завжди гуляли разом, у замках їм відводили суміжні покої, отождодейкували навіть про якісь грішки між ними, тим паче що всі вони були красені. Щодо Сен-Лу, то я міг би завдати брехню всім цим наклепникам. Але найцікавіше ось що: поголоски, як впливло згодом, були правдиві стосовно всієї четвірки, але жоден із них анітрохи не підозрював у своєму гріху трьох інших. Тим часом кожен докладно розпитувався про інших: не так через те, що грів якісь надії, як з образи, йому хотілося розбити шлюб, приперти друга до стіни. До четвірки платоніків, бо така четвірка завжди численніша, ніж чотирі душі, прилучився п'ятий, платонік ще більший за інших. Проте страх Божий стримував його, та ось четвірка розпалася, а він женився, став батьком сімейства і, молячись у Лурді, щоб Богородиця послала йому коли хлопчика, а коли дівчинку, в паузах кидався на військовиків.

Хоч як бришкав принц, а те, що адвокат прямо до нього не звертався, розрядило перуни його гніву. До того ж цей вечір видався якийсь незвичайний. Зрештою шансів зійтися з принцом де Фуа ближче адвокат мав не більше, ніж машталір, який привіз сюди цього великого пана. Ось чому принц зволив відповісти йому — але з сухою міною

і відводячи погляд — бо той під завісою мли скидався на щось, наче співподорожанин, здибаний випадково десь на краю світу, на вітряному й затуманеному узбережжі: "Заблукати це ще півбіди, найгірше, що не можеш виблукати". Думка ця вразила господаря своєю слухністю, бо він чув її з уст гостей цього вечора кілька разів.

Власне, ресторатор мав звичку порівнювати те, що він чув або читав, з якимсь уже знаним текстом, і щоразу надпоривався, як не помічав різниці. Таких станів душі не треба легковажити: виходячи наяв у політичних розмовах або при читанні часописів, вони творять громадську опінію і тим самим готують ґрунт під величезні події. Багато хто з німців, власники кав'ярень, залюб-лені лише у своїх клієнтів і в якусь газету, запевняючи в часи Аґадіру, що Франція, Англія та Росія "зачіпають" Німеччину, готували війну, яка зрештою так і не вибухла. Коли історики не без слухності правлять, що чини народів годі пояснити волею царів, вони повинні заступити її психологією "сірої людини".

У політиці власник цього ресторану, куди я приїхав, від якогось часу прикладав свою педагогічну ментальність до певних висловлювань, пов'язаних із Дрейфусовою справою. Якщо в мові гостя чи на газетних шпальтах він не знаходив утертих виразів, то заявляв, що стаття нудна, а гість нещирий. Натомість принц де Фуа так захопив ресторатора, що цей останній ледве дослухав його до кінця. "Слушно, ваша ясновельможносте, слушно (що загалом означало: "Ви, ваша ясновельможносте, повторили слово в слово"), атож, авжеж, саме так!" — скрикнув він, сповнений радощів, як мовиться у "*Тисячі й одній ноні*", до щер-ти. Одначе принц уже зник у залці. Тим часом — життя навіть по незвичайних випадках бере своє — ті, хто вилонювався з моря туману, замовляли собі щось під'їсти або й обід; поміж них я угледів молодиків — членів Жокей-клубу: день був такий потовкучий, що вони незчулися, як обсіли двоє столиків у великій залі і таким чином опинилися близесенько від мене. Катаклізм був такої моці, що запровадив навіть між малою й великою залою, між усіма цими людьми, збудженими ресторанним затишком по довгій блуканині в океані мли, якусь простоту, поминаючи лиш мене, — така простота, мабуть, панувала в Ное-вому ковчезі.

Нараз я побачив, що господар згинається в уклоні, надбігли в повному складі метрдотелі, а гості несамохіть обернулися. "Мерщій, покличте Сіпрієна, столик для його ясновельможности маркіза де Сен-Лу!" — гукав господар; для нього Сен-Лу був не просто великий пан, вельми шанований з боку таких людей, як принц де Фуа, а ще й завсідник, який жив на всю губу й зостав-ляв у цьому ресторані дзвінкі побрязкачі. Гості з великої зали лупали очима, гості з малої кликали наввипередки до себе приятеля, який усе ще витирив ноги. Рушивши до малої зали, він побачив, що я в великій. "Боже Христе! — скрикнув він. — Що ти тут робиш, чого сидиш перед відчиненими дверми?" — спитав він і гнівно блимнув на господаря — той кинувся зачиняти двері, звернувши вину на гарсонів: "Я завше їм казав, щоб ці двері замикалися".

Довелося мені піднімати на ноги тих, хто сидів за моїм і за сусідніми столиками, щоб підійти до Сен-Лу. "Навіщо ти встав? Ти волієш їсти тут, а не в малій залі? Але ж ти

тут замерзнеш, сіромахо! Будьте ласкаві, забийте ці двері", — мовив він до господаря. "Цю ж мить, ваша ясновельможносте. Клієнти, які захочуть піти, проходитимуть через малу залу, та й годі". Демонструючи свою запопадливість, господар залучив до операції одного метрдотеля та кількох кельнерів і гучно заявив, що як вони не заб'ють дверей як слід, хай начуваються. Тепер він мастив мене медом, бажаючи, щоб у мене створилося вражіння, ніби він упадав коло мене, щойно я приїхав, а не після появи Сен-Лу, а ще він боявся, як би я не подумав, ніби він зі мною такий обіхідли-вий тільки з огляду на свого завсідника — багатія й вельможу, а тому нишком усміхався мені, аби засвідчити особливу симпатію до мене.

Слова якогось гостя за моїми плечима змусили мене обернутися. Замість сказати: "Крильце курчатка, добрий келих шампа-на, але не дуже сухого", він вимовив зовсім інше: "Я волів би гліцерин. Так, гарячий, чудово". Мені захотілося глянути на цього аскета. Щоб незвичайний тонкосмак не впізнав мене, я зараз же відвернувся до Робера. То був усього-но мій знайомий лікар, з яким радився один пацієнт; користаючися з мли, він затягнув тамтого до ресторану. Лікарі, як і біржовики, люблять промовляти від свого імені.

Я дивився на Робера, і в голові роїлися думки. У цьому ресторані, та й узагалі в житті, я бачив багато інтелігентних чужоземців, інтелектуалів, циган різного розбору, тих, хто покірно терпів збиткування з їхніх химерних пелерин, з їхніх краваток, модних у 1830 роках, глузи з їхньої незграбносте, і хто не тільки терпів, а й зумисне накликав на себе глум, аби показати, що їм до нього байдуже, хоча все це були люди неабиякого розуму, високої моральности та ще й тонкої вражливої душі. І всі вони — надто жиди, жиди не асимільовані, про інших я не згадую — разили тих, хто терпіти не міг жодних дивацтв і химери (як Блок разив Альбертину). Але ті, що спершу цурався їх, зрештою бачили, що ненавидіти людей лише за довге волосся, за довгі носи, за великі очі, за театральні поривчасті жести просто смішно; що попри все вони люди розумні, щирі, і їх не можна не покохати всією душею. Зокрема у багатьох жидів батько-мати визначалися душевною шляхетністю, широтою розуму, щирістю, отож-бо проти них такі люди, як мати Сен-Лу чи дук Германтський, були просто нікчемники через свою черствість, через показну побожність, здатну обурюватися лише бешкетом — та й та віра, до якої вони признавалися, аж ніяк не заважала їм (до цього їх тишком-нишком приводив практичний розум, єдино у них цінований) узяти найвигідніший шлюб з розрахунку. Але зрештою в Сен-Лу (так, ніби вади батьків вилилися в нього у високі прикмети) над усім торувала уроча простота розуму та серця. І якщо ці прикмети — треба це сказати на вічну хвалу Франції — спостерігаються у щирого француза, чи то з панства, чи то з низів, вони не те що буяють, бо буяння не знає міри й межі, а лишають, як не лишають ні в кого з чужоземців, хай він буде і найдостойніший. Ви-соколобі й шляхетні, звичайно, й представники інших племен, і коли навіть спершу треба нам пробитися крізь те, що нас разить і відтручує в людині, або крізь те, що викликає поблажливую усмішку, від цього її гідність не ущерблюється. Та що не кажіть, а є чарівна щиро французька неповторність: вона у тім, що все, що визнаємо за справді гоже, все, що має

вартість згідно з розумом та серцем, передусім голубить око, шаріє здоровим рум'янцем, вражає виточеними рисами, ^осягаючи і в своїй матерії, своїй формі внутрішньої досконалості. Я дивився на Сен-Лу й думав, що добре, коли не тілесна бридота править за присінок для духовності, добре, коли крила носа делікатні, досконалого крою, наче крильця метеликів, які сідають на польові квіти у комбрейських околицях; що правдивим *opus francigenum*¹⁰, секрет якого заховується від XIII віку і який вічно житиме в наших церквах, є не так камінні янголята святого Андрія Первозваного-в-полях, як молодесенькі французи з шляхти, міщан чи хлопів, чії личка вирізьблено з гожістю й простотою, такими самими традиційними, як у славетному бабинці, але ще не дотвореними.

Одвихнувшись, аби простежити особисто, як забивають двері і як подають нам на стіл (він дуже радив нам замовити "яловичини", бо з дробом сьогодні трохи підвели), господар скоро вернувся й ознаймив, що принц де Фуа дуже просить його ясновельможність дозволити йому пообідати за сусіднім столиком. "Але ж усі столики зайняті", — відповів Робер, озирнувши столики, які затарасовували мій столик. "Менше з тим; як ваша ясновельможність згодиться вволити принцову волю, я попрошу цих панів пересісти. Мені тільки б догодити вашій ясновельможності!" — "Вирішуй ти, — звернувся Сен-Лу до мене. — Фуа — добрий хлопець, він не докучатиме і не дурень". Я відповів другові, що Фуа, може, й милий, але ж ми домовилися пообідати разом і мене це вельми потішить, а тому я волів би, аби ми посиділи самі. "А який гарний у принца плащ!" — зауважив господар під час наших переговорів. — "Так, я бачив", — відгукнувся Сен-Лу. Я збирався вже сказати Роберові, що пан де Шарлюс утаїв від своєї тітки, що знайомий зі мною, і спитати в нього, як він гадає — чому, аж це прибув принц де Фуа. Він прийшов з'ясувати, чи вволено його прохання, і спинився за два кроки. Робер познайомив нас, але сказав своєму приятелеві навіпростець, що йому треба перебалакати зі мною в чотири ока. Принц пішов собі, підкреслюючи прощальний уклін усмішкою, якою він указував мені на Робера, мовляв, короткість нашого знайомства лише з волі Сен-Лу, а сам би він продовжив його залюбки. Нараз Робер, наче йому спало щось на думку, кинувся за своїм другом. "Сиди й починай їсти, я зараз", — мовив він наостанці, рушаючи до малої зали. Мені прикро було слухати, як незнайомі мені чепуруни розповідають недоречні й злосливі історії про молодого принца-спадкоємця Люксембурзького (колишнього графа фон Ніссау), з яким я познайомився в Бальбеку і який так делікатно висловив мені співчуття під час бабусинового нездужання. Один із них доводив, наче принц сказав дукині Германтській: "Я вимагаю, щоб при появі моєї дружини всі вставали", і що дукиня нібито відповіла (що грішило не лише проти дотепності, а й проти всякої правдоподібності, бо бабуся молодій принцесі була сама чеснота): "Певна річ, при появі твоєї дружини всі мають уставати, — ради твоєї бабусі чоловіки лягали". Потім пішла оповідь про те, як принц за цьогорічних одвідин у Бальбеку своєї тітки, принцеси Люксембурзької, поскаржився, зупинившись у Гранд-отелі, директорові (моєму другові), що не вивішено на його честь люксембурзької фани. А тим часом фана ця була менш знана і куди рідше

вивішувалася, ніж англійська чи італійська, треба було кілька днів, на превелику досаду молодого принца, аби її розшукати. Я не повірив жодному слову в цій усій історії, але дав собі зарік, приїхавши до Бальбека, розпитати директора готелю, щоб упевнитись-таки, що все це шито білими нитками. Чекаючи на Робера, я попросив господаря, щоб мені принесено хліба. "Цю ж мить, пане бароне". — "Я не барон", — заперечив я вдавано сумним тоном. "Ох, перепрошую, ваша ясновельможносте!" Я не встиг заперечити ще раз, після чого мене б, мабуть, охрещено було світлістю. У дверях з'явився, довго, як і обіцяв, не затримавшись, Сен-Лу, тримаючи в руці широкий вигоневий принців плащ, і я зрозумів, що він випросив цього плаща, аби я не мерз. Він здалеку махав мені не покидати місця і рушив до мене, але добратися він міг, лише переставивши столика або пересадивши мене. Сен-Лу скочив на червону оксамитну канапку, яка йшла попід стіною по обводу великої зали, окрім мене, на канапці сиділо троє-четверо знайомих з Робером членів Жокей-клубу, яким не знайшлося місця в малій залі. Поміж столиками не дуже високо було напнуто електричні шнури; не завагавшись, Сен-Лу перемахнув через них так само легко, як перескакує на конкурі перешкоди кінь; присоромлений тим, що він усе це робить ради мене, аби вберегти мене від такого простого маневру, як пересідання, я водночас і захоплювався тією певністю, з якою виконував вольтаж мій товариш; і не лише я: господар і метрдотелі (це вольтижування навряд чи їм сподобалося б, якби вольтижувався не такий вельможний і не такий гойний завсідник) стояли вражені, наче знавці мистецтва верхогонів. Кельнер завмер стовпом із полумиском, якого чекали ті, хто сидів біля нього. Коли ж Робер, змушений обходити своїх товаришів, видерся на спинку канапи і, втримуючи рівновагу, пішов по ній, з зали почулися негучні оплески. Порівнявшись нарешті зі мною, він став як укопаний, розрахувавши все точно, як розраховує отаман, якому треба зупинитися перед трибуною монарха, нахилився й уклінно^та ґречно подав мені вигонєвого плаща, а відтак, сівши біля мене, сам накрив ним, наче легким і теплим шалем, мої плечі.

— Послухай, щоб я не забув, — вирік Робер, — мій вуйко Шарлюс хоче з тобою перебалакати. Я обіцяв, що ти завітаєш до нього завтра ввечері.

— Я, власне, збирався погомоніти з тобою про нього. Але завтра я обідаю у твоєї тітки, дукині Ґермантської.

— Так, завтра в Оріани бучний бенкет. Мене в гості не прошено. Але вуйко Паламед волів би, щоб ти туди не йшов. Не можеш знайти якусь відмовку? У кожному разі заскоч до вуйка Паламеда потім. Йому дуже залежить на цій зустрічі. Скажімо, можеш устигнути до нього на одинадцяту. Об одинадцятій, не забудь, я його попереджу. Він такий уразливий. Як не прийдеш, матиме на тебе зуб. В Оріани бенкети не затягуються. Як ти збираєшся тільки пообідати, то на одинадцяту встигнеш до вуйка. Побачитися з Оріаною треба б і мені, я збираюся кидати марокканську службу. У таких речах вона охоча до послуги, генерал де Сен-Жозеф для неї зі шкури вилізе, а в нього все в руках. Ти тільки їй не прохопися. З принцесою Пармською я вже говорив, усе піде як по маслу. Правда, Марокко — країна дивовижна. Я міг би багато про неї

розповісти. Люди там напрочуд делікатні. Як на мене, не дурніші за нас.

— Як ти гадаєш: німці могли б воювати за Марокко?

— Ні, марокканське питання їх баламутить, це зрозуміло. Проте кайзер — пацифіст. Німці вдають із себе войовничих, так вони думають схилити нас до поступок. Це покер. Князь Монакський, агент Вільгельма Другого, шепнув нам по секрету, що Німеччина нападе на нас, якщо ми не поступимося. Отже, ми поступимося. Але якби й не поступилися, ніякої війни не було б і близько. Подумай лишень, яка несосвітенна дурниця — сьогоднішня війна! Вона була б катастрофічніша, ніж *Потоп* або *Соїїегсіаттетц*¹¹. Тільки й того, що потребувала б менше часу.

Робер говорив зі мною про приятелювання, про симпатію, про ностальгію, хоча, як усяк мандрівець, завтра він знову вибирався на кілька місяців на село, а звідти мав вирватися на сорок вісім годин до Парижа перед самим поверненням до Марокко (або деінде); а проте слова, кинуті в вогонь, яким палахтіло того вечора моє серце, розпалювали солодкі марення. Наші нечасті сходи́ни з ним наодинці, а надто ці, воралися заором у мою пам'ять. Для Робера, як і для мене, то був вечір приязні. Але приязнь, яку я до нього відчував, була не зовсім (боюся) та, яку йому бажалося в мені збудити. Я відчував навіть тінь гризоти з цього приводу. Ще умліваючи млостю, з якою я стежив за його галопуванням та за тим, як він граційно домагався свого, я відчував, що це умління викликане тим, що всі його рухи попід стіною, на канапі диктувалися, тлумачилися, можливо, вдачею самого Сен-Лу, а ще більше його коренем і вихованням, його расою.

Непомильний смак не в царині прекрасного, а в царині манер підказує світовцеві у непередбачених обставинах зараз же схоплювати, — подібно до оркестранта, коли того просять зіграти невідомий твір, — які почуття аж наче самі просяться вилитися, через які саме рухи, і точно класти все це на техніку; опріч того, наділена непохибним смаком світська людина дає змогу тому смакові виявитися, не сковуючи себе жодними іншими міркуваннями, здатними паралізувати молодих буржуа чи то тим, що їм лячно осмішитися задля порушення етикету, чи то тим, що їм неохота показати себе чиймись догідниками, тоді як у Робера все це покривалося погордою, якої він запевне ніколи не відчував у своєму серці, але яку одідичило його тіло і яка виробила у його предків навичку панібратства, і то завдяки переконанню, що тільки воно може полестити і справити приємність тому, з ким він тримався по-панібратському; зрештою — шляхетною щедротою, яка, сліпа й глуха до матеріяльних переваг (величезні рахунки, оплачувані в цьому ресторані, прославили його, тут і деінде, як найбажанішого клієнта і загального фаворита, про що свідчила запобігливість перед ним не лише служби, але й усієї золотої молоді), спонукала його топтати їх під нозі, як топтав він оце зараз, фактично й символічно, пурпурові оці ослони, йдучи по них, як по пишній дорозі, на яку мій товариш повабився лише тому, що нею пишніше й швидше, ніж якоюсь іншою, можна було дістатися до мене; такі були щиро аристократичні риси, які, просвічуючи крізь його тіло (не темне й непроникне, як-от моє, а виразне й прозоре), як проступають у творі мистецтва вкладені в нього творча потуга і майстерність, робили

Роберів легкий танець попід стіною чимось загадковим і гожим, як пози вершників на фризі. "Овва! — міг подумати Сен-Лу. — Чи варто мені було з самого молоду зневажати родовід, підносити вгору лише почуття справедливості і розум, цуратися накиннутих мені друзяк і приятелювати з благенько убраними, зате меткими на язик ґе-валами, якщо єдина істота, яка нібито розкрилася в мені самому і заховалася у вдячній пам'яті, була не та, що її створила на мою подобу моя воля, не заслужений вінець її зусиль, не мій витвір, навіть не моя особа, а те, що я завсігди зневажав і намагався подолати в собі; чи варто мені було так щиро кохати мого улюбленого приятеля, якщо найбільше я його потішив чимось куди загальнішим, ніж особисті мої риси, якщо найбільше його радує не те, що він називає радістю приязні й у що в глибині душі не вірить, а радість інтелектуальна, бездушна, така собі естетична насолода?" Боюся, в нього роїлися такі думки. В такому разі він помилявся. Якби Сен-Лу найвище цінував уроджену гнучкість свого тіла, якби він давно вже не вибив із себе панської зарозумілості, то навіть сам його сприт був би штучніший і важкуватіший, а поводження вульгарніше. Достоту як маркіза де Вільпарізіс мусила набратися поважності, щоб і в її розмовах, і в спогадах відчувалася легковажність (але ж легковажність завжди від розуму), так само на те, аби Роберове тіло паношилося, панству треба було вивітритися йому з голови, яка тяглася до високих матерій, і, просякнувши його тіло, проступити в ньому несвідомим і шляхетним обрисом. Ось чому розумова його гожість підкріплювалася тілесною гожістю, досконалість і вимагає саме такого взає-модоповнення. Мистцеві зовсім не обов'язково висловлюватися навіпростець, сповідуючи у творі свої думки; хтось навіть сказав, що найвища похвала Богові — це неґація атеїста, який вважає творіння за таке досконале, що воно може обійтися без творця. І ще я усвідомлював, що милувався не лише на твір мистецтва, коли дивився на юного наїзника, який сувоєм розгорнув свій перегін уздовж стіни; молодий принц (нащадок Катерини де Фуа, королеви Наваррської, онуки Карла VII), якого Робер покинув задля мене, родовитість і маєток, які він кидав до моїх стіп, пихаті й ставні предки, воскресені в певності й зручності рухів, у догідливості, з якою він отуляв моє мерзлякувате тіло вигоневим плащем, — хіба все це не належало, сказати б, до числа його друзів, старезніших, ніж я, друзів, які, як я гадав, завжди стоять поміж нами, але якими він насправді, навпаки, жертвував мені, а піти на таке можна лише з вишини розумових запитів, з тією безкраєю свободою, виявом якої були Роберові рухи і яка підтверджувала щирі приязнь?

Скільки посполитої пиндючності — на відміну від душевної гожості Робера, у якого дідишна гордовитість, всього лишень шкаралуща, перетоплена в несвідоме бажання зачарувати, личкувала непідробну скромність, — було в невимушеності Герман-тів — в цьому я міг пересвідчитися не на прикладі пана де Шар-люса, в якого вади характеру, досі для мене незрозумілого, замазувалися великопанськими навичками, а на прикладі дука Германтського. Зрештою і в його подобі, яка колись справила таке приємне вражіння на мою бабусю при зустрічі з ним у маркізи де Вільпарізіс, збереглися ознаки старезної величі, які мене вразили, коли я назавтра

після проведеного з Робером вечора прийшов до нього обідати.

Ці ознаки старезної величі не відкрилися мені ні в нього, ні в дукинї при зустрічі з ними у маркізи де Вільпарізіс, так само, як, побачивши Берму вперше, я не вловив, чим відрізняється вона від інших актрис, хоча її риси були виразніші, ніж риси світовців, бо ціхи світських людей виокремлюються в міру того, як реальнішими, доступнішими для розуміння робляться самі люди. Але хоч як важко впіймати відтінки у вищому світі (так важко, що при спробі такого тонкого обсерватора, як Сент-Бев, показати, чим відрізняється салон пані де Рекам'є від салону пані де Буань, усі салони виходять на один копил, а мораль, хотів автор цього дослідження чи ні, впливає така: салонне життя вбоге), а проте — як це вийшло у мене і з Бермою — коли Гер-манти перестали мене цікавити і коли пал моєї уяви вже не обертав у пару крапельки їхньої своєрідності, я міг тоді їх, ті крапельки, зібрати, майже невагомі.

На тітчиному вечорі дукиня не нагадала мені про свого чоловіка, і я так і не знав, з огляду на чутки про розлучення, чи він з нами обідатиме. Але скоро все стало на своє місце, бо серед лакеїв, які бовваніли в передпокої і які (адже до цього вечора я був для них майже те саме, що діти теслі, тобто, вони симпатизували мені більше, ніж їхній пан, але були певні, що я не маю до нього вступу) винюшували причину такої зміни, я побачив дука Германтського, котрий чигав на мене тут, аби роздягнути мене.

— Дукиня Германтська буде дуже рада, — сказав він тоном удаваної щиросте. — Дозвольте звільнити вас від ваших манаток. (Дукові хотілося говорити по-простому, щоб дотепніш було.) Дружина трохи боялася, що ви нас підведете, хоча ви самі обрали цей день. Ми ще зранку казали одне одному: "Він не прийде, ось побачите". Дукиня Германтська мала слухність, а не я. Упіймати вас не так просто, і я був певен, що ви нам виллете коника.

Ледачий, за чутками, навіть брутальний чоловік, він викликав якесь вдячне почуття (бо таким, як він, злим людям мають за заслугу їхню добродушність) за слова "дукиня Германтська", якими дук ніби брав її під своє крило, аби вона становила з ним одну цілість. Узявши мене по-панібратському під руку, дук вважав за свій обов'язок супроводжувати мене й упровадити до салону. Той чи інший звичайний вислів може подобатися в устах селяка, якщо він є пережитком давньої місцевої традиції, прослідком історичної події, може, навіть невідомих тому, хто на них натякає; так само гречність дука Германтського, яку він засвідчував мені цілий вечір, зачарувала мене як забуток вікових звичаїв, зокрема звичаїв XVII століття. Люди давноминулих часів здаються нам такими безмежно далекими. Шукати в їхніх діяннях чкоїсь задньої думки ми нізачо не наважуємося. Виявляючи у якогось Гомерового героя почуття чимось подібне до наших або читаючи про те, яку хитру тактику застосував Ганнібал під Каннами, давши зім'яти своє крило, аби зненацька оточити ворога, ми з дива не можемо вийти; нам здається, ніби цей епічний піснетворець чи цей отаман так само нам далекі, як далекі звірі, побачені у клітці зоологічного саду. Так само, коли ми знаходимо чемні звертання у листах двораків Людовіка XIV до низоти, яка не могла їм прислужитися, ми дивуємося непомалу, бо такі звертання відслоняють нам у цих

магнатів цілий світ переконань, яких вони зроду не висловлюють навпростець, але які водять їхньою рукою, зокрема переконання, що про людське око треба рядитися і що слід якнайстаранніше дотримуватися звичаєвості.

Ця примарна одлеглість від минувшини, може, якось пояснює, чому навіть великі письменники вбачали незрівнянну красу в творах таких пересічних містифікаторів, як Оссіян. Нас дивує, що старезні барди могли мати новочасні думки, і ми надпориваємося, коли в так званій давезній гельській пісні натрапляємо на якесь уявлення, що і в нашого сучасника здалося б нам досить зграбним. Талановитому тлумачеві досить додати до більш чи менш точно відтвореного тексту старожитнього автора щось таке, про що, якби воно було підписане сучасним іменем і оприлюднене—окремо, сказали б, що це незле; вкрапленням він одразу підносить до семи небес свого поета, присилювавши його грати на клавіатурі кількох століть. Якби цю перекладну книгу видати як оригінальний твір, її визнано б за пересічну. Але як видати її за переклад, то всі вважатимуть її за геніальну річ. Минувшина не вивітрюється, вона стоїть незрушно на місці. Допіро по місяцях ведення війни закони, ухвалені без поспіху, можуть на неї реально вплинути; через п'ятнадцять років по так і не розкритому злочині суддя може знайти матеріяли, які кинуть світло на злочин; ба, через цілі віки той, хто вивчає топонімію й місцеві звичаї у далекій країні, може відкрити якусь легенду, куди давнішу від християнства, легенду, вже темну й забуту за Геродота, але й досі живу в назві якогось бескида, в релігійному обряді, подібно до якоїсь густішої, одвічної і незнищенної еманції. Ось така еманція, щоправда, не така старожитна, еманція придворного життя, була як не в манерах дука Германтського, часто посполитих, то бодай у дусі, який владав цими манерами. Я мав ще надихатися нею, як давезним запахом, у салоні. Бо потрапив я до салону не зразу.

Переходячи сіни, я нагадав дукові Германтському, що дуже хотів би оглянути його Ельстірові полотна. "Прошу. А ви з Ель-стіром приятелі? Шкода, я не знав. Ми з ним хоч і не близько, а знайомі, він людина чарівна, як казали наші батьки, достойна, я міг би його попросити зробити нам честь пообідати у нас. Він, мабуть, був би радий провести вечір з вами!" Старорежимного духу в дукові було, попри всі його потуги, мало, але цей дух хоч-не-хоч проступав у ньому тоді, як він переставав його напускати на себе. Спитавши, чи я бажаю оглянути Ельстіра зараз, він повів мене до колекції, з чемности задкуючи перед дверима і перепрошуючи, коли проходив уперед, щоб показати дорогу, — така сцена (з часів Сен-Сімона, що оповідає про прийом його одним із предків Германтів з обов'язковим дотриманням хваткого світського етикету) розігрувалася, мабуть, багатьма Германтами перед багатьма гостями, перш ніж розігратися між нами двома. Коли ж я висловив охоту постояти одному перед полотнами, дук скромно пішов собі, просячи мене завітати потім до вітальні.

Опинившись сам на сам перед Ельстірами, я геть-то забув про обід. Поновно, як у Бальбеку, я мав перед собою фрагменти світу незнаних барв, побаченого очима, але непередаваного ніякими словами цього великого маляра. Розвішані на стіні картини, намальовані з великим хистом, здавалися світними проекціями чарівного ліхтаря, яким

була голова мистця і химерія якого не відкривалася вам доти, доки ви знали художника лише як людину, інакше кажучи, поки бачили тільки ліхтар, ліхтар із лампою, але без кольорових шибочок. Найбільше мене вабили саме ті образи, які світські люди вважали вже просто за чудасію, бо вони відтворювали ману для ока, доводячи, що ми предметів не пізнали б, якби не йшли до голови по розум. Скільки разів, їдучи каретою, ми помічаємо ясну вулицю, яка починається за кілька метрів од нас, а насправді перед нами лише кавалок яскраво освітленої стіни, і саме вона й дає нам злуду глибини. Чи не логічніше тоді, відкинувши викрутаси символізму, через щире повернення до самого джерела наших вражень, передавати одну річ через іншу, яку ми взяли за неї у відблиску зірничі первісної мани? Поверхні й обсяги насправді незалежні від назв предметів, які накидає їм наша пам'ять, скоро ми їх упізнаємо. Ельстір намагався те, що він знав, вирвати з того, що відчував, його зусилля часто зводилися до того, щоб розколоти моноліт розумувань, який ми називаємо баченням.

Ті, хто терпіти не міг такого "паскудства", дивувалися, що Ельстір може любити Шардена, Перронно та інших їхніх улюблених малярів. Ці світські люди не розуміли, що Ельстір проробив над дійсністю (позначивши своєю особистістю деякі висліди) ту саму роботу, що й Шарден або Перронно, і що, отж", відклавши свого пензля, він захоплювався їхніми спільними з ним творчими напрямками, захоплювався ніби шкідцями до своїх образів. Але світські люди не доповнювали подумки Ельстірового доробку перспективою Часу, завдяки якій вони любили малярство Шардена або принаймні завдяки якій це було для них видовище приємне. Але ж люди найстаршого віку помічали упродовж свого життя: що довше живуть вони на світі, то вужчає провалля між тим, що колись їм здавалося шедевром Енгра, і тим, що, на їхню тодішню думку, назавше мало зостатися мерзотою (скажімо, "Олімпія" Мане) і що, зрештою, вражіння від обох цих робіт, наче вони близнята. Але світ нехтує всяку науку, бо узагальнювати ми не вміємо і вбили собі в голову, що наш особистий досвід геть-то розминається з досвідом наших предків.

Мене спантеличило, що на двох полотнах (реалістичніших, ніж інші, з ранньої манери) удано одного й того самого добродія; на одному полотні — у фраківі, в своєму салоні, на другому — в піджаку й циліндрові, на людських гулях над водою, де він опинився знічев'я; це доводило, що він був для Ельстіра не просто звичайною моделлю, а приятелем, може, меценатом, якого він любив малювати, — так колись Карпаччо малював напрочуд схожих венецьких достойників, так Бетховен радо надписував на титулі улюбленого твору дороге ім'я ерцгерцога Рудольфа. Ці людські гулі мали щось звабливого. Річка, жіночі сукні, вітрила човнів, дзеркальне роїння убрань і вітрил — усе це сусідувало у квадраті полотна, який Ельстір викроїв з чудового пообіддя. Те, що захоплювало в сукні жінки, яка пропускала танець, знемагаючи від спеки й задухи, полискувало такими самими переливами на полотні обвислого вітрила, на воді в маленькій гавані, на дерев'яному помістку, в листі й у небі. Мов на одній картині, яку я бачив у Бальбеку, шпиталь під лазуровим небом, такий самий гарний, як собор, здавалось, виспівував — тільки сміливіше, ніж Ельстір-теоретик, Ельстір-естет,

залюблений у середньовіччя: "Нема готики, нема церковного будівництва, безстильний шпиталь аж ніяк не згірш від славетного порталу", так само зараз мені чулося: "Вульгарненька дамуля, на яку перехожий дилетант і не глянув би, яку він прибрав би з поетичної картини, створеної для нього природою, теж гарна, її сукня струмує таким самим світлом, що й вітрило, і взагалі на світі нема речей більш чи менш цінних, звичайна сукня та вітрило, гарні самі по собі, — це два дзеркальних відбитки одного й того самого блика, всьому надає цінності маляреве око. А маляреві пощастило назавше зупинити біг годин на осяйній цій миті, коли дамі зробилося гаряче і вона перестала танцювати, коли дерево обвело себе тінню, коли вітрила ніби ковзнули по золотистому лакові". Але саме тому, що мить тяжіла на нас із такою силою, нерухоме це полотно давало вражіння скоролетющості: відчувалося, що дама ось-ось піде геть, човни попливуть, тінь пересунеться на інше місце, западе ніч, що гулі добігають кінця, що життя минає і що хвилини, продемонстровані такою рясною кольоровою гамою, не повторюються. Я ознайомився ще з одним ликом — правда, зовсім не схожим на цей — тієї самої миті, коли розглядав у цій самій кімнаті чи не перші Ельстірові роботи — намальовані на мітоло-гічні теми акварелі. Світовці "передовики" "доходили до" цієї його манери, але не далі. Звичайно, це було не найкраще з Ель-стірового доробку, але щирість художникова долала сухість сюжету. Музи, наприклад, були удані так, як можна удати істот, належних до якогось виду викопних, ці істоти жили в мітологіч-ні часи, коли не диво було здібати їх на гірському плаї, яким вони ходили удвох чи втрох. На деяких картинах поет із раси істот, для зоолога одрубної (істот, як на те, безснстих), гуляв із Музою: так у житті істоти одрубних, але заприятелених видів спілкуються між собою. На одній акварелі зображено поета, який так находився у горах, що кентавр пожалів його і поніс на коркошах. На інших розлеглий краєвид (серед цього простору мітологічні сцени й легендарні герої забирали мало місця і ніби губилися), від гірських шпилів аж до моря, маляр вималював так докладно, що можна було визначити не лише годину, а й навіть хвилину, зафіксовану пензлем, — завдяки точному кутові схилу сонця, завдяки уловленим перебіжним тіням. Отак, вихопивши з символічного міту мить, якусь історичну реальність, що жила в міті, маляр малює її, оповідає про неї у минулому доконаному часі.

Поки я розглядав Ельстірове малярство, безперервний бренькіт дзвіночка, вістуючи про прихід гостей, заколисував мене. Тиша, запанувавши потім надовго, нарешті збудила мене з задуми, — не так раптово, щоправда, — як вириває Бартоло зі сну тиша, що западає по Ліндоровім співі. Я злякався, що про мене забули, що всі уже сіли до столу, і почимчикував до салону. У дверях кабінету, де висів Ельстір, чекав на мене лакей, чи то сивий, чи то упудрований, чекав з міною еспанського міністра, не забуваючи, проте, виявляти до мене пошану, яку виявляють королю. З його міни я побачив, що він ждав би мене ще годину, і з жахом подумав про те, як через мене затримався обід, і ще з більшим жахом — про те, що я присягнувся на одинадцяті з'явитися ще й до пана де Шарлюса.

Еспанський міністр повів мене до того салону (дорогою я спіткав лакейчука, якому

робив капості швейцар і який на моє запитання, як ся має наречена, засвітився щастям і відповів, що завтра у них в обох вихідний і вони проведуть разом цілий день, а потім почав вихвалити доброту її ясновельможносте), де мав бути дук, і я боявся, що застану його у злому гуморі. Але він, навпаки, зустрів мене доброзичливо, щоправда, ця доброзичливість була, очевидно, десь удавана, доброзичливість для годиться, але ж не позбавлена щиросте: як-не-як, а дук уже зголоднів, до того ж він усе думав, що гості теж мліють голодом, а гості вже зібралися. Згодом я довідався, що мене справді ждали майже три чверті години. Дук Германтський, мабуть, гадав, що, продовживши повсюдні тортури на дві хвилини, він не посилить їх, і що грічність, через яку він так затягнув запрошення до столу, буде дотримано до кінця, як він не звелить подавати негайно, — звідси я висную, що не спізнився й нікого не змусив чекати. Ось чому він спитав мене, — наче ми мали ще багато часу до обіду і наче не всі ще гості прибули, — чи сподобався мені Ельстір. А сам, приборкуючи голодні корчі, не бажаючи більше втрачати ані секунди, заходився разом із дукинею знайомити мене з гостями. Лише тоді я зауважив, що довкола мене, досі (поминаючи салон пані Сванн) призначеного в нас удома, в Комбре і в Парижі, до опікунчого або підозрілого ставлення невдоволених міщанок, для яких я заставався дитиною, відбулася зміна декорацій, подібна до тієї, яка раптом вводить Парсифаля в гурт дів-квіток. Геть декольтовані дами (тіло їхнє лисніло крізь лапату галузку мімози або між широкими пелюстками троянди), вітаючи мене, обіймали мене довгим пестливим поглядом, так ніби тільки сором'язливість заважала їм поцілувати мене. Проте багато хто з цих жінок був взірцем цноти; багато хто з них, але не всі, бо найцнотливіші не відчували до вітрогонок тієї огиди, якою перейнялася б до них моя матір. На такі грішки, які заперечували, проти очевидности, їхні святі та божі приятельки, дивилися крізь пучки у світі Германтів, тут найголовніше було підтримувати світські знайомства. Всі вдавали, ніби не знають, що господиня дому ходить по руках, аби тільки вона не ввела в неславу свій "салон".

Дук із гостями не церемонився (він знав їх як облуплених, а вони його), але носився зі мною, переваги, які він мені приписував, будили в ньому ту децицію пошани, з якою ставилися двораки Людовіка XIV до міністрів-буржуа. Очевидно, він думав, що хай я й не знаю гостей, це не має значення, як не для них, то бодай для мене, і якщо я намагався, задля нього ж, справити на них добре вражіння, то він дбав лише про те, яке вражіння справлять вони на мене.

Зрештою на самому вступі зайшло подвійне непорозуміння. Тільки-но я переступив поріг, дук Германтський, не давши мені навіть привітатися з дукинею, підвів мене до маленької дами, наче бажаючи зробити їй милу несподіванку і буцімто кажучи їй: "Ось вам дружок, я приволік його до вас за шкірку". Отож, перш іще як я, попихуваний дуком, добрався до неї, дама ця не переставала слати своїми чорними лагідними очима тисячу значущих усмішок, — так ми усміхаємося давньому знайомцеві, який, може, не впізнає нас. Я таки не впізнавав її і не міг пригадати, що вона за одна, тож-бо, посуваючись уперед, одвертав голову, аби не всміхатися їй і собі, поки презентація не виведе мене з клопоту. Дама досі держала свою вітальну усмішку в стані хисткої

рівноваги. Їй ніби хотілося згасити швидше цю усмішку, почувши від мене: "О, який сюрприз! Міма так зрадіє нашій зустрічі!" Мені кортіло узнати її ім'я, а їй кортіло, аби я вклонився їй як своїй знайомій і аби нарешті можна було зігнати з обличчя цю забарну, як *соль-дієз*, усмішку. Одначе дук Германт-ський, як на мене, з своїм завданням не впорався: він назвав лише мене, а не її, і я так і не з'ясував, хто ця псевдонезнайом-ка, яка назвати себе сама забула, — настільки підстави нашої близькості, темні для мене, здавалися їй ясні. І справді, скоро я опинився біля неї, вона не подала мені руки, а сама по-панібратському взяла мене за руку й озвалася так, ніби нас пов'язують приємні спогади. Вона сказала, як шкодуватиме Альбер (очевидно, її син), що не міг сюди прийти. Я рився в пам'яті, кого з моїх товаришів звати Альбер, але так звали тільки Блока, а бути йому за матір вона не могла з тієї простої причини, що та померла кілька років тому. Я даремно бився над цим спільним з нею минулим, яке постало перед її очима. Не міг я цього углядіти і в напівпрозорому агаті її великих лагідних зіньок, які цідили тільки усмішку, — ось так невиразно мріє нам краєвид крізь чорну шибку, навіть як вона жахтись від сонця. Вона спитала, чи не дуже втомлюється мій батько, чи не піду я з Альбером до театру, чи мені не покращало, але мої відповіді спотикалися в п'їтмі, тільки в одному я не плутався, а саме, що сьогодні я нездужаю; тоді дама присунула мені стільця і взагалі так мені догоджала, як не догоджав ніхто з друзів мого батька-матері. Зрештою мені кинув рятувальну дошку дук. "Ви їй здалися чарівні", — шепнув він, вразивши мій слух чимось знайомим: ці слова вимовила маркіза де Вільпарізіс у розмові з бабусею та зі мною після знайомства з принцесою Люксембурзькою. Тоді до мене дійшло: ця дама не мала нічого спільного з принцесою Люксембурзькою, але з вислову того, хто частував мною її, я визначив гатунок звірини. То була її високість. Про мою сім'ю та мене вона не знала ні сном ні духом, але була високого коліна, тяжко багата (дочка принца Пармського, вона зашлюбилася кузена, теж принца), і їй хотілося з удачності до Творця показати ближньому, хоч би харпакові, хоч би худобахолькові, що вона ним не гордує. Сказати по щирості, мені б це мала підказати її усмішка: я ж бо бачив, як принцеса Люксембурзька купувала на пляжі житняк і частувала мою бабусю, з такою усмішечкою годують у зоологічному саду сарну. Але це була допіру друга принцеса крови, здибана в моєму житті, тож мені можна було дарувати моє невміння добачати спільні ознаки найяснішої грічності. Зрештою хіба самі ці найясніші особи не давали навзнаки, щоб я не манив себе мріями, хіба дукиня Германтська, така привітна з цим своїм помахом ручки в Опері, не досадувала, як я кланявся їй на вулиці, хіба не нагадувала вона тих людей, що відкупаються від прошака луїдором, мовляв, візьми і більше не проси. Що ж до барона де Шарлюса, то його припливи і відпливи становили собою ще більший контраст. Згодом, як це з'ясується далі, я зійшовся з високостями й величностями іншого розбору, я зійшовся з королевами, які вдавали королів і мовили не по-королівському, а як мовлять королєви в Сарду.

Хапливість, із якою дук Германтський рекомендував мене принцесі, пояснювалася тим, що, на його переконання, не можна було терпіти ні секунди, щоб у товаристві, де

нині її високість, та хтось був їй не знайомий. Ту саму хапливість показав Сен-Лу, домагаючись, аби я його рекомендував моїй бабусі. Крім того, одідичивши рештки придворного етикету, які звуться політесом і які аж ніяк не поверхові, бо вивернута поверхня стає глибокою й питомою, дуцтво Германтське уважало за обов'язок важливіший, ніж досить часто занедбані — принаймні кимось одним із них — обов'язки спочутливості, чистоти, милосердя й справедливості, обов'язок звертатися до принцеси Пармської лише в третій особі.

Досі я ніколи не був у Пармі (хоча снів цим ще на таких уже далеких Великодніх святах), і знайомство з принцесою Парм-ською, яка, наскільки я знав, мала найкращий палац у цьому особливому місті, де все мало бути однорідне, так глухо воно було відокремлене від решти світу, серед гладеньких мурів, ув атмосфері його короткої й солодкової назви, задушливій, як ринкова площа італійського містечка літніми вечорами, коли нема чим дихати, таке знайомство могло б одразу ж замінити те, що я малював собі, тим, що справді було в Пармі, могло б обернутися для мене короткочасною поїздкою, яку я відбуду би, сидячи на місці; в алгебрі подорожі до міста Джорджоне це було б першим рівнянням з одним невідомим. Цілі роки — як парфумер просякає однорідну масу жирової речовини — я просякав ім'я принцеси Пармської запахом тисячі фіялок, а тепер, побачивши принцесу, яка, як я її собі уявляв, мала бути принаймні Сансе-вериною, я подумки взявся за інше, а завершив роботу, сказати по щирості, лише через кілька місяців, коли з допомогою нових хемічних реакцій я почав видаляти з принцесиного ймення всю фіялкову есенцію і весь стендалівський аромат, а натомість уводити в нього образ маленької чорноокої жіночки, поглинутої добродійною діяльністю і такої смиренної у своїй люб'язності, що вам одразу ставало ясно, з якої панської пихи виникла ця люб'язність. Зрештою принцеса майже нічим не різнилася від інших світських дам і стендалівського вона мала так само мало, як, скажімо, Пармська вулиця в Європейському кварталі Парижа, вулиця, куди більше подібна до сусідських, ніж на пармські, і куди більше схожа на почекальню двірця Сен-Лазар, ніж на оселю, де вмер Фабріціо.

Чемна вона була з двох причин. По-перше, ця монарша донька здобула належне виховання. Принцесина мати (спокревлена з усіма панівними домами Європи, а ще — на противагу до парм-ського герцогського дому — багатша, ніж будь-хто з можновладних княгинь) прищепила їй з пелюшок євангельські істини в пихато покірному дусі снобів; і нині всі доччині риси, вигин її плечей, кожен жест повторювали за матір'ю: "Пам'ятай, що хочь Бог дав тобі родитися на східцях трону, ти не правна гордувати тими, над ким ти — хвала Божій благодаті — вивищуєшся завдяки своєму родові й маєтку. Чини добро братам меншим. Твої предки були княжатами Клевськими і Юлихськими з шістсот сорок сьомого року; милосердному Богові було вгодно, щоб ти стала власницею майже всіх акцій Суецького каналу і щоб ти мала утричі більше акцій Роял Датч, ніж Едмон Ротшильд; родовід твій по прямій лінії встановлений геральдиками від року шістдесят третього по Різдву Христовому; дві твої золиці — цісареві. Тож не подавай навзнаки, що ти пам'ятаєш про свої величезні

привілеї, не тому, щоб вони були ненадійні (бо годі зменшити давезність роду, а нафти завше потребуватимуть), а просто навіщо величатию тим, що ти коліна вищого, ніж будь-хто інший, і що твій капітал вкладений найвигідніше, скоро кожний про це знає. Будь милосердна до убогих. Ущедрай тих, над ким Господь з великої своєї ласки тебе підніс, усім, чим можеш, але не ущерблюй при цьому своєї гідности, тобто давай гроші, навіть доглядай за хворими, але, звісно, не закликай на свої вечори тих, хто нижчий за тебе: їм це не стане у пригоді, а тебе понизить, і від цього зазнає шкоди твоя добродійність".

Отож навіть тоді, як не могла творити добра, принцеса намагалася показати, чи, радше, переконати, бодай знаками, як не мигами, що вона не ставить себе вище від оточення. Вона говорила милі речі кожному, як говорять виховані люди особам нижчим за них, і, бажаючи прислужитися, відсувала своє крісло, аби зручніше було іншим, тримала мої рукавички, пропонувала послуги, які бришкливим буржуа здалися б недостойними, але які охоче надають принцеси королівського роду, а несамохіть, зі звички, колишні слуги.

Друга причина ласкавости, яку виявляла принцеса Пармська до мене, була причина особлива, але аж ніяк не продиктована якоюсь таємною симпатією до мене. Але зглибити цю причину мені зараз бракувало часу. Дукові, мабуть, нетерпеливилось відбутися швидше презентацію, і він потягнув мене до іншої діви-квітки. Почувши її ім'я, я сказав їй, що проїжджав повз її замок під Бальбеком. "О, я була б рада показати вам свій замок! — стиха озвалася вона, вдаючи з себе скромницю, але скромницю схвильовану, і в її тихому голосочку бринів жаль, що її обійшла така рідкісна втіха; відтак, прядучи очима, вона вела далі: — Маймо надію, що не все ще втрачено. Але вас більше зацікавить замок моєї тітки Бранкас; спорудив його Мансар, це перлина провінційного будівництва". Отже, виходило так, що показати мені свій замок рада була б не лише вона — її тітка Бранкас гостила б мене з таким самим захватом; очевидно, дама вважала, що в нашу добу, коли земля переходить до рук скоробагатків, вельможам треба плекати високі традиції панської гостинности з допомогою язика, а не справ. Та ще й вона, як усі представники її світу, намагалася мастити співрозмовника, на більшу його втіху, медом, кадити йому фіміам, переконати його, що листуватися з ним — це неабияке щастя, що він віддає пошану тим, кого одвідує, що всі аж регнуть знайомитися з ним. Буржуа, даймо їм належне, завжди намагаються справити приємне вражіння на інших. Але доброзичливість у них — це тільки суто особиста риса, передбачена для покриття якоїсь вади, і трапляється вона не у щирих друзях, а в милих подружок. Так чи інак, у буржуазії це квітка екзотична. Зате у більшості людей блакитної крові ця риса вдачі перестала бути індивідуальною; плекана вихованням, підтримувана почуттям власної значущості, позбавлена боязні принизитися, страху появи суперників, свідомо того, що своєю люб'язністю вона може когось ошчасливити, й охоча так чинити, згадана риса стала питомою ознакою цілої касты. І навіть ті, кому надто суперечливі цій якості особисті вади витісняють її з серця, несвідомо зберігають її в лексиці чи в жестикуляції.

— Вона жінка славна, — сказав мені дук Ґермантський про принцесу Пармську, — причому в мистецтві бути "великою дамою" вона не знає рівні.

Поки мене знайомлено з жінками, один добродій сидів як на голках: то був граф Ґаннібал де Бреоте-Консальві. Він прибув пізенько і вивідати, хто ж сьогодні завітав до Ґермантів, не встиг. При моїй появі він, угледівши в мені гостя не приналежного до дукининого товариства і тому, мабуть, наділеного правом являтися до її салону, вгородив під склепінчасту дугу брови монокль, гадаючи, ніби, поглянувши на мене озброєним, а не голим оком, він куди швидше розкусить, що я за один. Він знав, що дукиня Ґермантська посідає клейнод (цінний привілей жінок напrawdę незвичайних), — те, що називається "салонем": тобто, вона вводила іноді до свого кола якусь славнозвісність, винахідника ліків чи автора шедевру. Сен-Жерменське передмістя ще залишалося під вражінням того, як на прийняття на честь англійського короля й королеви дукиня не злякалася запросити пана Детая. Жінки передмістя, допитливі голови, довго були невтішні, що їх не запрошено, адже вони аж регнули досягнути до цього великого світила. Пані де Курвуаз'є доводила, що дукиня покликала тоді й Рібо, але вона вигадала це, щоб пустити поголоску, ніби Оріана вибиває для чоловіка посаду посла. Зняв бучу й дук, з галантністю, гідною маршала Саксонського, він з'явився в фойє Французької Комедії і попросив панну Рай-хенберг прочитати вірші, коли у нього буде король, факт безприкладний в анналах раутів. Згадавши всі ці химери, які зрештою граф де Бреоте цілковито схвалював, — адже і сам він був, нарівні з дукинею, правда, чоловічого роду, не тільки оздобою, а й святинею салону, він крутив мізком, хто ж я, зрештою, такий, і відчував, що перед ним відкривається широке поле для здогадів. По душі йому шаснуло ймення Відора, але він визнав, що я замолодий для органіста, та й пан Відор не так-то вже й прославився, аби "мати вступ" до такого дому. Найприродніше здавалося йому бачити в мені попросту нового шведського аташе, про якого він чув, і він уже налаштувався мене спитати про короля Оскара, що приймав його кілька разів дуже ласкаво, але коли дук, рекомендуючи мене, назвав моє ім'я, граф, який його ніколи не чув, уже не сумнівався, що як я вже тут, то виходить, що я славнозвісність. Так, без славнозвісностей Оріана жити не могла, вона вміла заманювати до свого салону визначних людей, з таким розрахунком, щоб вони становили не більше як один відсоток, інакше вона здекласувала б цей салон. Граф де Бреоте уже облизувався й жадібно нюшив повітря: його апетит дратували не лише передсмак доброго обіду, а й вигляд цього збіговиська, якому мала додати перцю моя присутність і яке достарчало йому пікантну тему для завітрішнього сніданку в дука Шартрського. Граф де Бреоте ще до з'ясування, хто ж я такий — винахідник оце саме випробуваної протиракової сироватки чи автор одноактівки, яку саме розучували у Французькій Комедії, граф, людина широких духових запитів, великий аматор "мандрів", уже грів мені поклони, моргав, усміхався з-поза монокля; може, ним керувало неправе міркування, що він виграє в очах значної людини, як цій людині втовкмачити, що він, граф де Бреоте-Консальві, ставить розумовий розвиток на одну дошку з родовитістю; а може, просто йому хотілося висловити задоволення, але він був

ні в тих ні в сих, він не знав, якою мовою нам перебалакуватися, ніби опинився перед одним із тубільців незнаної землі, до якої прибило його плота, тубільців, у яких він у надії поживитися — що не перешкоджає йому цікаво обсервувати місцеві звичаї, водити з мешканцями дружбу і, як вони, репетувати як на пуп — забирає страусячі яйця й прянощі мінь-ка за стекляруси. Я постарався віддячитися графові, потім поручкався з дуком де Шательро — з ним ми вже бачилися у маркізи де Вільпарізіс, яку він назвав хитрюгою. То був типовий Германт: білявий чуб, орлій профіль, цяточки на пористій шкірі щік — подібний до всіх його портретованих у XVI і XVII століттях предків. Але нині, коли я вже розлюбив дукиню, її перевтілення в юнака не чарувало мене. Я читав гачечок, яким закандзюблювався ніс дука де Шательро, як підпис під знайомим, але вже не цікавим для мене малярством. Я привітався і з принцом де Фуа, а потім, собі на лихо, випручавши пучки, які принц лише потовк, встромив їх у кліщі, якими було для них у супроводі чи то іронічного, чи то добродушного усміху тевтонське ручкання князя фон Фаффенгайма. Цього приятеля маркіза де Норпуа через манію його оточення давати прізвиська всі називали "князь Фон", а листи до найближчих знайомих він підписував просто "Фон". Це скорочення можна було ще зрозуміти — спробуй-но вимовити князеве прізвище. Важче було збагнути, чому Елізабет перетворювалися чи то в Ділі, чи то в Бабет, а в іншому гурті роїлося від Кікім. Розумно, з якої речі люди — переважно дар-мобити й шелихвости — кажуть "К'ю": аби не марнувати часу на вимовлення "Монтеск'ю". Але чи ж так багато вони вигадують, називаючи якогось кузена не "Фердинанд", а "Динанд"? Зрештою не треба думати, що Германти завсігди послуговувалися двоскладовими прізвищами. Так, приміром, двох сестер, графиню де Монпейру і віконтесу де Велюд (обидві страшенні гладухи), називали, нітрохи їх цим не кривдячи і ні в кого не будячи усмішки — так віддавна це повелось, лише "Малявка" і "Мацюпка". Якби графиня де Монпейру серйозно захворіла, дукиня Германтська, яка пропадала за нею, зі слізьми на очах спитала б сестру: "Малявка, я чула, дуже слаба?" Пані д'Еклен начісувала волосся так, що воно висіло пачосами, тому її прозвали "собачі вуха". Іноді називали чиюсь дружину, додаючи *a* до чоловікового імені й прізвища. Найскнарішого, найбрутальнішого і найбезжальнішого чоловіка у всьому передмісті звали Рафаель, а гожа його дружина, квітка, вибуяла на голій скелі, завжди підписувалася Рафаела. Але це лише найпростіші приклади, а правил було без ліку, і принагідно ми завжди зможемо деякі з них розтлумачити.

Я попросив дука рекомендувати мене принцу Агрігентському. "Як, ви не знайомі з милягою Грі-Грі?" — гукнув дук Германський і познайомив мене з принцом. Принцове ім'я, завжди згадуване Франсуазою, мрілося мені у подобі прозорої шкляної скудельниці, де я бачив прошиті на березі фіолетового моря навскісним промінням золотого сонця рожеві куби старожитно-го міста, і я вже не сумнівався, що принц, прибулий на короткий час до Парижа, і є розпромінений сицилійським сяйвом, укритий достославною патиною, найстеменнісінський владар цього міста. Леле, паскудник і нікчема, якому мене відрекомендували і який, вітаючися зі мною, зробив

пірует із незграбною, а, на його суд, гожою невимушеністю, був причетний до свого імені не більше, ніж якась у його власності картина, яка не відблискувала на ньому і, може, ні разу не затримувала його погляду. Принц Аґріґентський був геть позбавлений чогось княжого й аґріґент-ського, тож залишалося гадати, що його ім'я, зовсім від нього відрубне і не пов'язане з його особою, наділене хистом притягувати до себе все, що могла б мати ця людина, як і всяка інша, неспійманно поетичного, аби потому влити це неспійманно поетичне у чарівні склади.

Якщо така операція й мала місце, то принаймні була добре проведена, бо в цьому кривнякові Германтів годі було знайти бодай іскорку чару. Він був єдиний на крузі земнім принц Аґріґентський і водночас, либонь, менше, ніж будь-хто, принц Аґріґентський. Зрештою він був дуже радий, що він принц Аґріґентський, але так, як радіє, скажімо, банкір, у чиїх руках чимало акцій копальні, але якому байдуже, носить ця копальня гарне ім'я Айвенго чи Примароза, а чи просто називається Копальня Перша. Презентації добігали врешті кінця, про них довго оповідати, але вони тривали заледве кілька хвилин після моєї появи в салоні. Дукиня Германтська казала мені майже благальним тоном: "Базен, мабуть, вас утомив — водить то до того, то до того; нам хочеться, аби ви познайомилися з нашими приятелями, але нам неохота вас морити, щоб ви до нас вчащали". Аж ось дук якось незграбно і скуто махнув (йому, звісно, кортіло зробити це ще годину тому, але цю годину пожертвовано мені на огляд Ель-стіра), що можна подавати.

Треба додати, що бракувало ще одного з гостей, пана де Ґруші; його дружина, з дому Германтів, прибула сама; чоловік полював цілий день і мав явитися сюди просто з лісу. Пан де Ґруші, нащадок того Ґруші, який висунувся за Першого цісарства і на якого вішають собак за те, що його неприсутність на початку битви під Ватерлоо стала головною причиною Наполеонової поразки, був з дуже доброї, хоча не вельми родовитої, як на деяких фанатиків шляхетства, сім'ї. Так, принц Германтський, який через багато років довів, що сам він не такий-то й перебірник, любив мовити своїм сестреницям: "Велика шкода, що сердешна віконтеса Германтська (матір пані де Ґруші) не зуміла видати заміж своїх доньок!" — "Але ж, вуйку, найстарша вийшла за пана де Ґруші!" — "Я його чоловіком не називаю! Зрештою, подекують, що вуйко Франсуа женихається до наймолодшої — хвала Богу, не всі на висадки зостануться".

Скоро тільки сказано подавати, ту ж мить широкою дугою двері до їдальні відчинилися настіж: маршалок, мов той церемоніймейстер, ударив чолом принцесі Пармській і ознаймив: "Пані! Страва на столі!" — таким тоном, ніби проголосив: "Пані! Смерть на порозі!", але це анітрохи не засмутило зібраних — пари веселенько собі, ніби діло діялося влітку в Робенсоні, по черзі посунули до їдальні, розділяючись, коли добиралися до своїх місць, де лакеї підсували їм стільці. Останньою підійшла до мене дукиня Германтська, аби я провів її до столу; я не відчував і тіні ляку, хоча міг би й здрейфити, бо герцогиня, ця спритна мисливиця, бачачи як я сплхував, підступивши до неї не з того боку, як належить, з легкою, завдяки своїм тренованим м'язам, гожістю обкрутнулася так звинно довкола мене, що моя рука опинилася на її руці, і я геть

непомильно попав у ритм дукининих точних і шляхетних рухів. Я піддався їм тим охвітніш, що Германти не хизувалися своєю грацією, як не хизується своєю вченістю одукована людина, і тому перед ними ми не так пантеличимося, як перед неуком. Розчинилися ще одні двері, і внесено димучу юшку, — таке вра-жіння, ніби обід відбувався в дотепно урядженому театрикові *нуації*, театрикові маріонеток, де припізнена поява молодого гостя зворухнула на знак господаря всю машинерію.

Цей дуків знак, за яким поставлено на роботу величезний, вигадливий, слухняний, пишний, живий годинниковий механізм, здавався несміливим і аж ніяк не з-царська величним. Нерішучість жесту не змазала вражіння від видовиська, викликаного цим жестом. Бо я відчув, що в дуковому ваганні і заклопотаності крився страх, як би я не подумав, що ждано з обідом тільки на мене, й ждано довго: так само дукиня боялася, що по огляді стількох картин мене зморять безконечні презентації і мені не дадуть дихнути. Отож-бо брак пишноти в дуковому жесті дихав правдивою пишнотою. Те саме можна було б сказати і про байдужість дука до пишної обстановки, зарівно як і про його люб'язність із таким незначним гостем, якого він хотів пошанувати.

Це не перешкоджало дукові Германтському бути під багатьма поглядами геть-то посполитим, ба навіть мати кумедні риси людини вельми багатої, пиху парвеню, хоча випанком він і не був. Але так само як функціонер і священник знають, що їхній скромненький хист може дужчати і всесильніти (мов якась хвиля завдяки грі всієї маси моря) заходами французької Адміністрації й Католицької церкви, дук Германтський осідлав іншу силу — стеменну аристократичну гречність. Ця гречність розточувалася не на всіх поспіль. Дукиня Германтська не прийняла б маркізи де Камбремер чи пана Форшвіля. Але відтоді як хтось — у даному разі я — здобував право ввійти до кола Германтів, ця гречність відкривала скарби гостинної простоти, ще прекраснішої, настільки це можливо, ніж старовинні вітальні й зацілілі тут пишні меблі.

Коли дук Германтський хотів когось обворожити, він величав його, напрочуд уміло використовуючи для цього величання зустріч і околнності. Певна річ, у його маєткові, у Германті, ця "шанота" і "щедроті" виявлялися б інакше^ Він звелів би запрягти, щоб проїхатися удвох перед обідом. Його поведження так само зворушувало, як зворушує, коли ми читаємо спогади, поведження Людовіка XIV, — король усміхнено й по-доброму, на-півшанобливо відповідає суплікаторові. Хоч би там як, а треба в обох випадках розуміти, що цей політес залишався тільки полі-тесом, та й годі.

Людовік XIV (хоча фанатики шляхетства тієї епохи закидають йому недбальство в етикеті, і Сен-Сімон, скажімо, пише, що проти таких королів, як Філіпп де Валуа, Карл V тощо, Людовік XIV був таким собі королем) уклав докладний підручник, перед ким із можновладців мають поступатися княжата крови й посли. Подеколи, якщо не сходилися кінці з кінцями, вважалося, що ліпше, як син Людовіка XIV, його високість, прийме якогось чужостороннього владаря надворі, аби ніхто не сказав, що хтось із них вступив до палацу першим. Електор Палатинату, запросивши дука Шеврезького на обід, удає, аби не уступитися перед ним, із себе хворого й обідає лежачи — з халепи якось вив'язалися.

Месьє, помітивши, що Месьє Дук відмовляється прислужуватися йому, вигадує з намови свого брата-короля, який, зрештою, щиро любить його, привід, аби змусити кузена бути на його вранішньому туалеті й надіти на нього сорочку. Але коли в нас озивається глибоке почуття, коли зачіпаються струни серця, то обов'язок г'речносте легковажиться. Через кілька годин по смерті найулюбленішого брата, коли Месьє, за висловом дука Мон-форського, "був ще теплий", Людовік XIV співає арії з опер, дивується, що у дукині Бургундської, чие серце крається з горя, така смутна міна, йому хочеться, щоб веселощі тривали і щоб двораки знову сіли до гри, і він велить дукові Бургундському почати партію в брелан. Отож не лише у світському розрахованому житті дука Германтського, а й у його непродуманому бовканні, в його заняттях, у його забавах упадав в очі той самий контраст: Германти скорбіли не дужче, ніж прості смертні, мабуть, вони були навіть менш вражливі; зате їхнє ймення щодня траплялося у світській хроніці "*Голуа*" через безліч похорон: не провести в останню путь вони мали за непростенний гріх. Достоту як подорожник знаходить майже такі самі будівлі з глиняними чи пласкими дахами, які могли знати Ксенофонт чи апостол Павло, так само у ставленні до людей дука Германтського, який вчаровував своєю г'речністю й обурювався хамством, невільника марнотних ритуалів і заперечувальника найсвятіших обов'язків, залишилося неторкненим, хоча збігло двоє століть, притаманне двірському життю за Людовіка XIV знатурення, — через це зіпсуття питання, чи в тобі озветься совість, пов'язується не зі скрухою і не з мораллю, а з чистою формалістикою.

Друга причина, чому принцеса Пармська так примилася до мене, була вже суто особиста. Ця дама свято вірила в те, що в дукині Германтської все краще, ніж у неї. Щоправда, їй і в інших усе подобалося більше; перед найпростішою стравою, перед найбуденнішою квіткою вона не тільки умлівала, а й просила дозволу завтра послати по рецепт або щоб її шеф-кухар чи старший садівник перевірів усе на місці, а той кухар чи садівник мали велику платню, тримали свій екіпаж, а головне — величалися своїм хистом і вважали за ганьбу для себе розпитувати, як готувати банальний наїдок або брати за зразок якийсь сорт гвоздики, далеко не такої гожої своєю "строкатістю", "узористістю" й розмірами, як вирощена вже давно у принцеси гвоздика. Але її ухи та охи перед усім що попадає були вдаваними і мали за мету довести, що ні високе становище, ні багатство не зробили з неї гордійки, бо гордоту картали її давні напутники, приховувала її матір і не допускав Бог, натомість салон дукині Германтської вона щиро вважала за місце обране, де все тебе чарує і захоплює. Але й люди не скорі на такий ентузіазм відзначили б Германтів серед інших магнатів — настільки вони були вибагливі й химерні. Спершу вони справили на мене протилежне вражіння, вони здалися мені посполитими людьми, подібними в усьому до інших чоловіків та жінок, а все тому, що я попервах бачив у них, як бачив у Бальбеку, у Флоренції, у Пармі, лише імена. Певна річ, у цьому салоні всі дами, які ввижались мені такими собі статуетками з саксонської порцеляни, скидалися на більшість жінок. Але так само як Бальбек і Флоренція, Германти, розчарувавши мою уяву більшою схожістю на подібних до себе, ніж на свої імена, згодом, тільки не так гостро, вражали мене певними від-рубностями.

Сама їхня врода, рожева з якимсь відливом у фіолет цера, золотаві, ніби жевряві пуклі тонкого й м'якого волосся, навіть у чоловіків, схожого десь чи то на мох на стінах, чи то на шерсть родини котячих (цьому одлиску волосся відповідав блиск ума, бо говорили не лише про германтівський колір обличчя й волосся, а й про їхню дотепність, як колись говорили про дотепність Мортемарів), надто делікатна товариська властивість — ще з-перед Людовіха XIV — тим помітніша серед людей, що самі Мортемари при кожній нагоді цю властивість плекали, — все те допомагало в хай би якій коштовній речовині великопанського середовища, куди було інкрустовано й Германтів, виокремлювати їх і вибирати, як жилки, розблислі в ясниси та оніксі, або радше, як м'який похит ясних кучериків, розімчаних виткими промінцями в лоні моховитого агату.

Германти — принаймні ті, що були гідні цього імені, — мали не лише чудовий колір обличчя, волосся, прозорі очі, а й окреміших) манеру триматися, рухатися, вклонятися, дивитися на тебе, перш ніж подати руку, стискати руку — всім цим вони були відрубні від інших світських людей, як відрубні світські люди від селяка в сірій свиті. І хоч би які ласкаві були вони з тобою, несамохіть закрадалася думка: "А чи не мають вони права, бачачи, як ми ходимо, вітаємося, йдемо геть, — бачачи, що все у них так само гоже, як лет ластівки або нахил троянди, — подумати про себе: "Ці люди іншої раси, а ми — сіль землі"? Згодом до мене дійшло, що Германти вважали, що я теж людина іншої раси, але мені вони заздрили, бо я посідав єдино, як на них, цінні вартості, яких сам у собі не усвідомлював. Ще пізніше я відчув, що вони щирі лише наполовину і що погорда чи подив у них вживаються з захопленням і заздощами. Вроджена у Германтів гнучкість тіла була подвійна: з одного боку, вона щохвилі поривалася до чогось, і як, скажімо, котре з них уклонялося дамі, то, зокрема, Германт сам різьбив свою силуетку, домагаючись цього хисткою рівновагою, дриганням ради балансу розбалансованого: одну ногу він трохи волочив, чи то зумисне, чи то через часте ламання на полюванні, і вона, доганяючи завжди другу, надавала торсові якоїсь кривулі, врівноважуваної перехнябленим на один бік плечем, тоді як монокль, урізаний в око, піднімав брову саме тієї миті, як чубчик над лобом під час уклону спадав донизу; з другого боку, ця гнучкість на кшталт хвилі, вітру чи рівнесенького буруна, який залишають позаду човен або корабель, була, сказати б, стилізована під якусь стійку рухливість, яка закадзюблювала над булькатими блакитними очима і затонким ротом (звідки у жінок добувався хрипливий голос) орлиного носа, що нагадував про легендарний корінь, присвоєний у XVI сторіччі в геленізаторському завзятті паразитами геральдиками цьому родові, звичайно, давезному, але вже не такому, як його подавано, виводячи його витоки від міто-логічного запліднення німфи божественним Птахом.

Германти були люди опрічні не лише тілесно, а й духовно. За винятком хіба принца Жільбера (старозавітного мужа Марі Баварської, який садив дружину в кареті ліворуч від себе, бо вона, хоч була королівського коліна, але не така родовита, як він; але він був одмінча, а — позаочі — ще й осудовиськом людським, живим анекдотом), Германти, в оточенні "вершків" великопан-ства, вдавали, ніби не приписують шляхетству жодної ваги. Дуки-ня Германтська, яка, щиро кажучи, трохи змінилася на краще, як

погермантилася, над усе ставила розум, а в політиці пошилася в такі соціалістки, що мимоволі думалося: а де ж у неї в хаті чаїться той дух, який пильнував великопанського побуту і який, залишаючись невидимцем і, мабуть, домуючи то в сінях, то в вітальні, то в убиральні, нагадував челяді цієї байдужої до титулів пані про те, що її треба величати "ваша ясновельможносте", а їй самій, запійній читачці книжок і жінці не стидкій, про те, що о восьмій треба їхати обідати до братової й принагідно відповідно оголитися.

Той самий родовий германтівський дух підказував господині, що становище дукинь, принаймні чільних дукинь і, як оце вона, мультимільйонером зобов'язує їх офірувати нудним чаюванням, проханням обідам, раутам ті години, коли можна прочитати щось цікаве, що це щось прикре, але неминуче, як слюта, і дукиня Германтська улягала цій конечності, але відігравалася через свої фрондерські вибрики, при цьому не доскіпуючись, чому ж це вона така улеглива. Химерна гра долі, з примхи якої маршалок дукині Германтської завше величав "вашою ясновельможністю" жінку, яка вірила лише в розум, її не шокувала. Вона б зроду не здогадалася звеліти йому величати її просто "пані". Тільки мавши про неї щонайкращу думку, можна було припустити, що "вашу ясновельможність" вона з неухважносте пропускала повз вуха. Та коли вона прикидалася глухенькою, то вже німою, далебі, не була. Отож щоразу, як мала якесь доручення до чоловіка, то мовила маршалкові: "Нагадайте його ясновельможності..."

Германтівський дух мав ще й інші клопоти, скажімо, наводити господарів на душеспасенні бесіди. Певна річ, дехто з Германтів обстоював розум, дехто моральність, але то були не завжди одні й ті самі особи. Перші — навіть Германт, фальшивник векселів і картярський махляр, наймиліший з усіх Германтів, поборник нових справедливих ідей, — розправляли про моральність ще ліпше за інших, як розправляла маркіза де Вільпарізіс у моменти, коли родинний дух глаголав її вустами. У такі хвилини Германти раптом переходили на майже її тон, зарівно старосвітський, як і добродушний, — тільки ще зворушливіший, бо самі вони були чарівніші за неї, — як, даймо, заходило про покоївку: "Душею вона добра, вона не така, як інші, мабуть, вона донька задних батьків, кривими дорогами не ходить". У такі хвилини родинний дух бринів в інтонації. А часом крився в поставі, у виразі обличчя, і тоді дукиня нагадувала свого діда-маршала, в якомусь звивкові (подібному до звивку Змія, картагенського духу родини Барки), втім, від чого в мене не раз тьохкало серце під час вранішніх походів, коли я ще перед знайомством із дукинею Германтською відчував, що вона дивиться на мене з маленької молочарні. Той самий дух виявився в одному випадку, аж ніяк не байдужому не лише для Германтів, а й для Курвуаз'є, іншої парости роду, майже такої самої блакитної крові, як і Германти, але цілковитих їхніх антиподів. (Германти навіть пояснювали те, що принц Жільбер роздебен-дює на всіх перехрестях про походження і шляхетство, наче тільки це його й обходило, -впливом його бабусі Курвуаз'є.) Курвуаз'є не те що не ставили розум так високо, як Германти, а навіть мали про нього зовсім інше уявлення. Для Германта (бодай для глупака) бути розумним означало бути язикатим, уміти пускати шпильки, давати відкоша, кохатися в малярстві, в музиці, в

архітектурі, говорити по-англійському. Курвуаз'є мали про розум не таке високе поняття, ото ж-бо як когось не з їхнього гурту вони вважали за розумника, то, на їхню думку, він майже напевне замордував батька та матір. Для них розум був таким собі ломиком, орудуючи яким усякі темні особи вламувалися до найвиборіших салонів, і Курвуаз'є застерігали, що, зрештою, знайомство з цими "хитродумами", мовляв, вилізе вам боком. Найневинніше твердження розумних людей, але людей не їхнього кола, Курвуаз'є зустрічали в багнети. Хтось колись кинув: "Але ж Сванн молодший від Паламеда". — "То він так мовить, а як він так мовить, то будьте певні, що це неспроста", — озвалася пані де Галардон. Ба більше, коли йшлося про двох дуже гожих чужинок, прийнятих у Германтів, і хтось зауважив, що одну з них відрекомендували раніше, бо вона старша, пані де Галардон спитала: "Невже вона старша?" — спитала, звісно, не тому, що такі люди, як на неї, не мали віку, а тому, що позаяк ці чужинки, десь ймовірно, не мають ні звання, ні віровизнання, ні жодних традицій, то виходить, вони ніби щойно на світ народилися, як ті кошенята одного поносу в кошичку, і не сплутати їх міг би тільки ветеринар. Зрештою задля своєї зловивости й обмежености Курвуаз'є з певного погляду пильнували чистоти шляхетства краще за Германтів. Так само Германти (для яких усе, що було нижче від королівських і ще кількох родів, як от Лінь, Ла Тремуї тощо, зливалося в дрібноту) ставилися пиндючно до нащадків старезних родів, сусідів Германтів, саме тому, що не зважали на другорядні вартості, які чарували Курвуаз'є, — Германтів брак таких високих прикмет не бентежив. Деякі жінки, які сиділи не на дуже високих стільцях у провінції, але потім вдало повиходили заміж, багаті, гарні, улюблениці дукинь, були для Парижа, де про "тат і мам" знають небагато, чудовим, пишним товаром імпорту. Траплялося, хоча й рідко, що такі жінки за рекомендацією принцеси Пармської чи завдяки власним чарам вступали до салону когось із Германтів. Зате Курвуаз'є дихали на них лихим духом. Випадкова зустріч на "файфі" у своєї кухні людей, з чийми батьками їхні родичі не знали в перші, призводила до того, що вони просто сатаніли і потім без кінця перемивали їм кісточки. Досить було, скажімо, урочій графині Г*** прийти до Германтів, як личко пані де Вільбон прибирало такого виразу, ніби вона читала вірша:

Як лишиться один, повір, це буду я,

вірша, якого, зрештою, не знала. Ця Курвуаз'є з'їдала майже щопонеділка еклер за кілька кроків від графині Г***, але марно. І пані Вільбон шепотіла на вухо знайомим, що їй не вкладається в голову, як її кухня може приймати жінку, що її в Шатодені не пускали на поріг навіть люди другого ґатунку. "Моя кухня начебто така вимоглива в доборі знайомих — їй-богу, з її боку це просто глум над товариством", — казала насамкінець пані де Вільбон уже з іншою міною: з насмішкливою і водночас розпачливою усмішкою, яка, як гуляти в загадки, могла б насунути думку, що вона зараз бубонить під носа вірша, якого графиня теж, звісно, не знала:

Через таку напасть не виживе надія.

Забігаючи наперед, скажемо, що заримована з "надією" "протидія", якою пані де Вільбон, снобуючи, присаджувала графіню Г***, була все-таки не марна. Вона піднесла

в графининих очах пані де Вільбон на такий постамент, — хоча там і піднімати не було чого, — що графинина донька, дівчина на порі, найкрасивіша й найбагатша відданиця, оздоба балів, підкотила, на загальний подив, гарбуза всім дукам. Бо її матір, пам'ятаючи, скільки образ щотижня перетерплювала вона на вулиці Гронель через Шатоден, щиро прагнула для доньки лише єдиного чоловіка: молодого Вільбона.

У чому Германти і Курвуаз'є зрівнялися між собою, то це в мистецтві — зрештою безмежно розмаїтому — тримати інших на відстані. Германти застосовували тут різні викрутаси. Але всі Германти — щирі Германти — як тебе відрекомендовували їм, дотримувалися певного церемоніалу: подаючи тобі руку, вони ніби висвячували біляка на лицаря. Коли якийсь Германт, хоч би й двадцятилітній, але вже гідний пагін старших, чув твоє ім'я, він упирався в тебе — ніби не збираючися вітатися з тобою — звичайно блудним, завжди холодним, мов криця, поглядом — буцімто бажаючи вдертися в найглибші закамарки твого серця. Зрештою Германти вірили й на правду, що бачили людей наскрізь, — вони мали себе за першорядних психологів. Ба більше, гадали, ніби від такої інспекції зростає гречність уклону, що йшов відразу за нею, бо цим уклоном вони ж удостоювали не кого, а тебе. Все це діялося на відстані, яка, незначна, коли б ішлося про те, щоб схрестити зброю, здавалася величезною при ручканні, й жахала тебе так, ніби й справді ходилося про двобій. Бо коли Германт, шаснувши по останніх криївках твоєї душі і по твоїй статковитості очима, визнавав, що ти гідний вступити до кола його знайомих, він посилав до тебе п'ястю вперед руку, наче подавав рапіру для дуелі, і при цьому та п'ясть так відлітала від самого господаря, що при кивковій його голови було невгадно, кланяється він тобі чи своїй-таки руці. Деякі Германти, позбавлені почуття міри або ж схильні до механічних повторів, явно переборщували, розводячи цю церемонію за кожної нової зустрічі. Оскільки відпадала потреба в попередній психологічній експертизі, хистом до якої наділив їх "родовий дух" і плоди якої вони мали пам'ятати, то настирливість допитливого погляду перед ручканням пояснювалася лише набутим автоматизмом або їхньою вірою, що вони ще й уміють гіпнотизувати. Курвуаз'є, ті мали інші фізичні дані, ото ж їхні потуги запозичити цей пізнавальний уклін і собі провалилися. Вони били чолом із пихатою надутістю й легковажним поспіхом. Натомість дехто з Германтів прекрасної статі начебто перебрав, очевидно, чоломбиття у дам Курвуаз'є. Справді, при рекомендації тебе одній такій Германтисі вона вклонялася низесенько, наближаючи до тебе під кутом у сорок п'ять градусів голову та бюст, тоді як низ її тіла (цей низ був у неї прямий, а верх крутився на шарнірі талії) залишався нерухомий. Але двигнувши до тебе верх, вона рвучко вертала його знову шторцем і десь під тим самим кутом. Цей відкид забирав у тебе все, що було віддано, терен, уже нібито твій, знову, здавалося, втрачався; перебійці, як у герці, поновно ставали в позицію. Таке скасування гречности через відзискання відстані (викрутаси взяті на озброєння Курвуаз'є для демонстрації, що первісний відрух — це ніяка не ласка, а просто секундний фінт) впливало в усій красі в листах, які ти отримував від Германтів та від Курвуаз'є, принаймні на початку знайомства. В "корпусі" листа ти іноді натрапляв на рядки, які пишуться нібито тільки

приятелями, але якби тобі примарилося, що ти приятель своєї посиляльниці, то ти б пошився в дурні, бо лист починався: "Ласкавий пане", а закінчувався: "Будьте певні щодо моєї щирої пошани". Між зимним початком і крижаним кінцем, які все ставили з ніг на голову, могли тиснутися (якщо це була відповідь на твоє співчуття) найзворушливіші образи скорботи, яка спіткала поси-лачку через утрату сестри, близькості між сестрами, образки природи, яка її оточує, оповідь, як її втішають онуки, а все ж то був лист, який трапляється в листовниках, а щирій його характер не створював між тобою й авторкою цього листа щирості більшої, ніж створюють листи Плїнія Молодшого або панї де Сїм'ян між ними і тобою.

Щоправда, деякі Германтїхи черкали тобі з першого ж разу: "Мій любий друже", "Мій друже", і не конечне то були найпростіші з них, а радше ті, які, живучи тільки в світі коронованих голів і водночас бувнці натурами "неглибокими", визначалися такою самозакоханістю, що їм здавалося, ніби їм оуджено лише вщасливлювати людей, і так зледащїли, що були не проти годити всім. Зрештою германтському роду не було переводу, і якщо хтось із молодих Германтів та маркіза Германтська мали спільну прапрабабусю за Людовїка XIII, то він називав маркізу не інакше, як "тітонькою Адамихою", отож навіть у простих обрядах, як-от чоломбиття при знайомстві, існувало багато нюансів. Кожна трохи обранїша гілка мала своє биття поклонів, воно передавалося від батьків до дітей, як передається рецепт на масть або на конфїтури. Приміром, Сен-Лу, почувши твоє ім'я, буцімто несамохіть посилав уперед свою руку, але те вітання не супроводжувалося поглядом та поклоном. Сердешного плебея, котрого з якоїсь окремої рації, — що, зрештою, лучалося рідко, — рекомендовано комусь із тієї групи Сен-Лу, пантеличила ця рвучка милостиня привітання, подана вдавано недбало, і плебей аж у голову заходив по розум, гублячись у здогадах, що мають проти нього якийсь Германт чи якась Германтка. І він не міг із дива вийти, дізнаючись, що пан чи панї Германт поквапилися написати до його рекомендувача листа зі словами про те, як цей плебей їм сподобався і як йому чи їй хочеться з ним побачитися. Не менш химерними, як Роберів механічний жест, були складні, швидкі дриги (з яких збиткувався барон де Шарлюс) маркіза де Ф'єрбуа або велична і рівна ступа дука Германтського. Але годі мені описати всю пишноту германтської хореографії задля багатства й розмаїття їхнього кордебалету.

Повертаючись до нехотї Курвуаз'є до дукинї Германтської, скажемо, що Курвуаз'є могли знаходити потїху в уболіванні над нею, поки вона сидїла в дївках, бо вона була небагата. На жаль, якась вічна полуда застувала, ховала від чужого ока багатство Курвуаз'є: ніхто не здогадувався, що вони люди вельми заможні. Навіть як якась багатїйка виходила заміж за грошовика, виходило чомусь так, що молоде подружжя не мало в Парижі даху над головою і "зупинялося" у батьків, а решту року жило у провінції, в середовищі нібито добірному, але не блискучому. У Сен-Лу було боргів більш, ніж волосся на голові, але весь Донсьєр ловив витрішки на його запряги, а грошовитий Курвуаз'є їздив лише в трамваї. Навпаки (але це вже діло давнє), небагата панна де Германт (Оріана) задавала більше шику своїми туалетами, ніж усі Курвуаз'є

разом узяті. Гострий* язичок її правив за своєрідну рекламу її манері вбиратися й зачісуватися. Вона наважилася спитати у великого князя російського: "Ваша високосте! Чи це правда, що ви збираєтеся замордувати Толстого?" Вона поставила це запитання за *бідом, куди не покликано Курвуаз'є, не дуже підкованих щодQг7QLGШfo^Не краще знали вони й на давньогрецьких письменниках, коли судити з повдовілої дукинї де Галардон (свекрухи принцеси де Галардон, тоді ще панни), яку Оріана за п'ять років ні разу не вшанувала візитою; а як хтось запитав удову про причину такого бойкоту, то одержав від неї відповідь: "Здається, вона захоплюється декламацією Аристотеля (дукиня хотіла сказати: Аристофана). Я цього в себе не толерую!"

Можна собі уявити, як ця "вихватка" панни де Германт із Толстим, оскільки вона обурила Курвуаз'є, захопила Германтів, а також і всіх, хто до них якось горнувся. Повдовіла графиня д'Аржанкур, з дому Сенпор (вона приймала потрошку всіх, бо була синьою панчохою, а її син був страшенний сноб), передаючи літераторам Оріаніні слова, мовила: "Оріані Германтській пальця в рот не клади, вона лукава, як мавпуля, дуже майстерна до всього, так малювати акварелі, як вона, уміє лише великий художник, а її вірші на рівні віршів великого поета і, ви знаєте, вона вийшла з великого коліна, її бабуса — уроджена де Монпансьє, вона вісімнадцята Оріана Германтська, мезальянсу в їхньому роду не було, в її жилах тече найчистіша, найдавезніша французька кров". Після таких панегіриків віршомази, напівін-телігенти, яких приймала у себе графиня д'Аржанкур і які зроду не бачили в вічі Оріани Германтської, уявляли, що навіть принцеса Бадруль Будур не бозна-що і були раді померти за Оріану, почувши, що така велика пані — толстовка, ба ні, вони самі відчували себе толстовцями і їх поривало на змагання з царатом. Їхнє волелюбство могло б зав'язнути, вони не зважувалися проголошувати його і вже їм закрадався сумнів щодо його величчя, аж це не хто, а панна де Германт, молоде дівча з тонким смаком, уже авторитетне, гладенько учесане (на що ніколи б не здобулася жодна Курвуаз'є), тягне руку за ними. І добре, і лихе дуже виграє, як його підтримує хтось для тебе поважний. Наприклад, у Курвуаз'є на вулиці чоломбиття зводилося до бридкого і, власне, нечемного поклону, а вважалося, що це вишукане віншування, тож-бо всі Курвуаз'є, зігнавши усмішку з обличчя і напустивши на себе холод, проробляли всю цю бездушну гімнастику. А Германти взагалі, і Оріана зокрема, краще, ніж будь-хто, обізнані з цими ритуалами, не вагалися, помітивши тебе з повозу, приязно махнути рукою, а в вітальні, даючи Курвуаз'є бити штивні й штучні поклони, імпровізували чарівні реверанси, подавали по-товариському тобі руку, всміхалися блакитними очима, ото ж-бо завдяки Германтам сутність шику, досі дещо порожня й суха, одразу наливалася всім, що так природно надить до себе і що люди силкувалися витравити: зичливістю, звірянням, щирістю. Отак, — тільки в цих випадках їм важко знайти виправдання, — люди, яким інстинктивно подобається погана музика й утерті мелодії, подобається тому, що в них є щось приємне для слуху й загальноприступне, зрештою доходять завдяки музичній культурі до того, що перемагають замилювання до поганої музики. Але, досягнувши

цього і цілком слушно захоплюючись сліпучим блиском оркестрування Ріхарда Штрауса, вони нараз бачать, як Штраус, мов якийсь Обер, не гребує банальними мотивчиками, і тут усе, що самі вони здавна любили, знаходить враз у такому високому авторитеті щасливе виправдання, і тепер вони без сорому і з особливою вдячністю надпориваються в *"Саломеї"* тим, що їм заборонялося любити в *"Діамантовій короні"*.

Розмова панни де Германт з великим князем, справжня там чи вигадана, обнесена по всіх домах, давала змогу розповісти, як вельми чепурно була на цьому обіді вбрана Оріана. Та що розкіш (і це, власне, робило її недосяжною для Курвуаз'є) народжується не з багатства, а з марнотратства, то, безперечно, марнотратство може тривати довше, як його підпирає багатство, завдяки якому воно палає всіма своїми вогнями. Отож, чуючи висловлювання не лише Оріани, а навіть маркізи де Вільпарізіс про те, що походження нічого не означає, що всі титули смішні, що не в грошах щастя, що головне тільки розум, серце і талант, Курвуаз'є могли гріти надію, що вихована на таких маркізиних засадах Оріана пошлюбить не світовця, а художника, кримінальника, волоцюгу, вільнодума, що вона остаточно скотиться до розбору тих людей, яких Курвуаз'є охрестили "придзигльованими". Вони могли цього сподіватися тим більше, що маркіза де Вільпарізіс, опинившись тоді, на думку товариства, в тарапатах (ніхто з людей визначних ще не вернувся до неї), афішувала свою глибоку огиду до тих, хто її відкинувся. Навіть на згадку про свого братанця, принца Жільбера, який ще до неї приходив, вона водою бризкала на нього за те, що він хизувався своєю родовитістю. Та ось прийшла пора знайти женишину для Оріани, і сватання вже вирішували не тітчині й сестреничині переконання, а таємничий "родовий дух". Ось чому, буцімто маркіза де Вільпарізіс та Оріана тільки й правили, що про ренту та генеалогію, а не про літературні здобутки та порухи серця, і буцімто маркіза на кілька днів померла і її домовина стояла (як це станеться згодом) у комбрей-ській церкві, де кожен член родини, позбавлений (якщо це не польське живцем — хай!) своєї особистості і навіть імені, зробився просто Германтом, про що свідчила на великому чорному натрунникові пурпурова літера Г, увінчана герцогською митрою, родинний дух твердо зупинив вибір інтелігентної, бунтівної, євангелічної маркізи де Вільпарізіс на старшому синові дука Германського, принці де Лом. І в день весілля за дві години маркіза де Вільпарізіс мала у себе все вельможество, з якого вона збиткувалася, збиткувалася навіть з кількох близьких їй "худорідних" осіб, кого вона запросила весельчанами і кому принц де Лом завіз картки, збираючись наступного року "розійтися". На домір нещастя Курвуаз'є, максими про переваги розуму й таланту в суспільстві відзискали свою ціну в принцеси де Лом зараз же по шлюбі. Між іншим, у Роберових переконаннях, які він боронив, живучи з Рахиллю, коли бував у її товаришів, коли збирався з нею побратися, було — хоч як там жахалася його рідня — менше лукавства, ніж у поглядах панночок Германт, палких прихильниць розумної основи та ідей вселюдської рівності, бо вони в даному разі чинили так, ніби проголошували протилежні максими, тобто вибирали собі пару серед найбагатших дуків. Натомість Сен-Лу проводив свої теорії у життя, чим заслужив собі славу непутящого. Що й казати, Рахиль теж не була праведниця. Але ще невгадно,

чи утримувала б від шлюбу свого сина віконтеса де Марсант, якби на місці Рахилі була якась гульлива дукиня чи мільйонерка.

Вернімося до принцеси де Лом (по свекровій смерті вона стала дукинею Германтською): на превеликий жаль Курвуаз'є, теорії юної принцеси, не сходячи, як і раніше, в неї з язика, нітрохи не впливали на її поведження; її філософія (якщо тільки це можна назвати філософією) нічим не шкодила великопанській гожості салону Германтів. Безперечно, всі ті, кого дукиня Германтська не приймала в себе, уявляли, що вони для неї не досить розумні, не одна багата американка, яка зроду не тримала жодної книжки, окрім вистріпаного і ніколи не розгортаного томика Парні, покладеного як щось "у душі епохи" на столикові в будуарі, показувала, як вона схиляється перед розумом, впинаючись очима в дукиню Германтську при її появі в Опері. Певна річ, дукиня Германтська теж була щира, водячися з розумними людьми. Коли дукиня мовила про якусь жінку, що та "чарівна", або про чоловіка, що той розумник яких мало, навряд щоб вона мала інші причини для запрошення їх до себе, окрім чарівності й розуму, — в такі хвилини германтівський дух німував; але цей самий чуйний дух, засівши глибше, біля потаємного входу до тієї царини, яка відала германтівським судженням, не дозволяв Германтам визнати, що цей чоловік розумний, а ця жінка чарівна, якщо вони не мали і їм не світило мати світських прикмет. Про чоловіка відгукувались, що він хоч нібито ерудит, але від його ерудиції відгонить енциклопедією, або що він людина посполита, людина з комівояжерськими дотепами, гарна жінка разила якоюсь вульгарністю або ж мала язик без кісток. Люди, позбавлені світського становища, — леле! — були сноби. Пан де Бреоте, чий замок сусідував з Германтами, знався лише з княжатами крові. Але він кпив із них і мріяв жити в музеях. Тому дукиня Германтська обурювалася, коли називано пана де Бреоте снобом. "Бабал — сноб? Та ви спричинилися, серце моє! Навпаки, він ненавидить людей значних, його від них верне. Навіть у мене! Коли я його запрошую до себе на когось нового, він 'тільки крекче". Це не означає, ніби навіть на практиці Германти не ставили розум куди вище, ніж Курвуаз'є. Ріжниця між Германтами та Курвуаз'є давала дуже гарні плоди. Так дукиня Германтська, окутана флером таємничості, принада багатьох поетів, врядила уже згадуване нами свято, на превелику втіху англійського короля, бо Оріані спало те, до чого зроду не додумалися б Курвуаз'є і на що ніхто б з них зроду не завзявся: окрім уже наведених вище осіб, вона закликала компоністу Ґастона Лемера та драматурга Гранмужена. Але дукинин інтелектуалізм вигострювався ца відкиданні. Що вище стояв на суспільному щаблі той, хто домагався доступу до її салону, то нижчий був співчинник його розуму ' чарівносте і знижувався до нуля, як ішлося про царевінчані голови, зате що нижче стояла людина від трону, то співчинник був вищий. Приміром, її високість принцеса Пармська жалувала тих, кого знала змалку, або ж тих, хто доводився родичем якійсь дукинї, або кого пригорнув до себе хтось із можновладців, хоч би вони були бри-дулі, зануди чи глупаки. Так от, якщо хтось "фаворит принцеси Пармської", "тітка дукинї д'Арпажон", якщо знайома "щороку гостила по три місяці в королеви еспанської", цього Курвуаз'є вистачало, аби запросити

таких людей, а дукиня Германтська, яка вже десять років ввічливо відклонялася їм у принцеси Пармської, не пускала їх за свій поріг, вважаючи, що між салоном у гуртовому значенні цього слова і салоном у матеріальному значенні ніякої різниці нема: Якщо салон захарашений меблями, меблями розкішними, але неоковирними, то це якийсь дикий салон. Такий салон скидається на художній твір, де кожна авторова фраза кричить про ерудицію, про блиск розуму, про глад-копис. Так само як книга чи дім, наріжним каменем "салону" — цілком слушно мислила дукиня Германтська — має бути вміння чимось пожертвувати.

Багато приятельок принцеси Пармської, з якими дукиня Оріана вже цілі роки обмежувалася чемним уклоном або обміном візитівками, не запрошуючи їх ніколи до себе й ніколи не ходячи на їхні прийняття, тихо на неї нарікало її високості, а принцеса, коли її візитував дук Германтський сам-один, заводила з ним про це мову. Хитрий магнат, зрадливий чоловік, який стрибав у гречку, проте надійна підпора для підтримання дукининого-го салону (і підтримання слави Оріани як гострухи, бо найбільшою принадою був саме її гострий язик), він питав принцесу: "А хіба моя дружина з нею знайома? Ох, у такому разі справді... Але, сказати по щирості, Оріана не любить жіночого товариства.

Її оточує еліта вищих духів, а я не муж їй, а старший камердинер. З жінками вона нудить світом, поминаючи якусь жменьку розумниць. Ось ви, ваша високосте, ви так розбираєтеся в людях, ви ж не скажете, що в маркізи де Сувре багато олії в голові? Звісно, я розумію, що ви закликаєте її до себе з вашої доброти. Тим паче, ви знайомі з нею. Ви кажете, що Оріана її зустрічала? Може, й так, але мимохідь, запевняю вас. Та ще й тут, принцесо, визнаю, я теж доклав до цього руку. Дружина страх утомилася, а вона так любить робити всім добро, якби я не ловив її за поли, ми б не встигали відбиватися від гостей. Не давніше як учора ввечері вона, з температурою, боючись уразити дукиню Бурбонську, уже намастила п'яти до неї. Я насилу її втримав, заборонив запрягати. Бачте, мені розхотілося навіть розмовляти з Оріаною про маркізу де Сувре. Оріана так кохає вашу високість, що одразу покличе маркізу де Сувре, одна візита туди, одна візита сюди, доведеться нам панькатися з її сестрою — її чоловіка я знаю як облупленого. З дозволу вашої високості, я краще і не заїкатимуся про це Оріані. Ми її вбережемо від перевтоми і від зайвої метушні. Запевняю вас: маркіза де Сувре нічого від цього не втратить. Вона буває всюди, в найкращих домах. А в нас, власне, це й не раути, а скромненькі обіди. Маркіза де Сувре позіхатиме з нудьги".

Принцеса Пармська наївно вірила, що дук Германтський не передасть її прохання дружині, і вболівала, що її потуги добитися запрошення для маркізи де Сувре провалилися, але водночас їй дуже лестило, що вона — один зі стовпів цього неприступного салону. Певна річ, її вдовolenня не було позбавлене тривоги. Запрошуючи до себе дукиню Оріану, принцеса Пармська щоразу стурбовано порпалася в пам'яті: хто ж це не подобається дукині і кого, отже, не слід кликати на обід?

У будні (по завжди ранньому — данина давній звичці — обіді, даному для кількох друзів) салон принцеси Пармської був відкритий для завсідників і взагалі для

великопанства, рідного й чужого. Прийняття відбувалося так: покинувши їдальню, принцеса сідала на канапу за великий округлий стіл, гомоніла з двома найзначнішими дамами, її недавніми трапезниками, або проглядала ілюстрований часопис, або різалася в карти (або вдавала, що різалася, як це заведено при німецькому дворі), чи то розкладала пасьянс, чи то вела бесіду з правдивим або гаданим співрозмовником — людиною неодмінно значною. Близько дев'ятої двері до великої зали раз у раз відчинялися, зачинялися і знов відчинялися, і безупинно снували гості, які підобідали нашвидку (або, якщо були на проханому обіді, не дожидалися кави, кажучи, що за хвилику повернуться, розраховуючи насправді на те, щоб "увійти в одні двері, а вийти в інші"), нашвидку, бо вони боялися спізнитися на раут. Але принцеса, поглинута грою або розмовою, прикидалася, ніби не бачить прибульців, і лиш як вони опинялися за два ступні від неї, граційно підводилася з канапи й лагідно всміхалася дамам. Ті били перед її високістю чолом, ніби колінкували, аж їхні губи тицялися в низько опущену гарненьку принцесину ручку й могли поцілувати її. Та ось принцеса, яку щоразу ніби дивував цей церемоніал, хоча вона вивчила його досконало, підводила вкляклу даму ніби силоміць, з незрівнянною гожістю й ніжністю, і цьомала в щічки. Скажуть, що цю гожість і ніжність викликала покора, з якою новоприбула схиляла коліно. Авжеж, і скидається на те, що в суспільстві рівності, очевидно, грічність зникне, але не з невихованости, як багато хто думає, а тому, що в одних пропало б пошанування, породжуване престижем, який може житися тільки уявою, а в інших — і це головне — люб'язність, розточувана і плекана в тому разі, як ти відчуваєш, що вона знаходить вдячний відгук, власне, така люб'язність у світі, де всі рівні, впала б до нуля, як усі умовні вартості. А проте чемність у новому суспільстві може й не зникнути; дехто з нас надто схильний вважати, що теперішній лад єдино можливий. Адже деякі дуже світлі голови вірили в те, що республіка не зможе вести дипломатію і вкладати спілки і що селяни не дадуть відокремити Церкву від держави. Зрештою грічність у суспільстві рівності не була б більшим дивом, ніж прокладання залізниць або військового використання літаків. Та хай би грічність і зникла, ще не вгадно, чи це таке вже нещастя. Та й чи не з'явиться з розвитком демократії якась таємнича ієрархія? Цілком можливо. Політична влада пап дуже зросла відтоді, як вони позбулися держави й армії; готичні собори куди менше чарували богобоязливих людей у XVII столітті, ніж вони чарують атеїстів у XX столітті; отож якби принцеса Пармська правила країною, я б згадував про неї так само часто, як про будь-якогб президента Республіки, тобто не згадував би зовсім.

Піднявши й почоломкавши приголублену нею, принцеса Пармська сідала на канапу і верталася до свого пасьянсу і тільки, як прибулиця була значною фігурою, її високість, посадивши гостю на фотелі, вела з нею коротку розмову.

З залюдненням салону стате-дама, зобов'язана підтримувати порядок, розчищала простір, спроваджуючи постійних гостей до сусідньої з салоном величезної зали, обвішаної портретами й наповненої бурбонськими реліквіями. Постійні гості залюбки удавали з себе чичероне й розповідали цікаві історії, проте молоді люди слухали через

верх, їм було куди цікавіше поглянути на живих ясновельможеств (і принагідно бути відрекомендованими їм статс-дамою та фрейлінами), ніж розглядати дивовижі найясніших мерців. Поглинуті думкою, як би з ким познайомитися і як би до кого напроситися, вони навіть через кілька років по тому не мали уявлення, що було в тім багатоціннім музеї монархії; залишався якийсь туманний спогад про здоровецькі кактуси та пальми, які робили з цього осередку гожості такий собі паль-марій у ботанічному саду.

Звичайно, дукиня Германтська іноді являлася до принцеси в частувальну гостину як заріканка, і її високість не відпускала її від себе й жартувала з її мужем. Але коли дукиня приїздила на обід, принцеса стереглася запрошувати своїх звиклих гостей і касувала пообіднє прийняття з побоювання, що її гості, не просіяні крізь сито, не припадуть до смаку вимогливій Оріані. В такі вечори, як являлися не попереджені вірні, придверник заявляв: "Її королівська високість сьогодні не приймає", і гість забирався, піймавши облизня. Зрештою більшість принцесиних приятелів знала загодя, що цього дня їх не кликано. То були збіговиська особливі, куди багатьом охочим було зась. Незапрошені могли майже напевне вгадувати обранців і перебалакувалися квасно між собою: "Ви ж знаєте, що Оріана Германтська нікуди ані ногою без свого штабу". Принцеса Пармська хапалася за цей штаб, як за охоронний мур, щоб убезпечити дукиню від осіб, які навряд чи припали б тій до вподоби. Але з певними обраними Оріани-ними приятелями, декотрими з тих, хто належав до її блискучого "генерального штабу", принцесі Пармській було панькатися нелегко, бо вони самі з нею не панькалися. Очевидно, принцеса Пармська цілком допускала, що хтось може воліти товариство дукині Германтської, ніж її власне. Вона мусила визнати, що в дукиніні "журфікси" не протовпишся і що вона часто бачила там кількох королівських високостей, які у неї тільки кидали візитів-ки. Марно вона заучувала деякі Оріанині слівця, марно замовляла собі такі самі сукні й подавала у себе на чаюванні той самий торт із суницями; бували дні, коли вона цілісінкй день просиджувала сама з якоюсь статс-дамою або з радницею того чи іншого посольства. Ось чому, коли хтось (як колись Сванн) засиджувався наприкінці дня на дві години в дукині, а принцесу Пармську візитував один раз на два роки, то принцеса не мала великої охоти, навіть на догоду Оріані, "кликати" якогось там Сванна на обід. Словом, кожна Оріанина візита завдавала принцесі Пармській чимало клопоту — так вона потерпала, що Оріані все у неї не сподобається. Зате — з тієї самої причини — коли принцеса Пармська приходила обідати до дукині Германтської, вона була заздалегідь певна, що в дукині все буде добре, чудово; боялася вона лише одного: що не збагне, не запам'ятає і не засвоїть думок, а також не зуміє сподобатися людям, не зуміє об-бутися серед них. Ось чому я підсичував її захланну увагу не менше, ніж новація заклечувати стіл гірляндами з овочами, але її бентежило, що ж саме — нова мода оздоблювати стіл чи моя присутність — особливо вабить до Оріани, становить таємницю успіху її раутів, і, щоб розкрити її, вона надумала на найближчому обіді краще розглянути і ту і ту принаду. Захоплену цікавістю, з якою принцеса Пармська являлася до дукині, цілком

виправдувала, зрештою, весела, грізна, збудлива стихія, куди її високість поринала з певним страхом, трепетом і залассям (ніби в одну з тих хвиль, що "накривають з головою", від яких застерігають ті, хто наглядає за купальниками, застерігають тому, що самі плавати не вміють) і звідки вона виходила відсвіжена, щаслива, помолоділа, — стихія, іменована дотепністю Германтів. Дотепність Германтів — на дукинину думку, поняття таке саме умовне, як квадратура кола, бо вона гадала, що з усіх Германтів вирізняється нею лише вона, — славилася так само, як турський паштет або реймські бісквіти. Звичайно (склад мислення — це не колір волосся чи шкіри, і він не передається), деякі дукинині приятелі, не спокревні з нею, були так само дотепні, як вона, зате до деяких Германтів дотепність ніяким світом не могла достукатися — надто відпорні були їхні голови. Але не спокревні з дукинею державці германтівської дотепности зазвичай були люди неабиякі, які могли б висунутися в мистецтві, дипломатії, на парламентській трибуні чи в війську, але воліли вражати талантом у якомусь гурті. Такий вибір пояснювався, може, недостатньою їхньою самобутністю, недостатньою ініціативністю, незагарто-ваністю, нездоров'ям, безталанням або ж снобізмом.

Якщо для декого (треба сказати, що то були випадки виняткові) салон Германтів і став могилою його кар'єри, то самі Германти тут винні не були. Так, скажімо, лікар, маляр і дипломат — всі люди з великим майбутнім — кар'єру провалили, попри свою неабияку обдарованість, бо через свою близькість до Германтів двоє перших здобули славу дамських підлабузників, а третій назадняка, і це їх погубило в очах товаришів. Стародавня тога і червоний точок, у які досі вбираються члени факультетських нрезидій, є або принаймні були зовсім недавно чистим пережитком зашкарублої і відсталості від життя кастовості. Під своїми точками з золотими галками, мов ті юдейські первосвященики під стіжкуватими ковпаками, "професори" зашкарубли вже — за кілька років до справи Дрейфуса — в нетолерантно фарисейських поглядах. Дю Бульбон у душі був мистець, але його вберегло те, що він не любив вищого світу. Котгара учашав до Вердюрєнів. Але пані Вердюрєн була його пацієнтка; причому Котгара рятувала його посполитість; нарешті, він запрошував лише факультетників до себе додому на вечірки, пропахлі карболкою. Але в сильних корпораціях, де зрештою остракізм забобонів винагороджувався цілковитою непохибністю найвищих моральних засад, непохитніших, ніж у ліберальних середовищах — вільніших і стійкіших, професор у своїх шарлатових атласних шатах, підбитих горностаями, як у венецького дожа (тобто дука), замкнутого у своєму герцогському палаці, міг бути так само чеснотливий, таких самих шляхетних переконань, але водночас так само нетолерантний до чужорідного елемента, як інший дук — зацний, але грізний дук де Сен-Сімон. Чужорідним елементом був для професора світський лікар, лікар з зовсім іншими манерами, зовсім іншими знайомими. Щоб догодити і нашим і вашим, побідаха, остерігаючись, як би колегам не здалося, що ними гордують (що то думати по-світському!), оскільки він не зводить їх із дукинею Германською, сподівався роззброїти їх, влаштовуючи "змішані" обіди, де ескулапи розчинялися в масі світовців. Він і гадки

не мав, що підписує собі засуд на горло, чи радше дізнався про це, як Рада десяти (насправді до ради належало не десять душ, а більше) мала обсадити звільнену катедру, — отоді з фатальної урни діставалося ім'я лікаря хоча й пересічного, зате такого, як усі, і в старій будові факультету лунало *veto*, таке саме врочисте, таке саме кумедне і таке саме грізне, як *juro*, після якого сконав Мольєр. Не краща спіткала доля і маляра, він усе життя проходив з паличкою світовця, тоді як світовці з пензлем у руках зрештою домагалися того, щоб їм начепили паличку маляра; те саме сталося і з дипломатом, який мав забагато знайомих серед назадників.

Але то були геть поодинокі випадки. Серед вишуканих людей, що утворювали салон Ґермантів, переважали ті, хто добровільно (бодай у власних очах) зрікся решти, зрікся всього несумісного з Ґермантівським духом, з ґречністю Ґермантів, з їхнім незрівнянним чаром, ненависним для всякої більш-менш централізованої "корпорації".

І ті, хто знав, що колись один із постійних гостей дукининого-го салону дістав золоту медаль у Салоні, що другий гість, секретар колегії адвокатів, з успіхом виступав у Палаті депутатів, що третій вельми прислужився Франції на дипломатичній службі, могли б уважати за невдах людей, які від двадцяти років уже нічого не робили. Але "поінформованих" було небагато, а невдахам про це і в голову не прийшло б згадувати, бо для них давні титули стали вже безвартісні — так сильно на них впливала дотепність Ґермантів. Хіба ця дотепність не обзивала "занудою" або "прикажчиком" відомих міністрів: одного трохи бришкливого, а другого — каламбурника, міністрів, яким газети співали хвалу, але дукиня Ґермантська позіхала і совалася від нетерплячки, якщо необачна господиня дому підсаджувала когось до неї? А все тому, що слава великого державного мужа дукиню не хвилювала, і ті з її приятелів, які зреклися "робити кар'єру", облишили службу в армії, не боролися за депутатський мандат, які щодня снідали й розмовляли зі своєю великою приятелькою, зустрічаючися з нею в королівських високостів попри те, що вони їх невисоко ставили, — так принаймні вони запевняли, — казали, що вони обрали кращу частку, хоча їхня міна — меланхолійна навіть серед веселощів — дещо суперечила їхнім щирим запевненням.

Хай би там як, а треба визнати, що світське життя було справді гоже, а розмови у Ґермантів, хоч які пустопорожні, справді були тонкі. Жадний офіційний титул не міг би заступити втіхи перебувати в товаристві дукининих улюбленців, яких навряд чи заманили б до себе найупливовіші міністри. Якщо в її салоні поховано назавше стільки амбіцій людського розуму і навіть шляхетних поривань, то з персті принаймні вибуяла дивовижна квітка — квітка світськості. Звичайно, такі розумні люди, як от Сванн, теж дивилися згори на обдарованих людей, зневажали їх, а все тому, бо дукиня Ґермантська ставила над усе не інтелект, а, як на неї, вищу, рідкісну, найвибагливішу форму інтелекту, піднесену до ступеня дару слова, — дотепність. І якщо колись у Вердюренів Сванн називав Брішо педантом, а Ельстіра мугирем, попри вченість одного й геніальність другого, то визначення це робилося в душі Ґермантів. Зроду Сванн не зважився б відрекомендувати жадного з'їх дукиці, знаючи, як вона сприйме тиради Бішо і "перебенду" Ельстіра: у Ґермантів предовгі й претензійні виступи, як поважні,

так і блазенські, вважалися за найнестерпніший вияв кретинізму.

А щодо Германтів з крові та кости, то їм дотепність давалася далеко не всім, як це спостерігається, скажімо, в літературному гурті, де всі мають однакову дикцію, стиль, а отже, й мислення, — але це аж ніяк не означає, що у великопанських колах менше епігонства, бо там яскравіші індивідуальності. Адже епігонство вимагає не лише цілковитого браку самобутності, але й певної тонкості слуху, здатного спершу вловити те, що потім імітується. А як і Курвуаз'є, деяким Германтам геть бракувало такого музичного слуху.

Візьмімо для прикладу так звану, але не в випадку музичних екзерцисів, імітацію — у значенні "імітувати" (Германти це називали "пародіювати"). Хоча дукиня Германтська була тут віртуозом, Курвуаз'є залишалися незворушні, ніби то був якийсь вивід кроликів, а не чоловіки й жінки; а все тому, що вони не вміли добачати вади чи вловлювати акценти, які шаржувала дукиня. Коли вона "вдавала" дука Ліможського, Курвуаз'є заперечували: "Ба ні, він говорить зовсім не так, я вчора обідала з ним у Бабети, він пробалакав зі мною цілісінький вечір, але не так", а трохи тямущіші Германти скрикували: "Боже свідче, ну й кумедниця наша Оріана! Вдає кого хочеш, як живого! Це його голос, Оріано! Удай ще Ліможа!" І хай навіть ці Германти (не кажу вже про Германтів незвичайних, які, коли дукиня шаржувала дука Ліможського, надпоривалися: "От уже ви його вхопили!" або: "Як ти його вхопила!") не грішили дотепністю так, як її розуміла дукиня Германтська (в чому вона мала слушність), а проте, слухаючи й повторюючи дукинині дотепи, вони сьак-так запозичили її манеру розмовляти, засвоїли дешицу її бачення, дешицу того, що Сванн, зарівно як і дукиня, назвав би "своїм викладом". Отож-бо в їхній розмові Курвуаз'є чулося щось зовсім зрідні Оріаниній дотепності, германтівській, як вони казали, дотепності. Та поза-як ці Германти були не лише її кривними, а й шанувальниками, Оріана (інших своїх родичів вона тримала на відстані, помщаю-чись теперішнім своїм гордуванням за те, що вони зневажали її до заміжжя) одвідувала їх іноді, зазвичай із чоловіком, користа-ючи з гарної літньої днини. Такі візити ставали цілою подією. Серце кидалося частіше у принцеси д'Епіне, яка приймала гостей у великій вітальні бельєтажу, скоро вона помічала, ніби перші сполохи негрізної пожежі або "дозір" несподіваного наїзду, Оріану, яка минала дитинець, чарівний капелюшок та парасольку в її руці, парасольку, від якої благоухало літом. "Гляди, Оріана!" — водала вона таким тоном, яким кажуть: "Начувайсь!" — аби заздалегідь попереджені гості дружно, без паніки евакуювалися з вітальні. Половина, не сміючи зостатися, зривалася на рівні. "Куди ж це ви? Сідайте, сідайте, я вас благаю не йти! — кидала пані дому нібито щиро й недбало (вдаючи з себе велику даму), але в голосі її бриніло щось фальшиве. — Вам, може, треба перебалакати між собою? Ви справді поспішаєте? Гаразд, я скоро до вас заскочу", — казала принцеса тим, кого їй хотілося витурити. Дуцтво дуже грічно кланялося особам, з якими бачилося тут цілі роки, але не знайомилося і які ледве віталися з ним із делікатности. Заледве гості виходили, дук щонайгрічніше розпитував про них, удавав, ніби його цікавлять високі прикмети цих людей, яких він не запрошував до себе з якоїсь лихої

години або щоб не псувати крові Оріані. "Хто ця малявка у рожевому бриликові?" — "Що це з вами, кузене, ви бачили її не раз! Це віконтеса Турська, з дому Ламарзель". — "Вона аж очі в себе вбирає, ще й виглядає розумницею, ось тільки верхня губка відкопилена, а то була б мальована красуня. Якщо є на світі віконт Турський, то його можна повиншувати. А знаєте, Оріано, кого мені нагадують її брови й лінія чола? Вашу кузину Едвіж де Лінь". Дукиня Германтська одразу в'янула, коли при ній підносили принади іншої жінки, тож завжди переводила розмову на інше. Але вона не враховувала, що чоловік любив хвалитися своєю обізнаністю з життям-буттям тих, хто в нього не буває, — він дбав про те, щоб створити про себе вражіння людини поважнішої, ніж його дружина. "Ось ви, — озвався він раптом гучно, — згадали Ламарзель. Пам'ятаю, як був я в Палаті, то чув там одну дуже небуденну промову..." — "Цю промову виголосив вуйко цієї молодой жінки, яку ви оце бачили". — "От уже талант, так талант! Ні, кохана, — озивався дук до віконтеси д'Егремон: дукиня Германтська терпіти її не могла, але та не рушала з дому, зголосившись відбувати у принцеси д'Епіне бодай роль субретки (і зганяючи свою злість удома на власній субретці, ба навіть б'ючи її), вона огиалася там, розгублена, жалюгідна, при дуктві, роздягала гостей, у всьому їм годила, ласкаво звала їх до сусідніх покоїв, — не треба нас частувати чаєм, погломимо, та й годі, ми люди прості, нема чого з нами панькатися. Зрештою, — мовив він принцесі д'Епіне, вже нехтуючи панею Егремон, розрум'яненою від сорому, покірною, марнославною дбахою), — ми можемо посидіти лише чверть години". Всі ці чверть години становили собою щось наче виставку дотепів, які набралися в дукині за тиждень і якими б вона тут, звичайно, не сипала, якби дук, піднявшись на хитрощі, а саме, ніби лаючи дружину за прикрощі, завдані подружжю через ці дотепи, не змушував її, нібито знічев'я, нагадати їх.

Принцеса д'Епіне любила кузину і знала, що Оріана жажден-на компліментів, отож вона так умлівала перед її капелюшком, перед її парасолькою, перед її дотепністю.

— Вихваляйте її туалети скільки заманеться, — мовив дук ніби оприскливим тоном, який з'явився в нього недавно і який він злагоджував задерикуватою усмішкою, щоб не взято напо-важне його буркотіння, — але, боронь Боже, не хваліть її дотепносте, краще б мати жінку не таку дотепницю. Ви, мабуть, натякаєте на її лихий каламбур про мого брата Паламеда, — додав він, добре знаючи, що ні принцеса, ані рідня її ще не чули цього каламбуру, і тішачись чудовою нагодою розрекламувати дружину. — По-перше, якщо жінка, неабияка — я це визнаю — гоструха, каламбурить невдало, то це їй чести не робить, а ще гірше те, що каламбур про мого брата, людину дуже уразливу, і ми можемо посердитися, цього тільки бракувало.

— А ми нічого не чули. Новий Оріанин каламбур? Либонь, прегарний! О, розкажіть!

— Ні, ні, — заперечував дук, нібито сердито, але усмішка його ще ширшала, — я радий, що до вас він не дійшов. Адже я справді люблю брата — страх!

Нарешті прийшла пора озватися й дукині, і вона сказала чоловікові:

— Слухайте, Базене, я не розумію, з якого дива ображатися Паламедові, та ви й самі це добре знаєте. Він надто розумний, щоб гніватися на такий немудрий, але аж

ніяк не образливий жарт. Ви так про це заявляєте, ніби це якесь паплюження, але в тій думці, яку я про нього висловила, нічого смішного нема, якби не ваше обурення, ніхто б нічого не зауважив. Я просто не розумію вас.

— Ми помираємо від цікавості. Про що ж ідеться?

— Така собі марничка! — скрикував дук Ґермантський. — Ви, може, чули, що мій брат хоче подарувати Брезе, замок своєї небіжки-дружини, своїй сестрі Марсант.

— Так. Але ми чули, що вона відмовилася: їй не подобається місцевість, та й підсоння не підходить.

— Власне, це хтось мовив моїй дружині й зауважив, що брат дарує замок нашої сестрі не на те, щоб зробити їй приємне, а щоб її "торкати". "Шарлюсові, — мовив той хтось, — аби кого "торкати". Але ж вам відомо, що Брезе — стеменнісінький королівський палац, вартий, очевидно, кількох мільйонів, це давня садиба короля, довкола урочий французький ліс. Багато хто зрадів би непомаму, якби отак їх дратували. Отож-бо, чуючи, як Шар-люса обзивають дратуном лише за те, що він хоче подарувати чудовий замок, у Оріани вихопилося, вихопилося саме собою, я це конфірмую, без усякої задньої думки, просто як блискавка: "Торкати, торкати... У такому разі він Торквіній Пишний!" Ви, звичайно, розумієте, — тягнув знову буркотливо дук, роззираючись по вітальні, аби побачити, яке вражіння справив жінчин дотеп, хоча й досить скептично оцінював обізнаність принцеси д'Едіне зі стародавньою історією, — ви, звичайно, розумієте, що тут натяк на римського цезаря Тарквінія Пишного; це по-дурно-му, невдала гра слів, негідна Оріани. Я не такий дотепний, як моя дружина, зате озираюся на задні колеса; якщо, не доведи Господи, дійде до брата, то вийде ціла історія. Тим паче, — додав він, — що Паламед — насправду високдумний, та ще й самолюбний, і дратується, коли чує шушукання за спиною, треба визнати, що, навіть поминаючи замок, прізвисько "Торквіній Пишний" йому дуже личить. Жінчин дотеп рятує те, що навіть як він межує з вульгарністю, все одно він влучний і незгірш удало характеризує людей.

Отак воно й виходило: то завдяки Торквінію Пишному, то іншому якому дотепу візити дуцтва оновлювали репертуар анекдотів, і хвилювання, Зчинене цими візитами, ще довго не влягалось по відході дотепної пані та її імпресарію. Оріаниними дотепами спершу частували обранців, запрошених (тих, що zostавалися в принцеси). "Ви чули про Торквінія Пишного?" — запитувала принцеса д'Епіне. "Чула, — відповідала, шаріючи, маркіза де Бавно, — від принцеси де Сарсіни (Ларошфуко), але, правда, трошки видозмінений. Але було б куди цікавіше почути це так, як усе це викладалось вам", — додавала вона, наче хотіла сказати: "почути під авторський акомпанемент".

— Ми обговорювали останній Оріанин дотеп, Оріана тільки-но тут була, — сказано якійсь дамі, й та побивалася від того, що не прийшла годину тому.

— Як то, Оріана була тут?

— Авжеж! Шкода, що ви не прийшли трошечки раніше, — відповідала принцеса д'Епіне, не картаючи роззяву, але даючи навзнаки, що та багато втратила. Хай сама на себе жалкує, що не стала свідком творення світу або останнього виступу пані Карвальо.

"Як вам сподобався останній Оріанін каламбур? Я, звичайно, у захваті від Торквінія Пишного!" — Той самий каламбур подавалося ще не прохололим і назавтра, за сніданком, найближчим приятелям, котрих саме на те й кликано на цю перекуску, і розігрівалося під різними соусами і ^ілий тиждень. Навіть під час щорічної візити до принцеси Пармської принцеса д'Епіне користалася з нагоди, аби спитати в її високосте, чи знає вона цей каламбур, і все розповісти їй. "А, Торквіній Пишний!" — вигукувала принцеса Пармська, і хоча апріорі мліла, пускаючи очі під лоба, але благала подати їй додаткові штришки, і принцеса д'Епіне поспішала догодити принцесі Пармській. "От у цьому викладі анекдот про Торквінія Пишного смакує мені куди більше", — підсумовувала принцеса д'Епіне. Насправді, слово "виклад" зовсім не надавалося до цього каламбуру, але принцеса д'Епіне, вбивши собі в голову, що вона пошилася в германтівську гоструху, перебрала в Оріані вирази "виклад, інтепретація" і тулила їх де треба й де не треба. Отож принцеса Пармська, яка принцеси д'Епіне недолюблювала, бачила в ній страшидло і чула від Курвуаз'є й вірила, що та жаднюга й злюка, згадала, що слова "виклад" уже вживала при ній дукиня Германтська, тільки чорти її батька знають, де воно к строці. Вона й справді вважала, що вся сила Торквінія Пишного залежить від "викладу", і, хоча в ній сиділа антипатія до цієї бридкої й скупенької дамулі, вона не змогла подолати в собі захоплення тим, як глибоко ця жіночка набралася герман-тівського духу, і навіть надумала запросити її до Опері. Утримала її від цього тільки думка, що треба спершу порадитися з дукинею Германтською. А принцеса д'Епіне, яка, на відміну від Курвуаз'є, примилювалася до Оріані й любила її, але була заздра, що в тої такі зв'язки, і трохи ображалася за Оріаніні прилюдні шпичаки на тему її скупердяйства, — принцеса д'Епіне, повернувшись додому, розповіла, як нелегко доходив до принцеси Пермської Торквіній Пишний і яка Оріана має бути снобка, щоб водитися з такою дурепою. "Попри все своє бажання я б не змогла вчащати до принцеси Пермської — принц д'Епіне нізащо мені цього б не дозволив з огляду на її безпутність, — казала вона тим, хто в неї обідав, натякаючи на певні вигадані від початку й до кінця вибрики принцеси Пермської. — Але, сказати по щирості, якби мала мужа й не такого суворого, однаково там би не пропадала. Ума не приберу, як Оріана може з нею возитися? Я до неї ходжу раз на рік, та й то ледве досиджую до кінця візити".

Що ж до Курвуаз'є, які гостювали у Віктор'єни, коли являлася дукиня Германтська, то її прибуття гнало їх у розтіч, бо їх дратували "саламалеки" перед Оріаною. А проте один Курвуаз'є таки zostався в день Торквінія Пишного. На що б'є жарт, до нього трохи дійшло, бо був він освічений. От Курвуаз'є й заходилися розповідати кожному стрічному, що Оріана прозвала вуйка Паламеда Торквінієм Пишним, прізвиськом, як на них, удалим. "Але чому стільки галасу довкола Оріані? — запитували вони. — Так би не галасували й довкола королеви. Зрештою, хто така Оріана? Не скажу, що Германти — не старезний рід, але й Курвуаз'є не пасуть задніх: ні в славі, ні в давезності, ні в крєвних зв'язках. Не треба забувати, що як у Златоглавому Обозі король англійський спитав у Франциска Першого, хто тут найбільшого коліна, король французький

відповів: "Курвуаз'є, сір". Зрештою бодай би й усі Курвуаз'є були тоді, як Оріана каламбурила, вона б їх не вразила, оскільки події, з приводу яких Оріана дотепувала, їм убачалися зовсім не так. Якщо, наприклад, якійсь Курвуаз'є забракло стільців на її прийнятті, або, якщо вона перехрещувала, вклепавшись, гостя, або якщо хтось із служби безглуздо до неї обзивався, Курвуаз'є паленіла з сорому, її всю тіпало, така похибка надривала їй душу. Якщо ж гостила у когось і мала приїхати Оріана, вона питала в гостя: "А ви знайомі з нею?" — і крізь її владний голос прохоплювався неспокій: вона потерпала, що присутність незнайомця докучатиме Оріані. А дукиня тим часом так коментувала подібні інциденти, що Германті реготали до сліз і мало не заздрили Курвуаз'є, що стільців бракувало не в них, що то не вони і не їхня челядь щось бовкнули, що то до когось, а не до них заявився непроханий гість, — отак нас беруть заvidia, що великого письменника принижували чоловіки і зраджували жінки, скоро його приниження та муки стали як не джерелом його генія, то бодай темою його творів.

Нездарні були Курвуаз'є й піднятися на те, щоб чимось оновити світське життя, як його оновлювала дукиня Германтська, і, привподоблюючи це життя неомільним інстинктом до потреб моменту, зробити з нього щось художнє там, де штивне прикладання суворих правил дало б такі самі лихі наслідки, як коли б хтось, щоб йому добре повелось в коханні чи в політиці, почав звершувати подвиги Бюссі д'Амбуаза. Коли Курвуаз'є вряждали родинний обід або обід на честь вінценосця, вони нізащо не запросили б обідати якогось дотепника, синового друга, — для них то була б недозволенна вихватка, здатна все зіпсувати. Єдина Курвуаз'є, донька міністра за Цісарства, влаштовуючи чаювання на честь принцеси Матильди, дійшла якимись геометричними викладками до висновку, що кликати треба самих бонапартистів. А вона не знала з-поміж них майже жадного. Отож-бо всі елегантні жінки з її кола, всі милі чоловіки — така безжальна була господиня — дістали абшит, бо — як легітимісти чи друзі легітимістів — могли, за логікою Курвуаз'є, припасти не до шмиги його цісарській високості. Принцеса Матильда, яка вітала в себе виквіт Сен-Жерменського передмістя, дивувалася, заставши в пані де Курвуаз'є лише відому мисколизу, вдову по префектові за Цісарства, вдову по директорові пошти і ще кількох осіб, відданих Наполеонові Третьому душею і тілом, дурбасів і зануд. А все ж принцеса Матильда пролила щедроти й ласкавий потік своєї монаршої ласки на цих убогих бридуль, зате коли черга гостити принцесу випала дукині, їй і на думку не спало запрошувати їх до себе. Натомість, не вдаючись до бонапартистських розумувань, вона сплела найпишнішу китицю красунь, талантів, славет, що, як підказували їй нюх, такт і чуття міри, мали потішити братаницю Цісаря, хоча б ті належали й до королівської родини. Не бракувало навіть дука Омальського, і коли принцеса, підводячи дукиню Германтську — та зробила глибокий реверанс і хотіла цмокнути її в руку — розцілувала її в обидві щічки, вона цілком щиро запевнила Оріану, що ніколи ще так гарно не збавляла часу і не забуде такого цікавого вечора. Принцеса Пармська була типова Курвуаз'є в силу свого невміння вирватися зі світської зашкарублості, але, на відміну

від Курвуаз'є, те, чим її збивала з пантелику дукиня Германтська, будило в неї не антипатію, а захват. Із того дива великого вона не могла вийти ще й через свою відсталість. Сама дукиня Германтська була не така вже й передова, як їй здавалося. Але щоб уразити принцесу Парм-ську, досить було бути передовішою, ніж принцеса, а що кожне нове покоління критиків намагається поставити все з ніг на голову, спростовуючи істини своїх попередників, то Оріані вистарчало проголосити, що Флобер, цей ворог буржуа, сам до шпигу буржуа або що у Вагнера багато італійщини, і перед принцесою коштом віднайдення "другого дихання", немов плавцеві в бурю, відкрилися обрії, як їй видавалося, небачені й усе ще для неї туманні. Її збивали з плигу дукинині парадокси не лише щодо мистецьких творів, а й щодо спільних знайомих і світських подій. Певна річ, невміння принцеси Пармської відрізнити щирий германтівський дух від недотворених запозичених форм того духа (ось чому вона вірила, що деякі Германти й надто Германтки — люди премудрі, і щоразу знічувалася, як дукиня з усмішечкою обзивала їх кепами) зокрема спричинилося до того незмінного здуміння, яке викликав у неї Оріанін суд про людей. Проте тут була ще одна причина, і я, знаючи тоді книжки краще, ніж людей, а письменство краще, ніж світ, тлумачив усе по-своєму. Я гадав, що Оріана, живучи світським життям, чие порожнюван-ня і яловість є щодо справжнього життєвого чину тим, чим у мистецтві є щодо творчості критика, приписує своєму оточенню хиткість поглядів і нездорову хіть резонера, який, аби напоїти свій висхлий розум, підхоплює парадокс, ще не дуже утертий, і який безсоромно підпрігається до свіжої для нього думки, що найкраща "*Іфігенія*" це "*Іфігенія*" Піччіні, а не Глюка, а в разі потреби, що правдива "*Федра*" тільки Прадонова.

Коли інтелігентна, освічена, дотепна дівчина зашлюблювала сором'язливого хамлюгу, якого мало хто бачив і про якого ніхто ніколи не заїкався, одного дня дукиня Германтська уряджала бенкет для свого розуму і не лише мерзила дружину, а й "відкривала" чоловіка. Якби подружжя Камбремер було в тім самім колі, дукиня Германтська сказала б, що маркіза де Камбремер без клепки в голові, зате маркіз — особа цікава, незнана, чарівна, якій заціпила рота базіка-жінка, хоча маркіз на сто голів вищий за неї. І після такого вироку дукиня Германтська відчула б, як вона освіжилася, подібно до критика, який потому як усі сімдесят років мліли від захвату перед "*Ернані*", признається, що він воліє "*Закоханого лева*". Через таку нездорову потребу в чудасії задля самої чудасії, якщо всі уболівали над взірцевою дружиною, уболівали від самого її, дукининого, молоду, уболівали над жінкою справді святою, виданою заміж за лайдака, дукиня Германтська одного дня твердила, що той лайдак — людина, звісно, легковажна, але щиросерда і що його знепутила дружинина черствість. Я знав, що не тільки серед витворів довгої низки сторіч, а й у тому самому витворі критика любить відсувати в тінь те, що довго променіло, і видобувати на світло те, що, здавалося, пущене вже в забуток. На моїх очах Белліні, Вінтергальтер, езуїтські будівничі, ебеністи Реставрації захоплювали місця геніїв, про яких сказано, що вони захиріли, а все тому, бо захиріли нездари-естети, схильні — як усі неврастеніки — до хирявости й занепаду. При мені підносили до семи небес Сент-Бева або лише як

критика, або лише як поета, перекреслювали поезію Мюссе, окрім кількох дрібничок, і захоплювалися його прозою. Декотрі есеїсти, які ставлять над найславетніші сцени з "Сіда" і "Поліевкта" тираду з "Брехуна" тільки тому, що вона, подібно до старезного плану, малює побут тодішнього Парижа, хиблять із художнього погляду, але їхній вибір виправдується їхньою цікавістю до документа, а отже, в такому виборі є раціональне зерно, не те що в вередливої критики. Критика ладна віддати всього Мольєра за один вірш із "Навіженого" і, доводячи, що вагнерівський "Трістан" — шалене нудярство, схвалює лише "чудову ноту рога" в епізоді полювання. Це знатурення смаку критики допомогло мені збагнути знатурен-ня смаку дукині Германтської, бо дукиня запевняла, що якась людина з її кола, визнана всіма за чесного дурня, навпаки, страшенний егоїст і тільки зовні начебто простак, що ще хтось, відомий своєю щедрістю, — насправді живий образ скнарости, що добра мати, виявляється, не дбає про дітей, а жінка, на думку всіх, зіпсута, є зерцалом доброчесносте. Очевидно, розбещені порожнечою світського життя, розум і серце дукині Германтської були підтяті, через що ентузіазм швидко вироджувався у неї в несмак (бо її знову вабило до тої дотепносте, яку вона вигострювала і до якої знеохочувалася). Симпатія, яку в неї викликав якийсь добрий чоловік, змінювалася роздратованістю, якщо цей чоловік починав до неї учащати, а надто якщо приставав до неї з гужами, прохаючи порад, які вона не годна була дати. Насправді ж дратував її не шанувальник, як їй здавалося, а її нездатність розважатися, як це спостерігається за всіма, хто тільки шукає забави, а не забавляється. Дукиня у цих своїх вибриках не щадила нікого, окрім мужа. Він один ніколи її не кохав; вона завше відчувала в ньому залізний характер, відчувала його байдужість до її вередів, його зневагу до її вроди, знала його запальність, непохитну волю, розуміла, що лише під кормигою у таких, як він, нервові натури віднаходять спокій. З другого боку, дук Германський, який любив один-однісінький тип жіночої вроди, але досі шукав цього типу, часто міняючи коханок, мав — аби посміятися з них, коли їх покидав — постійну, незмінну спільницю, яка часто його дратувала своїм цокотінням, але яку, як йому було відомо, цілий світ мав за найгожішу, найцнотливішу, найрозумнішу і найкебетливішу з аристократок, дружно визнаючи, що дукові Германтському збіса пощастило на дружину, адже вона затирила всі його бешкети, вміла вітати гостей, як ніхто, і втримувала дім нарівні з першими салонами Сен-Жерменського передмістя. Цю думку поділяв і дук; він часто гнівався на дружину, але й пишався нею. Сам розкішник, а скупар, він відмовляв їй у дрібних сумах на доброчинність або на прислугу, але дбав про те, щоб дукиня мала найпишніші туалети і найбаскіші запряги. Нарешті йому лестило, що жінка в нього гоструха. А дукині Германській, коли вона вигадувала сьогодні щодо високих прикмет, а завтра, як стій, щодо хиб одного й того самого свого друга новий і смаковитий парадокс, кортіло аж-аж випробувати, чи сподобається він тим, хто зугарний його оцінити, упитися його психологічною химерністю, кортіло аж-аж уразити їх лапідарною їдцю. Звичайно, в нових її спостереженнях найчастіше крилося істини не більше, ніж у колишніх, ба навіть зазвичай ще менше; але, власне, їхня розкутість і несподіваність надавали їм якоїсь мудрости й заохочували слухащих

переказувати ці парадокси іншим. Ось тільки піддослідним кроликом дукининих психологічних експериментів був зазвичай близький приятель, а ті, з ким вона прагнула поділитися своїм відкриттям, ні сном ні духом не відали, що він уже потрапив у її неласку; тож-бо те, що дукиня Германтська тішилася славою незрівнянної приятельки, щирої, добросердої і вірної, утримувало її від нападу; в кращому разі дукиня могла докинути слівце пізніше, ніби приневолена, втручаючись у розмову для того, аби виглядало так, ніби вона мирить змагунів, хоч насправді вона допомагала партнерові, чиїм завданням було спровокувати ту балачку, і, власне, в такій ролі й подвизався дук Германтський.

Щодо світських справ, то ще одна втіха, втіха акторки-імп-ровізаторки, спонукала дукиню Германтську виголошувати нечувані судження про ці справи, і вони, ті судження, хвилювали кров принцеси Пармської своєю постійною і розкішною раптовістю. Аби зрозуміти, якої саме втіхи зазнавала від цього Оріана, я проводив паралелі не так із літературною критикою, як із політичним життям та парламентською хронікою. Коли чергові й суперечні між собою едикти, якими дукиня Германтська раз у раз підтинала ієрархію свого кола, увірилися їй, вона силкувалася, аналізуючи свої стосунки з людьми, роблячи найдрібніші кроки, яких вимагав від неї світ, жити тими штучно підсичуваними пристрастями, які запалюють депутатів на засіданнях, і виконувати ті вигадані обов'язки, які беруть на себе державні мужі. Шокрок буває так: міністр пояснює Палаті, чого йому доводиться триматися певної лінії поведінки, і ця лінія здається цілком правильною розсудливій людині за читанням у газеті звіту про засідання, але потім той самий розсудливий читач відчуває раптовий шок і починає сумніватися, чи мав він рацію, підтримуючи міністра, коли вичитує, що в залі чувся гомін під час його виступу та обурені вигуки на кшталт: "Це вже занадто!", почуті з уст депутата з таким довжелецьким іменем і такими довжелецькими титулами і підтримані слухачами так різно, що самі його слова: "Це вже занадто!" у всій цій зам'ятні займають менше місця, ніж напів-вірш в олександрійському вірші. Так, приміром, коли дук Германський, тоді — принц де Лом, засідав у Палаті, в паризьких часописах можна було прочитати, хоча це адресувалося мезеглізькій окрузі, аби довести виборцям, що вони голосували не за ледачого або німого кандидата:

"Пан де Германт-Буйон, принц де Лом: "Це вже занадто!" (*Голоси депутатів центру й деяких правих: "Слушно! Дуже слушно!", пожвавлення серед крайньо лівих.*)

Розсудливий читач ще не зовсім розчарувався в тьмуцості міністра, але серце його знову тенькнуло на перші слова нового промовця, який відповідав міністрові:

"Мене зачудували,, ошелешили, м'яко кажучи (*відчутне пожвавлення по правій стороні амфітеатру*), слова, почуті оце з уст того, хто ще, а може, я помиляюся, залишається членом уряду..." (*Грім оплесків. Кілька депутатів тиснеться до лави міністрів; пан заступник міністра пошт і телеграфу схвально киває головою*) "Грім оплесків" ламає останній опір розсудливого читача; він бачить у міністровім виступі образу для Палати, бачить зухвалий виклик у найпростіших пропонованих заходах, як-от: добитися, щоб багатій платив більше, ніж бідняк, розслідувати якусь темну справу,

виступати за мир, а не за війну; вони вже видаються йому скандальними і скерованими на порушення засад, які досі, признатися, його не обходили, які не врізані в людське серце, але баламутять людину, бо наділені здатністю спричиняти галас і гуртувати більшість у Палаті.

Треба, зрештою, визнати, що мудрація політиканів, яка допомогла мені розкусити Германтів, а потім інше великопанство, то лише доведення до крайніх меж того витонченого способу інтер-,претації, який звичайно називають "читанням між рядків". На велелюдних зборах цей витончений спосіб набирає потворних форм, бо там його доводять до крайнощів, якщо ж комусь бракує такої витонченості, то це означає, що він дурноверхий, бо все розуміє дослівно, йому невтямки, що звільнення достойника з посади "за власним бажанням" означає демісію, і він пояснює це собі так: "Його не звільнили, він сам подав заяву"; що коли росіяни зі стратегічних міркувань відступили перед японцями на "ук-ріпленіші і загодя підготовлені позиції", то це означає їхню поразку; що коли німецький кайзер дає якійсь провінції релігійну автономію, то це означає, що він не хоче бачити її незалежною. Зрештою цілком можливо (вернімося до засідань Палати), що на початку засідань самі депутати скидаються на розсудливу людину, яка читає справоздання. Дізнавшись, що страйкарі-робітники послали делегатів до міністра, вони, може, наївно запитують себе: "Ага, цікаво, до чого вони там добалакалися? Маймо надію, що все залагодилося", запитують себе в ту мить, як міністр сходить на трибуну серед глибокої тиші, цієї мимовільної, штучної нагнітальниці емоцій. Перші міністрові слова: "Нема потреби доводити Палаті, що обов'язки члена кабінету для мене святі, й саме тому я не міг прийняти делегацію: мій високий пост забороняє мені вести з нею перемовини" — ці слова вражають депутатів, як вражає театральний ефект, бо такої вихватки не міг передбачити їхній здоровий глузд. Але саме тому, що це щиро театральний ефект, міністрові слова зустрінуті такими бурхливими оплесками, що допіро за кілька хвилин він може озватися знову, а коли вертається на місце, колеги віншують його. Всі так само збуджені, як того дня, коли міністр не запросив на свій ювілей, відзнача- ний офіційно з участю посадовців, голову муніципальної ради, настановленого проти нього опозиційно; і всі освідчують, що тоді й нині він учинив як щирий державний муж.

У ту добу дук Германтський, на превелику досаду Курвуаз'є, часто вкупі з колегами ходив віншувати міністра. Згодом я чув, що коли дук грав неабияку роль в Палаті, коли його ладили на міністра чи на посла, то він, як до нього приходив із проханням приятель, тримався з ним дуже просто і не ламав із себе великого пана, як інші, негермантського коліна. Та говорити, що походження не має жадної ваги, що він стоїть із товаришами на одній дошці, говорити так він-то говорив, а думав зовсім інакше. Він дбав про політичну кар'єру, вдавав, ніби цінує її, а в душі зневажав і для самого себе залишався дуком Германтським. Ось чому він не паношився, як усі ті, кого манять посади і хто стає недоступним. Його гординя допомагала йому зберігати незмінною не лише невимушеність у спілкуванні з людьми, а й почасти щиру простоту.

Вертаючись до вироків дукині Германтської — штучних і пе-дальованих, мов ухвали

політиків — слід зауважити ось що: Оріа-на все ж збурювала Германтів, Курвуаз'є, ціле Сен-Жерменське передмістя, а надто принцесу Пармську своїми несподіваними декретами, спертими на засади, що пантеличили тим більше, чим менше їх сподівалися. Якщо новий грецький посол давав маскарад, то кожен обмірковував свій костюм, і всі застановлялися: який костюм буде в Оріани? Хто думав, ніби вона захоче бути дукинею Бургундською, хто вважав, ніби вона може перебратися за принцесу Дюжабару, хто — за Психею. Врешті котрась із Курвуаз'є питала навропростець: "У якому ти будеш перевдязі, Оріано?" — і чула: "Та ні в якому!"; така відповідь усіх захоплювала зненацька і викликала найрозмаїтіші поголоски, показуючи, як Оріана дивиться на світське становище нового посла і як треба ставитися до нього, показуючи, що Оріанин погляд малося передбачити, цебто, що дукині "не випадає" бути на маскарадї в цього нового посла.

— Я не бачу потреби являтися до грецького посла, я з ним не знайома, я не грекиня, пощо мені там товктися, що я там загубила? — мовила дукиня.

— Але ж усі туди збираються, мабуть, там буде славно! — скрикувала дукиня де Галардон.

— А хіба не втішно посидіти вдома при коминку, — заперечувала дукиня Германтська.

Курвуаз'є ніяк не могли оговтатися, а Германти, хоч і ступали в Оріанин слід, хвалили її:

— Звичайно, не у всіх стаїє духу, як в Оріани, ламати звичаї. Але, з другого боку, вона має рацію: вона хоче показати, що нема чого нам шапкувати перед якимись заволоками-чужінцями.

Певна річ, знаючи, як обсмоктують кожен її вчинок, дукиня Германтська з такою самою втіхою приїздила на врочистість, де про таке щастя господарі й не мріяли, з якою сиділа вдома або вирушала з чоловіком до театру того вечора, коли всі балювали, або ж, коли гадалося, ніби вона потьмарить найкращі діаманти своєю діадемою, приходила без жодного клейноду і не в тому строї, який хибно вважалося за обов'язкове надівати того вечора. Оріана була антидрейфусаркою (заразом вірячи в невинність Дрейфуса, подібно до того, як жила світським життям, вірячи лише в ідеї), але вона приголомшила всіх на вечорі у принцеси де Лінь: зосталася сидіти, коли при появі генерала Мерсьє всі дами повставали, а потім підвелася, голосно пропонуючи своїй службі йти за нею, коли оратор-націоналіст розпочав свій виклад, — цим вона показувала, що салон — не місце для політичних ігор; так само всі голови обернулися в її бік на великоп'ятницькому концерті: дарма що сама вольтер'янка, вона опустила залу, бо вважала за несмак впроваджувати на сцену Христа. Відомо, що таке навіть для най-значніших дам ота хвиляна пора, коли починаються бали; куди вже далі йти: маркіза д'Амонкур, базіка язиката, переконана, що вона тонкий психолог, товстошкура і тому здатна добалакуватися до глупства, взяла та й ляпнула тому, хто прийшов їй поспівчувати в горі — смерті батька, дука де Монморансі: "Найсумніше, що таке лихо спостигає тебе, коли твій піддзеркальник завалений купою запрошень". Отож саме о

тій порі року, коли всі хапалися закликати дукиню Германтську на обід, боючися, як би хтось не перейняв її, вона відмовляла з однієї-однісінької причини, про яку світовець навряд чи здогадався б: її манили до себе норвезькі фіорди, і вона збиралася в пламбу. Світовці отетеріли, хоча ступити у дукинин слід не збирався ніхто з них, вони зітхнули полегшено, як зітхають читачі Канта, коли, після найточніших доказів детермінізму, він далі над світом доконечности відкриває світ свободи. Будь-яке відкриття, яке нікому досі не спадало, хвилює навіть тих, хто з нього користуватися не в змозі. Винахід пароплавного сполучення — просто дріб'язок проти наміру скористатися з пароплавного сполучення в той час, коли звичайно ніхто нікуди не рипається через початок бального сезону. Думка, що можна по охоті зректися сотні обідів чи сніданків' двох сотень "герботок", трьох сотень раутів, найпишніших понеділків в Опері та вівторків у Комедії Французькій задля норвезьких фіордів, була така сама незбагненна для Курвуаз'є, як <<Двадцять тисяч льє під водою", але й вони відчували в ній чар незалежності. Тож не минало дня, щоб вам не ставили не лише запитання: "Чули останнє Віівце Оріани?", а й: "Чули про останній Оріанин коник?". І до "останнього Оріа-ниного коника", і до "останнього Оріаниного слівця" неодмінно додавали: "Як це в дусі Оріани!"; "Оце-то Оріана!"; "У цьому вся Оріана!". Останній Оріанин коник зводився, наприклад, ось до чого: від імені якогось патріотичного товариства вона мала відповісти кардиналові Х, єпископові Маконському (дук Германт-ський звичайно звертався до нього "пане де Маскон": так йому відгонило старофранцузчиною), і кожен намагався вгадати, як писатиметься листа, але всі знали перші слова звернення: "Емінінціє" або "Ваша Достойність", а вже про решту можна було снувати лише здогади, та Оріана, на подив усіх, зверталася до нього: "Пане кардинале", по-давніоакадемічному, або: "Мій кузене" — так во время оно зверталися один до одного князі Церкви, Германти й можновладці, причому просили Бога "окрити їх ласкою Духа Святого". Щоб у світі заговорили про "останній Оріа-нин коник", досить було, аби на виставі, куди зійшовся весь Париж і де грало дуже гарно п'єсу, коли публіка шукала дукині Германтської в ложі принцеси Пармської, принцеси Германтської чи в багатьох інших ложах, виявилось, що вона сидить у фотелі сама, в чорній сукні та в малесенькому капелюшку, а до зали ввійшла перед підняттям завіси. "На виставу краще не спізнюватися, якщо п'єса того варта", — мовила дукиня, прикро вражаючи Курвуаз'є і захоплюючи Германтів та принцесу Пармську, до яких дійшло, що "стиль" дивитися п'єсу з самого початку новіший за інші стилі, що в ньому більше оригінальності й глузду (Оріана і гадки не мала когось цим дивувати), ніж приїжджати на останню дію після проханого обіду чи рауту. Словом, у принцеси Пармської могли з'явитися найрозмаїтіші приводи для подиву, і їй належало бути до цього готовою під час її розпитів дукині Германтської про письменство чи про світське життя, — ось чому на обіді в дукині її королівська високість обирала блаженку тему для розмови, та й то з неспокійною й блаженною обачністю купальниці, що запливає між двох "валів".

Салон дукині Германтської, так само як, за Лейбніцом, кожна монада, відбиваючи у собі Всесвіт, вносить до неї щось нове, відрізнявся від двох-трьох майже рівних йому і

вищих за решту салонів Сен-Жерменського передмістя, між іншим, тим, — і це була найприкріша його особливість, — що його зазвичай відвідували дуже гарні жінки, чиєю перепусткою до цього салону була їхня краса та те, як із неї скористається дук Ґермантський, і чия присутність одразу виказувала — як в інших салонах пікантні картини — що в цьому домі чоловік є палким цінувальником жіночих принад. Усі кралі трохи скидалися одна на одну, бо дукові подобалися жінки росляві, величаві й несоромливі, щось середнє між Венерою Мілоською й Вікторією Сомотракійською; найчастіше то були білявки, рідше — чорнявки, часом — руді, як от остання гостя на тому обіді, де був і я, віконтеса д'Арпажон: ще недавно дук кохав її так безтямно, що змушував її слати собі щодня по десять депеш (це трохи дратувало дукиню), а коли їхав до Ґерманта, то листувався з нею голубиною поштою і так без неї нудив світом, що тієї зими, коли мешкав у Пармі, щотижня повертався до Парижа, витрачаючи два дні на подорож, аби побачитися з нею.

Зазвичай ці гарні фігурантки були давніми дуковими коханками (серед них і віконтеса д'Арпажон) чи вже ходили в коханках останні дні. Може, дукиніні чари, якими їх чарувала Оріана, а також надія мати вступ до салону (хоча вони самі належали до великопанства, тільки на ранг нижчого) спонукали їх більше, ніж дукова врода і щедрота, улягати його жаданням. Зрештою дукиня не ставила їм нездоланих перешкод для доступу до свого дому; вона знала, що не одна з цих жінок ставала її співницею, завдяки якій вона здебільшого домоглася чогось бажаного для себе, в чому чоловік їй відмовляв хоч плач, поки не захоплювався іншою. А те, що дукиня приймала лише тих жінок, з якими дук мав уже давній роман, пояснювалося, як правило, ось чим: коли дука поймала правдива любовна жага, він думав, що це коротка інтрижка, і тому не хапався виявляти коханці таку честь — знайомити її з дружиною. Та, зрештою, траплялося так, що він ладен був ущед-рити нею за щось куди менше — за перший поцілунок, якщо несподівано для себе наражався на опір або, навпаки, якщо не зустрічав жодного опору. Вдячність, хіть справити приємність часто спонукає в коханні обдарувати щедріше, ніж прирікали надія й зацікавленість. Але тоді на заваді піднесення такого дару ставали інші обставини. По-перше, всі жінки, які одвзаємнили дукове кохання (іноді ще перед своєю капітуляцією), попадали до нього в неволю. Він не дозволяв їм ні з ким бачитися, проводив при них майже весь свій час, виховував їхніх дітей, а іноді, якщо судити про це з кричущої схожості, підкидав їм братика чи сестричку. Далі. Якщо на початку зв'язку зближення з дукинею Ґермант-ською — ніяким світом дуком не плановане — було бажане для коханки, то з часом сам зв'язок змінював її погляд: дук робився для неї вже не мужем найбільшої паризької модниці, а тим, кого кохала чергова коханка, тим, хто давав їй кошти й привчав до розкоші, хто змусив її вирішувати, що важливіше — снобізм чи вигода — по-новому. Нарешті, деякі дукові полюбовниці ревнували до Оріани, і ці ревності виявлялися по-всякому. Але таке траплялося найрідше; зрештою, коли день презентації дукині таки надходив (зазвичай як любаска ставала вже доволі байдужою дукові, чиї вчинки, як це буває в усіх людей, частіше диктувалися вчинками попередніми, ніж уже відсутніми щирими спонуками),

нерідко бувало, що сама дукиня Германтська прагнула зійтися з коханкою, в якій сподівалася знайти таку потрібну їй спільницю, щоб змагатися зі своїм грізним чоловіком. Це аж ніяк не означає, — за винятком тих нечастих хвилин, коли дукиня надто торохтіла у себе вдома і коли дук казився або, на ще більшу її досаду, німував, — що дук Германтський у поводженні з дружиною "не шанувався".

Люди, які дуцтва гаразд не знали, могли тут помилятися. Іноді восени, між верхогонами в Довіллі, лікуванням на водах та ловами у Германті, ті кілька тижнів, які бавляться у Парижі, дук водив дружину вечорами до її улюблених кафе-шантанів. Публіка одразу зауважувала появу в одній з маленьких лож на два місця цього Геркулеса в "смокінгу" (у Франції кожен рік, рік більш-менш британського походження, перехреснують по-своєму) із моноклем в оці, цього вельможного гостя, який попихкував час від часу грубою сигарою, тримаючи її в здоровій, але гарній руці, на підмізинцеві якої блищав шафір. Погляд його майже не відривався від сцени і лише подеколи перебігав на партер, де він зрештою не знав нікогісінько, і тоді обличчя його пом'якшував вираз стриманої і доброзичливої чемности. Коли куплет видавався йому кумедним і не надто сороміцьким, він з усміхом обертався до дружини і по-змовницькому добродушно моргав їй, щоб поділитися невинними веселощами, якими заражала його нова шансонетка. І глядачі могли подумати, що такого славного чоловіка, як дук, годі знайти на світі і що дукині можна тільки позаздрити — і це тоді, як насправді цю жінку дук геть нехтував, цю жінку він не кохав і цю жінку зраджував при кожній нагоді; коли дукиня відчувала втому, дук Германтський підводився, подавав їй манто, поправляв намисто, щоб воно не чіплялося об підбій, і торував їй шлях із шанобливою послужливістю, а вона приймала його послуги з холодом світської ляльки, яка дивилася на це лише як на об'яви звичайнісінької чемности, а то навіть із ледь іронічною гіркотою розчарованої жінки, що не має вже жадних ілюзій. Попри таку позірність зовнішніх гараздів (різновид показної світської грічности, яка винесла обов'язок з глибини на поверхню ще в давнину, живу для нащадків ще й сьогодні) дукинине життя було нелегке. Дук Германтський знову робився щедрим, людяним лише задля нової коханки, яка найчастіше тягла руку за дукинею; тоді дукиня могла знову виказувати гойність до челяді, спомагати бідняків, а згодом навіть завести собі нове розкішне авто. Та невдовзі дукиню починали дратувати люди, цілком їй віддані (дукові полюбовниці не були тут винятком). За короткий час вони встигали набриднути дукині. Саме на цей момент дуків роман із віконтесою д'Арпа-жон добігав кінця. Зоряло на нове кохання.

Безперечно, вогонь, яким дук Германтський палав по черзі до всіх цих жінок, рано чи пізно знову давався визнаки; вогонь цей, згасаючи, легував їх, як гарні мармурові статуї — гарні для дука, який ніби пошився в мистці, бо колись кохав їх, а нині був чутливий до краси ліній, яких без кохання б не поцінував, — статуї дукининого салону, де вони виставляли свої форми, тривалий час ворожі між собою, жерті ревнощами й сварками і врешті поєднані дружньою згодою; їхня приязнь живилася коханням до них дука Германтського, яке дозволяло йому розгледіти у своїх коханках високі прикмети,

наявні в кожній людині, але відчутні лише для жаги, отожд колишня любка, обернена в "чудового товариша", який віддасть за нас душу, переходить на іпостась лікаря чи батька, але насправді не лікаря і не батька, а друга дому. Але попервах жінка, яку дук занедбав, скаржилася, робила сцени, ставала вимоглива, набридлива, сварлива. Дука вона починала обтяжувати. Отоді дукиня Германтська і могла побачити, які вади є у цієї набридлої їй особи і які їй лише приписуються. Відома своєю добротою, дукиня Германтська терпляче приймала телефонні дзвінки, зв'язання та сльози покинутої і сміялася з неї вкупі зі своїм чоловіком, а далі й з деким зі щирих приятелів. Вважала, що співчуття, виявлене до сердеги, дає їй право розважатися її коштом, навіть у її присутності. І щоразу, як та жінка подавала голос, оскільки її слова не розходилися з тією кумедною подобою, в якій дукство віднедавна її виставляло, Оріана, без сорома, іронічно й значуще презиралася з чоловіком.

Сідаючи до столу, принцеса Пармська пригадала собі, що збиралася запросити до Опері принцесу д'Едікур; бажаючи з'ясувати, чи це не вразить Оріани, вона спробувала її промацати.

Цієї миті вступив граф де Груші — потяг, яким він їхав, спізнився на годину через якусь там аварію на залізниці. Граф довго перепрошувався. Якби його дружина була з дому Курвуаз'є, вона спекла б раків. Але графиня де Груші була "до самого шпику" Германткою. Коли чоловік вибачався за спізнення, юна освідчила:

— Я знаю, що спізнюватися через дрібниці — то вже традиція у вашій родині.

— Сідайте, Груші, не дайте себе збити з пантелику! — кинув дук. — Хоч я і йду з духом часу, проте мушу визнати, що битва під Ватерлоо мала і свою добру сторону, завдяки цій битві сталася реставрація Бурбонів, ба більше, вона привела їх до влади таким трибом, який зробив їх непопулярними. Але я бачу, що ви справжнісінький Немврод!

— Авжеж, я привіз чудові трофеї. З вашого дозволу, дукине, я пришлю вам дванадцятку фазанів.

Якась думка нібито майнула в очах дукині Германтської. Вона звернулася до графа де Груші з наполегливим проханням не присилати їй фазанів. Відтак підкликала зарученого лакейчука, з яким я розмовляв, виходячи з зали, де були виставлені Ельстірові полотна.

— Пулене! — сказала вона. — Сходите завтра по фазанів до його ясновельможности Груші! Ви не проти, як я поділюся? Нам із Базеном стільки фазанів не впорати.

— Можна й позавтрьому, — відповів граф де Груші.

— Ні, ліпше завтра, — заперечила дукиня.

Пулен зблід: пропало побачення з нареченою! Зате дукиня була рада-радісінька: хай усі бачать, яка вона людяна.

— Завтра у вас вихідний, — сказала вона Пуленові, — але ви поміняйтеся з Жоржем, я відпущу його завтра, а позавтрьому він заступить вас.

Але позавтрьому Пуленова наречена зайнята! Пуленові начхати було на цей день. Коли Пулен пішов, усі заходилися вихваляти дукиню за її доброту до челяді.

— Я ставлюся до них, як хотіла б, аби вони ставилися до мене.

— Власне! Виходить, кращого місця, ніж у вас, їм не знайти!

— Не таке воно вже й гарне! Але, гадаю, вони мене люблять. Цей хлопчина трошки нестерпний, бо закоханий, от і ходить як у воду опущений.

Аж ось повернувся Пулен.

— Ай справді, — озвався граф де Груші, — якийсь він похнюплений. З ним треба бути добрим, але не гладити по голівці.

— Я не якась там тиранка; він сходить до вас по фазани, а потім битиме байдики цілий день і з'їсть свою пайку.

— На його місце радо пішло б чимало люду, — бовкнув граф де Груші, бо заздрощі сліпі.

— Оріано! — озвалася принцеса Пармська. — Цими днями до мене приходила ваша кузина д'Едікур; жінку розумну видно зараз; вона справжня Германтка, що й казати; але, здається, злоріка.

Дук пильно глянув на жону з удаваним подивом. Дукиня Германтська засміялася. Принцеса нарешті перехопила дуків погляд. *

— А... хіба ви... іншої думки?.. — спитала вона стурбовано.

— Її високість з великої ласки вельми зважає на Базенові міні. Годі, Базене, не навіюйте лихих думок про наших родичів.

— Він вважає, що вона така вже злюка? — жваво відгукнулася принцеса.

— Ба ні! — заперечила дукиня. — Не знаю, хто міг вашій високості сказати, що вона злоріка. Навпаки, вона добра хоч у вухо бгай, обізвати кого чи скривдити вона просто невдатна.

— Ага! — сказала принцеса з полекшою. — Я теж не помічала за нею нічого такого. Але ж дотепники іноді не втримуються, щоб не завдати комусь трохи перцю...

— Вона — дотепниця? Дотепниця вона ще менша, аніж злюка.

— Невже?! — перепитала принцеса здивовано.

— Ох, Оріано! — озвався дук болісним тоном, і в очах його заграли бісики. — Ви ж бо чули, її високість сказала, що це жінка незвичайна.

— А хіба не так?

— Принаймні вона жінка незвичайно дебела.

— Не слухайте його, принцесо, він нещирий; вона дурна, як... гм... як ступа, — гучно й хрипко проголосила дукиня; вона вміла ще краще, ніж дук, зовсім невимушено, дати відчутти старофран-цужчину; їй часто кортіло плекати її дух, але, на відміну від занепадництва свого чоловіка, залюбленого в жабо й мережива, вона, власне, діяла набагато тонше: вона ввертала майже селянські звороти, напоєні земною масністю й терпкістю. — Але вона найкраща жінка на крузі земнім. І я навіть не знаю, чи така непролазна глупота може ще називатися глупотою. У моєму житті таких, як вона, мабуть, і не траплялося; це випадок клінічний, у цьому є щось патологічне, вона юродива, недоумкувата, "на цвіту пририта", таких виводять у мелодрамах, досить згадати "Ар-лезянку". Коли вона приходить до мене, я часто запитую себе: а що, як їй

свіне у голові? І мене обсипає морозом між плечі.

Дукинина мова просто засліплювала принцесу, але вона не тямилася від її вердикту.

— І вона, і принцеса д'Епіне наводили мені ваш каламбур про Торквінія Пишного. Розкіш! — зауважила принцеса.

Дук Ґермантський пояснив мені, в чому сіль каламбуру. Мені свербіло признатися йому, що його брат, який твердив, ніби не знайомий зі мною, чекає на мене об одинадцятій до себе. Але я не спитав Робера, чи можна комусь говорити про нашу зустріч, а що те, що пан де Шарлюс трохи не призначив її мені, суперечило його словам, сказаним дукинї, то я подумав, що краще промовчати.

— Торквіній Пишний — це незле, — озвався дук Ґермантський, — але принцеса д'Едікур, либонь, не нагадала вашій високості про дотеп ще гостріший, який Оріана кинула їй у відповідь на запрошення на сніданок.

— Ох, ні! А що воно за дотеп?

— Годі, Базене! Я ж бовкнула дурницю, і принцеса може подумати про мене ще гірше, ніж про мою дурноверху кузину. Це Базенова кузина. А втім, вона й моя якась далека рідня.

— Отакої! — скрикнула принцеса Пермська, нажахана на саму думку, що дукиня Ґермантська може здатися їй дурепою, проти цього повставала вся її істота, бо ніщо не здолало б повалити Оріану з постаменту, на який ту поставив її захват.

— Ми вже й так позбавили її лою в голові, мій же дотеп важиться ще й на деякі душевні її прикмети, а це вже не по-людському.

— Важиться! Не по-людському! Як вона вміє сказати! — кинув дук з удаваною іронією, щоб усі захоплювалися дукинею.

— Годі вам, Базене! Не збиткуйтеся зі своєї дружини!

— Слід сказати вашій королівській високості, — тягнув дук, — що Оріанина кузина — жінка славна, добра, дебела, все, що хочете, але вона... сказати б... не переводниця.

— Так, я знаю, що вона загреба, — урвала його принцеса.

— Я б собі не дозволив так її назвати, але ви сказали, як в око вліпили. Це видно в усьому її побуті, зокрема — в кухні. Харчується вона добре, але видавцем.

— Через це часто лучаються досить кумедні пригоди, — впав у розмову граф де Бреоте. — Бачте, голубе мій Базене, я приїхав до Едікурів того дня, коли вони чекали на Оріану та вас. Приготування в домі йшли найпишніші, аж це надвечір лакейчук приносить телеграму, що ви не приїдете.

— А що ж тут дивовижного? — гукнула дукиня; вона не тільки цуралася товариства, а й любила, щоб про це знали геть усі.

— Ваша кузина читає телеграму, телеграма їй завдає жалю, але вона опановує себе, і, подумавши, що надто витрачатися на такого сірісінького сіряка, як я, не варто, кличе лакейчука й велить: "Скажіть кухареві, хай не смажить курчати". А ввечері я чув, як вона питала камердинера: "Ну? А рештки вчорашньої печені? Чого не подаєте?"

— Зрештою в її домі люблять добре поїсти-попити, — сказав дук, уявляючи, що цей

вираз уподібнює його до старосвітського вельможі. — Іншого дому, де б готували так смачно, я не знаю.

— І так мало, — вскочила у слово дукиня.

— Дуже корисно для здоров'я такому, шануючи слухи ваші, хлопищеві, як я, саме враз, — заперечив дук, — коли встаєш із-за столу, залишається у животі голодний куток.

— У такому разі, це курація. Стіл не ситий, а дієтичний. Зрештою він далеко не такий добрий, — додала дукиня, — вона не любила, коли найкращою кухнею в Парижі визнавали не її кухню, а чужу. — Моя кузина нагадує письменників, яким заколодило і вони щоп'ятнадцять років висиджують одноактівку чи сонет. Такі речі називають маленькими шедеврами, справжніми "клейнодиками", а я їх терпіти не можу. Кухня у Зінаїди не погана, але вона могла б бути краща, якби госпося була не така лічокрупка. Деякі страви її кухар готує добре, а інші партолить. Я потрапляла до неї, як і деінде, на препогані обіди, але вони зашкодили мені менше, ніж деінде, бо шлункові більше вадить кількість, аніж якість.

— Словом, — завершив дук, — Зінаща тягла Оріану до себе снідати, а моя дружина не дуже любить гостювати, вона відмагалася, все випитувала, чи не збираються там, запрошуючи її на снідання маленьким гуртиком, гультяувати, і марно з'ясовувала, кого ще кликано. "Приходь, приходь, — наполягала Зінаїда, хвалячись їдлописом. — Я почастую тебе пюре з каштанів, але це ще не все: буде сім буше-а-ля-рен"¹².

— "Сім буше! — вигукнула Оріана. — Виходить, гуляй-душе?"

До свідомости принцеси Пермської це дійшло не зразу, але, збагнувши, вона гримнула своїм громовим реготом.

— Го-го-го! "Виходить, гуляй-душе"! Яка розкіш! Який фай-ний виклад! — вирекла вона, насилу пригадавши вираз, якого вжила принцеса д'Епіне і який цього разу лунав доречніше.

— Оріано! Її високість дуже добре сказала: "файний виклад".

— Воно й не дивина, голубе мій, я знаю, що принцеса дуже дотепна, — озвалася дукиня Германтська: похвала її дотепності з уст когось із високостів неабияк тішила її. — Я дуже пишаюся, що її високість схвалює мій скромненький хист викладати по-своєму думку. Зрештою, не пам'ятаю, щоб я так сказала. А як і сказала, то аби підлестити кузині, бо як вона сказала, "буше тих сім", то буде всім!

Тим часом віконтеса д'Арпажон, від якої ще перед обідом я чув, що її тітка була б рада показати мені свій норманський замок, озвалася до мене через голову принца Агрігентського, мовляв, їй дуже хотілося б запросити мене до себе в гості у Кот-д'Ор, бо тільки там, у Пон-ле-Дюк, вона відчуває, що вона в родовій садибі.

— Вам було б цікаво ознайомитися з замковими архівами. Там зібрано прецікаві листи найвизначніших людей сімнадцятого, вісімнадцятого і дев'ятнадцятого століть. Я проводжу над ними цілі години. Я живу минулим, — запевнила мене віконтеса (дук Германтський ще давніше характеризував її мені як великого літературознавця).

— У неї переховуються всі рукописи пана де Борньє, — провадила принцеса

Пермська: вона хотіла довести до нашого відома, чим вони дихають із принцесою д'Едінкур.

— Не інакше, це їй приснилося! Гадаю, вона навіть знайомою з ним не була, — зауважила дукиня.

— Надто ж цікаве те, що листування походить від людей з різних країн, — додала віконтеса д'Арпажон: вона була спо-кревнена з першими княжими домами, ба навіть теперішніми європейськими можновладцями і рада була принагідно нагадати про це.

— Ба ні, Оріано, була, — заперечив дук Германтський не без наміру. — Пам'ятаєте той обід, на якому пан де Борньє сидів біля вас?

— Ах, Базене, — урвала дукиня, — ви хочете сказати, що я знала пана де Борньє? Авжеж, знала, він навіть двічі одвідував мене, але без запрошення, — на те, щоб закликати його до себе, я ніколи не могла здобутися, бо треба було б щоразу дезінфікувати все формаліном. А той обід я добре пам'ятаю, але накривали стіл зовсім не в Зінаїди, та і в вічі не бачила пана де Борньє, і коли при ній згадується "*Роландова донька*", то вона, мабуть, гадає, ніби йдеться про принцесу Бонапарт, яку сватали за грецького короля; ні, ні, обідали в посольстві австріяць-кому. Премилый Ойос думав, що ущасливить мене, підсаджуючи до мене цього смердючого академіка. Це все одно що посадити ескадрон жандармів. Я мусила собі затикати носа, як могла, впродовж усього обіду, а переводила подих, хіба нюхаючи рокфор.

Дук Германтський, який досяг своєї потаємної мети, зиркав нишком на гостей, перевіряючи, яке вражіння справляє дукини-на бповідь.

— Листи, зрештою, мають для мене особливий чар, — вела далі, відокремлена від мене такою перешкодою, як твар принца Агрігентського, прекрасна літературознавиця, власниця прецікавих листів, бережених у її замку. — Чи не здається вам, ніби листи багатьох письменників 'вартісніші за всю їхню творчість? Ви не пригадуєте, як звали автора "*Саламбо*"?

Я не мав охоти відповідати їй, щоб не затягувати цієї розмови, але відчув, що ображу принца Агрігентського: міна його свідчила, що він добре знає, хто написав "*Саламбо*", і лише з греч-ности прикусив язика і чекає, поки я відповім.

— Флобер, — нарешті вичавив я, та що принц у цю мить ствердно кивнув, то слово прозвучало так нерозбірно, аж моїй співрозмовниці причулося щось на взір Поль Бер або Фюльбер, а ці імена мало про що їй промовляли.

— У кожному разі, — підхопила вона, — наскільки його листи цікавіші за його книжки! Окрім того, листи так переконливо показують, — бо він усе товче, як важко йому водити пером, — що він письменник не справжній, що в нього немає й іскри таланту.

— От ви завели мову про листування. Як на мене, Гамбеттині листи чудові, — сказала дукиня Германтська; їй кортіло цим довести, що вона не має собі за сором цікавитися пролетарем чи радикалом. Граф де Бреоте добачив її звагу: він розчулено і зворушено роззирнувся довкола, потім протер монокля.

— Лишенько! "*Роландова донька*" — така марудна річ! — вигукнув дук

Германтський з утіхою людини, свідомої власної вишості над п'єсою, на виставі якої вона нудила світом, а може, з почуттям *suave man magno*, яке ми відчуваємо за смачним обідом, згадуючи такі страшні вечори. — Але є в цій п'єсі пара непоганих віршів і патріотичний дух.

Я признався, що не в захопленні від пана де Борньє.

— А, то ви щось маєте проти нього? — поспитав цікаво дук; він гадав так: як про чоловіка ти відгукуєшся погано, то він чимось скривдив тебе, а як про жінку добре, то в тебе з нею починається роман. — Бачу, у вас на нього храп. Що він вам зробив? Розкажіть. Звичайно, ви з ним глека розбили, скоро його лаєте. "*Роландова донька*" — річ розволікла, але має свій аромат.

— Аромат — блискуче сказано про такого духмяного автора, — урвала ущипливо дукиня Германтська. — Якщо наш бідолашний хлопчина колись із ним стрічався, то чи ж дивина, якщо йому й досі чимось відгонить від пана де Борньє.

— Мушу вашій високості признатися, — озвався ще раз дук, звертаючись до принцеси Пармської, — що, оминаючи "*Роландову доньку*", я в письменстві і навіть у музиці цілковитий назад-ник, мені подобається лише старовина. Вірте не вірте, але ввечері, коли Оріана сідає до фортепіано, я іноді прошу її зіграти щось старосвітське з Обера, Боельдье, навіть із Бетховена! Такий мій густ. Зате музика Вагнера мене вмент присипляє.

— Ви не маєте рації, — заперечила дукиня Германтська. — Попри всю свою страшенну розволіклість Вагнер — геній. "*Лоенгрін*" — шедевр. Навіть у "*Трістані*" є цікаві пасуси. А хор Пряль із "*Летючого Голландця*" — це істне диво.

— Ну, а ми з тобою, Бабале, — сказав дук, звертаючись до графа де Бреоте, — воліємо

У гурт шляхетний люди тут збирались Погомоніти в затишку святім.

Це таке уроче. І "*Фра Дияволо*", і "*Чарівна флейта*", і "*Шале*", і "*Весілля Фігаро*", і <<Діамантова корона" — ото музика! Так само справа стоїть і з письменством. Я, скажімо, люблю Бальзака: "*Бал у Со*"^у "*Паризькі могікани*"¹³.

— Голубе мій! Якщо ви осідлаєте Бальзака, то це сьогодні так хутко не скінчиться, осядьтеся, прибережіть це на вечір, коли в нас буде Меме. Він вас переплуне, він знає Бальзака напам'ять.

Роздратований втручанням дружини, дук кілька хвилин тримав її під вогнем грізної мовчанки. І його мисливські очі скидалися на пару набитих пістолетів. Тим часом віконтеса д'Арпажон перекидалася думками з принцесою Пармською про віршовану трагедію та ще про щось, але я погано чув їхню розмову, аж це до мене виразно долетіла репліка віконтеси д'Арпажон: "Ох, тут ваша високість має слухність, я теж визнаю, що він показує нам світ з потворного боку, бо не розрізняє потворного від прекрасного, або, радше, тому, що страшенно марнославний і вважає, ніби все, що добудеться з його уст, — прекрасне; я згодна з вашою високістю, що в цьому творі є рядки і кумедні, й безладні, й несмачні, що читати їх так важко, ніби твір написано по-російському чи по-китайському — тільки не по-нашому, а проте ви, зрештою, бачите,

що ваша праця окупається: яка сила уяви!" Початку тиради я не розчув. До мене дійшло не тільки те, що за поета, нездольного відрізнити прекрасне від потворного, вона вважала Віктора Гюґо, а й те, що твором, таким важким для зрозуміння, як би він був написаний по-російському чи по-китайському, є

Радіє вся сім'я приходу в світ дитяти.

Цей вірш належить ранньому Гюґо і ближчий, мабуть, до пані Дезульєр, ніж до творця "*Легенди віків*". Віконтеса д'Арпажон не видалася мені кумедною, але я побачив її (раніше, ніж кого-не-будь ще при цьому такому самому реальному, як і банальному столі, де я зазнав такого гіркого розчарування), я побачив її — духовним зором — у мереживному чепчику, звідки вибивалися довжелезні кучері, як у пані Де Ремюза, у пані де Бройль, у пані де Сент-Олер, у всіх цих вибагливих жінок, які в своїх урочих листах так учено і так доречно наводять Софокла, Шиллера та "*Наслідування Христа*", але яких перші поезії романтиків так вразили й прибили, як мою бабусю — останні вірші Стефана Малларме.

— Віконтеса д'Арпажон кохається в поезії, — озвалася принцеса Пармська до дукині Германтської, натхнена запалом вікон-тесиної тиради.

— Але не розуміє в ній ні бе ні ме, — тихо відгукнулася Оріа-на, користаючися з того, що віконтеса д'Арпажон завела гучну суперечку з генералом де Ботреїсом і не могла її почути. — Вона пошилася в літератори, як її занедбав коханець. Можу сказати вашій високості, хто кислиці поїв, а на мене оскома напала, бо вона до мене приходить жаль мати на Базена, коли той її уникає, тобто щодня. Зрештою не моя вина, що вона йому набридла, я не можу його змусити ходити до неї, хоча б воліла, щоб він був трошки вірніший, бо тоді ми бачилися б із нею рідше. Але вона його нудить, і в цьому немає нічого дивного. Людина вона непогана, але ви не можете собі уявити, яка вона зануда. Щодня доводить мене до мігрені, щораз я мушу заживати пірамідону. А все тому, що Базенові прибандюрилося завести з нею інтрижку, і тяглося це в них цілісінький рік. До того ж я мушу тримати лакейчука, який утелепався в паплюгу і кривиться як середа на п'ятницю, коли я не прошу цю молоду особу покинути на хвилю зисконну панель і прийти до мене чаювати. Ох, життя таке важке, — завершила смутно Оріана.

Дукові віконтеса д'Арпажон докучала переважно тому, що в нього почався роман з іншою — маркізою де Сюржі-ле-Дюк. А лакейчук, позбавлений напередодні вихідного, саме подавав на стіл. І я помітив, що він журиться, витаючи думками десь-інде і тому такий незграбний: пораючися з тарілками біля дука де Шательро, кілька разів підбив того ліктем. Молодий дук анітрохи не розсердився на спаленого лакейчука, навпаки, глянув на нього сміхотливими ясно-блакитними очима. Цей добрий гумор у дука здався мені доказом його доброти. Але його вперте зубоскальство змусило мене запідозрити: а що, як служникове побивання викликає у нього зловтіху?

— Знаєте, серце моє, нічого нового про Віктора Гюґо ви нам не відкрили, — сказала Оріана віконтесі д'Арпажон, яка саме кинула на неї збентежений погляд. — Ви тут не першовідкривач. Усі знають, що він талант. Найжахливіше, це пізній Віктор Гюґо,

скажімо, його "Легенда віків", не пам'ятаю решти заголовків. Але в "Осінньому листі", в "Піснях смерку" знати поета, щирого поета. Навіть у "Спогляданнях", — додала дукиня (за столом ніхто не зважувався з нею сперечатися, і небезпідставно), — навіть у "Спогляданнях" є ще прегарні речі. Але, признаюся, далі "Смерку" я заходити вже не смію! І що цікаво, у гарних віршах Віктора Гюґо, а таких немало, часто натикаєшся на думку, навіть на глибоку думку.

І з щирим почуттям, доносячи всіма інтонаційними відтінками меланхолійну поетову думку, виокремлюючи її зі свого голосу й утеплюючи перед себе мрійливий і чарівний погляд, дукиня сповільна проказала:

— О, от хоча б:

Біль — це як плід, Господь не дасть рости

І визріти йому на гілці надто кволій.

Або:

Мерцям недовго бути...

Овва, в труні вони беруться порохнею

Не швидше, як в серцях.

І, знадливо скрививши болісні уста в зморщі розчарування, дукиня спинила на віконтесі д'Арпажон мрійливий погляд своїх ясних і прегарних очей. Мені примарилося щось дуже знайоме в її погляді, зарівно як і в голосі, такому тягучому, такому терпко сочистому. Очевидно, в її очах та голосі відлунювало багато чого щиро комбрейського. Певна річ, у цій афектації, коли її голос давав іноді відчутти земну твердь, чаїлося чимало: чисто провінційний корінь цієї гілки Германтів, закоріненої й осілої міцніше, зухвалішої, дикішої, завзятішої; звичаї людей справді достойних і розумних, свідомих того, що гожі манери не зводяться до звички цідити крізь зуби; і щось від великопанства, охочішого водитися зі своїми хлопами, ніж із буржуа. Королівське становище, яким тішилася дукиня Германтська, дозволяло їй легше хизуватися у всій своїй красі. Здається, і її сестри, яких вона не терпіла і які, не такі розумні, як вона, і видані заміж майже по-міщанському, — якщо можна вжити цього виразу щодо полупанків, похованих десь у провінції чи на задвірках Сен-Жерменського передмістя, — теж мали такий самий голос, але вони поскроміли його, перекували, по змозі пом'якшили. Рідко трапляється, щоб людина мала одвагу дивачити і не прагнула наслідувати відомі стандарти. Проте Оріана була куди розумніша, куди багатша, а головне модніша за своїх сестер; ще принцесою де Лом вона робила погоду при принці Валлійському і, зрозумівши, що її немилозвучний голос не позбавлений чару, зробила з нього (що то сміливість ексцентричної й змані-женої жінки!) у світі те саме, що в театрі якась Режан або Жанна Гренье (я тут не зіставляю, зрештою, вартости і таланту цих двох актрис) зробили зі своїх голосів; тобто, щось дивовижне й відрубне, те, що, може, нікому не відомі сестри Режан і Гренье пробували приховати як ваду.

До стількох джерел її оригінальносте, закоріненої в певній місцевості, улюблені її письменники, Меріме, Мейлак і Галеві, долучили ще й смак до простоти, органічності, а попрозаїчні-шавши, вона вже прийшла й до поезії, до того ж щиро світська жвавість

думки допомагала їй малювати переді мною цілі картини природи. Зрештою всі ці впливи загострили її мистецьку вибагливість, дукиня вміла добирати для більшості слів вимову, вимову, як їй здавалося, ільдефранську, шампанську, і хоча словесний її запас поступався запасові її братової Марсанта, вона послуговувалася лише чистою мовою давніх французьких письменників. І коли тобі дозволяла крутанина та перистість сучасного суржика, ти міг відпочити душею, слухаючи дукиню Германтську, хоча її словник передавав далеко не все. Як ти сидів з нею сам на сам, і вона звужувала ще більше й очищала свій річистий струмок, у тебе було таке вражіння, ніби то лунає старовинна пісня. Тоді, дивлячись на дукиню Германтську, слухаючи її, я бачив у вічному погідному полудні її очей блакитний небосхил Іль-де-Франса чи Шампані, відбитий під тим самим кутом, що й в очах Сен-Лу.

Отож завдяки цим різним формаціям дукиня Германтська водночас оживляла дух давешньої французької аристократії, воскрешала манеру, в якій геть-то згодом, за Липневої монархії, дукиня де Бройль могла б хвалити і ганити Віктора Гюго, і, нарешті, висловлювала своє живе художнє чуття, заронене в неї Меріме та Мейлаком. Перша з цих формацій подобалася мені більше, ніж друга, вона щедріше винагороджувала розчарування відбутої подорожі й прибуття до Сен-Жерменського передмістя, такого відмінного від того, яким я собі його уявляв, хоча другій формації я віддавав би перевагу перед третьою. Германт дукиня Германтська уособлювала майже несамохіть, а ось пейронізм, її захоплення Дюма-сином були вигадані й штучні. Оскільки смаки наші розбігалися, дукиня розвивала мою художню вражливість, а з її суджень про письменство, як ніколи, визирали сен-жерменські осяччі вуха.

Розчулена останніми віршами, віконтеса д'Арпажон вигукнула:

І реліквії серця розсипались тліном!

— Пане, напишіть-но це на моєму віялові, — сказала вона дукові Германтському.

— Сердешна жінка, жаль мені її! — шепнула дукині принцеса Пармська.

— Не жалійте її, вона на це заслужила.

— Але... даруйте, що я кажу це вам... але вона насправду його кохає!

— Де там, вона нездольна до цього, вона думає, що кохає, як вірить оце, що цитує Віктора Гюго, тоді як це вірш Мюссе. Ох, — додала дукиня меланхолійним тоном, — щире почуття мене б зворушило. Але ось вам приклад. Учора вона влаштувала Базенові дику сцену. Може, ваша високість гадає, ніби вона казилася через те, що він кохає іншу, що він її розлюбив? Аби ж то! Тільки через те, що він відмовляється рекомендувати її синів до Жокей-клубу! Як ваша високість гадає, чи може так учинити закохана жінка? Ні, я скажу вам більше, — заявила насамкінець дукиня Германтська, вирубуючи слова, — ця особа просто недвига серцем.

Тим часом у дука аж очі грали з утіхи, коли його дружина "ні сіло ні впало" заговорила про Віктора Гюго і навела кілька його віршів. Дарма що Оріана часто виводила його з рівноваги, в такі хвилини він нею пишався. "Оріана справді надзвичайна. Вона може підтримати будь-яку розмову, вона все читала. Чи ж могла вона передбачити, що балачка нині перекинеться [#]на Віктора Гюго? Про що б ти не

згадав, вона в курсі, вона не осоромиться і з ерудитами. Далєбі, цей молодик нею засліплений".

— Але поговорімо про інше, — запропонувала дукиня Гер-мантська, — бо тема дуже дражлива. Я, мабуть, здаюся вам старосвітською, — звернулася вона до мене, — у наш час любити в поезії думки, любити поезію, де є думки, вважається за хибу.

— Це немодно? — спитала принцеса Пармська з легким переляком, спричиненим у неї цією новою хвилею, якої вона не сподівалася, хоча знала, що Оріана в розмові завше запасає для неї нові розкішні випадки, карколомні потруси, здорову втому; після таких розмов її брала охота прийняти ножну купіль і потім почимчикувати, аби "викликати реакцію організму".

— Як на мене, це не зовсім так, Оріано, — озвалася пані де Брісак, — я витикаю Вікторові Гюґо не те, що в нього є думки, а, навпаки, радше те, що його думка порпається у потворному. Власне, до шпетоти в літературі нас привчив саме він. У житті й так багато паскудств. Чому нам про них не забути, коли ми читаємо книгу? Прикре видовисько, від якого ми в житті відвернулися б — ось що пориває очі Віктора Гюґо.

— Але ж Віктор Гюґо не такий реалістичний, як Золя? — спитала принцеса Пармська.

На ім'я Золя жоден м'яз не здригнувся на виду пана де Бот-реїса. Генералове антидрейфусарство вкорінилося в ньому так глибоко, що промовляло саме за себе. Доброзичлива його мовчанка, коли хтось порушував цю тему, розчулювала невігласів тією самою делікатністю, яку виявляє священик, утримуючись нагадувати нам про обов'язки християнина, фінансист, намагаючись не хизуватися своїми обладками, силач, коли він з нами чемний і не частує нас кулачиськом.

— Оскільки мені відомо, ви родич адмірала Жюр'єна де ла Грав'єра, — сказала мені з міною обізнаної людини пані де Ва-рамбон, статс-дама принцеси Пармської, жінка зацна, але обмежена, рекомендована колись принцесі дуковою матір'ю. Вперше до мене хтось озвався, і тепер, попри запевнення принцеси Пармської і моє ремство, мені так і не пощастило переконати її, що я ніякими узами не зв'язаний з адміралом-академіком і що я з ним навіть не знайомий. Упертість, із якою статс-дама принцеси Пармської хотіла бачити в мені адмірального брата, мала в собі щось кумедне. Але помилка цієї жінки була помилка нетипова і дурна, а скільки допускається помилок не таких грубих, прихованих, зумисних чи мимовільних, уписаних під нашими іменами в "фішках", які заповнюють світ! Пам'ятаю, як Германтів приятель, якому хотілося познайомитися зі мною, потім пояснив мені це тим, що я добре знаю його кузину, маркізу де Шосґро: "Вона чарівна, вона пропадає за вами!" Цілу годину я доводив, що це помилка, що я з маркізою де Шосґро не знайомий, — Германтів приятель на мої докази так і не зважив. "У такому разі ви знайомі з її сестрою, все на одно виходить! Ви бачилися з нею у Шотландії". У Шотландії я зроду не бував і для годиться спробував переконати в цьому свого розмовника, але даремне я пнувся зі шкури. Сама маркіза де Шосґро сказала, що ми з нею знайомі, і вірила в це цілком щиро, бо тут на самому

початку зайшло якесь непорозуміння, — принаймні вона до мене завше віталася при зустрічі. З маркізою, хоч круть, хоч верть, ми оберталися в одному світі. Формально моє знайомство з сестрами де Шосгро було непорозумінням, але для світських людей воно відповідало моему становищу в товаристві, якщо можна говорити про становище в товаристві такого молодика, як я. Тож, хай би там скільки набалакував на мене та ще й при мені Германтів приятель, те уявлення, яке склалося в нього про мене (зі світського погляду), не принижувало і не вивищувало мене. Словом, для тих, хто не грає в театрі, нудота проводити життя завжди в одній личині де й дівається, — ніби ми вийшли на кін, — досить комусь іншому скласти про нас фальшиве уявлення, повірити, що ми дружимо з не знайомою нам жінкою і що ми познайомилися з нею під час цікавих мандрів, яких ми не робили. Такі помилки збагачують життя і навіть приємні, якщо позбавлені непробивної запеклості тої помилки, яку робила і якої так і не визнала аж до смерті нетямуща статс-дама принцеси Пармської, зашкарубла в переконанні, що я доводжуся родичем нуйному адміралові Жюр'єну де ла Грав'єру. "Вона не дуже розумна, — сказав мені дук, — та ще й у голову їй б'є хміль, по-моєму, вона кланяється Бахусові". Насправді пані де Варамбон пила тільки воду, але дук осідлав свого коника.

— Але ж, ваша високосте, Золя не реаліст, він поет! — сказала дукиня Германтська; тут вона вже спробувала узгодити свій смак із критичними статтями, прочитаними в останні роки.

Досі принцеса Пармська з утіхою шубовсталася в духовній купелі, купелі збовтуваній навмисне для неї, вважаючи її для себе такою наснажливою, дозволяючи, щоб на неї накочувалися й підхоплювали її один по одному парадокси, коли це шугнув вищий від інших дев'ятий вал, і вона аж скочила з переляку, що він її перекине. І уриваним голосом, ніби їй перехопило подих, повторила:

— Золя поет! •

— Авжеж, — зі сміхом відповіла дукиня, ущасливлена цим нападом ядухи. — Хай ваша високість зверне увагу, як звеличує він усе, чого діткнеться. Скажете, він дотикається лише того, що... приносить щастя! Але у нього все виростає до велетенських розмірів: він епик гноївки, Гомер клоаки! Йому не вистачає великих літер для слівця Камброна.

Попри перевтому принцеса була зачарована; зроду вона не почувалася краще, ніж зараз. Ці божественні обіди в дукині Германтської тонізували її завдяки надміру соли, і вона не проміняла б їх навіть на життя в Шенбрунні — єдину річ, яка їй лестила.

— Він пише його з великого К? — скрикнула віконтеса д'Ар-пажон.

— Гадаю, радше з великого Г, кохана, — озвалася дукиня Германтська, zarazом весело презираючися з чоловіком, мовляв: "Чи не дурепа?"

— О, власне, — сказала дукиня, обдаровуючи мене усміхненим і солодким поглядом: як добра господиня, вона хотіла вразити своїми знаннями про маляра, який мене цікавив особливо, і водночас дати мені змогу показати мої знання, — о, — вела вона, обмахуючись віялом із пір'я з виглядом господині, свідомої того, що вона виконує сповна обов'язок гостинності, і щоб нічого не проочити, подала знак підкласти мені ще

шпарагів під соусом зі збитими вершками, — о, здається, то, власне, Золя написав етюд про Ельстіра, ви оце дивилися його роботи; зрештою тільки ці роботи мені й подобаються, — додала вона. Насправді, Оріана не терпіла малярства Ельстірового; але вважала за цінне й незрівнянне все, що було в її домі. Я спитав у дук

Германтського, чи не знає він, хто цей добродій, зображений у циліндрі на людовому святі, — чи не той самий, що й на почепленому поряд портреті, де він виглядав так урочисто, датованому десь тим самим часом, коли Ельстір ще не знайшов себе і перебував під впливом Мане.

— Ой леле! — вигукнув дук. — Знаю, що це чоловік відомий, у своїй царині не останній, але мене підводить пам'ять. От на умі мотається... пан... пан... дарма, забув. Його прізвище скаже вам Сванн, то Сванн намовив мою дружину купити ці махини, а Оріана надто делікатна, боїться уразити когось, як відмовить; між нами мовлячи, — у мене така думка, що Сванн підсунув нам базарні ляпанці. Скажу вам одне: цей йогомосць був для Ельсті-ра чимось ніби меценатом, він створив Ельстірові ім'я й не раз видобував його з тарапатів, замовляючи йому полотна. З подяки — якщо тільки це можна вважати за подяку, це залежить від смаку, — художник намалював його вичепуреним, і на цьому портреті в мецената досить кумедний вигляд. У вашого понтифі-ка, може, розуму й на трьох стане, але він, безперечно, не знає, при якій okazії надівають циліндр. Серед усіх цих простоволосих дівчат він скидається на підчарченого провінційного нотаря. Але ви, бачу, тямитеся на тих картинах. Аби я знав, то був би й сам підкувався, щоб могли з вами позмагатися. Зрештою над Ель-стіровим малярством не треба морочитися — це не "*Джерело*" Енгра і не "*Едуардові діти*" Поля Делароша. Що ж, можна визнати: тонка спостережливість, кебетливо, по-паризькому, — і будьте здорові! Щоб оглядати Ельстірові роботи, не треба бути ерудитом. Я розумію, що це шкіцики, але ж і шкіцики могли б бути кращі. Сваннові стало нахабства умовити нас купити "*Пучок спаржі*". Цей пучок навіть пробув у нас кілька днів. На картині нічого немає, окрім пучка спаржі, саме такої, як ви оце їсте. Але я не став їсти спаржі пана Ельстіра. Він заправив за неї триста франків! Триста франків за пучок спаржі! Красна їй ціна — луїдор, навіть на початку сезону! Її не вгризеш. Коли він до таких речей додає людські фігури, у цьому є щось огидне, образливе для людини, мене це бридить. Як ви з вашим смаком, з вашим розумом можете любити Ельстіра?

— Не розумію, що вас тут дивує, Базене, — озвалася дукиня; їй було неприємно, як хтось зневажливо говорив про те, що було у неї в салоні. — Мені в Ельстіра подобається далеко не все. Щось вдале, щось невдале. Але будь-яка річ не без іскри таланту. І саме ті речі, які я купила, напрочуд гарні.

— Оріано, у цьому жанрі я волію в тисячу разів шкіцик Ві-бера, який ми оглядали на виставці акварелістів. Це марничка, визнаю, сховав би її в долоні, але як схоплено! Кошавий, брудний місіонер перед угодованим прелатом, який бавиться зі своїм песиком, — це ж бо ціла поема, скільки тут фінезії і навіть глибини!

— Ви з Ельстіром нібито знайомі? — спитала мене дукиня. — Людина він премила.

— Він навіть розумний, — зауважив дук. — Коли з ним розмовляєш, завжди

дивуєшся, чому його малярство таке вульгарне.

— Він не просто розумний, він навіть досить гострий на язик, — промовила дукиня з виразом ласунки.

— Він що, Оріано, починав малювати ваш портрет? — спитала принцеса Пармська.

— Ага, начервоно, під рака, — відповіла дукиня Германтська, — але нащадки за це йому не подякують. Страх Господній! Базен хотів подерти портрет.

Ця репліка чулася з уст дукині Германтської часто. Але оцінка її мінялася: "Його малярства я не люблю, але колись він зробив гарний мій портрет". Одна з цих думок звичайно висловлювалася тим, хто нагадував дукині про портрет, а друга — тим, хто не нагадував їй про нього і кому вона хотіла сказати, що портрет існує. Перший суд породжувало її кокетство, другий — марнославство.

— Зробити щось бридке з вашого портрета? Але в такому разі це не портрет, це наклеп. Я ледве вмію тримати пензля в руці, але, по-моєму, якби малювала вас, віддаючи просто те, що бачу, у мене вийшов би шедевр, — наївно проголосила принцеса Пармська.

— Певне, він бачить мене так, як я бачу себе сама, тобто непривабливою, — сказала дукиня Германтська, надаючи своєму личкові сумного, скромного й премилого виразу, який, на її думку, мав показати їй зовсім іншою, ніж удав її Ельстір.

— Цей портрет має сподобатися дукині де Галардон, — сказав дук.

— Через те, що вона не розуміється на малярстві? — спитала принцеса Пармська; вона відала, що Оріана дихає лихим духом на кухню. — Але вона дуже добра жінка, еге ж?

Дук удав із себе вкрай здивованого.

— Ох, Базене, хіба ви не бачите, що її високість жартує з вас? (Її високості й не снилося.) Вона не гірше за вас знає, що Галар-донка — стара з'їдуха, — озвалася дукиня Германтська, чий лексикон, круто нашпигований архаїзмами, був смачний, як описані в чудових Пампілових книжках страви, тепер така рідкість, де драглі, масло, сік, кнелі — все достеменно, без жадної домішки, навіть сіль для них привозиться з бретонського солонища. У вимові її й добірї слів відчувалося, що її розмовна мова питомо Германтська; цим дукиня дуже відрізнялася від свого сест-ринця Сен-Лу, який надуживав новими думками й виразами. Коли ти збитий з пантелику Кантовими ідеями, коли тебе діймає Бодлерова туга, важко писати добірною французчиною з часів Генріха IV, ото ж-бо сама чистота дукининої мови свідчила про її обмеженість, про те, що її розум і душа були закриті для всіх новацій. Я ж уподобав дукинин розум саме за те, що він відкидав (а відкидав він саме об'єкт моїх власних думок), і за те, що, відкидаючи, зберігав; я вподобав ту звабливу його міць, яку має гнучке тіло, не надвереджене виснажливими рефлексіями, моральними гризотами та нервовими збуреннями. Її розум, набагато давнішої формації, ніж мій, був для мене чимось близьким до того, чим був для мене похід на узмор'ї дівочого грона. В дукині Германтській я відчував присвійчену, приборкану гречністю, пошаною до духовних вартостей снагу й чари крутої дівчинки королівського коліна з комбрейських околиць,

котра змалку досідає коня, ламає крижі котам, вилуплює очі кроликам і, зоставшись квітом цноти, zarazом могла б бути (таку гожість вона мала ще недавно) найпреслічнішою коханкою князя де Сагана. Але вона нездольна була зрозуміти, чого я в ній шукаю, а шукав я в ній чару імення Германт, і що я в ній знайшов, а знайшов я в ній зовсім небагато — рештки германтської провінційності. Наші стосунки спиралися на непорозуміння, яке мало б з'ясуватися, як тільки до неї дійшло б, що я упадаю не перед незвичайною жінкою, за яку вона себе мала, а перед звичайнісінькою, наділеною мимовільним чаром? Непорозуміння цілком природне, і воно завше заходитиме між молодим мрійником і світською жінкою, але воно болітиме йому, поки він не зрозуміє яловості своєї уяви і не змириться з неминучим розчаруванням, якого мусить зазнавати у стосунках з людьми, у театральних вражіннях, мандрах, не змириться навіть із розчаруванням у коханні.

Дук Германтський заявив (у зв'язку з Ельстіровою спаржею та з тією, що було подано по курчаті під соусом фінансьєр), що зелену спаржу, вирощену на повітрі й позбавлену — як кумедно висловився автор, що підписується Е. де Клермон-Тоннер, химеродник і характерник, "хвильної дебелості своїх посестер", треба їсти з яйцями. "Одному смакує те, другому інше, — заперечив граф де Бреоте. — У Китаї, в кантонській провінції, найбільший делікатес, який можуть тобі запропонувати, це геть протухлі яєчка жовтогрудка". Граф де Бреоте, автор студії про мормонів, оприлюдненої в "*Ревю де Де Монд*", бував лише серед великопанства, але великопанства, за чутками, освіченого. Отож із його частих візит до якоїсь жінки дізнавалися, що в неї салон. Він заявляв, що не терпить вищого світу, і запевняв окремо кожну дукиню, що шукає її товариства лише ради її розуму та вроди. І всі були в цьому переконані. Щоразу як граф де Бреоте з нехиттю згоджувався прийти на раут до принцеси Пармської, він задля отухи скликав їх усіх і опинявся в тісному колі знайомих. Щоб підкреслити більше свою інтелігентність, ніж світськість, граф де Бреоте пройнявся германтівським духом: вирушав із гожими дамами в тривалі мандри з просвітницькою метою саме тоді, як у Парижі гриміли карнавали, а коли якась снобка, тобто особа ще без певного місця в суспільстві, гастролювала скрізь, рішуче відмовлявся з нею знайомитися і мати якусь справу. Ненависть графа де Бреоте до снобів плинула з його снобізму, але вона змушувала вірити наївняків — себто, цілий світ — що він до снобізму не причетний.

— Бабал знає все! — згукнула дукиня Германтська. — Гарно жити в тому краю, де тобі гарантовано, що молочар продасть тобі саме тухлі яйця — яйця року комети! У мене в очу, як я вмочую в них рогалик із маслом. Сказати по щирості, таке трапляється у тітки Мадлени (маркізи де Вільпарізіс); у неї подають усе несвіже, навіть яйця. (Віконтеса д'Арпажон охнула.) Та годі-бо, Філі, ви це так само добре знаєте, як і я. В яйцях уже курчата. Дивом дивуюся, як вони спромагаються так ґречно там висиджувати. Не омлет, а курник, тільки що в меню не згадано. Ви добре вчинили, що позавчора не прийшли до маркізи обідати — там частували калканом із карболовим квасом! Таке вражіння, наче ти не в їдальні, а в карантині. Вірність Норпуа межує, сказати б, із героїзмом: він попросив добавки!

— Здається, ми вкупі з Їями обідали в неї, як вона дала від-коша панові Блоху (дук Германтський, може, аби надати цьому жидівському прізвищу ще чужинецькішого відтінку, вимовляв не Блок, а Блох, як вимовляється німецьке слово *коск*), коли той назвав великим якогось пііта (поета). Даремно Шательро копав під столом пана Блока, пан Блок нічого не второпав, він думав, що мій сестринець намагається штовхнути коліном молоду жінку, що сиділа навпроти. (Тут дук ледь зашарівся.) До нього не доходило, що він дратує нашу кохану тітку, розкидаючись на всі боки епітетом "великий". Коротше, тітка Мадлена, а в неї язичок як бритва, відрізала Блокові: "А як же, любий пане, ви назвете тоді пана де Босюе?" (Дук Германтський гадав, що по-старо-режимному треба додавати до людини з ім'ям пан і часточку де.) За це можна стягати гроші.

— А що відповів пан Блох? — спитала неуважно дукиня Германтська; не вигадавши чогось оригінальнішого, вона завзялася скопіювати німецьку вимову чоловіка.

— О, повірте, пан Блох одразу скис і взяв ноги на плечі.

— Ага, я добре пам'ятаю, що ми з вами бачилися того вечора, — сказала мені з притиском дукиня, так ніби в її пам'яті залишилося щось, що мало мені бути дуже приємним. — У тітки завжди дуже цікаво. На останньому вечорі, де ми бачилися, я хотіла вас запитати, чи той старший пан, що пройшов повз вас, — не Франсуа Коппе? Вам же відомі всі імена, — сказала вона, щиро заздрячи моїм літературним зв'язкам і виявляючи заразом ґречність, "шанобу" до мене, аби піднести в очах присутніх молодика, добре обізнаного з письменством. Я запевнив дукиню, що на вечорі в маркізи де Вільпарізіс я не бачив жадної славнозвісності.

— Хіба? — вихопилося в дукині Германтської. І це була необачність: виходить, її схиляння перед письменниками та погорда до світу поверховіші, ніж вона казала і навіть гадала. — Хіба? Там не було великих письменників? Дивно! Там же красувалися такі химерні парсуни!

Той вечір урізався мені в пам'ять завдякй одному зовсім дрібному інцидентові. Маркіза де Вільпарізіс рекомендувала Блока пані Альфонс де Ротшильд, але мій друг не дочув її прізвища. Думаючи, що має справу зі старою і трохи прицююватою англійкою, він відповів коротко на розпатювання колишньої красуні, аж це маркіза де Вільпарізіс, знайомлячи її з кимось іншим, цього разу вирекла дуже виразно: "Баронеса Альфонс де Ротшильд". Отоді-то в живчик Блокові й ударив цілий рій шалених думок про мільйони та престиж, думок зовсім непричесаних, серце його тейкнуло, в мозок бухнуло, і він бовкнув навпростець старій дамі: "Ох, аби ж то знаття!" Глупота цього вигуку не давала йому потім спати цілий тиждень. Пригода нецікава, і я згадав про неї хіба як про доказ, що іноді ми від хвилювання виказуємо себе з головою.

— Здається, маркіза де Вільпарізіс особа недуже... моральна, — зауважила принцеса Пармська, — вона знала, що близькі знайомі дукиніні нехтують її тітку, а остання Оріаніна репліка свідчила, що маркізу тут топтали ногами.

Однаке дукиня Германтська бликнула спідлоба на принцесу, і принцеса похопилася додати:

— Але розум її окупає все з лишком.

— Ваша високість виробила про мою тітку уявлення, яке виробив увесь світ, — заперечила дукиня, — але, власне, таке уявлення зовсім хибне. Те саме, заледве вчора, сказав мені Меме.

Оріана почервоніла, якийсь спогад застелив їй очі. Мені спало на думку, що пан де Шарлюс просив її передати мені просьбу через Робера не ходити до неї. Я мав таке вражіння, ніби рум'янець — зрештою незрозумілий для мене — яким зашарівся дук, розмовляючи зі мною про свого брата, не міг бути з тієї самої причини.

— Бідолашна моя тіточка! Вона завжди матиме славу старорежимної особи, великої розумниці й великогрішниці. А насправді її ментальність міщанська, дуже поважна, сіра; вона зійде за опікунку образотворчих мистецтв лише тому, що доводилася коханкою великому маляреві, якому так і не пощастило розтлумачити їй, що таке образ; до того ж вона не великогрішниця, вона створена для шлюбного життя, вона народилася, щоб шануватися, і хоча не змогла утримати при собі мужа, бо той був неабияке ледащо, зате перший-ліпший свій роман брала напо-важне, як шлюб, була заздрісна, гарячосерда, вірна, як правна дружина. Зауважте, що такі взаємини бувають іноді найщиріші; словом, невітнішні коханці трапляються частіше, ніж невітніші чоловіки.

— А ви візьміть, Оріано, вашого швагра Паламеда, про якого ви оце згадували: жодна коханка не могла б і мріяти про те, щоб її так оплакувано, як оплакував він безталанну пані де Шарлюс.

— Даруйте, ваша високосте, — заперечила дукиня Германтська, — але я тут не зовсім з вами згодна. Не всі хочуть, щоб їх оплакувано однаково; у кожного свій смак.

— Але він створив культ своєї дружини по її смерті. Хоча, зрештою, для мертвих іноді робиться більше, як для живих.

— По-перше, — почала**дукиня Германтська тоном задуми, який розбігався з її ущипливими словами, — до мертвих приходять на похорон, а для живих ніхто цього не зробить!

Дук Германтський хитренько зміряв поглядом графа де Бреоте, ніби заохочуючи його до сміху з жінчиного дотепу.

— А взагалі, признаюся вам щиро, — вела далі дукиня Германтська, — я воліла б, аби кохана людина оплакувала мене не так, як оплакував свою дружину мій швагер.

Дук спохмурнів. Він не любив, коли його дружина рубала з плеча, надто як ішлося про пана де Шарлюса.

— Ви надто вимогливі. Його скорбота всесвітня, — сказав він повчально.

Але дукиня ставилася до чоловіка зі звагою приборкувача або людини, що, живучи з причинним, не боїться його подразнити:

— Ба ні! Скорбота його всесвітня, що й казати, він щодня ходить на цвинтар розповідати на її могилі, скільки людей у нього снідало, він дуже побивається, але так побиватися могла б кузина, бабуся, сестра. Це скорбота не мужа. Правда в тім, що жили вони як двоє святих, і це надавало їхньому горю особливого характеру.

Дук Германтський, розлючений жінчиним роздебендюван-ням, зі страхітливою

нерухомістю вліпив у дукиню свої набиті, як цівки дубельтівки, очі.

— Я це кажу не на те, щоб обмовляти славного Меме, який, до речі, сьогодні зайнятий, — провадила дукиня, — я визнаю, що він людина добра, чудова, делікатна, таке серце, як у нього, для чоловічини рідкість. У Меме жіноче серце!

— Не меліть дурниць! — урвав її дук. — Меме не має в собі нічого жіночого, такого мужнього чоловіка, як він, треба пошукати!

— Та я ж не тверджу, що він жінкуватий! Ви зрозумійте хоча б, про що я кажу, — тягла дукиня. — Про брата ні слова. Ні півслова! — додала вона, звертаючись до принцеси Пермської.

— Але ж це так гарно, так любо це чути! Що може бути кращого, як брати кохаються? — сказала принцеса; достоту так само міркували б і простолюдці, та й не дивина: людина панського ложа може бути духом зовсім проста.

— Як ви вже згадали про свою рідню, Оріано, — далі тягла принцеса, — вчора я бачила вашого сестринця Сен-Лу; здається, він збирається про щось просити.

Дук Ґермантський зсунув свої юпітерові брови. Коли він не мав охоти робити комусь послугу, то був проти того, щоб утручалася його дружина: він знав, що жінчине втручання буде розцінене як його втручання і що ті, до кого дукиня звернеться з проханням, гадатимуть, ніби вони прислужилися не тільки дружині, а й чоловікові, як би попросив лише чоловік.

— Чому він сам нічого мені не сказав? — здивувалася Оріа-на. — Просидів тут дві години вчора і як же він нудив світом, лишенько мое! Він здавався б не дурнішим за інших, коли б, як у багатьох світовців, йому вистачило олії в голові не вдавати з себе розумника. Це помазання культурою — ось що страшно! Він хоче показати, ніби розуміється там, де він ні в тин ні в ворота. Коли щось базікає про Марокко, просто вуха в'януть.

— Він не може туди повернутися через Рахиль, — сказав принц де Фуа.

— Але ж він порвав з нею! — перепинив його граф де Бреоте.

— Порвав так круто, що два дні тому я застав її в Роберовій гарсоньєрці; розсвареними людьми вони аж ніяк не виглядали, ручаюся вам, — відповів принц де Фуа; він охоче пускав поголоски, здатні ударемнити Роберове женіння, а втім, його могли змилити короткі навороти зв'язку, насправді вже розірваного.

— Ця Рахиль мовила мені про вас, я часом її бачу, йдучи вранці через Єлисейські Поля; вона придзигльованка, за вашими ж таки словами, ледащиця, як ви її називаєте, щось ніби "*Дама з камеліями*" — не високого, звісно, штибу. (З такими речами звернувся до мене князь Фон, який аж регнув показати, як він кохається в французькому письменстві та як знається на паризькому шику.)

— Саме з приводу Марокко!.. — скрикнула принцеса, вихопивши слово з рота дукині.

— А що там у нього з цим Марокко? — суворо спитав дук Ґермантський. — Оріана не може нічим зарадити, йому це добре відомо.

Він гадає, що знайшов нову стратегію, — вела далі дукиня, — причому, він пише

про найпростіші речі страшенно пишномовно, та ще й саджає чорнильних жидів у листах. Днями він сказав, що їв *божбараболю* і що взяв у театрі *божложу*.

— Він говорить латиною, — додав гарту дук.

— Як то латиною? — здивувалася принцеса.

— Слово чести! Хай її високість спитає в Оріани, вона не дасть мені збрехати.

— Саме так! Днями він стрілив цілу фразу: "Я не знаю прикладу *sic transit gloria mundi*"Зворушливішого"; я цитую цю фразу вашій високості, бо ми догупалися з чим її їдять по довгих розпитах, потому як звернулися до *лінгвістів*; Робер просто випалив її, отож насилу можна було второпати, що вона ще й з-латинська, він нагадував дійовця з "Удаваного хворого" А малася на увазі загибель цісарівни австріяцької!

— Сердешна жінка! — згукнула принцеса. — Яка чарівна була істота!

— Так, — підхопила дукиня, — вона трохи несповна, у неї клепки немає, але це була добра жінка, премила, зичлива своєум-ка; мені одне незрозуміло: чому вона не справить собі вставної щелепи, яка б трималася; щелепа у неї завше випадала, перш ніж вона доказувала репліку, і горопах вмовкала, аби не ковтнути щелепи.

— Ця Рахиль згадувала мені про вас, казала, що Сен-Лу за вами пропадає, любить навіть більше, ніж її, — заявив мені князь Фон; він жер як не в себе, лице його збуряковіло, а зуби вищирялися в постійному сміхові.

— У такому разі вона повинна ревнувати Сен-Лу до мене й ненавидіти мене, — озвався я.

— Де там! Вона про вас доброї думки. Коханка принца де Фуа, ось та, може, й ревнувала б, якби він волів вас. Вам це невтямки? їдьмо разом додому, я вам розтлумачу все дорогою.

— Не можу, об одинадцятій я іду до пана де Шарлюса.

— Он воно як! Він кликав мене обідати, але просив, щоб я приїхав не пізніше ніж за чверть одинадцята. Ну, як вам неодмінно треба явитися до нього, їдьмо разом бодай до Французької Комедії, це в периферії, — бовкнув князь: очевидно, периферія означала для нього сусідство, а може, центр.

Його вибалушені очі, його багровий, брезклий, хоть і гарний вид налякали мене; я відмовився, сказавши, що по мене заїде друг. Мені ця відмова образливою для князя не здавалася. Проте князь думав інакше, бо відтоді не озвався до мене жодним словом.

— Мушу неодмінно завітати до королеви неаполітанської; уявляю, як вона побивається! — сказала принцеса Пармська, а може, мені це тільки причулося. Її слова глушив мій безпосередній сусіда князь Фон, дарма що говорив він зовсім тихесенько, очевидно, боючись, як би його не почув принц де Фуа.

— Та ні, навряд, — озвалася дукиня Германтська.

— Кажете — навряд? Ви завжди впадаєте у крайнощі, Оріа-но, — проголосив дук Германтський, виступаючи таким собі хвилерізом, аби перейнятий ним вал шугав угору султаном шумовиння.

— Базен знає ліпше за мене, що я кажу правду, — заперечила дукиня, — але відчуває себе зобов'язаним при вас шануватися, ще й побоюється, що я вас шокую.

— Ба ні, на здоров'я! — скрикнула принцеса Пармська; вона потерпала, як би через неї не зазнала ущербку бодай одна з чудових серед дукинї Германтської, як би бодай трошки не підгнів цей заказаний плід, скуштувати якого ще не сподобилася права навіть королева шведська.

— Але ж вона самому Базенові відповіла, коли він спитав її завчено журливим тоном: "Ваша королівська мосьть у жалобі: по кому ж ви падкуєте, ваша величносте?" — "Ні, це не глибока жалоба, це дрібна жалоба, зовсім дрібненька жалоба: по моїй сестрі". Насправді вона радіє великою радістю, і для Базена це не таємниця, вона того самого дня запросила нас на вечір і подарувала мені дві перлини. Я була б не проти, якби в неї щодня умирало по сестрі! Вона не обтужує сестрину смерть, вона з неї регоче. Вона, мабуть, каже собі, як Робер: *sic transit...* далі не пам'ятаю, — додала зі скромности дукиня, хоча добре пам'ятала всю максиму.

Зрештою дукиня Германтська мовила так, аби дотепніш було, і попадала пальцем у небо, бо королева неаполітанська, так само як дукиня Алансонська, теж трагічно згинула, була дуже спочутлива і щиро оплакувала смерть своїх. Дукиня Германтська досить знала шляхетних сестер баварських, своїх кузин, щоб не робити круглих очей.

— Йому не хочеться повертатися до Марокко, — сказала принцеса Пармська, знову чіпляючись за Роберове імення, яке подавала їй, мов жердину, дукиня Германтська. — Ви нібито знайомі з генералом де Монсерфеем?

— Дуже мало, — відповіла Оріана, хоча насправді приятелювала з військовиком.

Принцеса пояснила, чого потребує Сен-Жю.

— Ой лелечко мій, якщо я його побачу, ми ж можемо здибитися з ним... — відповіла дукиня, аби не відмовляти прямо; її взаємини з генералом де Монсерфеем якось ураз розпалися, як зайшло про те, щоб його про щось просити.

Жінчине крути-верти не вдовольнило дука, і він урвав її:

— Ви добре знаєте, Оріано, що його не спіткаєте; а потім ви вже двічі просили його, і двічі він не вдарив палець об палець. Моя дружина любить показувати грушки на вербі, — лютував дук: йому хотілося присилувати принцесу Пармську зректися свого прохання, але так, аби та не сумнівалася в дукининій послужливості, а всіх собак повісила на нього, на його коверзування. — Робер міг би домогтися від Монсерфея чого завгодно. Але він сам не знає, чого хоче, і докучає йому просьбами через нас, бо знає: це найкращий спосіб усе провалити. Оріана увірилася генералові своїми чолобитними. Якщо вона знову до нього звернеться, він відмовить довідне.

— Що ж, тоді ліпше дукинї нічого й не починати, — озвалася принцеса Пармська.

— Авжеж! — притакнув дук.

— Бідашний генерал! Знову сів маком на виборах, — аби перевести розмову на інше, зауважила принцеса Пармська.

— Ну, це ще півлиха: всього лишень усьоме, — заперечив дук; змушений відмовитися від політики, він завжди зловтішався, як провалювався на виборах ще хтось. — Він здобріє тим, що знову встругає дитятко.

— Що? Сердешна пані де Монсерфей знову при надії? — згукнула принцеса.

— Атож, — озвалася дукиня, — це єдинаокруга, де безталанний генерал ні разу не пошкапив.

Відтак мене весь час запрошувано на ці обіди, навіть як кликано заледве кілька душ, і тоді завсідники уявлялися мені апостолами з Сент-Шапель. Запрошені й справді сходилися сюди, як перші християни, не тільки аби ділити поживу матеріальну, зрештою, чудову: то була ніби світська вечеря; завдяки цьому, трапезуючи, я перезнайомився з усіма приятелями мо'їх господарів, і господарі рекомендували їм мене з такою вимовною доброзичливістю (як того, кого вони віддавна охороняють), що кожен з них вважав би за нехтування дуцтва, якби не завів мене до списку гостей свого балу; і водночас я цмулив ікем з германтських пивниць і смакував ортоланами, зготованими за різними рецептами, які випрацьовував і варіював дук. Проте для того, хто вже не раз священнодіяв, гризти пташині кісточки було не обов'язково. Давні приятелі дуцтва Германтського заходили до них по обіді, — "яко копирсалочки", сказала б пані Сванн, — без запрошення і взимку пили липовий цвіт у яскраво освітленій великій вітальні, а влітку шклянку оранжади у п'ятмі прямокутного садка. У пообідні сієсти в Германтів пили в саду тільки оранжаду. В цьому було щось від ритуалу. Частувати гостей свіжими напоями означало б зламати традицію, так само, як великий раут у Сен-Жерменському передмісті був би вже не раут, якби у його програмі передбачався спектакль або якби грала музика. Ти маєш прикидатися, — хоч би у дуцтва збиралося п'ятсот душ, — ніби прийшов просто відвідати принцесу Германтську. Всі дивувалися, як тут мені годять, адже, окрім оранжади, я міг попросити карафку вишневого чи грушевого соку. Через це я незлюбив принца Аґріґентського; він був із тих людей, кому бракує уяви, але не захланности, хто милується тим, що ти п'єш, і просить дати йому трошки покуштувати. Отож принц Аґріґентський, урізуючи щоразу мою порцію соку, псував мені втіху. Адже коли тебе сушить спрага, ніякого соку не нап'єшся досхочу. Тобі зроду не сприкриться цей відчутний на смак колір овоча, бо, зварений, він наче повертається до пори квітування. Такий сік, пурпуровий, як весняний сад, або ж безбарвний і свіжий, наче вітерець під фруктовими деревами, можна вдихати й роздивлятися краплю по краплі, а принц Аґріґентський завжди перешкоджав мені насититися ним.

І все ж ці узвари не заступали ні оранжади, ані липового цвіту. Світське причастя, хоч як би воно виглядало, було таки причастям. І яко причасники приятелі дуцтва Германтського, як мені це й здавалося попервах, були своєрідніші, ніж можна було гадати з їхньої облудної подоби. Деяких старців чекав у дукині разом з неодмінним напоєм не вельми гостинний прийом. Надив їх сюди не снобізм, бо пнутися ще вище вгору їм не було потреби, і не любов до розкоші: розкошувати вони любили, але могли знайти ще більшу пишноту в нижчих колах світовців, бо чарівна і пребагата пані банкірова всіляко намагалася заманити їх на пишне полювання, яке вона вряждала два дні поспіль для короля еспанського. Проте вони відмовлялися від нього і йшли навмання до дукині Германтської: а що як вона вдома? Вони не були навіть певні, чи знайдуть там однодумців і чи зустрінуть їх із розкритими обіймами; дукиня

Германтська вряди-годи сипала наздогад на справу Дрейфуса, на Республіку, на антирелігійні закони, ба навіть — упівголоса — на них самих, на їхні нездужання, на нудоту їхніх розмов, ото ж вони мусили вдавати, що слухають її через верх. Певна річ, якщо вони трималися її салону, то це пояснювалося їхнім тонким вихованням, вихованням світських гурманів, їхньою цілковитою довірою до досконалого і доброякісного харчу, який їдять світовці, харчу звичного, надійного і смаковитого, без заправ і без підробок, походження й історія якого були їм так само добре відомі, як походження й історія тієї, що частувала їх цим харчем, пояснювалося тою "пановитістю", якої вони за собою самі не помічали. Ненароком серед гостей, з якими мене познайомлено по обіді, опинився один з близьких людей цього дому, той самий генерал де Монсерфей, про якого говорила принцеса Пармська, — він явився сюди сюрпризом. Почувши моє прізвище, генерал уклонився мені так, ніби я був головою Найвищої військової ради. Я подумав, що дукиня майже рішуче відмовилася прохати генерала де Монсерфея за свого сестринця з природженої неохочости до послуги, а дук підтримав дружину тому, що хоча і не кохав її, та саме ця риса її йому подобалася, так само як і її дотепність. А мені дукинина байдужість здавалася злочинною, тим паче, що зі слів принцеси Пармської я побачив, що Роберова служба небезпечна і що добре йому було б перевестися. Але найбільше мене обурило очевидна підлота дукині Германтської; коли принцеса Пармська несміливо зголосилася попросити генерала сама, Оріана зробила все, щоб відвернути її високість від цього заміру.

— Що ви, пані, — гукнула вона. — Монсерфей не має ніякого впливу в новому уряді, йому ніхто не довіряє. Шкода й заходу.

— Як би він нас не почув! — прошепотіла принцеса, даючи навзнаки, що треба говорити тихіше.

— Хай ваша високість не турбується, він глухий як пень, — відповіла, не знижуючи голосу, дукиня, хоча генерал чув кожне слово.

— Мені-бо здається, що Сен-Лу наражається на велику небезпеку, — зауважила принцеса.

— Що ж його діяти, — заперечила дукиня, — всі служать у таких умовах, а він же ще й сам туди напросився. Зрештою, не так уже там і небезпечно; інакше б я озвалася словом за нього, ви ж розумієте. Я могла б побалакати про нього за обідом з Сен-Жозефом. Він авторитетніший, а що вже трудяга!.. Але ваша високість баче — він уже пішов. З ним говорити мені було б легше, ніж з Монсерфеєм, у Монсерфея троє синів у Марокко, і він не захотів клопотатися про їхнє переведення; він може цим мені колоти очі. Якщо вашій високості так на цьому залежить, я побалакаю з Сен-Жозефом... як його побачу, або з Ботреїсом. Та як не побачу їх обох, хай ваша високість не побивається так над Робером. Він розповідав, як там у них насправді. Як на мене, кращої служби йому не знайти.

— Яка гарна квітка! Нічого подібного я не бачила, тільки у вас, Оріано, трапляється таке диво! — сказала принцеса; усе ще побоюючись, як би генерал не розчув дукині, вона змінила розмову.

Я впізнав квітку: вона була з ґатунку тих, які Ельстір малював при мені.

— Я дуже рада, що вона подобається вашій високості, квіти дивовижні, гляньте, у них бузкова оксамитна обручка, от тільки, мов у деяких гарненьких і добре убраних жінок, у них негарне ім'я, і не пахнуть, а смердять. Але попри все я люблю їх страх. Шкода лише, що скоро вони зів'януть.

— Але ж вони у вазоні, вони не стяті квіти, — заперечила принцеса.

— Ні, не стяті, —■ відповіла, сміючись, Оріана, — але то байдуже, вони —■ дами. Це ґатунок рослин, у яких дами і панове ростуть на різних стеблинах. Це все одно, що мати тільки сучку. Мені потрібен муж для моїх квіток. А то вони залишаються бездітними.

— Як цікаво! Виходить, і в природі...

— Саме так. Є комахи, які беруться справляти шлюб, як у вінценосців, за дорученням, отож молоді до весілля не бачаться.

Ось чому, повірте мені, я доручаю лакейчукові частіше виставляти цю квітку на вікно у двір, а чи в сад — усе виглядаю комахи. Але така нагода випадає так рідко! Міркуйте собі: треба, щоб комаха здибала квітку того самого ґатунку, але одмінної статі, і щоб їй прибандюрилося занести до нашої оселі візитівку. Досі вона не залітала; здається, мої квіточки так і не розів'ють свого дівочого віночка; а мені, признатися, хотілося б, аби вони були трішки розпуснішими. Леле, їм випала доля така сама, як отому гарному деревцеві у нас на подвір'ї: воно помре неродою, бо це велика рідкість у нашому краю. Вітер мав би справити йому шлюб, але для вітру зависокий мур.

— Власне, — озвався граф де Бреоте, — присадіть цей мур на кілька сантиметрів, і цього достатньо. До таких справ треба братися з умінням. Запах ванілі у смачному морозиві, яким ви оце, дукине, нас частували, — це запах рослини, іменованої ваніллю. Вона, ваніль, має і чоловічі й жіночі квіти, але через щільну перебірку спілкуватися між собою вони не можуть. Отож-бо не було способу добитися плоду, поки молодий мури́н родом з Реюньйону на ім'я Альб'юс (ім'я, між іншим, дуже кумедне для чорного, бо означає білий) здогадався з допомогою шпички полегшити стосунки поділенням органам.

— Бабале, ви бог! — скрикнула дукиня. — Ви всевіда!

— Але так само і ви, Оріано, ви відкрили мені очі на таке, чого мені й не снилося, — озвалася принцеса.

— Признаюся вашій високості, що то Сванн просвітив мене в ботаніці. Іноді як нам чаювати чи полуднувати набридало, ми виїжджали на природу, і він показував мені дивовижні шлюби квіток, набагато химерніші, ніж шлюби людей, шлюби без ленчу і без аналоя. Але ми не мали часу забиратися кудись далеко. Нині, з появою авт, такі виправи стали б чудом. На жаль, він сам узяв куди химерніший шлюб, і це зіпсувало геть усе. Овва, ваша високосте, життя така жахлива штука, час іде, а ти нудиш світом, а як зійдешся з кимось, хто міг би показати багато цікавого, він візьме й ожениється, як Сванн. Довелося вибирати: або відмовитися від ботанічних екскурсій, або знеславити себе стосунками зі скомпрометованою особою, і я пожертвувала екскурсіями. Зрештою,

мабуть, не треба було так далеко заходити. По-моєму, навіть у моєму садочкові діються серед білого дня куди соромітькіші сцени, ніж уночі... в Бу-лонському лісі. Тільки ніхто не спостерігає цього, бо між квітами все дуже просто, ми бачимо лише жовтогарячий дощик або запилковану мушку, яка отирає ніжки або приймає душ, перш ніж залізти у квітку. Та й по всьому!

— Комода, на якій стоїть квітка, теж гарна, здається, — це ампір? — спитала принцеса, вона не була обізнана з працями Дарвіна й дарвіністів, і тому жарти Оріаніні до неї не доходили.

— Гарна, еге ж? Я дуже рада, що вона вам до вподоби, — відказала дукиня. — Гарний зразок. Признаюся, я завжди любила стиль ампір, навіть як він вийшов з моди. Пригадую, як кипіла моя свекруха, коли я звеліла спустити зі стриху увесь гожий ампір, який Базен одідичив по тітці Монтеस्क'ю, й умеблювати крило палацу, де я мешкала.

Дук посміхнувся. Очевидно, пригадав, що все було зовсім інакше. Та оскільки шкилювання принцеси де Лом з несмаку свекрухи стало традиційним протягом короткого часу, коли дук був закоханий у дружину, то від того кохання досі вціліла лише легка зневага до розумових здібностей матері, не позбавлена принаймні великого схиляння й синівської поштивосте.

— Ієнське панство має такий самий фотель із жируванням Веджвуда, — гарний, але я волю свій, — сказала дукиня тим самим безстороннім тоном, ніби жоден фотель їй не належав. — Зрештою, визнаю: вони мають меблі куди кращі за мої.

Принцеса Пармська не пустила пари з уст.

— Ага, ваша високість не знає їхньої колекції. О, вашій високості треба неодмінно вибратися туди зі мною. Це одна зі славних пам'яток паризьких, це живий музей.

Пропозиція одвідати Ієнських була однією з найбільших, щиро ґермантських зухвальств на озброєнні дукинї, бо для принцеси Пармської Ієнські були чистими узурпаторами: їхній син носив, як її рідний син, титул дука Ґвастальського! Ось чому дукиня, мовивши це зухвальство, не утрималася (її чудасіюван-ня було їй куди любіше за принцесу Пармську), аби не кинути на інших гостей задерикуватого, сміхотливого погляду. На відповідь гості силкувалися всміхнутися, вражені, захоплені, а надто ущасливлені тим, що стали свідками Оріаніного "останнього коника", коника, якого можна переповідати "живцем". А втім, цей вибрик не заскочив їх зненацька, вони знали, як дукиня вміла визискувати забобони Курвуаз'є задля успіху, який викликав би вселюдську цікавість і тішив її гонор. Хіба вона в останні роки не примирила принцесу Матильду з дуком Омальським, який написав до рідного принцесиноного брата славетного листа, де, зокрема, зазначалося: "У нашій родині всі чоловіки зухи і всі жінки цнотливиці"? Отож княжата залишаються княжатами, навіть коли нібито пробують забути про це: дук Омальський і принцеса Матильда, зійшовшись у дукинї Ґермантської, так сподобалися одне одному, що ходили потім у гості одне до одного, виявивши ту саму здатність забувати минуле, що її показав Лю-довік XVIII, призначивши міністром Фуше, який голосував за смерть його брата. Дукиня

Германтська сподівалася зблизити принцесу Мюрат із королевою неаполітанською. Наразі принцеса Пармська бентежилася так само, як бентежилися б спадкоємці нідерландської та бельгійської корони, тобто принц Сванський і дук Брабантський, якби їм збиралися відрекомендувати пана де Маї-Неля, принца Оранського, і пана де Шарлюса, дук Брабантського. Але тут Оріана, якій Сванн і пан де Шарлюс (хоча той знати не хотів Ієнських) на превелику силу прищепили смак до стилю ампір, скрикнула:

— Пані, повірте, ви радітимете великою радістю від цього! Признаюсь, я завжди мліла перед стилем ампір. Але у Ієнських це вже якась мрія, сон. Це щось... так би мовити... те, що було винесене єгипетською експедицією, те, що дійшло аж до нас з античності, все, що затопило наші оселі, сфінкси на ніжках фотелів, змії, обвиті круг канделябрів, здоровецька Муза, яка подає тобі підсвічника для гри в буйот або любісінько залізла на коминок і злягла ліктем на дзиґарі, а потім усі ці помпейські посвіта-чі, ліжечка у вигляді човників, наче знайдені в Нілі, такі ліжечка, що здається, буцімто в одному з них оце покажеться Мойсей, античні квадриги, що галопують по нічних столиках...

— На меблях ампір не дуже зручно сидіти, — одважилася зауважити принцеса.

— Незручно, — погодилася дукиня Германтська, — але, — додала вона з усмішкою, — я люблю, як мені зле сидиться на цих магоневих фотелях, покритих вишневим оксамитом або зеленим єдвабом. Мені до вподоби недогода, якої зазнають вояки, віддаючи перевагу курульним стільцям, схрещуючи у величезній залі лікторські різки і складаючи лаври на лаври. Запевняю вашу високість, що в Ієнських ви ні на мить не замислюєтеся про те, зручно там сидіти чи незручно, бачачи перед собою фреску, а на фресці зображення цього бабиська Вікторії. Мій малжонек скаже, що я препогана роялістка, але я, власне, жінка не добромисна і ручаюся, що в тих людей, зрештою, тобі починають подобатися всі ці Я, усі ці бджоли. Хай Господь мене милує, але скільки років нами верховодили царі, а нас не розпопадили славою, отож ці лицарі, які наносили такі купи вінків, що обвішували ними навіть бильця кріселок, мали, як на мене, якийсь шик! Ваша високість має туди піти!

— Лишенько, як ви так напостаєте, — відповіла принцеса, — але мені здається, що це не зовсім зручно.

— Ось побачите, ваша високосте, все буде якнайкраще. Люди вони просто славні й не дурні. Ми туди запровадили пані де Шеврез, — додала дукиня, знаючи, які приклади заразливі, — вона була в захваті. І синаш у них премилый... Те, що вам зараз скажу, не дуже призвої́те, — ввернула вона, — але він має покій, а в тому покої ліжко, де любо було б поспати, але без нього! А ще менш пристойне те, як я узріла його, коли він недугував і лежав у ліжку. Біля нього, на краю ліжка, була прегарно вирізьблена випростана на всю довж сирена з перламутровим хвостом і з чимось ніби лотосом у руці. Ручаюся вам, — зумисне повільно тягла дукиня, вирубуючи кожне слово, яке вона наче різьбила гарненькими губенятами, водночас хизуючись своїми точеними довгими виразистими ручками і прикувавшись до принцеси лагідним, пильним, глибоким

поглядом, — що "з тим пальмовим віттям і тим золотим вінцем, які лежали тут-таки обік, усе це справляло сильне вражіння: композиція як на полотні "Юнак і Смерть"Гюстава Моро (ваша високість, звичайно, знає цей шедевр)".

Принцеса Пармська зроду не чула навіть імені маляра. Але вона труснула головою й весело заусміхалася, передаючи свій захват цим полотном. А проте жвава міміка не могла заступити того жаріння, яке не спалахує в наших очах, коли ми не тямимо, про що йдеться.

— Він, мабуть, гарний? — спитала вона.

— Ні, бо він схожий на тапіра. Очі трохи скидаються на очі королеви Гортензії, як її малюють на абажурах. Але він, певне, подумав, що мужчині підкреслювати цю схожість кумедно, і вона розпливлася в навоскованих щоках, які надають йому міни мамелюка. Відчувається, що натирач підлоги приходить до нього щоранку. Сванн, — вела вона далі, вертаючись до ліжка молодого дука, — був вражений подібністю цієї Сирени до "Смерти"Гюстава Моро. Та зрештою, — додала вона скоромовкою, але цілком поважно, аби розсмішити ще дужче слухачів, — нам не треба перейматися, бо то звичайна нежить, а так молодик здоровий як бугай.

— Кажуть, він сноб? — спитав граф де Бреоте недобррозичливим і капризним тоном, буцімто чекав точної відповіді на запитання: "Мені казано, що він має лише чотири пальці на правиці, чи це так?"

— Ба ні-і-і, леле, ні-і-і, — відповіла дукиня Германтська з усмішкою лагідної поблажливості. — Може, трошки сноб на позір, бо він дуже молодий, але я здивувалася б, якби він був снобом насправді, бо він розумний, — провадила вона, очевидно, гадаючи, що снобізм і розум несумісні. — Він людина гостра, іноді буває дивачна, — додала вона з виглядом гурмана і знавця і засміялася, буцімто як ми вважаємо когось за дивака, то самі повинні веселитися, або ніби їй пригадалися нараз каламбури дука Германтського. — Зрештою його ніде не приймають, той снобізм нема де виявляти, — завершила Оріана, не застановляючись, що цим не дуже заохочує принцесу Пармську.

— Цікаво, що скаже принц Германтський, коли дізнається, що я вирушила до тієї, кого він інакше, як пані Ієна, не називає.

— Та що ви! — скрикнула дукиня з незвичною жвавістю. — Хіба ви не знаєте, що ми поступилися Жільберові (тепер вона посипала голову попелом!) гральнею ампір, яка дісталася нам від К'ю-К'ю, — це така пишнота! Тут не знайшлося для неї місця, хоча мені здається, що в нас їй було б ліпше. Які це дивовижі, напіветруські, напів'єгипетські...

— Єгипетські? — перепитала принцеса, якій слово етруський ні про що не промовляло.

— Ой леле мій, і те, і те, це ми почули від Сванна, він мені розтлумачив що й до чого, сама я, як вам відомо, темнота. А потім, ваша високість сама здорова знає, Єгипет стилю ампір не має жодної притоки до правдивого Єгипту, ані їхні римляни до щирих римлян, ані їхня Етрурія...

— Ага! — сказала принцеса.

— Ну, це десь як те, що звано костюмом Людовіка XV в добу Другого цісарства, за часів молодости Анни де Муші або матері коханого Брігода. От Базен згадував про Бетховена. Недавно нам грано одну його річ, зрештою, гарну, але трохи холодну, там чути російський мотив. Те, що він вважав його за російський, зворушливо. А китайські малярі гадали, ніби копіюють Белліні. Зрештою навіть у тому самому краю, як хтось дивиться на речі трохи інакше, чотири чверті, його земляків нічогісінько не бачать із того, що він їм показує. Має спливи принаймні сорок років, щоб вони навчилися розрізняти.

— Сорок років! — скрикнула перестрашена принцеса.

— Авжеж, — відповіла Оріана, вимовляючи слова з притиском (то були не її, а майже всі до одного мої слова, бо я, власне, розвивав був перед нею споріднені думки), завдяки чому виникало вражіння, ніби вона відбиває їх курсивом, — це щось ніби перший особень виду, якого ще нема, але який розмножиться, особень, обдарований новимчуттям, якого ще бракує його сучасникам. От я це чуття маю, мене завжди поривало щось нове, тільки-но воно появлялося і хоч би як виглядало химерно. Скажімо, днями я була з великою княгинею в Дуврі.

Ми спинилися перед "Олімпією" Мане. Тепер вона нікого не вражає. Здається, ніби її намалював Енґр! Але скільки я мусила кресати шаблями за цей образ, хай Господь милує, і не те, що я його люблю, зовсім ні, просто розумію, що тут знати могутній пензель. Лувр для нього, може, не те місце, на яке він заслуговує.

— Як ся має велика княгиня? — поцікавилася принцеса Пармська, якій царева тітка була набагато ближча, ніж модель Мане.

— Ми говорили з нею про вашу високість. Власне, — вернулася дукиня до своєї думки, — все зводиться до того, що, як запевняє мій швагер Паламед, ми говоримо різними мовами, ось чому між нами стіна. Зрештою, я вважаю, що найкраще ця істина стосується Жільбера. Якщо вам цікаво навідати Ієнських, ваша високість не стане ж діяти залежно від того, що може подумати цей неборак, він чиста, щира душа, але все-таки мастодонт. Мені ближчий, рідніший мій фурман, мої коні, ніж ця людина, яка все загадується: а що б про тебе подумали за Філіппа Смілого чи за Людовіка Гладкого? Уявіть собі, ваша високосте: прогулюючись по селу, він добросердо тицяє в селяків ціпочком і примовляє: "Ану геть, гультайство!" Коли він до мене озивається, я не можу з дива вийти: таке вражіння, ніби заговорив якийсь з отих "лежнів" — постатей на старовинних готичних усипальнях. Хоча цей живий камінь — мій кузен, він мене страхає, і в мене на думці одне: "Зоставайся ти в своєму середньовіччі". А так він славний хлопчина, досі нікого не замордував.

— Я оце обідав з ним у маркізи де Відьпарізіс, — поважно заявив генерал; дукинине шкилювання його не пробрало.

— А маркіз де Норпуа там був? — спитав князь Фон, який і досі мріяв потрапити до Академії.

— Атож, — відповів генерал. — Він навіть говорив про вашого кайзера.

— Здається, кайзер Вільгельм — вельми розумна людина, але малярства Ельстірового він не любить. Я не маю йому цього за зло, — сказала дукиня, — у нас із ним однакове бачення. Хоча мій портрет Ельстір удав чудово. О, та ви ж його не бачили! Не схоже, але цікаво. Він незвично поводить під час сеансів. З мене він зробив якусь бабцю. Одну з "*Реґенток богадільні*" Гальса. Ви, мабуть, знаєте ці божтвори, якщо вживати виразу мого любого сестринця? — спитала мене дукиня, махаючи віялом із чорного пір'я. Випроставшись у кріслі, вона відкидала гордо голову, бо була велика пані, та ще й ледь удавала з себе велику пані. Я відповів, що свого часу одвідав Амстердам і Гаагу, але до

Гарлему так і не зазирнув, часу мені бракувало, і я боявся проскочити його галопом.

— О, Гаага! Який там музей! — скрикнув дук Ґермантський.

Я підказав, що він, певне, там помилювався на "*Вид Дельфти*"

Вермера. Проте дук мав більше гонору, ніж знань. Тож відповів мені з пиндючною міною, як відповідав щоразу, як хтось згадував якусь картину в музеї чи в Салоні, якої він не пам'ятав:

— Якщо її треба бачити, то я бачив!

— Як то! Ви їздили до Голландії і не побували в Гарлемі? — скрикнула дукиня. — Якби навіть ви мали вільною всього чверть години, вам треба було туди завернути на незвичайного Гальса. Скажу вам більше: якби Гальсове малярство виставили на вулиці і ви могли б глянути на нього лише з імперіалу омнібуса, то й тоді ви мали б їсти його очима.

Цей відгук мене шокував: виходить, дукиня не розуміє, як у людей створюється вражіння від творів мистецтва, бо око для неї всього лишень апарат для блискавичних знімків.

Дук Ґермантський, радий-радісінський, що його дружина з таким знанням справи розбалакує на цікаві для мене теми, милувався на її славетну поставу, слухав її міркування про Франса Гальса і мислив: "Вона добре у всьому підкована. Цей юнак може сказати собі, що перед ним справді велика пані, нині іншої такої не знайти".

Ось якими я бачив їх обох, відірваних від імені Ґермант, в якому, як малювала мені уява, вони жили незбагненим життям; тепер вони стали схожі на інших чоловіків та жінок і лише трохи відставали від своїх сучасників, але неоднаково, як то буває у багатьох сен-жерменських домах, де у дружини стало смаку зупинитися в золотому віці, а муж мав нещастя дійти до найнев-дячнішої доби, де дружина не пішла далі Людовіка XV, тимчасом як муж зробився помпастичним луїфіліпповцем. Те, що дукиня Ґермантська була подібна до* інших жінок, спершу розчарувало мене, а потім завдяки реакції та хмелю стількох добірних вин майже захопило. Якийсь Дон Хуан Австрійський або там Ізабелла д'Есте, вміщені для нас у світі імен, так само мало стикаються з правдивою історією, як мезеглізька сторона з ґермантською. Певна річ, Ізабелла д'Есте справді була маленькою принцесою, подібною до тих, які за Людовіка XIV жадного надвірного звання не мали. Але для нас вона істота своєрідна, незрівнянна, і нам годі

уявити, що за своїм становищем вона стояла нижче за інших, отож-бо вечеря з Людовіком XIV була б для нас цікавою, цікавою та й годі, а от якби ми спіткали, — що може тільки приснитися, — Ізабеллу д'Есте, то дивилися б на неї як на героїню романсу. Отож-бо, достеменно вивчивши Ізабеллу д'Есте і перенісши її з казкового світу в світ історії, ми переконуємося, що в її житті, в її думках нема нічого від таємничої химерії, що марилося в її імені, і коли почуття розчарування вже позаду, нас сповнює безмежна вдячність цій принцесі за те, що вона розуміла малярство Мантенї так само глибоко, як Лафнестр, якого досі ми зневажали і трактували, за Франсуазиним висловом, "гірше за пса".

Коли я піднявся на неприступні верхів'я імені Германт, а потім спустився по схилу особистого Оріаніного життя і знайшов там усе ті самі знайомі імена Віктора Гюго, Франса Гальса і — леле! — Вібера, то був вражений так само, як був би вражений мандрівник, який, гадаючи, ніби в необстеженій долині Центральної Америки або Північної Африки він спостерігатиме дикі звичаї (а гадати так його змусили географічна віддаленість і екзотична термінологія флори), нараз, за куртиною зі здоровецьких алое чи мансенілли виявляє (іноді навіть віддалік від руїн римського театру чи колони, присвяченої Венері), що тубільці читають "*Меропу*" або "*Альзіру*". І ця близька мені культура дукинї Германтської, з якою та, стоячи так далеко, так осібно і незрівнянно вище від знайомих мені освічених дам з буржуазії, силкувалася безкорисливо, без острог честолюбства, опуститися до рівня тих, із ким її стежки ніколи б не схрестилися, ця культура мала щось достохвальне, майже зворушливе у своїй безцільності, щось подібне до ерудованості в фінікійських старожитностях, виявленої в державного мужа чи лікаря.

— Я могла б вам показати одну його прегарну річ, — гречно сказала мені дукиня Германтська, маючи на увазі Гальса, — найкращу його, як запевняє багато хто, роботу, я одідичила її по німецькій кузині. На жаль, вона за ленним правом належить замкові. Ви знаєте, що це означає? Я теж не знаю, — сказала Оріана — вона при кожній нагоді збиткувалася (гадаючи, що це по-сучасному) з давезних звичаїв, тоді як у ній сиділа несвідома і незламна прихильність до них. — Я тішуся, що ви бачили моїх Ельстірів, але я раділа б іще більше, якби могла почастувати вас моїм Гальсом, саме отим "феодальним" образом.

— Я його знаю, — озвався князь Фон, — раніше він був власністю великого князя Гессенського.

— Власне, його брат оженився з моєю сестрою, — сказав дук Германтський, — а його мати доводиться сестрою у перших Оріа-ниній матері.

— А що тичеться Ельстіра, — додав князь Фон, — то дозволю собі зауважити (хоча я не маю думки про його полотна, бо не бачив їх), що, хай цісар і дихає на нього тяжким духом, це не уймає цісареві чести. У цісаря кебеті — двоє клало, а третій топтав.

— Так, я двічі обідала вкупі з ним, першого разу в тітки Саган, другого — в тітки Радзивіллової, і мушу сказати — людина він прецікава. Його хоч прив'яжи, то одгризеться. Але він має в собі щось потішне, "викохане", — останнє слово дукиня

вимовила з притиском, — схоже на зелену гвоздику, себто щось таке, що мене вражає, але аж ніяк не захоплює, щось таке, що дивує тим, як його можна було викохати, тільки, як на мене, ліпше було б коло нього й не заходжуватися. Маю надію, я вас не шокую?

— Цісареві ума не позичати, — провадив князь, — він просто кохається в мистецтві; смак у нього, власне, бездоганий, він ніколи не хибить. Якщо якась річ гарна, він схоплює це з першого погляду, і вона стає йому ненависною. Якщо він чогось не терпить, знайте — ця річ чудова.

Усі всміхнулися.

— Ви заспокоїли мене, — сказала дукія.

— Я б охоче порівняв цісаря, — провадив князь, — з одним старим берлінським археологом (князь часто вживав слова археолог, але вимовляв його неправильно). Побачивши старезні асирійські пам'ятки, археолог плаче. Але якщо це сучасна підробка, а не справжній антик, то він не плаче. І от як хочуть дізнатися, чи це справжній антик, його несуть до старого археолога. Якщо він плаче, його купують для музею. Якщо ж очі в нього сухі, річ повертають у крамничку, а крамаря тягнуть до суду. Так ось, щоразу, як я обідаю в Потсдамі й цісар мовить: "Князю, подивіться, це геніально", я записую названу ним річ, а оглядати її не йду, зате як він вергає громи й блискавиці на якусь виставку, я при нагоді біжу на неї.

— Чи Норпуа справді обстоює англо-французьке зближення? — спитав дук Германтський.

— А вам що до того? — спитав з нехиттю і ледь ущипливо князь Фон, який не зносив англійців. — Англійці такі дубоголови! Якщо вони й можуть чимось вам прислужитися, то принаймні не як військова сила. Про них можна судити з тупости їхніх генералів. Мій друг балакав недавно з Ботою. Знаєте, хто се? Ватажок бурів. Бота сказав так: "їхнє військо — це щось непомисльне. Англійців я радше навіть люблю, але хай пан ось над чим задумається: я простий *муііік*, а в кожній сутичці задавав їм тюжки. І в останньому бою, під натиском удвадцятєро дужчого ворога, стало мені непереливки, а завершилося все тим, що я взяв у полон дві тисячі душ. Але ж я командував *мушицьким* військом, а от як колись цим бецманам доведеться помірятися силою з правдивою армією європейською, страх бере, що з ними станеться тоді!" Зрештою ви їхнього короля знаєте не гірше за мене, його вважають за велику людину в Англії.

Я слухав через верх ці оповідки в душі тих, якими маркіз де Норпуа частував мого батька; вони не давали ніякого покорму для моїх улюблених мріянь; а якби навіть покорм у них і був, він мав би бути куди гострішим, аби я міг жити внутрішнім життям у вищому світі, де я дбав лише про шкіру, про чепурну зачіску, про пластрон сорочки, коротше, де я не міг насолоджуватися тим, що мене радувало в житті.

— А я з вами незгодна! — заперечила дукиня Ґермантська, вона вважала, що німецький князь нетактовний. — Як на мене, король Едуард — слава, проста людина і насправді куди тонший, ніж про нього думають. А королева ще й нині так і пишає вродою.

— Але, *матам* дукине, — роздратовано озвався князь, не помічаючи, що він сам своїм роздебендюванням дратує товариство, — якби принц Валлійський був простим смертним, то його витурили б з усіх клубів і ніхто не подавав би йому руки. Королева чарівна, лагідна хоч у вухо бгай і геть-то обмежена. Зрештою є щось відразливе у цій королівській парі, яка живе на кошти своїх підданців, яка велить великим жидівським фінансистам оплачувати всі видатки, а за те робить їх баронетами. Це так само як князь Болгарський...

— То наш кузен, — урвала його дукиня, — він недурний...

— Він кузен і мій, — вів далі князь, — але це не означає, що він людина порядна. Ні, як уже зближатися, то треба зближатися з нами, — це найпалкіше прагнення цісаря, але він хотів би, щоб це йшло від серця. Він мовить: "Я хочу ручкання, а не поклону!" Ось тоді ви були б непереможні. Це було б практичніше, ніж зближення з англійцями, за яке розпинається маркіз де Норпуа.

— Я чула, що ви його знаєте, — звернулася до мене дукиня Германтська/бажаючи залучити мене до розмови.

Згадавши, що маркіз де Норпуа оповідав, як я мало не поцілував його в руку, я подумав, що він, певна річ, переказав усе це й дукині Германтській і вже ж не міг не бризнути на мене водою, адже приязнь із моїм батьком не перешкоджала йому осмішувати мене, а проте вчинив не так, як учинив би на моєму місці світовець. Той сказав би, що терпіти не може маркіза де Норпуа і що дав це йому відчутти; сказав би на те, щоб здавалося, ніби посол просто зганяє на ньому злість, просто обмовляє його з помсти. А я сказав, що, на мій превеликий жаль, маркіз де Норпуа, очевидно, не любить мене.

— Це зовсім не так, — заперечила дукиня Германтська. — Він дуже вас любить. От спитайте, як не вірите, у Базена: у мене вдача, як усі вважають, потульна, а він цією вадою не грішить. Базен посвідчить, що пан де Норпуа відгукується про вас якнайкраще. Недавно він пробував улаштувати вас у міністерство на теплу посаду. А потім довідався, що ви слабуєте і служити не годні, але з делікатности навіть не заїкнувся про свій добрий намір вашому батькові, якого він дуже цінує.

Маркіз де Норпуа був останньою людиною, від якої я міг би сподіватися ласки. Він був зубоскал, ба навіть з'їдатель; ті, хто купився, як я, на його поваду, що уподібнювала його до Людові-ка Святого, який творить суд під дубом, на улесливу мову з його надто медоточивих уст, дізнавшись, як маркіз про них пащекує позаочі (і це той, кого мали за хлопця-друзяку!), доходили думки, що він ледащо. Кував речі недобрії він невтомно. Але це не перешкоджало йому мати свої симпатії, хвалити тих, кого він любив, і залюбки чинити їм послугу.

— Зрештою не дивниця, що він вам добра зичить, — сказала мені дукиня Германтська, — він людина тямуща. Я добре розумію, — звернулася вона вже до всіх, натякаючи на майбутній шлюб, про який я нічого не знав, — що моя тітка, яка його вже не влаштовує як давня коханка, не вабить його як молода мал-жонка й поготів. Та ще й, як мені гадається, вона давно перестала бути його коханкою — завзялася, бачте,

живою до Бога лізти. Вооз-Норпуа може сказати про себе, як сказано у Віктора Гюґо:

Ох, давно уже та, з ким я спав, із мого На твоє, Пане-Біг, перебралася ложе.

Справді, моя безталанна тітка скидається на мистецький авангард, який усе життя воювався з Академією, а на схилку літ закладає власну, або на попів-розстриг, які) вигадують власну секту. Тоді на кий біс скидати рясу чи заварювати всю цю кашу. А втім, хтозна, — додала дукиня в задумі, — може, це замислено з огляду на близьке вдівство. Чи ж є щось сумніше, як тобі не вільно носити жалоби!

— Ба, якби маркіза де Вільпарізіс стала маркізою де Норпуа, наш кузен Жільбер захворів би з жалю! — озвався генерал де Сен-Жозеф.

— Принц Германтський — чарівлива людина, але він і справді надто любить в родоводі й етикеті, — зауважила принцеса Пармська. — Я провела у нього два дні на селі, коли принцеса, на жаль, слабувала. Зі мною приїхала Крихітка (так прозвано пані д'Юнольстен, бо вона була велетка). Принц чекав на мене перед ґанком, запропонував мені руку, але вдав, що не побачив Крихітки. Ми побралися на другий поверх, і тільки аж під дверима до салону принц, відступаючи, аби пропустити мене, промовив: "А, день добрий, пані д'Юнольстен!" (після розлучення він інакше до неї й не звертається), принц прикидався, ніби оце тільки угледів Крихітку, показуючи цим, що не спустився б із ґанку її віншувати.

— Мене це нітрохи не дивує. Ви самі здорові знаєте, — сказав дук, який мав себе за передняка, до уродження байдужого, і навіть за республіканця, — що в мене мало спільного з моїм кузеном. Запевняю вас, ваша високосте, ми з ним далекі, як небо і земля. Але мушу сказати, що якби моя тітка зашлюбила старого Норпуа, то я поставився б до цього достоту так само, як Жільбер. Доньці Флоримона де Гіза взяти такий шлюб, це, як мовиться, курям на сміх, як би вам краще пояснити. — Цей останній зворот, що його дук звичайно увертав посередині репліки, був тут геть-то недоречний. Але він відчував потребу неодмінно втулити його і як не знаходив місця, переносив його аж на кінець фрази. А ще цей зворот-паразит був для нього тим, чим є стопа для віршика. — Хоча треба відзначити, — додав він, — що Норпуа — то добірна шляхта, добра кров, із доброго гнізда.

— Послухайте, Базене: пощо цураєтесь Жільбера, якщо говорите його мовою? — спитала дукиня: для неї "добре" походження, зарівно як добре вино, визначалося, як і для Жільбера та Базена, його давністю. Але вона була не така щира, як її кузен, і хитріша за свого мужа, тож остерігалася в розмові завдати брехню "духові Германтів"; вона гордувала походженням на словах, хоча вчинки свідчили про щось цілком протилежне.

— Але ж ви, здається, трохи скузинені? — поцікавився генерал де Сен-Жозеф. — Норпуа, дай Боже пам'яті, оженився з панною Ларошфуко?

— Ні, не з цього боку; вона з парости княжат де Ларошфуко, а моя бабуса — з княжат де Дудовіль. Це рідна бабуса Едуарда Коко, першого мудреця в нашому роду, — відказав дук, якому дізнати мудрости не судилося, — і ці дві галузки не зійшлися з доби

Людовіка XIV; рідня через дорогу навприсядки.

— О, як цікаво, а я й не знав, — озвався генерал де Сен-Жозеф.

— Зрештою, — провадив дук Ґермантський, — мати Норпуа, рідна сестра дука де Монморансі й спершу зашлюбила Латура д'Оверні. Але всі ці Монморансі — не щирі Монморансі, а Ла-тур д'Оверні — аж ніяк не щирісінький Латур д'Оверні, ось чому я не вважаю, аби це могло додати пишноти його родові. Він запевняє, і саме це куди важливіше, що він походить від Сент-раїв і що ми їхні безпосередні спадкоємці...

Була у Комбре вулиця Сентрай, але я про неї геть забув. Вона лучила вулицю Лабретонрі з Пташиною. А що Сентрай, товариш Жанни д'Арк, зашлюбивши панну де Ґермант, приточив до володінь цієї фамілії комбрейське графство, то його герб схрестився з Ґермантським під вітражем церкви Святого Іларія. Я знову побачив приступки з бурого пісковика, скоро якийсь перелив голосу воскресив у пам'яті забуте бриніння імені Ґермант, чути мною колись; воно дуже різнилося від бриніння, якого набувало це ймення, коли його вимовляли гості, звертаючись до ґречних господарів, у яких я оце обідав. Імення дукині Ґермантської було для мене іменням збірним, але не тільки на терені історії: не лише тому, що воно охоплювало всіх жінок, які його носили, а ще й тому, що коротка моя молодість уже бачила в одній дукині Ґермантській стількох преріжних, нашарованих одна на одну жінок, чергова з яких зникала, досить було наступній доволі вmaterіти. Слова не змінюють так різко свого значення за кілька віків, як змінюють для нас значення імена за лічені роки. Наша пам'ять і наше серце не досить просторі, тож і не можуть бути вірними. Нам бракує місця у нашій теперішній свідомості, аби зберегти в ній померлих біля живих. Нам треба будувати на тому, що було раніше, і що ми знаходимо лише ведучи розкопки, на кшталт отих, що до них спонукало мене ім'я Сентрай. Мені здалося марним з'ясовувати це все, і я навіть оце щойно прибрехав, ухилившись од відповіді на дукове запитання: "Чи знаєте ви наші краї?" Може, дукГ знав, що я жив там колись, але з доброго виховання не став допитуватися.

Дукиня Ґермантська вирвала мене з мого марення.

— Ой леле, яка сумота! Але повірте, у мене не завжди так нудять світом. Ну, та дарма, маю надію, що ви незабаром знову прийдете до нас обідати, і тим разом обід буде без генеалогії, — стиха сказала мені дукиня; вона ні сном ні духом не знала, що мене сюди вабить, і їй би дуже боліло, якби вона довідалася, що її дім цікавить мене лише як зільник, де зібрані рослини, яких уже ніхто нині не розводить.

Те, чим дукиня Ґермантська боялася мене розчарувати, те, навпаки, наприкінці — бо дук і генерал безугавно розводилися про родовід, — врятувало мій вечір від цілковитого провалу. Та і як би я міг не бути спершу розчарований? Усі співтрапезники, вичепурені в таємничі імена, — а лише в цьому одінні я й знав і уявляв їх собі допосі, — ті, хто і зовнішністю, і внутрішнім світом був не вищий, а то й нижчий за всіх моїх знайомих, справляли на мене вражіння людей сіреньких і вульгарних, вражіння, яке може справити данська гавань Ельсинор на екзальтованого читача "Гамлета". Безперечно, їхні географічні широти і сива давнина, яка внесла в їхні імена

корабельні сосни та готичні дзвіниці, сформували їхні обличчя, душі й забобони, але жили в них, як причина живе в чині, себто ум, мабуть, міг би їх розрізнити, але для уяви вони були непроникні.

І ось давні ці забобони нараз повернули гостям дуцтва Германського втрачену ними поезію. Звісно, відомості, які посідає шляхта і які роблять із неї людей освічених і підкованих у походженні не слів, а імен (освічених лише проти темної більшості міщухів, бо якщо побожна людина, наділена не меншим розумом, як вільнодум, пояснює тобі краще якісь літургійні питання, ніж цей останній, то антиклерикал-археолог може натомість осоромити священика, прочитавши йому цілу розвідку про церкву, де той править), ці відомості, якщо мовити відверто, не криводуша-чи, не мали для великого панства навіть тих чарів, які вони мали б для плебея. Вони знали, може, ліпше за мене, що дукиня де Гіз є принцесою Клевською, Орлеанською, Порсьєнською і так далі, але ще перед тим, як вони засвоїли всі ці імена; їхнім очам було вже знайоме личко дукині де Гіз, і відтоді в її імені їм убачався відбиток її лику. Я почав із феї, хоч би й мала вона незабаром загинути, а вони почали з жінок.

У буржуазних родинх заводяться заздрощі в тому разі, якщо молодша сестра виходить заміж перед старшою. Так само й світ аристократичний (надто Курвуаз'є, але також і Германті) зводив своє уявлення про аристократичність до простого старшинства у сім'ї — завдяки дитинності, про яку я дізнався (і лише це мене в ній чарувало) з книжок. Нам здається, ніби Талеман де Рео має на увазі не Роганів, а Германтів, коли з видимою втіхою оповідає про те, як пан де Геменс волав до брата: "Можеш увійти, це не Дувр!" — і говорив про шевальє де Рогана (бо той був побічний син дук Клермонтського): "Принаймні він принц!" Єдина прикра річ у цій розмові була в тім, що поговори про чарівливого принца спадкоємця Люксембурзького бралися в цьому салоні на віру так само легко, як серед Роберових друзьок. То була суцільна епідемія, яка мала тривати, може, од сили два роки, але встигла вразити геть-то всіх. Тут товкли ті самі байки й присмачували їх іншими вигадками. До мене дійшло, що навіть сама принцеса Люксембурзька, наче боронячи свого бра-танця, давала зброю його недругам. "Даремно ви за нього розпинаєтеся, — сказав мені дук Германтський (те саме мовив мені Сен-Лу). — Гаразд, облишмо думку наших кривих, хоча вони одностайні, розпитайте челядь — власне, вона знає нас якнайкраще. Дукиня Люксембурзька подарувала своєму братанцеві негреньятко. Негрєня вернулося до пані з плачем: "Принц мене бив, я не лайдак, принц лихий, так недобре". Це я знаю напевне, він Оріанін кузен".

Не спосіб, зрештою, сказати, скільки разів протягом цього вечора я чув слова кузен і кузинка. Скажімо, дук Германтський майже щоразу, як лунало з чиїхось уст нове ім'я, гукав: "Та це ж Оріанін кузен!" — і з такою радістю, ніби, заблукавши в лісі, нараз помічав двобічні дороговкази з докладними кілометровими позначками та написами: "Бельведер Казімір-Пер'є" і "Розхрес-тя Обєр-Єгермайстра", і переконувався, що він на добрій дорозі. А дружина турецького посла, прибула по обіді, вживала слів кузен і кузина з зовсім іншим наміром (не так, як інші). Мордована світським шанолєбством і

дуже пам'ятка, вона легко засвоювала як історію Відступу десяти тисяч, так і випадки статевих збочень у птахів. Її годі було піймати на незнанні останніх німецьких учених розвідок із політичної економії, про душевні хвороби, про різні форми самогвалту та про епікурейство. Була то, зрештою, жінка небезпечна, бо завжди набирала в халяви: записувала в вітрогонки взірцевих цнотливиць, остерігала тебе перед якимсь найпристойнішим добродієм і оповідала історії, які здавалися запозиченими з книжок не через свою поважність, а через неправдоподібність,

Послиху на той час майже ніде не приймали. Кілька тижнів вона провідувала славетних жінок, таких як дукиня Германтська, але навгул їй хоч-не-хоч довелося здобрити нащадками пишних, але зубожілих фамілій, яких Германти відкаснулися. Вона гадала, що справлятиме вражіння світської жінки, якщо називатиме гучні імена людей, своїх знайомих, які не мали вже доступу до салонів. Отож-бо дук Германтський, думаючи, що йдеться про тих, хто часто обідав у нього, радісно трепетав, що опинився між своїми, і скрикував, як звикле: "Та це ж Оріанин кузен! Знаю його як облупленого! Мешкає на вулиці Вано. Мати його з дому д'Юез". Послиха мусила визнати, що її знайомий належить до ґатунку дрібнішої звірини. Вона силкувалася бодай сплести якусь сув'язь між своїми приятелями та приятелями дука Германт-ського. "Я розумію, про кого мова мовиться. Ні, то не вони, то їхні кузени". Але ця послишина репліка, схожа на рачкування, зараз же згасала. Бо дук Германтський, знеохочений, казав: "А, в такому разі я не знаю, хто це такий". Послиха нічого на те не відказувала: оскільки вона завжди знала єдино тих кузенів, яких належало знати, ті кузени частенько не були навіть ріднею. Потому знову чулося нове дукове: "Та це ж Оріанина кузина!" — здавалося, ті слова потрібні йому, як латинським поетам були потрібні певні епітети, щоб додати до гекзаметру дактиль чи спондей.

Хай би там як, а вибух: "Та це ж Оріанина кузина!" — видався мені цілком природним, коли мова зайшла про принцесу Германтську, бо та справді доводилася близькою родичкою дукині. Послиха, мабуть, за нею не пропадала. Вона шепнула мені стиха: "Вона ідіотка. Та й не така вже гарна з себе. Це тільки слава, та ще й лукава. Зрештою, — додала вона з міною зосередженою, неприхильною й рішучою, — вона мені геть антипатична". Але часто кузенство сягало й геть далі: дукиня Германтська чула себе зобов'язаною називати "тітками" осіб, з якими у неї знаходився спільний предок на часовому відтинку аж до королювання Людовіка XV. Отож-бо щоразу; як волею лихої долі якась мільярдерка шлюбувала принца, чий пращур оженився, як пращур дукині Германтської, з донькою міністра Лувуа, ця американка, вперше завітавши до палацу Германтів, де її зрештою зустрічали не так-то вже й гостинно і з утіхою перетирали на зубах, раділа як дитя з того, що має нагоду називати тіткою дукиню Германт-ську, яка дозволяла це з материнською усмішкою. Але мені було байдуже, якої ваги дук Германтський і пан де Босерфей надають "родові": у розмові, яку вони провадили між собою, я шукав для себе лише поетичної втіхи. Самі про це не здогадуючись, вони мені її давали, як це робили б рільники чи рибалки, мовлячи про оранку чи про полов скумбрії, реалії, з якими вони так зрослися, що вже не тішилися

їхньою красою, тоді як я нею впивався.

Часом ім'я воскрешало в моїй уяві не лише славну расу, а й відому якусь подію, якусь визначну дату. Почувши від дука Ґер-мантського, що мати графа де Бреоте — з дому Шуазель, а бабуся — Люсенж, я несамохіть побачив під його найбанальнішою сорочкою з простенькими перловими шпоньками дві достославні реліквії, що кривавились у двох кришталевих кулях: серце дукинї де Прален і серце дука Беррійського; інші святині були змисловіші: довгі й тонкі коси пані Тальєн чи графинї де Сабран.

Іноді я помічав перед собою не просто реліквію. Краще обізнаний про сво'їх предків від жони, дук Ґермантський зберігав спогади, які робили його мову чимось на взір старої гарної садиби, де нема, щоправда, шедеврів штуки, але де рясно оригіналів, хай і посередніх, зате пишних, і все це разом утворює якийсь мистецький ансамбль. На запитання принца Аґріґент-ського, чому принц, згадуючи дука Омальського, назвав його вуйком, дук Ґермантський відповів: "Бо брат його матері, дук Вюртемберзький, зашлюбив доньку Луї-Філіппа". Аж тут перед моїми очима зринув коштовний ковчезець, як отой, що його розмальовували Карпаччо та Мемлінг, ковчег, де в першому відділку зображено принцесу на весіллі у свого брата дука Орлеанського, у звичайній сукенці, одягнутій на знак її невдоволення тим, що сватів від принца Сіракузького не прийнято, а в другому — народження її сина, дука Вюртемберзького (рідного принцевого вуйка, з яким я оце обідав), в замку Фантазія, аристократичному не менше, ніж декотрі родини. У мурах таких замків, які переживають не одне покоління, побувало чимало історичних осіб. У цьому самому замку домують поряд спогади про маркграфиню Байройтську, іншу ексцентричну принцесу (сестру дука Орлеанського), якій, за чутками, подобалася назва замку її малжонка, про баварського короля і, нарешті, про принца Х, який оце прохав дука Ґермантського писати йому до цього замку, бо він одідичив цей замок і винаймав лише на час вистав вагнерівських опер принцові де Поліньякові, ще одному чарівливому "хімерникові". Коли дук Ґермантський, прагнучи пояснити, в якому коліні він спокревлений з віконтесою д'Арпа-жон, спинався так високо і так просто, не тримаючись руками, гірським пасмом трьох, а то й п'яти прадідів та прабабусь і добирався до Марії-Луїзи і Кольбера, то щоразу повторювалося те саме: велику історичну подію він мимобіж переодягав, спотворював, запихав у назву садиби чи в ім'я жінки, охрещеної так тому, що вона онука Луї-Філіппа та Марії-Амелії, уже виставлених не королем і королевою французькими, а лише дідом і бабою, які залишили спадок? (Ми бачимо, хоча причини тут інші, в алфавітному покажчику до Бальзакових творів, де най-славетніші особистості фігурують єдино у зв'язку з *"Людською комедією"*, що Наполеон посідає набагато скромніше місце, ніж Растиньяк, та й посідає це скромне місце лише тому, що розмовляв із паннами де Сенк-Сінь.) Ось як аристократія в масивній кам'яниці з поодинокими вікнами, що пропускають скупі світло, в кам'яниці, де не відчувається лету, зате відчувається та сама масивна і сліпа потуга, що і в романській архітектурі, замикає, замурує, захмарює всю історію.

Отож цілі гони моєї пам'яті помалу заростали іменами, й ці імена, шикуючись, групуючись, заходячи між собою в дедалі

численніші зв'язки, скидалися на завершені твори штуки, де немає жодного мазка, який не був би відрубний, де кожна часточка завдячує своє буття іншим і, своєю чергою, живить їх.

Аж це знов прозвучало ім'я принца Люксембурзького, і турецька послуха розповіла таку придибашку: якось дід його молодій дружини (той, хто збив казкове багатство на торгівлі борошном і макаронами) запросив принца Люксембурзького на снідання, а коли той відмовився, вивівши на конверті адресу: "Панові***, млинареві", дід відповів йому: "Дуже шкодую, що коханий пан не зміг прийти, а то б ми посиділи маленьким гуртиком, тут усі свої люди, за столом би зібралися тільки млинар, його син та пан". Ця історія здалася мені огидною: я любив графа де Нассау, добре знав його делікатність і не міг повірити, щоб він, пишучи дідові своїй дружини (чийм спадкоємцем, до речі, був), називав його "млинарем"; що ця недолуга історійка притягнута за вуха, було видно з перших слів, та й млинаря цього запозичено з назви Лафонтенової байки. Але в Сен-Жер-менському передмісті глупота так і шибав, а до неї ще й підпрігається злість, от усі, хто слухав, і повірили, що такого листа було послано і що дід, якого одразу визнано непосполитою людиною, виявився дотепнішим за принца. Дук де Шательро надумав, користаючися з нагоди, розповісти історію, яку я вже чув у кав'ярні: "Всі лягали", та як тільки він заговорив про те, що принц Люксембурзький вимагав, аби дук Ґермантський уставав перед його дружиною, дукиня урвала його: "Ні, він дуже кумедний, але ж не настільки!" Я ладен був закластися, що всі ці історійки про принца Люксембурзького — звичайнісінькі побрехеньки і що кожного разу, як я опинятимусь в товаристві її дійовця чи свідка, той виведе наклепника на чисту воду. Я тільки питав себе: що порвало дукиню Ґермантську завдати оповідачеві брехню: правдолюбство чи пиха? Так от, якщо то була пиха, то злосливість її переважила, бо вона додала, сміючись: "Зрештою і мені, як пригадую, завдано пинфи, бо він запросив мене на чаювання, аби познайомити зі своєю дружиною, причому йому стало смаку в листі до тітки назвати дружину принцесою спадкоємицею Люксембурзькою". Я висловила йому свій жаль і додала: "А "принцесі спадкоємиці Люксембурзькій" (в лапках) перекажи, що як їй захочеться прийти до мене, то я буваю вдома щочетверга по п'ятій". Мене спіткав іще один аф-ронтик. У Люксембурзі я кілька разів телефонувала йому. І що ж? То його високість сідає снідати, то оце лише щойно поїв, дві години я дзвонила марно, а тоді вдалася до іншого способу: "Чи можна попросити графа де Нассау?" Це допекло його до серця, і він поспішив схопити слухавку. Всі сміялися з дукининої розповіді, як сміялися з інших розповідей про принца, як на мене, звичайних банелюків, бо я не зустрічав такої інтелігентної, такої шляхетної, такої делікатної, такої, скажу, чарівливої людини, як той Люксембург-Нассау. Дальший тяг повісти покаже, що саме я мав слушність. Проте мушу визнати, що серед усього того "плюгавства", набалаканого про нього, в дукині Ґермантської вирвалося й прихильне:

— Він не завше був такий. Поки не обезглуздів, не занісся в хмари, він так не

вшелепкувався і навіть попервах по заручинах мовив про них із любою щирістю, як про несподіване щастя. "Чим вам не казка, мушу в'їхати до Люксембурга в чарівній кареті", — сказав він своєму вуйкові Орнесанові, а той йому, бо ви знаєте, який маленький наш Люксембург: "Чарівна карета! Боюся, на ній туди не в'їхати. Запряжи ліпше свій візочок у кози і паняй". Нассау не тільки не образився, але перший повторював цей жарт і реготав.

— Орнесан — людина дотепна, та й як йому таким не бути, коли його мати з дому Монже. Йому непереливки, сердешному Орнесанові!

Ім'я Орнесана урвало, хвалити Бога, пашекування, а то б йому не було кінця-краю. Тоді дук Ґермантський пояснив, що прабабуся Орнесана була сестра Марії де Кастіль Монже, малжонки Тимолеона Лотаринзького, а так, то вона Оріанина тітка. Отож розмова знову звернула на генеалогію, а дурепа турецька послухав нашіптувала мені тим часом: "Ви, мабуть, у пошані в дука Ґермантського, майтеся на бачності", а коли я спитав, як це розуміти, відказала: "Я маю на увазі, — вам досить натяку, — що цій людині можна б безпечно довірити дочку, але не сина. — Навпаки, не було на світі чоловіка, який би так палко кохав жінок, і тільки жінок, як дук Ґермантський. Але заблуд, неправда, наївно взята на віру, — все те для послухи було ніби рідна стихія, поза якого вона не могла жити. — Його брат, Меме, який мені з інших причин (він їй не кланявся) глибоко антипатичний, дуже побивається над дуковим зледащінням. Так само і їхня тітка Вільпарізіс. Ось перед ким я схиляюся! Ото свята жінка, правдива старосвітська дама. Це не лише втілена цнота, це й сама тактовність. Вона досі говорить "пане" послові Норпуа, хоча зустрічається з ним щодня; до речі, в Туреччині про нього й досі збереглися найприємніші згадки.

Я навіть не відповів послісі, дослухаючись до розмови про родовід. Не всі роди були однаково пишні. У перебігові бесіди вплигло, що два несподівані шлюби, про які оповів мені дук Ґермантський, були мезальянсами, а проте в них таїлися свої чари: поєднавши за Липневої монархії дука Ґермантського і дука Фе-зенсакського з двома чарівливими цурками знакомитого мореплавця, вони надавали обом дукиням несподіваного смаку екзотично-буржуазної, луїфіліппсько-індійської зваби. А ще за Людовіка XIV якийсь Норпуа пошлюбив дочку дука Мorte-марського, і його преславний титул у ту відлеглу добу рельєфніше вирізьбив ім'я Норпуа (яке здавалося мені тьмяним і аж ніяк не старезним); відтінене таким робом, воно зробилося прегарним, як медаль. Зрештою в таких випадках від зближення вигравало не лише менш знане ім'я; інше, пишнота якого вже стерлася від часу, в новому похмурішому світлі справляло на мене яскравіше вражіння: так серед портретів чудового колориста надто вражає портрет, намальований у темних тонах. Рухливість, якої набували для мене всі ці імена, зібрані оце разом, хоча вони здавалися мені такими далекими одне від одного, пояснювалася не лише моїм невіглаством; ті самі шасе-круазе, які буяли в моїй свідомості, так само легко буяли за тих часів, коли титул, завжди пов'язаний з земельною посілістю, вкупі з нею переходив від роду до роду, отож-бо, скажімо, в гарній феодальній будівлі, яка становить собою титул дука Не-мурського чи дука

Шеврезького, домовали, наче в гостинній оселі Бернара Пустельника, якийсь там Гіз, принц Савойський, хтось із Орлеанів, хтось із Люїнів. Часом на одну й ту саму мушлю зазіхало зразу кілька фамілій: нідерландський панівний дім та принци Майн-Нелі — на князівство Оранське, барон де Шарлюс та бельгійський владний дім — на герцогство Брабант-ське, чимало інших — на титули принца Неаполітанського, дука Пармського, дука Реджійського. Часом було навпаки: мушля по смерті господарів довгенько порожнювала, і мені зроду не спадало в голову, що назва якогось замку могла бути — зрештою в добу не вельми відлеглу — родовим іменем. Ось чому, коли дук Германтський на запитання де Монсерфея відповів: "Ні, моя кухня була затята роялістка, адже вона донька маркіза де Фетерна, а той зіграв не останню роль в шуанській війні" — ім'я Фетерн, яке відтоді, як я відвідав Бальбек, було для мене назвою замку, виявилось прізвищем, і це вразило мене, як вражають у феєрії, оживаючи і стаючи дійовцями, вежі та ґанок. Із певним правом можна сказати, що історія, бодай і генеалогічна, повертає життя старому камінню. У паризькому світі були люди, які відіграли таку саму значну роль, як дук Германтський і дук де Ла Тремуй, теж панського лржа і ще бажаніші скрізь завдяки своїй гожості або дотепності. Нині їх забуто, бо вони не мали нащадків; власне, через те, що їхніх імен уже не чути, нині це імена неznані; у кращому разі назва речі неживої, під якою, попри всі сподівання, криється прізвище людини, ще скніє десь там у замкові, в якомусь ведмежому кутку. Змине якийсь там час, і мандрівник, зашившись для огляду церкви до бургундської глухомані, у сільце пана де Шарлюса, як він не вельми допитливий і як йому ніколи вивчати надгробки, так і не знатиме, що прізвище де Шарлюса носив той, хто належав до вельможного панства. Ця думка нагадала мені, що час уже йти і що, поки я слухав генеалогічні розвідки дука Германтського, година моєї зустрічі з його братом наблизилася. Хто знає, думав я, чи не прийде день, коли й Германт лунатиме як назва місцевості для всіх, окрім археологів, що випадком потраплять до Комбре і, спинившись перед вітражем Жільберта Лихого, матимуть терпець дослухати до кінця роздебендювання спадкоємця Теодора або прочитати путівник, укладений панотчиком. Та поки преславне ім'я не вигасло, воно осяває всіх, хто його носить; і, певна річ, цікавість, яку викликала в мені пишнота цих родів, впливала з того, що їхні коліна можна простежити, почавши від сьогодення і поамалу, ступінь по ступневі, заглиблюючись у товщу віків, аж до XV сторіччя й далі, ще й відшукати спогади і листування всіх предків пана де Шарлюса, принца Аґріґентського та принцеси Пармської в такій минувшині, де корінь якоїсь буржуазної сім'ї тоне у кромішній пітьмі, але де завдяки тому, що ім'я освітлює все, що за ним, ми розпізнаємо походження і тривкість душевної організації, вад і вибриків якихось Германтів. Майже патологічно подібні до теперішніх Германтів, вони зі століття в століття будили шалену цікавість у тих, хто з ними листувався, байдуже, коли вони жили, ще перед принцесою Палантинською та пані де Мотвіль чи по принцові де Ліню.

Зрештою моя історична допитливість не могла змагатися з естетичним залассям. Цитування імен призводило до того, що воно знетілеснювало дукиніних гостей, чия

машкара ординарної фізичної подоби, ординарної глупоти й ординарного інтелекту перетворювала їх на сіреньких людців; отож-бо, як я ступав на кощик сприходу, мені здавалося, ніби я переступаю не порожець, а крес зачарованого світу імен. Сам принц Аґріґент-ський, скоро я почув, що його мати, з дому Дамас, — онука дука Моденського, визбувся, як легкої хемічної сполуки, свого обличчя і своїх слів, які заважали його розпізнати, і створив з Дамаса і Модени, цих титулів, та й годі, куди привабливіший стіп. Кожне ім'я, зміщене тяжінням іншого, хоча я досі якогось зв'язку між ними не вловлював, покидало звичне своє місце в моєму мозкові, де його знебарвила звичка, і, переплітаючися з Мортемарами, Стюартами чи Бурбонами, гаптувало вкупі з ними тонке і переливчасте плетиво. Навіть ім'я Ґермант набувало від усіх цих прегарних імен, уже зовсім вигаслих і раптом розблислих давнім вогнем, імен, з якими воно, як я щойно дізнався, колись лучилося, якогось нового, щиро поетичного сенсу. У кращому разі я міг бачити, як кінець кожного пучка гордовитого стебла воно розквітає ликом мудрого короля чи преславної принцеси, таких як батько Генріха Четвертого або дукиня Лонгвільська. Але оскільки ті обличчя, на противагу обличчям дукининих гостей, не запливли салом життєвого досвіду й світської буденщини, у гарному своєму зарисові та мінливих барвах вони заховали спорідненість з іменами, які через певні проміжки часу, помальовані по-різному, відгалужувалися від родовідного дерева Ґермантів і не каляли жадними тьмавими підмісами вибуялих строкатих, майже прозорих пагонів, — так на старожитних вітражах квітнуть обабіч шкляного дерева праотці Ісусові, починаючи з Єсеї.

Кілька разів я вже поривався втекти, переважно тому, що моя присутність нікчемила ці збори, які здалеку здавалися мені такими гарними, і вони, мабуть, і були б гарні, якби не свідок, який муляв усім очі. Потому як гості здихалися б невігласа, вони могли б щільніше згуртуватися між собою. Вони мали б змогу відправляти містерію, для якої тут зійшлися, бо, звичайно ж, вони явилися сюди не на те, аби розмовляти про Франса Гальса чи про скнарство, та ще так, як про це розводяться земляни нешеретовані. Вони блягузкали про всяку всячину, певна річ, тому, що тут був я, і я потерпав, бо заважав усім цим гарненьким роз'єднанням жінок провадити в найвитворнішому салоні таємниче життя Сен-Жерменського передмістя. Але тільки-но я збирався йти, самопожертва дуцтва Ґермантського доходила до того, що вони мене утримували. Та що найцікавіше, деякі дами, які примчали до Ґермантів захоплені, вичепурені, обкидані сліпучими клейнодами, аби взяти участь — із моєї, власне, провини — у збіговиську, так само мало відмінному від тих вечорів, що бувають і не в Сен-Жерменському передмісті, як, скажімо, Бальбек, від того, до чого вже призвичаїлося наше око, — деякі дами покидали вітальню, на позір не відчуючи жодного розчарування. Де там! Вони ще й наввипередки дякували дукині Ґермантській за чудово проведений вечір, що мало наводити на думку, ніби й на інших вечорах у цьому домі (тих, де мене не було) діялося те саме.

Чи й справді всі ці особи чепурилися на такі обіди, як сьогоднішній, і не пускали на них буржуазок до своїх замкнутих салонів? Чи справді ті обіди були стеменнісінько такі

самі, попри мою відсутність? У мене майнула на мить підозра, але надто вже була вона недоречна. Її зразу ж гнав геть звичайнісінький здоровий глузд. А потім, якби я навіть її й допустив, то що б тоді залишилося від імені Германт, і так уже змалілого після Комбре?

Зрештою ці діви-квіти були напрочуд невимогливі щодо інших і великі аматорки радувати всіх поспіль; деякі з тих, до кого я за цілий вечір ледве обізвався, та й то, бовкнувши щось таке, що довелося пекти раків, вважали за свій обов'язок перед відходом сказати мені, втуплюючи в мене лагідний погляд гарних очок і поправляючи гірлянди орхідей, що обвивала їхні груденята, які вони раді, що познайомилися зі мною, і засвідчити — делікатний натяк на запрошення пообідати! — своє бажання "дещо влаштувати", попередньо "обравши день" укупі з дукинею Германтською.

Усі ці дами-квіти поїхали після принцеси Пармської. Принцесина приява — раніше від високости відбувати було невільно — була однією з не підозрюваних мною причин, через які дукиня домагалася, щоб я посидів ще. Коли принцеса підвелася, кожне полегло зітхнуло. Всі дами колінкували перед її високістю; та підводила їх, цілувала, і вкупі з цим поцілунком вони діставали ніби виблагане навколішки благословення на те, щоб попросити свій верхній одяг і покликати карету. Потім перед брамою починався ніби перегук імен, що ввійшли до історії Франції. Принцеса Пармська не дозволила дукині Германтській відпровожувати її на ганок, щоб та не змерзла, а дук додав: "Чуєте, Оріано? Її високість дозволяє вам не виходити, от і добре: пам'ятаєте, що вам радив лікар?"

"Гадаю, принцеса Пармська була *дуже рада* пообідати з вами". Ця утерта формула була мені знайома. Дук Германтський перейшов усю вітальню, аби сказати їй мені з ввічливою і значущою міною, буцімто вручаючи диплом або частуючи птифурами. І втіха, якої він напевне зазнавав оце і яка на мить надала його виду лагідного виразу, свідчила виразно про те, що такі повинності він сповнятиме аж до гробу, на кшталт здитинілих стариганів, зберігаючи за собою гонорові й легкі функції.

Коли я налаштувався йти, до вітальні вернулася принцесина статс-дама — вона забула чудові гвоздики з Германту, дукинин подарунок принцесі Пармській. Твар у статс-дами пашіла — мабуть, їй натрусилося від принцеси, яка до всіх примилялася, але якій терпець уривався від глупоти своєї спільниці. Статс-дама підхопила гвоздики і побігла до виходу, але, аби не вмавити свого гонору й аби всі бачили, що вона своєумка, вона, минаючи мене, миркнула: "Її високість мене підганяє, їй хочеться, щоб ми вже їхали, але щоб і гвоздики були у неї в руках. Ну, а я не пташка, стрибати з гілки на гілку не привчена".

Леле! Регула, через яку я не мав права піти раніше від її високості, була не єдина в етикеті. Я не міг піти зараз же, бо була й інша регула: а все тому, що славетна розкіш, незнана Курвуаз'є, розкіш, якою Германти, як заможні, так і зубожілі, любили обдаровувати своїх приятелів, — була розкіш не лише матеріальна, а й, як я часто бачив за спілкування з Робером де Сен-Лу, розкіш приємних речей, ввічливих жестів, словесна зграбність, підсичувана щирим душевним багатством. Але світське життя —

життя гуляще, тож-бо це багатство дармувало, проте іноді воно розряджалося, прохоплювалося коротким ви-хлюпом, ще хвильнішим від того, що виникало облудне вражін-ня, ніби дукиня Германтська щиреє з тобою. Зрештою дукиня відчувала таку щирість, коли давала їй волю, бо тоді в товаристві приятеля чи приятельки впадала у стан якогось сп'яніння, але аж ніяк не змислового, — так декого п'янить музика; Оріана могла відіп'ясти від свого корсажу квітку чи скинути медальйон і подарувати їх тому, з ким їй хотілося посидіти, хоча вона з жалем відчувала, що вечір минеться в теревенях, у які нічого не потрапить від любого, хоча й перелітного трепету, близького до раювання; в теревенях подібних до першої весняної тепліні через вражіння втоми та смутку, яке вони залишають. І не треба було приятелеві сліпо вірити обіцянкам, хоча вони п'янили дужче за всі, які він аби-коли чував, хоча їх давала жінка, що, напрочуд гостро переймаючись солодкістю миті, творить із неї завдяки своїй делікатності й шляхетності, незнаній нормальним людям, шедевр мистецтва, який вражає своєю звабою і добротою, але ця доброта наступної хвилі вже ні до чого не здольна. Щиросердя цієї жінки триває не довше за породжену нею екзальтацію, а її тонкий розум, що підказав їй усе, що тобі хотілося чути, і все, що треба було їй сказати тобі, за кілька днів допоможе їй схопити твої кумедні риси і почастувати ними іншого гостя, з яким вона переживе ще один куценький "музичний момент".

У сінях я попросив лакея подати мені полуботки, в які я взувся з обави, бо надворі йшов мокрий сніжок, перетворюючись на болото, але я не усвідомив, що це не дуже чепурно, і тепер, відчувши, як на мене всі зневажливо бликають, засоромився; коли ж я помітив, що принцеса Пармська ще не поїхала і стежить, як я взуваю своє американське обув'я, я ладен був хоч крізь землю піти. Принцеса підступила до мене.

— Ач, який ви здогадливий! — гукнула вона. — Запаслися полуботками! Вельми практично! Що то розумна людина! Нам неодмінно треба буде придбати полуботки, — сказала вона стате-дамі, тимчасом як глузливий вираз лакейських облич змінився на поштивий, а гості обступили мене гурмою і заходились допитуватися, де я вискіпав це диво.

— У них вам нічого боятися, навіть як знову піде сніг і як ви мешкаєте далеко; ніякий сезон тепер не страшний, — озвалася принцеса.

— О, щодо цього ваша королівська високість може бути спокійна, — урвала стате-дама з хитрою міною, — сніг уже не падатиме.

— Звідки вам це відомо, мадам? — спитала сердито найла-скавіша принцеса Пармська, — її міг роздратувати тільки недоум стате-дами.

— Ручаюся вашій королівській високості: сніг більше не йтиме, це фізично неможливо.

— Та чому ж?

— Снігу більше не буде, проти цього вжито всіх заходів: скрізь посилено сіллю!

Простакувата дама навіть не зауважила, що принцеса гнівається, а інші сміються, бо замість умовкнути, сказала мені з милим усміхом, не беручи в рахубу моїх заперечень щодо адмірала Жюр'єна де ла Грав'єра: "Вам у них буде зручно. У вас,

мабуть, ноги, як у морського вовка. Добра кров не підведе".

Відпровадивши принцесу Пармську, дук Германтський подав мені пальто. "Я допоможу вам надіти коужуха". Ввернувши таке слово, він ані всміхнувся: завдяки його бажанню опроститися найпростацькіші вирази в його устах лунали якось аристократично.

Екзальтацію, що окошується меланхолією, бо вона була штучна, відчув і я, але зовсім не так, як дукиня Германтська, відчув, коли нарешті покинув її і поїхав у колясі до пана де Шарлюса. Від нас залежить, якій силі піддатися: виниклій у нас самих, народженій з наших глибоких вражень чи силі зоколиш-ній. Перша сила несе природні радощі — виквіт творчого життя. Друга течія, яка намагається влити в нас рух живлющий для інших людей, втіхи не дає; але ми можемо самі втішати себе, викликаючи сп'яніння живосилом, проте це сп'яніння одразу обертається тугою, журбою; ось чому в багатьох світовців якесь мертвотне обличчя, ось чому вони постійно на межі нервового зриву, а подеколи — на межі самогубства. Так ось, коли я їхав у фіакрі до пана де Шарлюса, я був у полоні цього другого типу збудження, цілком протилежного тому, яке ми черпаємо з особистих вражень, подібних до тих, що складались у мене в інших повозах: одного разу в Комбре, у кабріолеті доктора Переп'є, коли я споглядав, як бовваніють у промінні вечорового сонця мартенвільські дзвіниці, другого — у Бальбеку, в екіпажі маркізи де Вільпарізіс, коли я морочився з відгадкою того, на що скидаються купи дерев. Але в цій третій колясі перед моїми духовними очима снувалися балачки за обідом у дукині Германтської, які видалися мені нуднющими, приміром, оповідь князя Фона про німецького цісаря, про отамана Боту чи про військо англійське. Нині я вставив їх у внутрішній стереоскоп, крізь який — тільки-но ми перестаємо бути самими собою, тільки-но, обдаровані душею світовця, прагнемо черпати життя лише з інших, — ми зглиблюємо все, що ці інші сказали та що вчинили. Ніби п'яний, сповнений ніжності до гарсона, потому як гарсон усе йому подав, я раював, — чим на вечорі, сказати по щирості, аж ніяк не міг похвалитися, — бо обідав із кимось, хто добре знав Вільгельма Другого і розповідав про нього анекдоти, далєбі, дуже дотепні. Пригадуючи німецький акцент князя та його оповідь про полководця Боту, я заходився реготом, нібито мій сміх, подібно до оплесків, від яких наше захоплення посилюється ще дужче, був потрібен на те, щоб надати розповіді більшого комізму. Навіть міркування дукині Германтської, які здалися мені дурними (наприклад, її репліка про те, як дивитися на Франса Гальса з трамваю), коли я споглядав їх у лупу, набували життя і хвильної глибини. І я мушу сказати, що це збудження — зрештою воно швидко минуло — не було цілком недоречним. Одного чудового дня ми можемо радіти, що знайомі з особою, якою досі вперто гордували, радіти тому, бо, виявляється, вона приятелює з нашою коханою і може нас із нею познайомити, набуваючи для нас у такий спосіб ваги та чару, яких у наших очах здавалася назавжди позбавленою; загалом зроду не вгадаєш, стануть чи не стануть нам у пригоді чийсь слова або ж нове знайомство. Думка дукині Германтської, що картини цікаво було б побачити навіть із трамваю, — думка помилкова, але в ній крилася частка правди, яка згодом стала для

мене цінна.

Треба також визнати, що вірші Віктора Гюґо, наведені дуки-нею, написано ще перед тим, як він став більше, ніж новою людиною, коли в літературну еволюцію він упровадив особливий словесний жанр, обдарований субтельнішими органами. У цих поезіях Віктор Гюґо ще сам думає, замість тільки давати, подібно до природи, поживу для роздумів. "Думки" він висловлював тоді в найбезпосереднішій формі: то були "думки" майже в розумінні дука, який вважав, що вписувати до його замкового альбома поруч зі своїм підписом якісь філософсько-поетичні роздуми старомодно й нудно, і благав гостей, прибулих до нього вперше: "Коханий, тільки прізвище, без думок!" Власне, ці "думки" (сливе відсутні в *"Легенді віків"*, як відсутні "арії" та "мелодії" у пізнього Вагнера) дукиня Германтська й любила у Віктора Гюґо раннього. І мала за що їх любити. Вони хвилювали, і довкола них уже, хоча без тої глибини, яка виникне у Гюґо згодом, клетотів нурт словесної рясноти і вир багатих рим, що робило їх геть несхожими на вірші, які можна знайти, скажімо, у Корнеля, де неочікуваний, потаємний і тим, може, привабливіший для нас романтизм не зачіпає, проте, витоків фізичного життя, не оголює того підсвідомого і відкритого для узагальнень організму, де домують ідеї. Ось чому я зле зробив, що обмежився читанням останніх гюґоліанських збірок. З отих ранніх дукиня Германтська, звісно, взяла для присмачування своєї балачки лише кілька блискіток. Але коли ми цитуємо вірш, висмикуючи його отак із цілосте, притягальна його сила зростає вдесятеро. Вірші, які впливли в мою пам'ять або ж спливли в ній за обідом, магнетично притягували до себе твори, в ряді яких звикли стояти, і то так нездоланно, що наелектризовані мої руки понад дві доби не могли опиратися силі, яка скеровувала мене до тома зі *"Східними мотивами"* і *"Піснями смерку"*. Я кляв лакейчука за те, що він подарував своїм односельцям мій примірник *"Осіннього листя"*, і зараз же післав його купити новий. Я перечитав ті збірочки від дошки до дошки і не заспокоївся, поки нараз не побачив вірші, що їх цитувала дукиня Германтська, вони чекали на мене у світлі, в якому та їх скупала. Ось чому те, що можна було запозичити з розмов із дукинею, нагадувало відомості, подибувані в якійсь замковій книгозбірні; книгозбірня та старомодна, некомплектна, нездольна задовольнити духовні запити, позбавлена майже всього, в чому ми кохаємося, але в ній можна знайти цікаву інформацію чи напасти на зовсім нову для нас чудородну сторінку, що западе нам у помку разом із думкою, що знайомство з нею ми завдячуємо пишній панській садибі. А як трапиться Бальзакова передмова до *"Пермського монастиря"* або неопубліковані Жубе-рові листи, то час, проведений у цьому замкові, нам уже видається куди пліднішим, ніж був насправді, випадкова знахідка змушує нас забути безплідну порожнечу життя, яке ми там вели.

З цього погляду, якщо попервах вищий світ не міг дати мені того, чого сподівалася моя уява, а отже, вразив мене не так відмінністю від світів, як схожістю з ними, то все ж помалу-малу вийшла наяв сильна його відрубність. Велике панство навчає тебе не менше, ніж звичайне хлопство; його мова присмачена всім, що стосується землі, давніх садіб, давніх звичаїв — усім, про що й гадки не має світ грошви. Даймо, що

найпомірковані-ший у своїх запитах аристократ, зрештою, починає йти у ногу з часом, а проте його мати, вуйки, тітки у перших еднають його, коли він згадує своє дитинство, з тим життям, якого зараз сливе ніхто собі не уявляє. Вступивши до покою, де лежить небіжчик, дукиня Германтська з першого ж погляду добачила б усі порушення звичаю, хоча й утрималася б від зауважень. Її разило, коли на погребі жінки йшли мішма з чоловіками, бо за обрядом жінки мають триматися окремо. Для Блока покрівець, певна річ, пов'язувався лише з покійником, бо у звітах про проводи згадуються "покривала з кутасами", а дук Германтський міг би здумати свої дитячі літа, коли він бачив, як тримали покрівець на вінчанні принца Маї-Несле. Сен-Лу продав своє багатоцінне "Генеалогічне дерево", старі портрети Буйонів та листи Людові-ка XIII, аби купити Кар'єра й меблі модерн, а дуцтво Германт-ське (у пориві почуття, в якому палке замилювання в мистецтві, може, грало найостаннішу роль і яке не підносило їхнього гонору) зберегло прегарні Булеві меблі, що аж брали на себе очі мистця! А літератор був би захоплений їхньою розмовою, бо вона була для нього, — адже голодний не потребує для себе іншого голодного, — живим словником усіх отих виразів, які щодня відумирають, як-от "краватки Сен-Жозефа", "діти Марії" тощо, але ще живі на устах аматорів та затятих поборників минувшини, їхня розмова дає письменникові куди більше втіхи, ніж розмова з іншими письменниками, хоча, зрештою, така втіха небезпечна, бо письменник може повірити, ніби все віджило гарне саме з себе, і знічев'я перенести його до свого твору живцем, тоді твір його буде в зародку мертвий, нудний, а автор утішатиме себе: "Все це гарне, бо правдиве, записане з живих уст". Великопанські бесіди дукині Германтської були, одначе, гожі тим, що точилися ладною французчиною. Це усправедлилювало дукиню, коли та робила сміх зі слів "езотеричний", "космічний", "пітий-ський", "гіперболічний", яких уживав Сен-Лу, як і з його меблів від Бінга.

Але все те, про що мовилося у дукині, на відміну від кущів глоду і частування мадленками, було мені далеке. Можна б сказати, що всім цим побрехенькам (дотичним більше до суспільства, ніж до індивіда), які вступили в мене на хвильку і заволоділи мною чисто фізично, нетерпеливлося хутчій із мене вийти. Я кидався в кареті на всі боки, як заклинач. Я чекав на новий обід, де сам би корчив із себе принца X чи дукиню Германтську і говорив їхнім голосом. Та наразі мої губи трепетали, переповідаючи їхні речі, і я марно силкувався осадити свою думку, розімчану запаморочливою відцентровою силою. Витримати тягар усього цього самому в повозі, де я голосно сперечався з уявним розмовником, було мені не до снаги, і я з гарячковим нетерпцем чекав тої миті, коли зможу врешті подзвонити до брами пана де Шарлюса. Потім я довго ще балакав сам до себе, повторюючи те, що збирався передати йому, і зовсім не думаючи про те, що ж скаже мені він, балакав у вітальні, куди мене провів лакей. Від хвилювання я майже нічого не помічав. Мені так умерло хотілося, щоб пан де Шарлюс вислухав мене, аж, зрештою, мене ошанув жах на думку, що барон уже спить і що я муситиму в себе дома протверезуватися після словесного сп'яніння. І справді, упевнившись, що збігло вже двадцять п'ять хвилин, я подумав, що мене забуто в цьому

салоні, про який, попри довге чекання, я міг би лише сказати, що це величезна, ясно-зелена кімната, обвішана портретами. Потреба говорити заважає не тільки слухати, а й бачити, — в цьому разі цілковитий брак зовнішнього опису — це вже опис нашого душевного стану. Я збирався покинути салон і когось нагукати, а як ніхто не озветься, добратися самому до сіней і звеліти випустити мене, аж це, тільки я встав і ступив кілька кроків по мозаїчному паркетові, з заклопотаною міною вступив камердинер.

— Досі пан барон приймав одвідувачів, — заявив він. — Ще кілька осіб чекають на нього. Але я неодмінно доб'юся, аби барон прийняв вас, я вже двічі телефонував до секретаря.

— Прошу не клопотатися; ми домовлялися з паном бароном про зустріч, але вже нерано, і якщо він зайнятий, я прийду іншим разом.

— Ні, ні, пане, не йдіть, будь ласка! — гукнув камердинер. — Пан барон гніватимуться. Спробую зателефонувати ще.

Мені пригадалися розповіді про баронову челядь та про її вірність своєму панові. Хоча про нього не можна було сказати, як про принца Конті, що він лакеєві намагається сподобатися так само, як міністрові, пан де Шарлюс принаймні досягав того, що найдрібніше його бажання виглядало як особлива ласка, і коли ввечері, оглянувши зібраних круг нього на поштивій відстані служників, він казав: "Куанье, світильник!" або: "Дюкре, сорочку!" — інші відходили з буркотом, заздючи тому, на кого впав вибір їхнього пана. Двоє служників, які ворогували між собою, навіть боролися за панську ласку і, вигадуючи безглузді приклучки, бігли один поперед одного вислуховувати його накази, причому кожен з них грів надію, що сьогодні принести світильник чи подати сорочку припаде йому. Якщо пан звертався до когось не з вимогою прислужитися йому, ба більше, якщо взимку в саду, знаючи, що якийсь його візник застудився, за десять хвилин казав йому: "Накрий голову", інші не озивалися до цього щасливця два тижні, заздорячи, що той сподобився такої ласки.

Я чекав ще десять хвилин, по чому, попросивши мене не засиджуватися в пана барона, бо той так зморився, що навіть спроводив кількох значних осіб, яким уже давно було призначено побачення, мене проведено до нього. Церемоніал, який розводилося круг пана де Шарлюса, не справив на мене вражіння такої величі, як простота його брата Ґерманта; аж це двері відчинилися, і я побачив барона у хінському шлафрокові, голошийого, він лежав на канапі. Одразу ж мене вразив покладений на стільці циліндр "шик-блиск" і хутро — можна було подумати, ніби барон допіро вернувся додому. Камердинер пішов собі. Я гадав, що пан де Шарлюс підійде до мене. Але він навіть не ворухнувся, вліпивши в мене немилосердний погляд. Я підступив до нього ближче, привітався; він не подав мені руки, не відповів ані слова, не запросив сісти. Я спитав, як питають у зле вихованого лікаря, чи мушу я конче стояти. Хоті підсапуватися під барона я не мав, проте холодна лють проступила на виду в пана де Шарлюса ще грізніше. Зрештою я не знав, що в себе у селі, в замкові, барон, великий охотник удавати з себе короля, любив по обіді вивертатися у кріслі в курильні, тимчасом як гості мали стояти довкола нього. Одного він просив подати вогню, іншого частував

сигарою і лише згодом казав: "Та сідайте ж, д'Аржанкуре, прошу, візьміть собі стілець" — тощо, а зразу нікого не запрошував, показуючи гостям, що без його дозволу сідати не вільно.

— Сідайте в крісло Людовіка XIV, — озвався він нарешті владно, і в його тоні бринів радше наказ відійти від крісла, ніж опуститися в нього.

Я сів у крісло, що стояло поруч.

— А, по-вашому, це крісло Людовіка XIV? Бачу, ви справді освічений юнак! — викрикнув він глузливо.

Мене мов по тім'ю вдарено, і я, замість піти геть (як би й належало) або, як хотів барон, пересісти, прикипів до крісла.

— Мостивий пане! — знову озвався барон де Шарлюс, вирубуючи слова і подвоюючи голосівки в найобразливіших із них. — Розмова, яку я згодився вам уділити на прохання особи, яка назватися не побажала, поставить на наших взаєминах крапку. Не приховаю від вас, що я сподівався чогось ліпшого; мабуть, я допустився б певної пересадки, чого з простої пошани до самого себе не слід робити у розмові навіть із тим, хто не розуміє ваги слів, якби сказав, що я симпатизував вам. Проте я гадаю, що як ужити слова "зичливість" у сенсі чисто протекційному, то воно якраз передасть те, що я відчував до вас, і те, що збирався для вас зробити. У Парижі й навіть ще в Бальбеку я дав вам наздогад, що ви можете розраховувати на мене.

Згадавши зухвалу витівку пана де Шарлюса під час нашого бальбецького прощання, я заперечно тріпнув головою.

— Себто як? — вигукнув він гнівно, і його твар, скорчена та бліда, різнилася тепер від його звичної тварі не менше, ніж різниться від моря погідного море буряного поранку, коли замість променистої гладіні ми бачимо безліч запінених слиною гадів. — Ви твердите, що не отримували мого послання, майже освідчення, яке має нагадувати вам про мене? Того, що оздоблювало книжку, яку я вам послав?

— Прегарні віньетки, — відгукнувся я.

— Ох, — зітхнув барон із погордливою міною, — кепсько ж знають молоді французи шедеври нашого мистецтва! Що сказали б про молодого берлінця, коли б з'ясувалося, що він не знає "*Валькірії*"! Либонь, ви сліпі, коли, як ви самі мені казали, дві години провели перед цим великим твором? Бачу, на квітах ви розумієтеся не ліпше, ніж на стилях; щодо стилів вам краще мовчати! — вереснув барон розсатаніло. — Ви навіть не уявляєте, на чому сидите. Ви підставили собі під сідало замість бержерки Людовіка XIV козетку Директорії. Одного чудового дня ви візьмете коліна маркізи де Вільпарізіс за жолобок і бозна-що учворите. Не впізнати орнаменту з *незабудок* бальбецької церкви на оправі Берготнової книжки! Чи ж можна ясніше вам сказати: "На *незабудь*"!

Я дивився на пана де Шарлюса. Звичайно, такої прегарної голови, хай і з нечвидним виразом на лиці, не мав ніхто з його близьких; він нагадував підтоптаного Аполлона; але здавалося, ніби з його злих уст от-от трисне оливкова жовч; а все ж розум він мав широкий, і йому відкривалося багато чого з того, що так і залилося неприступним для дука Германтського. Та хоч якими гарними словами скрашував

барон свою неприязнь, відчувалося, що хай навіть у них грав уражений гонор, любов без відповіді, ураза, садизм, бажання допекти комусь, невідчепна ідея, ця людина здольна замордувати, а потім логічно і красномовно довести, що вона вчинила правильно і що попри все переросла на сто голів свого брата, братову і так далі і таке інше.

— У Веласкесових "*Списоборцях*", — провадив він, — переможець, як і личить кожній шляхетній істоті, йде назустріч приниженому ворогові, так само і я, — оскільки я все, а ви ніщо, — зробив до вас перший крок. Вам стало дурости на це відповісти, що не мені говорити про шляхетність. Але я не здався. Наша віра навчає терпіння. Терпіння, яке я виявив щодо вас, мені, маю надію, зарахується, як і те, що я тільки всміхнувся у відповідь на ваше нахабство, якщо тільки можна назвати нахабством ваше ставлення до когось, хто вас переростає на стільки голів. Але нині, мостивий пане, про це вже не йдеться. Я взяв вас на спиток, якому єдиний видатний наш сучасник дав дотепну назву: "спиток надто великою гречністю", і він же цілком слушно підсумовує, що це найстрашніша з усіх випроб і що тільки вона може відокремити зерно від половини. Я не витикатиму вам, що ви її не витримали, — переможців тут не гурт. Але принаймні — і це буде висновок з останніх слів, що ми ними перекинемося на цьому крузі земнім, — я хочу вбезпечити себе від ваших наклепницьких вигадок.

Досі мені на думку не спадало, що гнів пана де Шарлюса викликаний кривдними словами, якими я нібито відгукнувся про нього; я напружив пам'ять: про нього я не говорив ні з ким. Якийсь злоріка наклепав на мене. І я рішуче відмів накинуту на мене пеню.

— Невже, — додав я, — ви розсердилися на мене за те, що я сказав про наші близькі стосунки дукині Германтській?

Він згїрдно посміхнувся, підніс голос до найвищих регістрів і завиграшки узяв найприкрішу і найзухвалішу ноту.

— Ох, мостивий пане! — сказав він, вертаючись умисне повільно до своєї природної інтонації і ніби впиваючись химерними переборами нисхідної гами. — Я певен, що ви себе обмовляєте, каючись у тім, що сказали, ніби ми з вами "*в близьких стосунках*". Я не можу вимагати виняткової точності слів від того, хто легко переплутав би меблі Чипендейла з амвоном рококо, але, зрештою, я не думаю, — додав він уже з вкрадливою пестливістю в голосі і розпливаючись у чарівливій усмішці, — я не думаю, щоб ви могли сказати і повірити, нібито ми з вами у *близьких стосунках*! Якщо ж ви похвалилися тим, що вас мені *відрекомендували*, що *вирозмовляли зі мною*, що ми з вами *трошки знайомі*, що я майже без усякої просьби з вашого боку погодився з часом *узяти вас під своє крильце*, то, навпаки, я вважаю, що це цілком природно й розумно. Значна вікова різниця між нами дає мені право вказати вам, без найменшого бажання вас принизити, що те, що ви були мені *відрекомендовані*, що те, що ми з вами *розмовляли*, що те, що ми з вами *оцепознайомилися*, — що все це було для вас як не честю, — мені про це говорити не з руки, — то принаймні удачею, і глупота ваша виявилася не в тім, що ви про неї розголосили, а в тім, що не зуміли з неї скористатися.

Додам навіть, — сказав він, несподівано і ненадовго перейшовши від гнівної фудулії до ніжності, насиченої таким глибоким смутком, ніби йому збиралося на плач, — що коли ви залишили без відповіді пропозицію, зроблену вам у Парижі, мені це здалося нечуваною зухвалістю, — я ж бо думав, ви добре виховані, з доброїбуржуазної родини (єдино цього прикметника він зневажливо просичав), — настільки неймовірною, що в простоті душевній я пояснював її всякою бреднею, яка завжди розминається з правдою: пропажею листа з помилково зазначеною адресою. Я визнаю, що це страшенно наївно, але святий Бо-навентура волів радше повірити в те, що віл може літати, аніж у те, що брат його збрехав. Ну, та, зрештою, вже по всьому, книжка вам не сподобалася, нема чого розводитися. Ось тільки мені здається, що ви могли б (тут у бароновім голосі забриніли щирі сльози) написати мені, бодай з пошани до мого віку. Я хотів вам запропонувати щось украй спокусливе, але уникав доводити це до вашого відома загодя. А ви воліли, не знаючи навіть, про що йдеться, відмовитися — нехай. Але, кажу ще раз, завжди можна *написати*. Я б на вашому місці, ба навіть на своєму, написав. З цього приводу я навіть віддаю перевагу своєму місцю перед вашим, кажу, з цього приводу, бо взагалі я вважаю, що всі місця рівні й тямовитий робітник мені куди любіший за багатьох дуків. Але я можу сказати, що волію своє місце, бо за все своє довге життя, навіть аж надто довге, я зроду не вчинив, як ви. (Голова пана де Шарлюса утопала в тіні, і я не бачив, чи спливають з очей у нього сльози, що бриніли в його голосі.) Я вже казав, що ступив сто кроків вам назустріч, а ви на віддяку відійшли від мене на двісті. Тепер я йду від вас, ми з вами більше не знайомі. Я забуду ваше ім'я, але не забуду вашого поводження, аби в ті дні, коли буду схильний припускати, що люди щиросерді, делікатні чи бодай настільки кмітливі, що не змарнують нагоди, яка випадає раз у житті, — аби сказати собі в ті дні, що я надто високої думки про людей. Ба ні, якщо ви комусь переказали, що знайомі зі мною, коли так воно й було, — бо зараз так уже не буде, — то я визнаю, що це цілком природно, це відавання шаноби мені, коротко, мені це приємно. На жаль, деінде і за інших околичностей ви говорили щось зовсім протилежне.

— Присягаюся, бароне, нічого кривдного про вас я не казав.

— А хто вам каже, що мене скривджено? — люто вереснув пан де Шарлюс і сів на канапі, на якій допіро лежав нерухомо, а в цей час на обличчі його корчилося мертвотно-блідаве спінене гаддя, а голос робився то проразливим, то густим, повертаючи все виггя розшалілої бурі. (Він завжди балакав гучно, аж озиралися на вулиці люди, а тепер міць його голосу подесятерилася, немов *форте* не на роялі, а в оркестрі, та ще й з переходом *уфортисимо*. Пан де Шарлюс рикав.) — Невже ви гадаєте, ніби можете мене скривдити? Та чи усвідомлюєте ви, з ким розмовляєте? Аби ви знали, отруйна слина п'яти соток ваших дружків, навіть якби ці ліліпутики позалазили на плечі одне одному, могла б обплювати лише палюхи моїх найясніших стіп.

З цієї миті хіть переконати пана де Шарлюса, що я зроду не чув і не казав про нього нічого лихого, поступилася місцем скаженій люті, викликаній його словами, які, на мій

суд, диктувала його потворна пиха. Мабуть-таки, бодай почасти, тут давалася взнаки вона. Майже все інше йшло від другого почуття, але я про нього ще не здогадувався, а отже, не моя провина, що я не взяв його в рахубу. Я міг би хіба, оскільки про це почуття ні сном ні духом не відав, згадавши слова дукині Германської, окрім пихи, поставити щось на карб ще й бароновій скаженині. Але думка про скаженину мені тоді навіть не спала. Я був певен, що його пориває лише пиха, а мене лише лють. І цю лють (соро пан де Шарлюс, відверещавши, заговорив про палюхи на своїх найясніших стопах, заговорив з величною міною, дихаючи погордливим духом на якихось темних клепаців), цю лють я вже не міг погамувати. Розсатднівши, я відчув пекельну потребу по чомусь гатити, і все ж я не так оскаженів, щоб утратити пошану до людини, набагато старшої за мене, а зарівно, через її мистецьку вартість, і до саксонської порцеляни, виставленої біля барона, натомість я накинувся на його новий циліндер, пошбував його на підлогу, заходився топтати, потім завзято дерти, зірвав підбій, розпанахав навпіл корону, і все це під баронів репет, і аж тоді кинувся до порогу і розчахнув двері. На мій превеликий подив, обабіч дверей стояло двоє лакеїв, але, забачивши мене, служники повільно пішли геть, вдаючи, ніби опинилися тут випадково. (Згодом я довідався, як їх звали, — одного Бюрньє, а другого Шармель.) Мене не ошукала їхня недбала хода; вона була вдавана, це зразу впадало в вічі. Три інші тлумачення здалися мені можебнішими: одне, що барон часом приймає гостей, для приборкання яких може потребувати підмоги (але чому вони бунтуються?), тож мав бути хтось, хто міг би дати відсіч; друге, що цікаві лакеї підслуховували за порогом і не сподівалися, що я так живо втечу; а третє, що всю цю сцену заздалегodi зрежисерував пан де Шарлюс і сам поставив челядь на підслухи — з замилювання до театральности вкупі зі своєрідним "н одумайтесь", цією наукою на прийдешнє.

Гнів мій не погамував баронового гніву, але моя втеча, мабуть, допекла його до живого серця; він гукав мене, вимагав спинити і зрештою, забувши про те, що оце щойно хизувався своїми "найяснішими стопами", роблячи мене свідком свого убоження, спрожого порвався за мною, наздогнав у сінях і переп'яв шлях.

— Годі-бо вам! — сказав він. — Не будьте дитиною, верніться на хвилинку. Хто палко кохає — суворо картає, і як я вас скартав, то лиш тому, що дуже вас люблю.

Я охолонув, слово "скартав" пропустив повз вуха і подався за бароном, а той, нагукавши лакея, без жодної урази звелів йому забрати шмаття від циліндра і принести іншого.

— Признайтеся, бароне, — знов озвався я до пана де Шар-люса, — хто той набріхувач, що так наклепав на мене? Я хочу знати, хто він, аби завдати йому брехню.

— Хто? Або ви не знаєте? Невже не пам'ятаєте, при кому що казали? Невже не здогадуєтесь, що ті, хто вносить мені в вуха, хто прислужується таким чином мені, остерігають мене, просять тримати в секреті їхні імена? Невже гадаєте, ніби я зраджу секрет того, кому давав обіцянку?

— Отже, не можете назвати його ім'я? — перепитав я, востаннє шукаючи в голові (намарно), кому я міг сказати щось про пана де Шарлюса.

— Ви ж бо чули, що я прирік зберігати в таємниці особу інформатора! — огризнувся барон свистючим від обурення голосом. — Бачу, в вас нездоровий нахил не лише до плюгавих поговорів, а й до даремних домагань. Чи не розумніше було б скористатися з останньої нашої розмови і потрактувати про речі поважніші, ніж воду в ступі товкти.

— Пане, — кинув я, збираючись іти, — ви мене ображаєте, а що ви набагато старший за мене, то я безборонний, сили у нас нерівні, а переконати вас на інше мені не світить, хоча я присяг-нувся, що не розпускав язика.

— Виходить, я брехун? — зично покликнув він і одним скоком опинився за два кроки від мене.

— Вас ошукано.

Аж це пан де Шарлюс перейшов на лагідний, щиросердий, журливий тон, — так у деяких гранях без паузи симфоніях за громами першої частини іде погідне, ідилічне *скерцо*.

— Може, й так, — озвався він. — Власне, переказані слова спотворюють. То ви виною, що не скористалися зі змоги побачитися зі мною, хоча я цю змогу давав вам повсякчас; ви вибили у мене з рук зброю для боротьби з волоченою на вас пенею, бо вам закидають зраду; ви позбавили мене щоденних щирих розмов із вами. У кожному разі, правдиві там чи вигадані, під-шепти зробили свою чорну справу. Я вже не можу відкинути ті вражіння, які вони на мене справили. Я навіть не можу сказати, що хто дуже картає, той міцно любить, бо хоч я вас дуже скартав, але я вас розлюбив.

З цим словом барон силоміццю посадив мене, а потім подзвонив. Вступив новий лакей.

— Принесіть чогось випити і розпорядіться запрягати.

Я сказав, що пити мені не хочеться, що вже нерано і що в мене, зрештою, свій повіз.

— Візника, мабуть, після розплати, відпустили, — заперечив пан де Шарлюс, — ото ж, карети у вас катма. Я велів запрягати, аби вас відвезли додому... Якщо ви боїтеся, що вже пізня доба... я міг би надати до ваших послуг кімнату.

Я сказав, що мати стала б непокоїтися.

— Так, так, правда там чи вигадка, а підшепти зробили своє. Моя дещо передчасна симпатія розквітла надто рано, і з нею сталося те саме, що й з яблуною, про яку ви так поетично розповідали в Бальбеку: недосвіток побив її цвіт.

Проте пан де Шарлюс поводився так, наче його симпатія вціліла: запевняв, що між нами вже по всьому, а сам утримував мене, пропонував чогось випити, залишитися ночувати, відвезти додому. Його навіть буцімто лякала думка, що я поїду і він залишиться сам-один, його буцімто поїняло якесь нервово почуття страху, якого (так принаймні мені здалося) зазнавала його братова і кузинка Оріана годину тому, коли змушувала мене побути ще, бо я теж став їй на короткий час симпатичний; я помітив у ньому ту саму хіть розтягти втіху від спілкування зі мною.

— На жаль, — додав пан де Шарлюс, — я не маю хисту воскрешати те, що відцвіло. Моя симпатія до вас умерла. Оживити її я не годен. Гадаю, я не уйму собі чести, як

признаюся, що про це шкодую. Я можу повторити за Воозом Віктора Гюго:

Я знову вернувся, уже з бароном, до великого ясно-зеленого салону. Знічев'я, аби щось сказати, я зауважив, що вітальня дуже гарна.

— Справді? — відгукнувся пан де Шарлюс. — Треба ж щось собі вподобати. Лиштва — це робота Багарова. Справляє дуже приємне вражіння тим, що підходить до крісел бове і до консолей. Зверніть увагу: вона повторює той самий декоративний мотив. Таке можна побачити лише в Луврі та в особнякові пана Еннісдаля. Але коли я надумав замешкати на цій вулиці, звісно, знайшовся зараз же давній палац Шіме — його ніхто ніколи не бачив, бо він явився лише для мене. Загалом незле. Могло б бути краще, але й так непогано. Правда ж, тут є гарні речі? Скажімо, портрети моїх вуйків, короля польського та короля англійського, пензля Міньяра. Зрештою, навіщо я вам про це розкажучу? Ви все знаєте не згірш од мене — адже ви очікували на мене в цьому салоні. Ні? Ага, вас, певне, провели до блакитного салону, — це він ввернув або з хоті шпигонуту мене за мою недопитливість, або прагнучи показати, який я нікчема перед ним, хто навіть не зволив поцікавитися, де мені велено чекати. — Ось у цій комірчині всі капелюшки мадам Єлизавети, принцеси де Ламбаль і королеви. Але вам це, мабуть, нецікаво, ви ніби нічогісінько не бачите. Чи не вражений у вас зоровий нерв? Якщо ж ви предкла-даєте інший вид краси, ось вам Тернерова "*Веселка*", що спалахнула між двома Рембрандтами на знак нашого замирення. Чуєте? До неї прилучається Бетховен.

І справді: до мене долетіли перші акорди третьої частини "*Пасторальної симфонії*" "Радощі по бурі": десь близько, чи не на другому поверсі, грала оркестра. І я наївно запитав, з якої нагоди музика і хто оркестранти.

— Га? Що? Або я знаю! Уявлення не маю. Це музики-неви-димці. А що, гарно? — спитав він чваньковито, хоча в голосі його бриніли Сваннові нотки. — Але вам це треба, як волосся в пані-стару. Вам хочеться додому — ні Бетховен, ані я вас не обходять. Ви самі видаєте на себе суд і вирок, — додав барон щиросердим і смутним тоном, коли прийшла пора прощатися. — Даруйте, що я вас не відпровождаю, як цього вимагає гречність. Оскільки я вас не побачу, то менше з тим, розійдемося ми на п'ять хвилин раніше чи пізніше. Та ще я й зморений, і роботи чимало.

Аж це він зауважив, що стоїть на годині.

— Зрештою я вас одвезу. Який пишний місяць! Я проведу вас, а потім подамся милуватися на місяць до Булонського лісу.

Ге, та ви не вмієте голитися! Вирушаєте на проханий обід, а волоски стирчать, — мовив пан де Шарлюс, беручись за моє підборіддя двома наче намагніченими пальцями, що, повагавшись хвилику, мов ті перукареві пальці, ковзнули до моїх вух. — О, помилуватися на "сріблястий блиск місяця" у лісі з кимось таким, як ви, яка це розкіш! — промовив він, і його голос нагло задзвенів мимовільною ніжністю, по чому він смутно вів далі: — Бо ви все ж дуже милий, і кращого супутника було б важко знайти. — Аж це він по-батьківському обняв мене за плечі. — Мушу признатися, раніше ви мені здавалися людиною зовсім нецікавою.

Власне, я мав усі підстави гадати, що думка його про мене не змінилася. Досить

було згадати, як він кипнем кипів з гніву заледве півгодини тому. А проте у мене виникло вражіння, що зараз мій гоститель щирий, що його добре серце перемагає уразливість і гонор, від яких він кидався немов у причині. Коляса стояла перед нами, а розмова все ще точилася.

— Нумо, — нараз кинув він, — сідайте! За п'ять хвилин ми підкотимо до вашої оселі. І я скажу вам: "Бувайте!", тобто: "Бувайте навік!" А скоро ми маємо розійтися назавше, то краще б нам завершити наші взаємини, як у музиці, повним акордом.

Попри всі ці урочисті запевнення, що ми не побачимося ніколи, я міг присягнути, що пан де Шарлюс, шкодуючи про свій недавній вибух і боючись, що заподіяв мені кривду, не від того, щоб зустрітися зі мною ще раз. І я не помилявся, бо він зараз же скрикнув:

— Отакої! А головне я й забув! На спогад про вашу любу бабусю я звелів для вас оправити раритетне видання пані де Севін'є. Овва! Виходить, це наше спіткання не останнє. Треба втішатися тим, що рідко коли дається залагодити за один день складні справи. Згадайте, скільки часу тривав Віденський конгрес.

— Я пришлю, щоб вас не турбувати, по книжку, — зголосився я.

— Цитьте, присусуватий, — гарикнув на мене барон, — не завдавайте дурня собі, не прикидайтеся, для вас невелика честь те, що я, може (не кажу: "запевне", бо книги може передасть вам і камергер), вас прийму!

Він опам'ятався.

— Я не хочу покидати вас із цим словом. Не треба дисонансів, завершальний акорд, а потім — вічна тиша!

Мені здавалося, ніби він щадив свої нерви: після гризких слів недавньої звади між нами йому лячно було розлучатися зі мною.

— Проїхатися Булонським лісом ви не побажали, — промовив він радше ствердним, ніж запитальним тоном — як мені здалося, не тому, що втримувався пропонувати мені проїхатися, а тому, що боявся, як би моя відмова не вразила його самолюбства. — Ну, а зараз саме та пора, — тягнув він далі, — коли, за словами Вістлера, буржуа повертаються додому (цією реплікою він, мабуть, хотів ударити по моєму самолюбству) і коли все навколо пориває до себе очі. Але ви навіть не знаєте, хто такий Вістлер.

Аби одмінити розмову, я спитав у барона, чи розумна принцеса Ієнська. Пан де Шарлюс урвав мене й озвався таким презирливим тоном, якого я ще не чув від нього:

— О пане, про сани і стани, згадані вами, я тями не маю. Вельможество може водитися і в таїтян, але я, слово честі, про нього зроду не чував. А проте, хай це й дивно, ім'я, яке ви оце назвали, кілька днів тому лунало в моїх вухах. Мене запитано, чи я не заперечуватиму, аби мені відрекомендували дука Гвас-тальського. Запитання здивувало мене: дук Гвастальський не потребує того, щоб його мені рекомендували, він мій кузен і знає мене споконвіку; він син принцеси Пармської і на правах добре вихованого родича приходить мене вішувати з Новим роком. Але потім з'ясувалося, що йдеться не про мого кривняка, а про сина згаданої вами особи. Позаяк ніякої принцеси Ієнської не існує, я припустив, що йдеться про якусь торботряску, мабуть,

вона спить під Ієнським мостом і вигадала собі мальовничий титул принцеси Ієнської, як оті, що величають себе Ба-тиньйольською Пантерою або Королем Сталі. Ба ні, йшлося про одну багачку — її прегарними меблями я захоплювався на виставці, і ці меблі мали ту перевагу над власницею, що були непідробні. А про так званого дука Гвастальського я подумав, що то біржовий маклер мого Секретаря, — все купується, були б гроші. Ба ні, то, очевидно, цісар для сміху надав цим людям титул, хоча цей титул аж ніяк не вакував. Хто зна, що це було: вияв його потуги, чи доказ його невігластва, чи хіть побавитися, — мені здається, він просто позбиткувався з узурпаторів-невдах. Словом, я не можу вам цього всього пояснити, моя компетенція обмежується Сен-Жерменським передмістям, і саме там, поміж усіх цих Курвуаз'є і Галардонів, вам, може, пощастить вирискати, за сприяння якогось знавця, старе луб'я, взяте напрокат у Бальзака, — ото буде сміху! Звісно, це ніщо проти чарів принцеси Германтської, але без мене і без мого сезаму вам до неї не підступитися.

— Отож у принцеси Германтської справді дуже гарний палац?

— О, це ще мало сказано; нічого кращого бути не може, окрім самої принцеси Германтської.

— Невже принцеса Германтська чимось вища за дукиню Германську?

— Ніякого порівняння. (Треба зауважити, що як люди світські мають трохи уяви, вони коронують і скидають із трону, залежно від своїх симпатій і ураз, осіб, які посідають нібито міцне й блискуче становище.) Дукиня Германтська (барон називав її Оріаною, може, на те, щоб викопати провалля між нею і мною) чарівлива, ви навіть не уявляєте, наскільки вона переросла своє довкілля. Проте дукиню не можна поставити поряд із її кузиною. Принцеса достоту відповідає уявленню перекупок Центрального ринку про княгиню Меттерніх, а княгиня Меттерніх вірила, що відкрила Вагнера, бо знала Віктора Мореля. Принцеса Германтська, чи радше її мати, знала самого Вагнера. Саме вже це надає жінці чару, не кажучи вже про її вроду. А чого варті сади Естер!

— Чи не можна їх оглянути?

— Ні, туди пускають лише запрошених, без моєї просьби туди не пускають *нікого*.

Про цю принаду барон більше не згадував; ми саме підкотили до мого дому, і він подав мені руку.

— Я зіграв уже свою роль, додам лише ще кілька слів. Можливо, хтось інший поставиться до вас так само добре, як я. Хай же сьогоднішній приклад правитиме вам за науку. Цієї науки не забувайте. Добрим ставленням треба дорожитися. Те, чого в житті не можна зробити самому (бо на світі є речі, яких годі вимагати, ані dokonати, ані прагнути, ані взнати самому), можна зробити в компанії, і на це не потрібно тринадцятьох, як у повісті Бальзака, ані чотирьох, як у "*Трьох мушкетерах*". Прощайте!

Я думав, що барон зморився і зрікся свого наміру милуватися на місячне сяйво, бо він попросив мене загадати візникові одвезти його додому. Аж це він рвучко скинувся, немов передумавши. Але я вже переказав його розпорядження і, не гаючись, подзвонив до брами, геть забувши переповзти йому все, що чув про німецького цісаря

та про отамана Боту, ця уперта думка вилетіла мені з голови, сполохана несподіваним прийняттям барона, коли той заходився вергати на мене громи та блискавки.

Удома я побачив листа лакейчука до свого товариша — Фран-суазин помічник забув його в мене на бюркові. За час, коли не

було моєї матері, він геть-то розперезався, я ж виявив ще більшу розперезаність, прочитавши цього незаклеєного і покладеного на видноті листа, — він ніби сам просився до рук, і це тільки мене й усprawедливлювало. Ось що в ньому писалося:

Любий приятелю і кузене!

Маю надію що ти здоровий і що так само ся має твоя по-сімейка а надто мій хрещеник Жозеф якого я не мав ще нагоди пізнати але якого предкладаю над вас усіх бо він мій хрещеник, реліквії серця теж здатні порохнявіти і того святого порошу не рушмо. Зрештою любий приятелю і кузене хто може ручитися, що завтра і ти і твоя люба дружина, а моя кузина Марі не звалитесь на дно морське, ніби матрошук із грот-щогли, наше ж бо життя не що інше як паділ мороку. Любий приятелю мушу тобі признатися що тепер моя головна праця, уявляю твій подив, це поезія в якій я кохаюся, бо треба ж якось збавляти час. Отож любий приятелю не дивуй що я так довго не відповідав на твого останнього листа а коли не пробачиш то пускай у запомин. Як ти сам здоров знаєш, матуся нашої пані згасла у страшенних муках які дуже її зморили бо до неї ходило аж троє лікарів. Погреб її припав на погідний день, зійшлася тичба знайомих нашого пана та ще кілька міністрів. На проводи до цвинтаря домовини пішло понад дві години, все ваше село мабуть йойкне адже щоб провести в останню путь труну з тілом тітки Мішю не треба буде таких церемоній. Отож-бо моє життя відтепер обертається на одне довге ридання. Я от пуза ганяю мотоциклетку на якій оце навчився їздити. Що як любі друзяки я мов вихор примчу до вас ув Екорес. Та мовчати про це мені вже несила бо чую як з горя розум мій намутився. Я часто буваю в дукинї Германтської, у осіб про буття яких ти навіть не здогадуєшся скніючи серед темноти. І тому з утіхою надсилаю книжки Расіна, Віктора Гюго, Вибране Шендоле, Альфреда де Мюссе, бо хочу зцілити від темноти край який і мене породив у темноті яка неминуче підбиває на злочин. Більше писати немає про що і як пелікан довгим змучений летом шлю найкращі побажання тобі а зарівно і твоїй половині моєму похресникові і сестриці твоїй Розі. Бажаю щоб про неї не можна було сказати: Не довше рожі прожила ця розжа як сказали Віктор Гюго, сонет Арверса, Альфред де Мюссе, всі великі генії які з цієї причини згинули в полум'ї ватри як Жанни д'Арк. Очікую від тебе скорої вісточки, прийми мої цілунки як цілунки брата.

Періго Жозеф.

Нас надить до себе життя кожного смертного, де криється щось невідоме, остання, іде не розвіяна злуда.

Багато що з того, що казав мені пан де Шарлюс, підстьобувало батогом мою уяву і, пустивши в непам'ять розчарування, яке спіткало її при зустрічі з реальністю в дукинї Германтської (з іменами людей справа стоїть так само, як з іменами країв), порвало її

до Оріаніної кухні. Зрештою, якщо пан де Шарлюс забив мені баки на якийсь час щодо примірюваних переваг і при-мрійного розмаїття світовців, то лише тому, що й сам помилявся. А помилявся він, найпевніше, тому, що нічого не робив, не писав, не малював, та й читав він не уважно й бездумно. А проте він переріс на дві голови світовців; і хоч вони самі, і те видовище, яке вони становили, давали йому багатющу поживу для розмов, ці люди його не розуміли. Він говорив як художня душа, але його хисту ставало лише на те, аби дати відчуті примарні чари світовців. Дати відчуті лише мистцям, для яких барон міг би бути тим, чим є олень для ескімосів: цей дорогоцінний звір вискубує для них на ялових скелях обрісник і мох, які самі ескімоси не зуміли б знайти й використати, але які, уже перетравлені оленем, стають для мешканців Крайньої Півночі тривним по кормом.

До сказаного мушу додати, що образи вищого суспільства, які малював пан де Шарлюс, оживали завдяки столові лютої знена-види, якою він дихав на одних, і пістету перед іншими. Ненавидів він переважно молодиків, а божествив надто жінок.

Хоча серед жінок пан де Шарлюс ставив на найвищий щабель принцесу Германтську, а проте загадкових слів щодо "непреступного палацу Алладина", де мешкала його кухня, було мало, щоб пояснити моє здуміння. Попри це, загадкових слів, завдяки яким пан де Шарлюс змусив бачити мене в принцесі Германтській істоту незвичайну і досі небачену, було мало, щоб пояснити мою ошелешеність, яка скоро змінилася страхом на думку, чи не жертва я чийогось жарту, вигаданого кимось на те, аби мене викинули за поріг дому, куди б я прийшов без запрошення, змінилася, коли я через два місяці після обіду в дукині, під час її поїздки до Каннів, розірвавши звичайнісінький на око конверт, прочитав на візитівці такі слова: "Принцеса Германтська, уроджена дукиня Баварська, буде вдома такого-то дня". Безперечно, дістати запрошення до принцеси Германтської, з погляду світовця, було так само просто, як потрапити на обід до дукині; мої скромні знання в геральдиці підказували мені, що титул принцеси не вищий за титул дука. А ще я казав собі, що свідомість світської жінки, хоч як старався довести протилежне пан де Шарлюс, не може дуже різнитися від свідомості людей одного з нею кола і навіть від свідомості будь-якої іншої жінки. Але моя уява, подібна до уяви Ельстіра, який творив свою перспективу з порушенням фізичних законів, хоча, мабуть, і вивчав їх, малювала мені не те, що я знав, а те, що вона бачила; те, що вона бачила, себто те, що їй показувало ім'я. Отож навіть як я ще не знав дукині, ім'я Германт, оздоблене титулом принцеси, подібно До ноти, барви чи цифри (геть відрубних від доколишніх вартостей завдяки властивому їм математичному чи естетичному "знакові"), будило в мені завше щось зовсім інше. Цей титул нерідко трапляється у спогадах із часів Людовіка XIII і Людовіка XIV, і я уявляв собі, що принцесу Германтську частенько одвідували, либонь, дукиня Лонгвілльська і великий Конде; якщо мої здогади слушні, то мені навряд чи світило колись туди дістатися.

У наших штучних пересадах є елемент суб'єктивності, і про нього я ще говоритиму, однак живе' в усіх цих істотах якась предметна реальність, і саме вона різнить їх між

собою.

Та й як могло бути інакше? Ті, з ким ми спілкуємося, і хто так мало скидається на тих, що нам маряться, — це ж бо ті самі люди, яких ми бачимо у спогадах, у листах славетних і з якими нам кортіло познайомитися. Якийсь убогий старець, що обідає з нами, — це ж бо той самий, чиє горде послання принцу Фрідріхові-Карлові ми з хвилюванням читали у книзі про війну сімдесятого року. Ми нудимося за обіднім столом, бо наша уява спить, а як ми читаємо книжку, ми захоплюємося, бо тепер уява — з нами. Але особи і за столом, і в книзі — одні й ті самі. Ми були б раді познайомитися з пані де Помпадур, яка завсігди опікувалася наукою, але ми знулилися б у її товаристві так само, як з новочасними егеріями, такими нецікавими, що знову вибиратися до них з візитою нам неохота. А проте різниця між ними є. Однакових людей на світі не буває; манера наших знайомих ставитися до нас, хоча б ми трималися з ними однаково доброзичливо, в кожного своя, але ця відрубність зрештою згладжується. Дукиня де Монморансі любила шпигати мене, але як я потребував якоїсь послуги, аби щиро мені прислужитися, одразу кидала на терези всі свої впливи. А, скажімо, дукиня Германтська ніколи не кривдила мене, говорила мені солодкі речі, була дуже гостинна, бо гостинність становила духовне багатство Германтів, натомість якби я попросив її про якусь дрібничку поза всім тим, вона б і за холодну воду не взялася, — так у деяких маєтках у вашому розпорядженні авто і камердинер, зате там годі дістати шклянку сидру, оскільки частування сидром розпорядники не передбачили. Хто ж із цих двох жінок був мені за щирого приятеля: дукиня де Монморансі, яка рвалася шпилькувати мене, але завжди була готова посприяти мені, чи дукиня Германтська, якій боліло, коли мені чимось дошкуляли, але було важко стати бодай в якійсь дрібній послuzі мені? Та ще й подейкувано, буцімто дукиня Германтська просто верзиця, все язиком меле, а її кухня не така кебетлива, завжди править про цікаві речі. Менталітет украй різноманітний, прямо протилежний не лише у літераторів, а й у світовців, ото ж-бо не самі Бодлер та Меріме мають право гордувати один одним. Осібний розум виробляє в кожного свій вираз очей, свою манеру висловлюватися, свої вчинки, і все це створює взаємозалежну систему, таку деспотичну, що, як ми розмовляємо з кимось, нам здається, що кращої за цю людину не знайти. Все, що мовила дукиня Германтська, виведене, як теорема, з її ментальности, я брав за істину. І загалом був з нею згоден, коли вона доводила, що дукиня де Монморансі дурненька, любить розводитися про те, в чому ні бе ні ме, або, коли, дізнавшись, що дукиня де Монморансі завдала комусь прикрощів, казала: "Ось ви вважаєте її добрягою, а для мене це ірод". Але ця тиранія дійсности, ця очевидність світла лямп, при якій одлегла вже зоря блідне, як спогад про щось найбанальніше, відпускала мене, коли дукині Германтської не було, коли ще якась дама казала мені, ставлячи мене на одну дошку з собою і зводячи дукиню куди нижче за нас: "Оріана, властиво, ніким і нічим не цікавиться", або навіть (у що при розмові з дукинею просто не вірилося — так яскраво вона засвідчувала протилежне): "Оріана — снобка". Оскільки віконтеса д'Арпажон і дукиня де Монморансі являли собою нерівноцінні величини і

будь-яка математика тільки б умилася за спроби їх зрівняти, я так би й не сказав, якби в мене запитали, у кого з них, на мій суд, більше переваг.

Отож коли йшлося про своєрідні риси салону принцеси Германтської, то найчастіше наводилося його замкнутість, що почасти впливало з того, що принцеса була королівського ложа, а головне, сказати б, з допотопності принца, скутого становими забобонами, з чого дугство, до слова, повсякчас при мені кпило і змушувало мене підозріло поставитися до запросин того, хто тільки з високостями та з ясновельможностями і знається і хто за кожним обідом бешкетує, що його посаджено не там, де йому подобало б сидіти за Людовіка XIV, не на тому місці, яке завдяки своїй незвичайній ерудиції в питаннях історії та генеалогії знав тільки він сам. Ось чому багато хто зі світовців, порівнюючи кузенство, вирішував на користь дугства. "Дугство — люди куди новочасніші, куди інтелігентніші, вони не ведуть, як інші, підрахунку колін родовідного дерева, їхній салон випереджав на триста років салон їхніх кузенів", — ось що говорилося звичайно, і, згадуючи ці репліки, я здригався від самого позирку на запрошення, бо ці репліки наводили мене на думку, що його надіслав якийсь містифікатор.

Якби дугство не поїхало до Каннів, я б спробував вивідати через нього, чи не пожартував хтось із мене. Мої підозри не підкріплювалися навіть (чим я намагався себе втішити) почуттям, якого нібито не мали б спізнавати світовці, але яке письменник, хоч би він і належав до світської касты, повинен відтворювати, аби бути цілком "об'єктивним" і вирізнити питомість кожного стану. Я й справді знайшов у чарівних спогадах опис підозр, подібних до тих, які заронило в мені запрошення від принцеси. "Ми з Жоржем (а може, "Ми з Елі" — книжки під рукою я не маю, аби справдити) так умерле хотіли потрапити до салону пані Дельсер, що, отримавши від неї запрошення, постановили з обачносте, кожен власноруч, переконатися, чи це не першоквітневий жарт". А писав це не хто інший, як граф д'Осонвіль (згодом зять дук де Бройля), а другий молодик, який "власноруч" збирався вивідати, чи не морочать його, це — залежно від того Жорж він чи Елі — хтось із двох нерозлийдрузів графа д'Осонвіля: пан д'Аркур чи принц де Шале.

Уже в день рауту в принцеси Германтської я дізнався, що дугство напередодні повернулося до Парижа. Повернулося воно не на бал у принцеси, а через важку хворобу котрогось із кузенів, а потім дук рвався побувати ще цього вечора на одному маскараді, де сам дук мав явитися Людовіком XI, а його дружина — Ізабо Баварською. Я постановив вибратися до них уранці. Проте дугство кудись рано вийшло і досі ще не вернулося; я чигав у ванькирчику, який здався мені доброю сторожівнею, на повернення їхнього екіпажу. Насправді я погано вибрав свій пост, звідки ледве було видно наше подвір'я, зате мені відкривалися інші двори, і знічев'я я трохи розважився. Не лише у Венеції, а й у Парижі є такі спокусливі для малярів куточки, звідки перед твоїми очима бовваніє безліч кам'яниць. Венецію я згадав не випадково. Убогі дільниці венецькі вранці нагадують убогі квартали паризькі з їхніми високими, ширшими вгорі димарями, обарвлені сонцем так ясно нарожево і так жаро начер-воно; цілий сад бує

над оселями, пишає з таким розмаєм відтінків, що можна сказати, ніби це насправду сад, виплеканий над містом якимсь аматором дельфтських чи гарлемських тюльпанів.

Зрештою деякі покої збитих до купи будинків виходять вікнами на спільне подвір'я, кожен віконний проріз перетворюється на раму, і в якійсь рамі видно куховарку, яка замріялася, втупившись у підлогу, а в ще одній, трохи далі, — дівчина з розпущеним волоссям та стара відьма з гребінцем, риси якої з'їдає пітьма; відстань приглушує згуки, вони застрягають у дворах, кожен дім показує сусідньому в зашкленених прямокутниках німі рухи людей, і кам'яниці, виставляючи голландські образки, здаються якоюсь художньою виставкою. Звичайно, з палацу Германтів такого краєвиду не відкривалося, зате розгорталися інші, теж цікаві, надто з того особливого тригонометричного пункту, де я засів і де ніщо не зачіпало мого ока ген-ген аж до майже не забудованих, округлих пагорбів, за якими стояв осторонець принцеси Силістрійської і маркізи де Пласак, вельможних кривнячок дука Германтського, яких я, зрештою, не знав. Аж до цього палацу (який належав їхньому батькові, панові де Брекіньї) геть нічого, тільки невисокі, повернуті на всі боки споруди, які, не спиняючи погляду, подовжували простір своїми навскісними площинами. Крита червоною дахівкою невеличка вежа повітки, де стояли повози маркіза де Фрекура, вивершувалася шпинею, але шпинею, нагадуючи про гарні старезні будинки, вигнані вгору на відшибі у швейцарському підгір'ї, був такий тонесенький, що нічого не заслоняв собою. Всі ці споруди, ледь видимі, розсипані безладно, створювали вражіння, ніби палац маркізи де Пласак стоїть куди далі, ніби тебе відділяло від нього кілька вулиць чи багато гірських пасем; насправді він був близесенько, але його віддаляла мана зорова, звичайна в Альпах. Коли його широкі квадратні вікна, іскряві на сонці, наче гірський кришталь, відчинялися для провітрювання, то, натужуючи зір, аби роздивитися на різних поверхах лакеїв за вибиванням килимів, ти зазнавав утіхи не меншої, ніж дають тобі на полотнах Тернера чи Ельстіра мандрівник у диліжансі чи провідник на узбіччі Сен-Готарда. Але з цього "бельведеру" я міг би і не вгледіти дущтва при поверненні, а тому, вернувшись пополудні на чати, я просто став на сходах, звідки б уже не прогавив, що брама відчиняється, проте чарівна альпійська краса оселі Брекіньї і Трем з прибиральниками-лакеями, відстанню обернутими у малесеньких чоловічків, тут уже не тішила моїх очей.

Отож-бо чекання на сходах мало для мене вельми важливі наслідки, завдяки йому я побачив такий чудовий краєвид, правда, не тернерівський, а моральний, що розповідь про нього краще ненадовго відкласти, спершу розповівши про те, як я побував у Германтів після їхнього повороту.

Дук прийняв мене сам у бібліотеці. На порозі я здивався з геть-то сивим, убого вбраним чоловічком при чорній краватці, як у комбрейського нотаря і як у деяких друзів мого діда. Чоловічок цей, скромний і неспіливий, бив мені чолом і нізачо не хотів вийти, перш ніж я зайду. Дук крикнув йому щось, але я не розчув, незнайомець знову почав кланятися, але вже до стіни; чоломбит-тя не припинялося, хоча дук бачити його не міг — так навіщось усміхаються люди при телефонній розмові; гість мовив

дискантом; він відклонився мені ще раз низьким уклоном смиренного прохача. Зрештою це міг бути якийсь повірений з Комбре, так-бо він своєю загумінковою, старомодною і сумірною міною скидався на маленьких тамтешніх людей, прибитих стариганів.

— Оріана зараз прийде, — сказав мені дук, тільки-но я ввійшов. — Сванн має принести їй за хвилю відбитки своєї студії про монети мальтійського закону і, що ще гірше, величезні знімки лица та споду цих монет, тому Оріана воліла мерщій одягтися, аби встигнути посидіти з вами, перш ніж їхати обідати. Ми й так завалені речами, рятунку від них нема, я просто не знаю, куди приткнути Сваннові світлини. Але я маю надто вже чемну дружину, вона страх як любить догодити всім. Вона певна, що Сваннові буде приємно показати їй по черзі всіх grosмейстерів закону, медалі яких він знайшов на Родосі. Я сказав: мальтійського? Ні, родоського, але це один і той самий закон — закон святого Йоанна Єрусалимського. Власне, родоські рицарі цікавлять її остільки, оскільки ними захоплюється Сванн. Наш рід безпосередньо причетний до всієї цієї історії, причетний навіть нині: мій брат, якого ви знаєте, один з найвищих достойників мальтійського закону. Але якби про це зняв мову з Оріаною я, вона б і слухати не побажала. Натомість, коли Сванн, вивчаючи храмовників (аж дивно, з якою пасією люди, сповідуючи одну віру, вивчають іншу), добрався до історії родоських рицарів, спадкоємців храмовників, Оріані забаглося зараз же подивитися на їхні голови. Проти Лузіньянів, королів Кіпру, від яких ми походимо по прямій лінії, — це дрібнота. Але поки Сванн до Люзіньянів не візьметься, Оріані до них байдуже.

Я не міг сказати дукові, навіщо я прийшов. Кілька кривнячок чи приятельок, такі, як принцеса Силістрійська і дукиня де Монроз, прийшли з візитом до дукині, котра часто приймала перед обідом, але, не заставши її, вступили на хвилю до дука. Перша з цих дам (принцеса Силістрійська) убрана дуже просто, сухорлява, з привітною міною, тримала в руці тростину. Я злякався: може, вона поранена або каліка? Але скоро побачив, що вона здорова нівроку. Вона зі смутком мовила про якогось близького йому кузена — не з боку Германтів, а по лінії іншого, коли це тільки можливо, ще славетнішого роду, — про те, що його здоров'я, останнім часом загрожене, нагло погіршилося. Було очевидно, що дук, співчуваючи своєму братові й бідкаючись: "Сердешний Мама! Такий добрий хлопець", хотів вірити в оптимістичний прогноз. Справді, обід, на який вибирався дук, мав бути приємним, званий вечір у принцеси Германської, як він зметикував, не заповідався нудним, а головне — його вабила призначена на годину ночі пишна вечеря і костюмований бал: строї Людовіка XI для дука й Ізабелли Баварської для дукині були вже готові. І дук не мав охоти псувати ці розваги думкою про тяжку хворобу доброго Аманьєна д'Осмона. Дві інші дами, теж із ціпочками, маркіза де Пласак і пані де Трем, обидві дочки графа де Брекіньї, прийшли з візитом до Базена і заявили, що його кузен Мама дихає на ладан. Знизавши плечима і бажаючи одмінити розмову, дук спитав їх, чи не йдуть вони на вечір до Марі-Жільбер. Дами відповіли, що не збираються, бо Аманьєн конає, і що не збираються вони й на обід, на який ішов дук і на якому, за їхніми словами, мали бути брат царя Теодосія,

інфанта Марія Консепсьйон і так далі. Оскільки маркіз д'Осмон доводився Базенові ближчим родичем, то Базенові здалося, що цим "бойкотом" дами висловлюють йому догану, і він не дуже з ними церемонився. Хоча вони зішли з висот палацу Брекіньї, аби побачити дукиню (чи радше, аби ознаймити їй, що стан здоров'я кузена загрозений і що, отже, дуцтву нині не до втіх), але посиділи недовго. Озброєні альпенштоками, Вальпургія і Доротея (так звали двох сестер) рушили крутою стежкою на свою гору. Мені так і не спало на думку спитати Ґермантів, навіщо сен-жерменці ходять з ціпочками. Можливо, вони вважали передмістя своєю дідишною, а брати фіакри не любили і воліли довгі прохідки пішки, але деякі з них, завзяті мисливці, часто падали з коня, ламали собі ноги, і поломи не гоїлися, а інші просто нажили собі ревматизм, бо лівобережжя вогке і було вогко в їхніх старих замках — ось чому, мабуть, вони й ходили з ковінками. А може, вони не робили далеких переходів. Просто, зішовши до свого саду (неподалік від дукининого), аби нарвати плодів на узвар, заходили побачитися з дукинею Ґермантською, але прихоплювати з собою секатор чи поливальницю не сміли.

Дук, мабуть, був зворушений, що я до нього явився в день його приїзду. Але обличчя його спохмурніло, тільки-но я сказав, що зайшов просити його дружину з'ясувати, чи запрошує мене принцеса. Я просив про одну з тих послуг, які дуцтво Ґермант-ське робити не любило. Дук відповів, що вже нерано, що як принцеса не посилала мені запрошення, то вона може подумати, ніби він випрохує його для мене, а він одного разу нарвався вже на відмову і більше не бажає ніяким світом тиснути на кузенство, "устрявати в справу", нарешті, що він гаразд не знає: може, він з дружиною поїде з кликаного обіду просто додому і що в такому разі, аби принцеса не образилася, найліпше приховати від неї, що вони повернулися до Парижа; якби не це, він негайно спитав би її щодо мене цидулкою або по телефону, хоча, зрештою, нині пізно, бо список гостей, певне, вже складено.

— Хіба ви побили з нею глека? — спитав дук із підозрілою міною, бо Ґерманти завжди боялися, як би не танцювати під чужу дудку і ненароком когось із кимось не помирити, і завжди хотіли знати про всі недавні сварки. Дук волів сам ухвалювати постанову, коли, на його думку, треба було не панькатися.

— Бачте, друже, — сказав він так, ніби йому оце сяйнуло, — я краще не казатиму Оріані про ваше прохання. Вам же відомо, яка вона послужлива і що її любов до вас безмежна. Хоч би як я її умовляв, вона неодмінно пошле принцесі цидулку і, натомившись по обіді, вже не матиме жадних вимовок, їй доведеться їхати на вечір. Так, так, я їй нічого не скажу. Вона зараз вийде. Ані слова — прошу вас! Але як ви все-таки зважитеся на раут, нам буде приємно побачитися з вами.

Обов'язок людяности надто святий, аби той, кого закликають спевнити його, не схилився перед ним — вірячи чи не вірячи в його щирість; мені не хотілося, щоб дук подумав, ніби я бодай на мить завагаюся, почну роздумувати, чи не попросити мені все-таки дукиню, хай навіть вона потім і втомиться по обіді, тож я обіцяв дукові не казати їй, навіщо я прийшов, вдав, ніби не збагнув, яку комедію він оце зіграв. Я

спитав, як він гадає: чи не прийде на вечір до принцесї пані де Стермар'я?

— Ба ні, — відповів він з міною знавця. — це прізвище мені знайоме, траплялося мені в клубних річниках, але в тому товаристві, яке збирається у Жільбера, де Стермар'ї не числяться. Ви там спіткаєте людей лише великосвітських і дуже занудливих: дам, які давно втратили титул дукинй, але домоглися його віднови, всіх послів, багатьох Кобургів, чужосторонніх високостів, але годі серед них побачити бодай тінь Стермар'ї. Жільбер занедужав би від самої вашої гадки! Ага, ви ж кохаєтеся в малярстві, я зараз вам покажу чудове полотно, я купив його у мого кузена, почасти мінька на Ельстіра — його картини нам, зрештою, не до вподоби. Мене запевнено, що це Філіпп де Шампань, але, гадаю, це щось вартісніше. Сказати вам по щирості? Гадаю, це Веласкес і то періоду його розквіту, — сказав дук, дивлячись мені в очі, — чи то вивчаючи моє вражіння, чи то для посилення його. Вступив лакей.

— Її ясновельможність просила спитати вашу ясновельможність, чи не може ваша ясновельможність прийняти пана Сванна, бо її ясновельможність ще не зовсім готова.

— Попросіть пана Сванна сюди, — сказав дук, зиркнувши на годинника і прикинувши, що він має кілька хвилин перед початком туалету. — Сама ж запросила Сванна і, звісно, ще не готова. Не згадуйте при Сванні про вечір у Марі-Жільбер. Я не знаю, чи його запрошено. Жільбер дуже його любить, бо вірить, що Сванн — незаконний онук дука Беррійського, то ціла історія! (Інакше Жільбер з ним би не носився! Моєму кузенові млосно стає, як угледить за сто ступнів жида!) Але нині все ускладнила справа Дрейфуса. Сванн мав би зрозуміти, що йому слід насамперед розцуратися зі своїми одноплемінниками, а він верзе таке, що підбиває проти себе всіх.

Дук покликав лакея, аби довідатися, чи не вернувся гонець до д'Осмона. План у дука був такий: оскільки він мав усі підстави гадати, що його кузен не виживе, йому залежало на тім, аби мати про нього новини перед його смертю, себто, перед вимушеною жалобою. Якби він дізнався з перших рук, що Аманьєн ще живий, дук дременував би на кликаний обід, на раут до принца, на бал, де красувався б у перевдязі Людовіка XI і де мав дуже пікантне побачення з новою коханкою, а новина до нього дійшла б лише назавтра, по всіх цих розривках. Отоді вже, якби Аманьєн сконав увечері, можна було б надіти жалобу.

— Ні, ваша ясновельможносте, він ще не приходив.

— От сто чортів його матері! Тут усе робиться в останній момент! — скрикнув дук; йому спала думка, що Аманьєн, може, вже "опрягся", у вечірці напишуть некролог, і тоді прощай маскарад! Дук зажадав "*Тан*", але в газеті нічого не було.

Сванна я не бачив уже давненько і нині з дива не міг вийти: чи носив він раніше вуса "щіточкою", чи стригся "їжаком", бо він виглядав не так, як звикле; він і справді "одмінився", бо дуже хорував, а хвороба так само різко одмінює обличчя, як запущена борода, як зачіска на пряму чи косу проділь. Сванн був хворий на ту саму хворобу, яка вбила його матір, і занедужав він у тих самих літах, що й вона. (У нашому житті так важать кабалістичні цифри, лихе око, що здається, ніби і справді воно в руках у чарівниць. І якщо є пересічна тривалість життя людськості загалом, то є і пересічна

тривалість життя окремих родин, тобто схожих між собою їхніх членів.) Сванн був убраний чепурно, і в цій чепурності, як і в чепурності його дружини, лучилося те, яким він зробився, з тим, яким він був колись. Обтислий перлово-сірий редингот підкреслював його ставність і вельможність, руки обтягували переполаса-білі рукавички, в одній руці він тримав сірий циліндр із розтрубом — такий фасон Дельйон робив лише для нього, для принца де Сагана, для барона де Шарлюса, для маркіза де Модена, для Карла Гааса та для графа Луї де Тюрена. На мій уклін Сванн відповів чарівливою усмішкою і щиросердим ручканням, і це мене вразило: ми зі Сванном так давно не бачилися, що він зразу міг би мене й не впізнати; я висловив йому свій подив; він зареготав, але так, немовби на мене досадував, потім ще раз потис мені руку: наче здогадався, що я, припускаючи, ніби він мене не впізнає, сумніваюся: чи не вистарів він часом розум і чи не був завше байдужий до мене? А проте мої здогади були слухні: згодом вплигло, що він упізнав мене, лише як мене названо на ім'я. Але тому, як дук звернувся до мене, ні в виразі Сваннового обличчя, ні в його висловах, ні в тому, що він казав мені, не майнуло, що його застукано зненацька, так хвацько і певно вдавав він із себе світовця. Він вносив у свою гру розкутість і вигадливість, вигадливість навіть у манеру вбиратися, саме те, чим славилися Германті. Отож-бо уклін, яким старий клубмен привітав мене, не впізнавши, був не зимний і штивний уклін світовця формаліста, то був уклін справді щирий, чарівливий — так уклонялася, скажімо, дукиня Германт-ська (вона навіть перша всміхалася при зустрічі ще перед тим, як ти віддавав їй чолом) з протесту до механічних уклонів, властивих дамам-сенжерменкам. Так само й капелюх — дотримуючись уже віджилого звичаю, Сванн поставив його на підлогу при собі, — у нього був підшитий зеленою шкірою: Сванн переконував, що так він мені не брудниться, а насправді зелене більше йому личило (про це він волів мовчати).

— Послухайте, Шарлю, ви ж бо великий знавець, підійдіть-но сюди, я вам щось покажу, а потім, діти мої, я з вашого дозволу ненадовго zostавлю вас удвох — мені треба переодягтися; зрештою, гадаю, Оріана зараз прийде.

Аж це дук показав Сваннові свого "Веласкеса".

— Здасться, я це вже десь бачив, — скривив Сванн гримасу хворого, якому навіть говорити важко.

— Так, — сказав дук; він був спантеличений тим, що знавець не став мліти від захвату. — Ви, мабуть, бачили це полотно у Жільбера.

— Ага, так і є, тепер пригадую.

— Як, по-вашому: хто це?

— Ба, як картина належала Жільберові, — то це, либонь, хтось із ваших *предків*, — відповів Сванн з ущипливою шанобою до старезности роду; він вважав, що легковажити тут негречно і нерозумно, але з доброго тону волів за краще "відбутися жартом".

— Десь-найпевніш, — шорстко озвався дук. — Це Бозон, Германт... не пригадую вже, який за рахунком. Та мені чхати на них. Вам же відомо, що я не такий феодал, як Жільбер. Але мені казали, що це робота Ріго, Міньяра, ба навіть Веласкеса! — гукнув дук і вп'явся в Сванна поглядом інквізитора й ката, аби прочитати його думки і

воднораз уплинути на його відповідь. — Ну то хто ж? — Дук умів домогтися потрібної йому відповіді, а за кілька хвилин повірити в те, що співрозмовник справді так думав. — Кажіть правду. По-вашому, це хтось із великих моголів, згаданих мною?

— Ба, н-н-ні, — відповів Сванн.

— Ну, особисто я на цьому не розуміюся, я аж ніяк не зугарен визначити, чия це мазанина. Але ви кохаєтесь у малярстві, ви людина тямуща, кому ви це приписуєте?

Сванн трохи повагався перед цим полотном — видно було, що воно йому не до шмиги.

— Вашому недругові! — відповів він зі сміхом дукові, і той скинувся з люті.

— Я прошу вас обох, будь ласка, почекайте на Оріану, — сказав він, охолонувши, — а я тільки одягну фрак і зараз прийду. Я передам моїй половині, що ви чекаєте на неї.

Я заговорив зі Сванном про Дрейфусову справу і спитав, чому так виходить, що всі Германти — антидрейфусари?

— По-перше, тому, що, власне, всі вони антисеміти, — відказав Сванн; він знав з досвіду, що деякі Германти не антисеміти, але, як усякий завзятий прибічник якихось поглядів, волів тлумачити супротивну позицію інших упередженістю, забобонами, з якими змагатися годі, а не поглядами, щодо яких можна сперечатися. Зрештою, передчасно дійшовши кресу життя, він, як зацькований звір, не зніс нагінки і вернувся до віри своїх батьків.

— Про принца Германтського я, справді, чув, ніби він антисеміт, — погодився я.

— Ну, про нього шкода й мови! Він дійшов до того, що, — це як був він офіцером, — волів терпіти пекельний біль зубний, ніж піти до єдиного в околиці дантиста-жида, а ще у нього якось згорів флігель у власному маєткові, бо йому довелося б просити помпи у свого сусіди — Ротшильда.

— А ви до нього не підете ввечері?

— Піду, — відповів Сванн, — хоча я геть зморений. Я дістав від нього листа — він пише, що йому треба побалакати про щось зі мною. Я відчуваю, що занедужаю, і мені буде не до зустрічі з ним, — ні у нього, ні в мене, це б мене денервувало, волію зіпхнути все з плечей сьогодні.

— Але ж дук Германтський — не антисеміт?

— Як же не антисеміт, якщо він антидрейфусар? — заперечив Сванн, не помічаючи, що це те, що в логіці називається *реШію ргіпсіріі*¹⁴. — А проте мені було прикро розчаровувати цю людину — ох, що це я кажу! — розчаровувати дука; мені було приємніше розхвалювати його так званого Міньяра чи кого там іще.

— Ну, а дукиня? — спитав я, повертаючись до справи Дрей-фуса. — Вона — жінка інтелігентна.

— Так, вона чарівна жінка. Хоча, на мій суд, була ще чарівніша, поки йменувалася принцесою де Лом. У її дотепності з'явилася жовч, у молодесенької родовитої дівчини все було м'якше, але, зрештою, і молодь, і ті, що вже уматеріли, і чоловіки, й жінки, — усе це люди іншого поріддя, і ніякої ради нема — тисячолітній феодалізм у крові даром не минається.

— Але ж он Робер де Сен-Лу — дрейфусар?

— Ну що ж, це робить йому честь, надто як зважити, що його мати дихає лихим духом на Дрейфуса. Мені про нього саме так і мовили, але я не повірив. Це мене дуже радує. І не дивує — він людина цілком кебетлива. А в цьому разі це дуже важливо.

Дрейфусарство зробило Сванна вельми безпосереднім, воно переорало його душу ще дужче, ніж переорало одруження з Одет-тою; це його нове здекласування краще було б назвати рекласуванням, і воно виходило йому на честь, бо повертало на шлях, яким ішли його близькі і з якого його збили великопанські зв'язки. Та саме тоді, як Сванн з його світлою головою, завдяки успадкованим по предках перевагам, міг би зглибити істину, досі сховану від очей світовців, він виявив якусь кумедну сліпоту. Все, чим він захоплювався і чим обурювався, він вимірював тепер новим критерієм — дрейфусарством. З'ясувавши, що пані де Бонтан — антидрейфусарка, він визнав, що вона дурепа, але це було не дивніше, ніж те, що спало йому після женіння, а саме, що пані де Бонтан — розумниця. Не так уже й важило те, що нова хвиля перевернула його політичні погляди, що він забув, як обзивав Клемансо запроданцем, англійським шпигуном (цю дурницю вигадано у Германтів), і нині заявляв, що завжди вважав Клемансо за совість нації і за такого бійця, як Корнелі. "Ні, я все життя так казав. Ви щось плутаєте". Але, збуривши політичні переконання Сваннові, ця хвиля перегорнула і його літературні смаки, і навіть манеру висловлюватися. Баррес занастив свій талант, та й ранні його речі слабенькі, їх не перечитаєш. "Ось спробуйте, до кінця не добредете. Ось Клемансо — інша річ! Я не антиклерикал, але поряд з ним Баррес ні риба ні м'ясо! Атож, батечко Клемансо — це брила. А який знавець мови!" Але ці Сваннові вибрики можна було ганити будь-кому, тільки не антидрейфусарам. Вони доводили, що як ти за Дрейфуса, то ти жидівського роду. Якщо такий щирий католик, як Саньєт, теж виступав за ревізію справи, то це тому, що його підтроюдила пані Вердюрен, дика радикалка. "Попівство" для неї, як більмо на оці. Саньєт просто дурень, а не злобитель, бо йому і невтямки, як непутить його принципалка. А як хтось відповідав, що Брішо, теж приятель пані Вердюрен, член Патріотичної ліги, йому заперечувано, що він розумніший від Саньєта.

— Ви з ним зустрічаєтеся? — спитав я у Сванна, маючи на увазі Сен-Лу.

— Ні, ніколи. Недавно я дістав від нього листа, він хотів, аби я попросив дука де Муші і ще декого голосувати за нього в Жокей-клубі, але він пройшов на "ура".

— Попри справу Дрейфуса?

— Про це навіть не заїкнулися. Проте після голосування я туди ні ногою.

Вступив дук, а небавом і його дружина, уже вичепурена, ставна і гордопишна, у червоній сатовій сукні; спідниця у неї була оздоблена лелітками. Мала у волоссі велике страусеве перо, обарвлене в пурпур, а на плечах тюлевий шарф, теж червоного кольору.

— Мені дуже подобається зелена підшивка вашого капелюха, — проголосила дукиня, яка була дуже спостережлива. — Зрештою, у вас, Шарлю, все гаразд: і те, що ви носите, і те, що мовите, і те, що читаете, і те, що робите.

Сванн, удаючи, ніби не чує, роздивлявся дукиню, як роздивляються полотно майстра, потім, перехопивши її погляд, пожував губами, ніби кажучи: "Псякрев!" Дукиня засміялася:

— Вам подобається мій туалет? Я дуже рада. А от мені самій він, мушу сказати, не вельми до вподоби, — вела вона з невдо-воленою міною. — Лишенько, яка нудота: вбиратися, іти між люди, коли так любо сидіти вдома!

— Які гарні рубіни!

— Ох, серденько Шарлю! Видно принаймні, що ви розумієтеся на цьому — не те що бидляк Монсерфей: він спитав, чи вони правдиві! Признатися, я зроду таких не бачила. Це подарунок великої княгині. На мій смак, вони забуйні, трохи нагадують повний келишок бордо, але я їх наділа, бо ввечері ми побачимо велику княгиню у Марі-Жільбер, — додала дукиня, не здогадуючись, що ці її слова завдавали брехню її мужеві.

— А що буде у принцеси? — спитав Сванн.

— Нічого особливого, — ускочив у слово дук: Сваннове запитання йому підказало, що того не запрошено.

— Що ви, Базене! Там будуть усі, кому не ліньки! Зійдеться таке збіговисько, що можуть затоптати. Одне там буде гарне, — мовила дукиня, дивлячись на Сванна з субтальною міною, — якщо тільки не вибухне буря, яка висить у повітрі, — це диво-сад. Ви його бачили. Я там була місяць тому, коли цвів сириг'арій — яка краса! А потім ще й водограї — ну просто Версаль у Парижі!

— А що за жінка принцеса? — спитав я.

— Та ви ж її у нас бачили. Гарнісінька, як рожка повнісінька, трохи ідіотка, дуже мила, попри свою германську пиху, щиросерда і не може, щоб не вшелепкатися.

Від кмітливого Сванна не приховалося, що дукиня намагається вразити "германтською дотепністю", але дешевим коштом, бо повторювала старі, заяложені слівця. А проте, аби показати ду-кині, що розуміє її хіть дотепувати, Сванн посміхнувся — мовляв, вона свого домоглася, але посміхнувся якимось криво, і ця нещирість знітила мене, так само, як я нітився під час розмови мого батька-матері з Вентейлем про зледашіння деяких верств (тоді як мої родичі знали, що зледашіння монжувенців куди гірше) або коли я слухав, як Легранден кидає перла перед дурнями, знаючи, що цей багатий, вичепурений, але неосвічений люд його не зрозуміє.

— Гей, Оріано! Що ви таке кажете? — скрикнув дук. — Марі дурненька? Вона багато читала, чудова музика!

— Базене, хлоню мій! Ви що, вчора народилися? Невже ви не знаєте, що все це не заважає людині бути благуватою? Зрештою, сказати про неї, що вона благувата, без збрешеш, годі, ні, вона капуста з горохом; вона — Гессе-Дармштадт, Римська імперія та ще й тютя з полив'яним носом. Уже сама її вимова мене дратує. Але, зрештою, я визнаю, що вона чарівна своєумка. А ще ця її витівка — спуститися зі свого германського трону і відца-тися з-міщанська за простачиська. Адже вона сама його обрала! Ага! — звернулася вона до мене. — Ви не знайомі з Жільбером! Так ось: він зліг, коли йому сказано, що я кинула візитівку в пані Карно... Так, любий Шарлю, —

одмінила дукиня розмову, помітивши, що згадка про кинуту в пані Карно візитівку розлютила дука, — ви так і не прислали знімків родоських рицарів, а проте, після ваших розповідей, я полюбила їх і мрію з ними ознайомитися.

Дук глянув дружині в живі очі:

— Оріано! Уже різати, то різати всю правду. Треба сказати, — звернувся він для спростування до Сванна, — що англійська послыха (незлецька жіночка, але чудійка і без царя в голові) придумала запросити нас разом із президентом Республіки та його благовірною. Це нас уразило, навіть Оріану, тим паче, що послыха мала багато знайомих серед тих, хто нічим нам не поступався, і могла б і не кликати нас на таке химерне збіговисько. Там був один міністр-казнокрад, ну, та, зрештою, хто старе поминає... коротше, нас не попереджено, і ми вскочили в халепу, хоча, мушу визнати, що ті люди були дуже ґречні. І на цьому треба було поквитуватися. І що б то було дукині Германтській порадитися хоча б зі мною; не прохопившись словом, вона взяла і кинула через кілька днів візитівку у Єлисейському палаці. Жільбер, мабуть, переборщив: він заявив, що ми знеславили себе. Але якщо не зважати на політику самого Карно, — а він зрештою вив'язувався цілком пристойно зі своїх обов'язків, — то як же можна було забути, що він доводиться онуком члена революційного трибуналу, який протягом дня послав на смерть одинадцятаро наших?

— У такому разі чому ж ви, Базене, їдете щотижня обідати в Шантії? Адже дук Омальський — теж онук члена революційного трибуналу, з тією різницею, що Карно був людина зацна, а Філіпп Егаліте — підчихвіст.

— Перепрошую, я вас переб'ю, — втрутився Сванн. — Я послав вам знімки. Не розумію, чому вам їх не передано.

— Це мене не дивує, — кинула дукиня. — Моя служба доповідає мені на свій розсуд. Очевидно, вона не любить закону святого Йоанна.

Дукиня подзвонила.

— Знаєте, Оріано, я їздив до Шантії без ентузіазму.

— Без ентузіазму, але з нічною сорочкою на випадок, якби принц залишив вас ночувати, але він залишав вас нечасто, бо він — страшений хамлюга, як і всі Орлеани... А знаєте, кого ще, окрім нас, запрошено на обід до пані Сент-Еверт? — спитала дукиня Германтська у чоловіка.

— Окрім тих, про кого ви знаєте, покликано в останню мить брата царя Теодосія.

З виразу на дукининому личку видно було, що вона зраділа, а в голосі забриніла досада:

— Ой лишенько, знову принци!

— Цей принц люб'язний і тямовитий, — озвався Сванн.

— Ну, не цілком, — заперечила дукиня, здавалося, вона добирає слів, щоб чудасіювати. — Чи ви зауважили, що найлюб'язніші принци люб'язні та не дуже? Але ж так, запевняю вас! їм треба завжди мати свою думку геть про все. Але оскільки вони не мають своєї думки ні про що, то марнують півжиття на те, аби розпитувати у нас про наші думки, а півжиття на те, аби нас же ними частувати. Вони, бачте, все

поцінують: це от grano добре, а це погано. Всі вони одним миром мазані. Скажімо, цей шмаркач Теодосій Молодший (забула, як його звати) спитав у мене, як називається така-то оркестрова партія. А я йому... — Очі у дукині зблиснули, її червоножарі уста розтулилися, і вона засміялася: — Так і називається: оркестрова партія. І що ж ви думаєте? Моєю відповіддю він не здобрів. Ох, любий Шарлю! — млосним голосом тягла дукиня. — Яка нудота іноді ці збіговиська! Сидиш собі одного вечора і гадаєш: "Ні, краще померти!" Щоправда, смерть, може, теж нудна, бо ми не відаємо, з чим її їдять.

З'явився лакей. То був молодий женишок; його змажка зі швейцаром дійшла до того, що дукиня з доброти своєї розборонила їх і запровадила солом'яну згоду.

— Чи я маю йти довідуватися про здоров'я пана маркіза д'Осмона? — спитав лакей.

— Ні в якому разі, навіть не рипайтеся до завітнішого ранку. А ще краще, аби ввечері Їас не було вдома. Його лакей, ваш знайомий, може прискочити сюди з вісткою і пошле вас до нас. Ідіть собі геть, тиняйтеся де заманеться, можете розважитися, можете вдома навіть не ночувати, тільки щоб вас не було тут до ранку.

Лакей не тямився з радощів. Нарешті йому можна побути довго зі своєю нареченою, а то вони майже не бачилися відтоді, як після чергової сварки зі швейцаром дукиня по-дружньому порадила йому, аби знову не чубитися, зовсім не відлучатися з дому. На саму думку, що йому нарешті випав вільний вечір, він раював, а дукиня помітила його блаженство і розкусила. Серце її стислося, у всьому тілі вона відчула свербіж, побачивши щастя, якого зазнавав хтось без її дозволу, криючись перед нею, і дуки-ня запалала люттю й заздрощами.

— Ні, Базене, навпаки, хай зостається на місці і не рушає з дому.

— Але ж, Оріано, це безглуздя, вся ваша служба вдома, а о дванадцятій з'являться ще кравчиня і костюмер одягати нас на бал. Він тут зовсім не потрібен, і тільки він з усієї вашої челяді приятелює з лакеєм безталанного Мами — ось чому я тисячу разів волю його спровадити.

— А я прошу, Базене, його не відпускати: ввечері він має виконати одне моє доручення, ось тільки я ще не знаю точно, о котрій годині. Ні кроку з дому, чуєте? — звернулася вона до охопленого розпачем лакея.

Ув оселі повсякчас точилися сварки, служба тут довго не утримувалася, і винуватцем цієї постійної війни була одна й та сама особа, якою міг би видатися швейцар, але то був не він, хоча переслідування і прискіпування, найклопітніші для ката, і всю чорну роботу для підцьковування служників один на одного, роботу, яка призводила до бійки, дукиня доручала йому; сам швейцар навіть не здогадувався, яку роль він відіграє. Як і всю службу, його розчулювала дукинина доброта, а нетямущі лакеї, діставши розрахунок, заходили до Франсуази попрощатися і казали, що якби не швейцар, кращого місця, ніж у домі в дука, годі було б знайти в цілому Парижі. Дукиня послуговувалася швейцаром як жупелом, так само як довгий час послуговувалася як жупелом клерикалізмом, масонством, жидівською загрозою тощо.

Увійшов лакей.

— Чому мені не передано пакета, якого надіслав пан Сванн? Ага, ось іще що (ви

знаєте, Шарлю, що Мама дуже хворий?). Жюля послано дізнатися про здоров'я пана маркіза д'Осмона — він ще не повернувся?

— Оце саме вернувся, ваша ясновельможносте. Всі так гадають, що скін пана маркіза близький.

— А, він ще живий! — гукнув дук, зітхнувши полегшено. — Скін, скін! А ви — сучий син! Поки людина жива, поти є надія, — звернувшись до нас, сказав дук із веселою міною. — А мені говорили про нього так, нібито він уже мертвий і похований. За тиждень він буде здоровіший за мене.

— Лікарі кажуть, він сконає цього вечора. Один пообіцяв відвідати хворого вночі. А головний лікар сказав, що приїздити нема чого: пан маркіз уже мав би не жити, пана маркіза підтримують лише промивання камфорною олією.

— Ану цитьте, бовдуре! вигукнув дук, розсатанівши. — Вас ніхто не питає. Ви нічого не второпали з того, що вам сказано.

— Сказано не мені, а Жюлю.

— Та чи замовкнете ви? — зарепетував дук і нарешті звернувся до Сванна: — Він живий, яке щастя! Помалу відзискає сили. Пережити таку кризу! Отже, він вичунає. Зразу не одужують. А легке промивання камфорною олією — це навіть приємно, — сказав дук, затираючи руки. — Він живий, чого ще бажати? Якщо він здолав перенести те, що йому судилося знести, це вже добре. Він трижильний, йому можна лише позаздрити. А потім здорових так не глядять, як хворих. Мій кухар —■ тімаха; він зробив мені баранину під беарнським соусом; не можу його не похвалити: смакота, але саме тому я об'ївся, духу не зведу. Але ж ніхто не присилає спитати про моє здоров'я, як присилають спитати про здоров'я мого дорогесенького Аманьєна. Надто часто присилають. Це його мучить. Треба дати йому перепочити. Одвідувачів не відженешся, так можна й справді замордувати чоловіка.

—■ Стривайте! — сказала дукиня лакеєві, який збирався йти. — Я просила принести запаковані знімки, які мені надіслав пан Сванн.

— Ваша ясновельможносте! Пакет такий здоровий, що навряд чи пройде у двері. Ми його залишили в сінях. То що, ваша ясновельможносте, принести?

— Ні, не приносьте, тільки треба було зразу сказати. Якщо це така бандура, то я зійду в сіні і подивлюся.

— Я забув сказати вашій ясновельможності, що її світлість графиня Моле залишила вранці візитівку, аби передати вашій ясновельможності.

— О котрій годині? — спитала графиня з невдоволеним виглядом, мабуть, вона вважала, що молодіці не гоже залишати візитівки вранці.

— Близько десятої, ваша ясновельможносте.

— Принесіть візитівки.

— У кожному разі, Оріано, — провадив дук, повертаючись до попередньої розмови, — якщо ви вважаєте, що одружитися з Жільбером — була химера Марі, то у вас химерний спосіб викладати події. Хто показав себе тютєю, то це Жільбер: він пошлюбив близьку родичку бельгійського короля, який привласнив собі титул дука

Брабантського, що належить нам. У наших жилах тече та сама кров, що і в жилах Гессенів, тільки ми — куди старезні-ша гілка. Говорити про себе не гоже, — сказав дук, звертаючись до мене. — Але коли ми буваємо не кажу тільки в Дармштадті, але навіть у Касселі й скрізь у Гессені, ландграфи завжди дуже чемно поступаються нам дорогою і першими місцями, адже ми — давезна гілка.

— Годі-бо вам, Базене! Марі була там у себе ватажком усіх полків, її ладили за короля шведського...

— Ет! Ох, Оріано, невже вам не відомо, що дід короля шведського орав землю в По, а ми ж бо вже дев'ятсот років тому вели перед у цілій Європі?

— А все ж якби хтось гукнув на вулиці: "Диви, оно король шведський!" — всі погнали б за ним аж на площу Згоди, а якби крикнули: "Оно дук Германтський!" — то для всіх це ім'я було б порожнім звуком.

— Ох, і доказ!

— Зрештою я не розумію, які у вас права на титул дука Бра-бантського, якщо він перейшов до бельгійського владного дому?

Лакей приніс візитівку графині Моле, чи, радше, те, що вона залишила замість візитівки. Під тим приводом, що візитівок у неї нема, вона дістала з кишені листа, адресованого їй, вийняла його з конверта з написом: "Графиня Моле", а на конверті загнула ріжок. Оскільки конверт був величенький, згідно з модним того року форматом поштового паперу, то ця "візитівка" з написом від руки була майже удвічі більша від звичної.

— Це так звана простота графині Моле, — зауважила дуки-ня з іронією. — Їй хочеться, аби ми повірили, що в неї немає візитівок, і хочеться показати свою оригінальність. Але нас цим не ошукаєш, правда, серденько Шарлю? Ми вже виросли і самі досить оригінальні, аби розкусити бажання дамулі, яка вступила у вищий світ чотири роки тому. Вона чарівлива жінка, але їй чи не бракує тями збагнути, що таким дешевим робом, як залишити замість візитівки конверт, та ще й о десятій ранку, вона нікого не здивує. Її матуся, стара миша, тут їй може дати фору.

Сванн не міг утриматися від сміху на думку, що дукиня, зрештою трохи заздрісна до успіху графині Моле, порившись у "гер-мантській дотепності", зуміє провчити нахабну візитерку.

— Щодо титулу "дук Брабантський" я сто разів казав вам, Оріано... — почав був дук, але дукиня, не дослухавши, урвала його:

— Шарлю, серденько, я прагну подивитися на ваші знімки!

— А! ЕхїїЩог сігасопіз Іа^оі АпиБіз¹⁵, — сказав Сванн.

— Атож, ви так цікаво його описували і дуже вдало порівнювали його зі святим Юрієм Венецьким. Я тільки не розумію: чому Анубіс?

— А як виглядає той, хто є предком Бабаля? — спитав дук.

— Хотіла б я побачити його бабальку, — без усмішки сказала дукиня, тим самим показуючи, що скаламбурила тривіально. — Я хотіла б їх побачити геть усі.

— Зійдімо, Шарлю, і почекаймо екіпаж унизу, — промовив дук, — ви продовжите

свою візиту в сінях, а то моя дружина все одно не дасть вам спокою. Я, можу похвалитися, терпеливіший, — додав він самовдоволено. — Я людина спокійна, а вона дошкулить хоч кому.

— Ваша правда, Базене, — озвалася дукиня, — ходімо до сіней, ми принаймні усвідомлюємо, чому йдемо з вашого кабінету, але ніколи не зрозуміємо, чому походимо від графів Брабант-ських.

— Я сто разів пояснював вам, яким робом цей титул перейшов до гессенського дому, — вирік дук (тоді як ми йшли вже дивитися знімки, і я згадав надіслані мені від Сванна з Комбре), — через одруження одного з Брабантів, тисяча двісті сорок першого року, з цуркою останнього ландграфа Тюринзького і Гессенського, ото ж-бо радше титул принца Гессенського перейшов до дому Брабантів, ніж титул дука Брабантського до гессенського дому. А ще ви повинні пам'ятати, що нашим бойовим гаслом було гасло дуків Брабантських: "Лімбург — тому, хто його здобув"; ба більше, ми замінили герб Германта гербом Брабанта, і ось це, як на мене, була наша помилка; приклад Грамонів не переконливий.

— Але ж, — заперечила дукиня, — оскільки Лімбург здобув король бельгійський... Ось чому спадкоємець трону бельгійського і носить титул дука Брабгйггського.

— Серденько! Те, що ви говорите, не тримається купи, воно позбавлене всяких підстав. Ви знаєте не згірш од мене, що титули претендентів зберігаються і в тому разі, коли територію захопили якісь загарбники. Наприклад, король еспанський теж іменує себе дуком Брабантським, — це означає, що він важить на землю, яку його рід мав не так давно, як наш, але, щоправда, давніше, ніж рід короля бельгійського. А ще король еспанський іменує себе дуком Бургундським, королем Вест та Ост-Індії, дуком Міланським. Але ж він уже не має в області ні Бургундії, ні Індій, ні Брабанту, як не маємо Брабанту ні я, ані принц Гессенський. Король еспанський вважає себе царем Єрусалиму, цісар австрійський теж, але ж ні той, ні той не мають Єрусалиму.

Дук на хвилюк замовк, знічений тим, що назва Єрусалиму може вразити Сванна через "голосну справу", але одразу заторохтів:

— Так, як щойно говорили ви, можна говорити про все. Колись ми були княжатами Омальськими, але це князівство так само законно відійшло до панівного дому французького, як Жу-анвіль і Шеврез — до дому Альберта. Ми не збираємося важити на ці титули, так само як не важимо на титул маркіза де Нуар-мут'є, колись він був наш, а потім його правом став носити рід Ла Тремуї, але як деякі передачі законні, то це не означає, що всі передачі законні. Ось, скажімо, — звернувся він до мене, — син моєї невістки носить титул принца Агрігентського, який дістався нам від Йоанни Навісної, так само, як рід Ла Тремуї носить титул принца Тарентського. А Наполеон надав титул дука Тарентського одному жовнірові: цей жовнір, мабуть, був хоробрим вояком, але в даному разі імператор ще більше перевищив свою владу, ніж Наполеон III, який надав титул дука де Монморансі Перигору: Перигор бодай по матері був Монмо-рансі, тоді як дук Тарентський став таким лише тому, що так забандюрилося Наполеонові I. А Ше д'Ест-Анж, натякаючи на вашого вуйка Конде, спитав у цісарського прокуратора: чи не

підібрав цісар титул дука де Монморансі у ровах Венсенського замку?

— Базене, на Бога, я не проти не лише лазити з вами по вен-сенських ровах, але навіть махнути до Таренту. Отож-бо, мій любий Шарлю, я саме хотіла вам про це сказати, коли ви згадали святого Юрія Венецького. Ми саме виношували з Базеном намір пожити навесні в Італії та Сицилії. Якби ви подалися з нами, ми б вас просто ущасливили! Не кажу вже про те, яке нам приємне було б ваше товариство, але ви скільки розповіли мені про пам'ятки підбою норманського, про сліди старожитности, — уявляєте, яка плідна була б відбута з вами подорож! Гадаю, навіть Базен, та що я кажу, навіть Жільбер і той мав би з того пожиток, бо я відчуваю, що мене зацікавили б навіть претензії на корону Неаполя та інша така тяганина, якби ви про це розповіли в старезних романських церквах чи в ластів'яних гніздах, завислих над морем, як на картинах усіляких мазюкал. Але .киньмо оком на ваші знімки. Розгорніть їх, — сказала дукиня лакеєві.

— Оріано, тільки не зараз! Подивитесь завтра, — заблагав дук, який показував уже мені знаками, як його нажахали ці здоровецькі світлини.

— А мені кортить разом із Шарлем, — сказала дукиня з усмішкою, де таїлися дика хтивість і тонкий психологічний розрахунок, бо, прагнучи примилитися до Сванна, вона так мовила про втіху, яку їй дадуть знімки, як міг би мовити хворий про втіху, з якою він з'їв би помаранчу, або так, ніби вона витівала витівки з приятелями і водночас пояснювала своєму біографові про свої гідні відзначення смаки.

— Він прийде до вас спеціально, — заявив дук потому, як дружина йому поступилася. — Роздивляйтеся хоч три години, якщо вам це так до вподоби, — вів далі він іронічно. — А де ж ви сії цяцьки порозвішуєте?

— У моїй опочивальні, я хочу, аби вони завжди були в мене перед очима.

— Гаразд! Якщо вони висітимуть у вас у спальні, маю надію, що я ніколи їх не побачу, — мовив дук, забувши, що мимоволі зраджує, що він солом'яний парубок.

— Тільки, прошу, обережно, — звернулася дукиня до служника (вона так ревно його остерігала, підсипаючись до Сванна). — Дивіться пакета не поймайте.

— Як ми шануємо навіть пакет! — шепнув мені дук, здіймаючи руки до неба. — Знаєте, Сванне, — ■ додав він, — я ж бо душа прозаїчна, найбільше мене вражає те, що у вас знайшлося таке конвертисько. Де ви його доп'яли?

— У крамниці фотогравюр, там часто послуговуються великими пакетами. Які ж бо з них хамлюги! Надписують: "Дукині Германтській" без "її ясновельможності".

— Я пробачаю їм, — неухважно кинула дукиня; нараз їй спало щось у голову і вона повеселішала, але одразу споважніла і поцікавилась у Сванна:

— Ну то що, поїдете з нами до Італії?

— Гадаю, ваша ясновельможносте, не зможу.

— А от пані де Монморансі поталанило. Ви побували з нею у Венеції й Віченці. Вона розповідала, що з вами бачиш те, чого без вас не побачиш, те, про що ніхто ніколи не говорив, що ви їй відкрили щось геть-то нове навіть у тому, що буцімто всім відоме, що завдяки вам вона примітила такі подробиці, повз які двадцять разів проходила,

проочивши. Далєбі, ви ставитеся до неї краще, ніж до нас... Витягніть фотографії пана Сванна з цього величезного конверта, — звеліла вона служникові, загніть на ньому ріжок і передайте його від мене її ясновельможності графині Моле.

Сванн пирхнув сміхом.

— Мені, одначе, хтілося б знати, — спитала дукиня, — як можна за десять місяців передбачити, що ви не зможете поїхати?

— Люба дукине! Я вам відповім, якщо вам на цьому залежить, але ж ви самі бачите, що я дуже хворий.

Шарлю, серденько, ви справді кепсько виглядаєте, мені не подобається ваша цера, але ж я прошу вас поїхати з нами не через тиждень, а місяців через десять. Десять місяців — термін чималий, аби оклигати.

Вступив лакей і ознаймив, що екіпаж подано.

— Нумо, Оріано, мерщій! — сказав дук, який уже пирхав з нетерпіння, немовби був одним із коней у запрягу.

— То чому ж вам не поїхати до Італії? — спитала дукиня, встаючи, аби попрощатися з нами.

— Тому, любий друже, що за кілька місяців мене вже не буде серед живих. Наприкінці минулого року я радився з лікарями, і вони мені сказали навпростець, що моя хвороба, від якої я можу померти будь-якої хвилини, дасть мені прожити, у кращому разі, місяців три-чотири, але аж ніяк не більше, — відповів Сванн, усміхаючись, аж це лакей відчинив перед дукинею шкляні двері на вихід.

— Та що ви! — скрикнула дукиня, пристаючи по дорозі до карети і зводячи свої гарні очі, блакитні й журливі, але сповнені недовіри. Вперше їй випадало співнити водночас дві геть-то різні повинності: сідати до екіпажу, аби їхати на проханий обід, і спочувати мрущому, і вона не знаходила у світському кодексі такого положення, яке підказало б їй, що почати, — ось чому вона, не знаючи, який обов'язок важливіший, надумала, аби співнити перший, не такий важкий, удати, ніби вона і в головах не покладає скорботної думки: вона зміркувала, що в даному разі найкращий спосіб розв'язати колізію — заперечити її.

— Ви жартуєте, — сказала вона Сваннові.

— Добрий собі жарт, — відповів іронічно Сванн. — Не знаю, навіщо це я вам сказав, я нікому не заїкався про свою хворобу. Але ж ви заходилися мене розпитувати, та й потім, я можу померти першого-ліпшого дня... Проте я вас не затримую, ви спізнитесь на обід, — додав Сванн; з гречности він поставив себе на місце дучтва. А він знав, що коли йдеться про світські обов'язки, то смертю приятеля легко важиться. Але дукинина гречність, хоча й невиразно, підказала їй, що для Сванна обід, на який вона вибиралася, не такої ваги, як його власна смерть.

— Ет, що там обід! Це не має жодного значення! — понурившись, мовила вона, простуючи до екіпажу.

Дук обурився.

— Оріано! Годі ячати і приспівувати Сваннові! — гукнув він. — Ви ж бо знаєте, що в

пані де Сент-Еверт сідають до столу акурат о восьмій. Якщо обіцявся, то слід бути вчасно; коні вже добрих п'ять хвилин чекають. Перепрошаю, Шарлю, — сказав він, звертаючись до Сванна, — але вже за десять восьма. Оріана завжди спізнюється, а їхати до оселі тітки Сент-Еверт понад п'ять хвилин.

Дукиня, перш ніж наддати ходи, востаннє попрощалася зі Сванном:

— Ну, ми з вами про це ще побалакаємо; я не вірю жодному слову з того, що ви набалакали про свою хворість, але ми ще це розберемо. Вас даремно налякали; приходьте снідати, коли душі заманеться (для дукинї сніданок був розв'язанням усіх питань), тільки призначте день і годину.

І, піднімаючи поділ червоної спідниці, дукиня ступила на приступку. Аж це дук, побачивши її ногу, зарепетував як на пуп:

— Лишенько, Оріано! Про що ви думали? У вас чорні черевички! А сукня червона! Біжи і перевзуйся в червоні черевички. Ба ні, — звернувся він до лакея, — скажіть покоївці, аби вона мерщій принесла її ясновельможності червоні черевички.

— Серце моє, ми спізнюємося! — відповіла стиха дукиня; Сванн, який укупі зі мною чекав у сінях, коли повіз рушить, міг її почути, і дукинї було ніяково.

— Та ні, ми маємо час. Ще тільки за десять восьма, а до парку Монсо щонайбільше десять хвилин їзди. Ну, а зрештою, якби ми приїхали о пів на дев'яту, — дарма, почекають, не можете ж ви їхати туди в червоній сукні і в чорних черевичках. Ось побачите, ми ще не будемо останні, ви ж знаєте, подружжя Сасенажів завжди являється не раніше ніж за двадцять дев'ять.

Дукиня побігла до своїх покоїв.

— Бачили? — похвалився нам дук. — З бідолашних чоловіків збиткуються всі, кому не ліньки, але без них теж погано. Якби не я, Оріана поїхала б на обід у чорних черевичках.

— Не бачу в цьому лиха, — заперечив Сванн, — я помітив, що на дукинї чорні черевички, але мене це анітрохи не вразило.

— Не вразило, то не вразило, — відповів дук, — але все-таки як черевики одного кольору з сукнею, то це завжди елегантно. І потім, можете бути певні: тільки-но ми приїхали б, вона б на це сама звернула увагу, і мусив би я летіти по черевики. Я сів би до столу о дев'ятій, Ну, бувайте, хлопці! — сказав дук, легко попихаючи нас. — Ідіть собі, поки Оріана не вернулася. Я зовсім не хочу сказати, що їй прикро вас бачити. Навпаки: їй це занадто приємно. Якщо вона вас застане, то знову почне роздебендювати, а вона і так зморилася, приїде на обід ледве тепла. І потім, сказати по щирості, я конаю з голоду. Я погано поснідав, бо зійшов уранці з потягу. Правда, беарнський соус був збіса смачний. А проте я нічого не матиму проти — ну, тобто нічогісінько не матиму проти того, аби сісти до столу. За п'ять восьма! Ох, ця жінота! Через неї дістанемо ми обоє кольки. В Оріани не таке вже й міцне здоров'я, як гадають.

Дук нітрохи не соромився говорити смертньому про свої нездужання та про нездужання дружини — своє здоров'я і жінчине хвилювало його більше, було для нього важливіше, ніж здоров'я Сваннове. І лише тому, що був людина вихована і

життерадісна, він, ввічливо випровадивши нас, коли Сванн опинився уже в дворі, товстим голосом гукнув, стоячи на порозі, як гукають за лаштунки зі сцени:

— А цих вражих лікарчуків ви не слухайте — мало яких дурниць вони вам нацвенькають! Лікарчуки — осли. Ви здорові, як бугай. Ви ще поховаєте всіх нас!

Примітки

1

З нічого (*латин.*).

2

Сама собі господиня (*італ.*).

3

Шануйся з перших своїх кроків (*латин.*).

4

Аркадці обидва (*латин.*).

5

По думки (*латин.*).

6

За келихом вина (*латин.*).

7

Найвищою мірою (*латин.*).

8

Вирішальний доказ (*латин.*).

9

Небагатьох щасливців (*англ.*).

10

Твором мистецтва французького (*латин.*).

11

Загибель богів (*нім.*).

12

М'ясо з соусом у кошичку.

13

"Паризькі могікани" не належать Бальзаковому перу. (*Прим, перекладача.*)

14

Аргумент, що ґрунтується на висновку з положення, яке саме ще потребує доказу. (*Прим, перекладача.*)

15

Нищитель дракона гавкун Анубіс (*латин.*).